

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

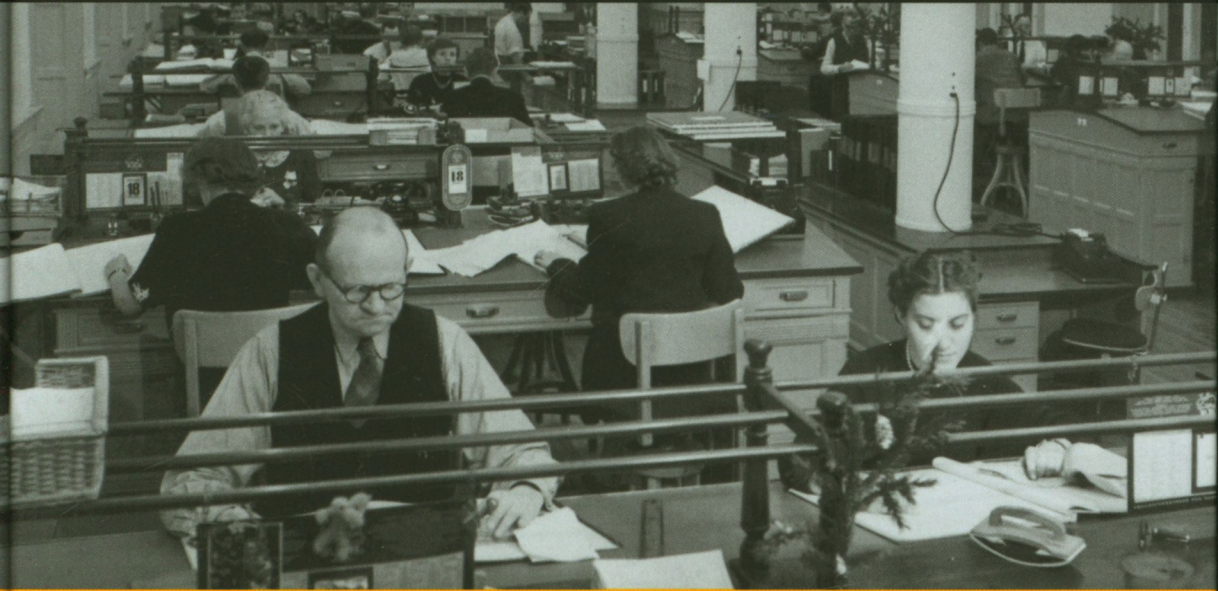
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

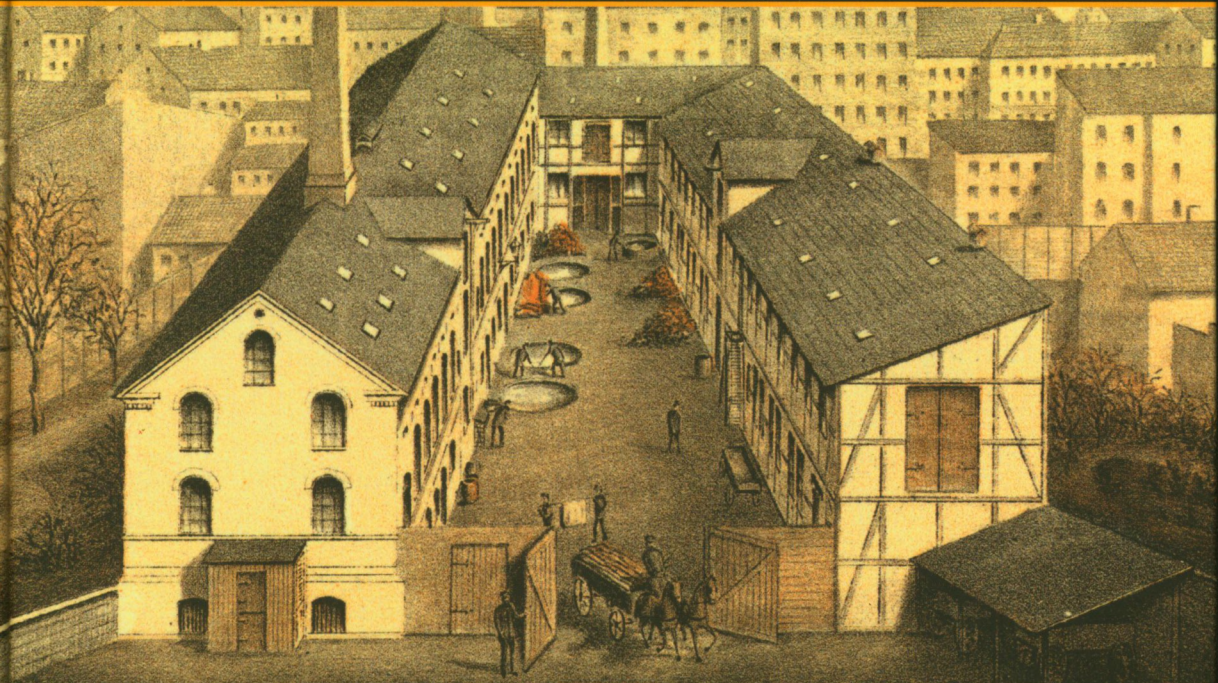
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Cash Book

REGNSKABSHISTORIE

ERHVERVSREGNSKABER SOM KILDER I HISTORIEFORSKNINGEN

REGNSKABSHISTORIE
Erhvervsregnskaber
som kilder i historieforskningen

Regnskabshistorie

Erhvervsregnskaber
som kilder i historieforskningen

ERHVERVSARKIVET 2010

REGNSKABSHISTORIE

Erhvervsregnskaber som kilder i historieforskningen

© 2010 Erhvervsarkivet og forfatterne

Trykt af Tarm Bogtryk a/s

ISBN: 978-87-89386-06-5

Redaktion:

Kristin Brøgger Jensen

Lone Hedegaard Liljegen

Kenn Tarbensen

Bogen er udarbejdet med støtte fra:

Kulturministeriets UMTS-midler

Bogen er publiceret med støtte fra:

Nordeafonden

FSRs Studie- og Understøttelsesfond

Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse

Augustinusfonden

PricewaterhouseCoopers

Finansrådet

Alle takkes varmt.

Hovedparten af illustrationerne i denne bog stammer fra Erhvervsarkivets samlinger.

Ophavsret til illustrationer er søgt respekteret. Hvis nogen gør berettigede krav gældende, vil de følgelig blive indfriet.

Forside: Udsnit af skotsk kassebog 1743-1759 (øverst), FDBs regnskabsafdeling i Njalsgade, København, i 1952 (i midten) og Emil Messerschmidts Garveri (se s. 203) i 1888 (nederst).

Indhold

Forord

Kapitel 1

Regnskabets udvikling fra oldtid til nutid

– et internationalt overblik 11

Af Erik Korr Johansen og Kenn Tarbensen

Administration og handel i oldtiden. Den ældste bogføring	11
Middelalderlig regnskabsføring i Europa	14
De italienske bystater. Fjernhandel og bogføring 1100-1500	16
Luca Pacioli og det dobbelte bogholderi	20
Det dobbelte bogholderis udvikling efter 1500	24
Uddannelse og lærebøger i bogføring slår igennem	28
Fra kompagnier til aktieselskaber	30
Oplysningstidens Skotland.	
Regnskabslærens store gennembrud i 1700-tallet	33
Revisorerhvervets gennembrud	39
Industrialiseringens betydning for regnskabsføringen	40
Bogføringslovgivning i 1800-tallets Europa	46
Tyskland: Driftsøkonomi og kontoplaner	47
Hvem laves regnskaberne for? Teoriudvikling i 1900-tallet	51
Regnskabsudviklingen i USA i 1900-tallet	55
Økonomistyring – Activity-Based Costing (ABC)	58
Internationalisering efter 2. verdenskrig: Fælles standarder	60
Nutiden: På vej mod globale regnskabsregler?	62

Kapitel 2

Regnskabsvæsenets udvikling i Danmark

– fra middelalderen til 1850 67

Af Ole Degn

Erhvervslivets udvikling fra middelalderen til 1850 i hovedtræk	67
Lovgivningen vedrørende regnskabsføring	70
Erhvervsuddannelsen	74
Lærebøger i handelsbogholderi	76
Regnskabstyper	78
Regnskabssystemer	81
Erhvervsregnskabsførelsens teknik	87

Revision	95
Erhvervsregnskaber fra tiden før 1850 i Statens Arkiver	96
Cases	
Købmandsregnskab i 1600-tallet – Hans Nielsen Friis, Ribe.	103
<i>Af Ole Degn</i>	
To købmænds regnskabsbøger 1667-1695	
– Christen Kjærgaard og Knud Ugelriis, begge Viborg	119
<i>Af Ole Degn</i>	
Godsregnskab fra 1780'erne – Lindenberg Gods	125
<i>Af Ole Degn</i>	
 Kapitel 3	
Regnskabsvæsenets udvikling i Danmark 1850-1920	
– på vej mod professionalisering	137
<i>Af Kenn Tarbensen</i>	
Erhvervslivets udvikling 1850-1920 i hovedtræk	137
Regnskabslovgivningen	139
Uddannelsesforhold	147
Lærebøger i bogføring 1850-1920	153
En teoretisk og praktisk fremstilling af et handelsbogholderi (1894)	156
Vejledninger i håndværkerbogholderi (1898 og 1905)	165
Fabriksbogholderi som enkelt og dobbelt bogholderi (1915)	167
Kalkulation inden for industrien (1915)	168
Revisorerhverv og revisionslovgivning	169
Regnskabsførelsens teknik – standardbøger og regnemaskiner	175
Erhvervsregnskaber fra perioden 1850-1920	178
Cases	
Større købmandsregnskab 1880-1890'erne	
– Chr. H. Nielsen, Hjørring	181
<i>Af Kenn Tarbensen</i>	
Mindre købmandsregnskab 1885-1939 – Jens Torstensen, Malling .	193
<i>Af Kristin Brøgger Jensen</i>	
Industriregnskab 1847-1925	
– Messerschmidts Garveri, København.	203
<i>Af Erik Korr Johansen</i>	
Håndværkerregnskab 1850-1939	
– Tømrerfirmaet Weber, Roskilde.	215
<i>Af Lone Hedegaard Liljegren</i>	

Sparekasseregnskab 1824-1969	
– Aalborg Bys og Omegns Sparekasse	227
<i>Af Henrik Vedel-Smith</i>	
Mejeriregnskab 1899-1926 – Ålsø andelsmejeri	235
<i>Af Kristin Brøgger Jensen</i>	
Kapitel 4	
Regnskabsvæsenets udvikling i Danmark 1920-1950	
– videnskabeliggørelse og mekanisering	247
<i>Af Kenn Tarbensen</i>	
Erhvervslivets udvikling 1920-1950 i hovedtræk	247
Nyskabelser i regnskabslovgivningen	249
Uddannelsesforhold	252
Videnskabeliggørelse og begyndende professionalisering	256
Teoriudvikling I: Kontoplaner	259
Teoriudvikling II: Regnskabsanalyse	261
Årsregnskabet og årsberetninger – funktion og indhold	267
Industriens regnskaber i praksis	273
Maskinbøgføringen – bogholderiets mekanisering	275
Revisorfagets udvikling i mellemkrigsårene	280
Erhvervsregnskaber fra perioden 1920-1950	284
Cases	
Regnskabsoplysninger i	
Greens Danske Fonds og Aktier i mellemkrigstiden	287
<i>Af Chr. R. Jansen</i>	
Industriregnskab 1918-1950 – Hellesens A/S, København	303
<i>Af Erik Korr Johansen</i>	
Landbrugsregnskaber 1905-1966 – Kærbyholm m.fl.	315
<i>Af Erik Korr Johansen</i>	
Bankregnskab 1925-1946	
– Skanderborg Handels- og Landbrugsbank	327
<i>Af Henrik Vedel-Smith</i>	
Kapitel 5	
Regnskabsvæsenets udvikling i Danmark efter 1950	
– elektronisk databehandling og internationalisering.	337
<i>Af Kenn Tarbensen</i>	
Erhvervslivets udvikling efter 1950 i hovedtræk	337

Selskabs- og regnskabslovgivningen	340
Koncernregnskaber	348
Regnskabet og offentligheden	350
Uddannelsesforhold	351
Teoretisk udvikling siden 1950	354
Pengestrømsopgørelsen	358
ABC – aktivitetsbaseret økonomistyring	359
Etisk regnskab og andre ikke-finansielle regnskabsformer	360
Hulkort	366
Edb-anvendelse	368
Regneark og økonomistyringssystemer	372
Revisorfagets udvikling efter 1950	375
Erhvervsregnskaber fra perioden efter 1950	379
Appendiks 1:	
 Lovgivning 1623-1840 vedrørende regnskaber og regnskabsførelse	381
<i>Af Ole Degn</i>	
Appendiks 2:	
 Lærebøger i bogføring (m.v.) udgivet i Danmark 1673-1850	383
<i>Af Ole Degn</i>	
Appendiks 3:	
 Lærebøger i bogføring (m.v.) udgivet i Danmark 1850-1920	387
<i>Af Kenn Tarbensen</i>	
 Ordforklaringer	409
<i>Af Erik Korr Johansen og Kenn Tarbensen</i>	
 Noter	433
 Anvendt litteratur	451

Forord

Denne bog er den første samlede fremstilling af regnskabshistorie på dansk. Det har været ambitionen at skrive en introduktion til bogførings og regnskabsvæsenets historiske udvikling. Bogen henvender sig først og fremmest til historikere og historisk interesserede, herunder slægtsforskere, men det er vort håb, at også nutidens regnskabsfolk vil vise interesse for bogen.

Som undertitlen siger, er emnet primært danske erhvervshistoriske regnskaber og deres nytte som kilder i historieforskningen. Siden Erhvervsarkivet blev oprettet i 1948, er der indsamlet – og dermed bevaret for eftertiden – mange hyldekilometer regnskabsbøger fra et væld af store og små virksomheder gennem tiderne. Bogen udspringer af et behov for dybere indsigt i dette omfattende historiske regnskabsmateriale. På andre arkivinstitutioner findes ligeledes meget regnskabsmateriale, og intentionen er, at bogen både kan være en håndbog ved benyttelsen af de store samlinger og samtidig være en inspiration og tilskyndelse til at benytte og udforske fortidens regnskaber.

Regnskabsmateriale er hidtil blevet anvendt af forskere, der undersøger en enkelt virksomheds eller en branches historie, men kan med stor fordel udnyttes langt mere – og mere effektivt – af mange andre. Det er blandt andet et fortrinligt materiale til udredning af sociale, økonomiske og kulturelle forhold gennem tiderne. Mange historikere ved det bare ikke eller har ikke vovet at give sig i kast med materialet. Sætter man sig lidt ind i regnskabssystemet i det enkelte virksomhedsarkiv, åbner der sig dog hurtig en verden spækket med detaljerede informationer og dermed solide indsigter i det studerede emne. Det gælder ikke blot den enkelte bedrifts økonomiske omfang og dispositioner, men hele dens karakter og berøringsflade i relation til investorer, leverandører og kunder. Dermed åbnes op for helt nye perspektiver i den erhvervshistoriske forskning, men også for eksempelvis slægtsforskere, der vil kunne drage stor nytte af de historiske regnskaber. I bank- og sparekassearkiver, i industrivirksomhedernes lønningsbøger og i købmandsforretningers regnskabsbøger kan der således udledes mange oplysninger om forfædres økonomiske stilling, løn- og arbejdsforhold samt forbrug i dagligdagen og ved højtider.

Der er bevaret historisk materiale fra alle erhvervssektorer og brancher, som tidsmæssigt hovedsageligt er koncentreret i perioden fra 1850'erne til 1980'erne. Der dukker endnu materiale op fra 1800-tallet, men ellers er

der i disse år tale om en voksende indsamling af arkiver fra 1950 og frem; for de seneste årtier nu også i elektronisk form. Der er naturligvis meget stor forskel på regnskabsmaterialets omfang og karakter inden for de enkelte arkiver; fra en enkelt lille kassebog til ganske omfattende mængder af forskellige hoved- og bibøger, der tilsammen udgør komplekse regnskabssystemer. Alt sammen udgør gode brikker til dansk historieskrivning, og den betydelige mængde af arkivalier fortjener at blive sat mere aktivt i spil. I lyset heraf har vi skrevet denne bog.

I kapitel 1 er de internationale forhold, der på mange måder har påvirket danske regnskabsforhold, beskrevet som en introduktion og ramme. I de følgende fire kapitler behandles regnskabsvæsenet i Danmark for perioderne indtil 1850, 1850-1920, 1920-1950 og tiden efter 1950. Væsentlige aspekter som lovgivningen, uddannelse i bogføring, de praktiske redskaber samt udviklingen inden for revision er i disse kapitler beskrevet som vigtig baggrundsviden for regnskaberne udformning på forskellige tidspunkter. En række cases er knyttet til tre af kapitlerne. Heri gives eksempler på konkrete, bevarede regnskaber, og der peges på anvendelsesmuligheder i forskningen. For perioden efter 1950 er det endnu ikke muligt at lave sådanne cases med udgangspunkt i det bevarede regnskabsmateriale. Bogen afsluttes med en ordliste over en række bogføringsmæssige begreber gennem tiderne.

Forfatterne er eller har været ansat på Erhvervsarkivet. Under udarbejdelsen har professor Bent Provstgaard, statsautoriseret revisor Jørgen Dissing, lektor Poul Erik Sørensen samt professor Kurt Jacobsen og professor Per Boje på workshops stillet deres store viden og kritiske sans til rådighed. Det har været en stor glæde at få disse engagerede og vidende indspark, som vi i høj grad har søgt at indarbejde i fremstillingen. Det siger sig selv, at vi alene er ansvarlig for det endelige resultat.

Århus den 28. september 2010
Redaktionen

Kapitel 1

Regnskabets udvikling fra oldtid til nutid

– et internationalt overblik

Administration og handel i oldtiden. Den ældste bogføring

Civilisation og regnskab hører sammen. De tidligste oprettelser af større bysamfund og egentlige statsdannelser i vores del af verden fandt sted i Nærorienten, og de medførte behov for dokumentation af forskellige økonomiske transaktioner, der udviklede sig inden for den offentlige administration og i forbindelse med en omfattende transport og handel med varer over større afstande. Udgravninger i Jeriko i Palæstina (cirka 8000 f.v.t.) og i Catal Hüyük i Anatolien (cirka 6500 f.v.t.) afslører således bysamfund, som har forudsat solide økonomier med handel som et naturligt element.¹

De tidligst kendte skriftlige regnskaber stammer fra Mesopotamien og er fra cirka 3200 f.v.t. Her udvikledes verdens første skriftsprog, kile-skriften, der oprindeligt var en ren billedskrift, men senere blev stiliseret med tegn i kileform. Skriften blev prentet på lertavler og var formentlig udelukkende tænkt til regnskabsføring. I hvert fald er de ældst bevarede lertavler anvendt til regnskabsnotater og -opgørelser af forskellig art.² Regnskabsnotaterne vedrører især vareopgørelser, skatter i naturalier og afgiftsydelser i herskerens forrådshuse og lagre. Der findes også et stort antal tavler med handelsdokumenter og andre regnskabstransaktioner mellem handlende. Hammurabis Lov fra cirka 1800 f.v.t. omfatter en række bestemmelser om handelens udøvelse og pligten til at dokumentere aftaler (handel, leje, lån). Fra Egypten kendes en form for regnskabsførelse, som især vedrører den statslige forvaltning. Et stort antal skrivere førte nøje kontrol med varetillførsler, -beholdninger og -afgang fra faraoernes centrale og lokale skatkamre og varelagre. Anvendelse af papyrus som skrivemateriale gjorde det let at håndtere regnskabsnotaterne, der blev benyttet til at føre omfattende kontrol med lavere forvalteres og skri-

veres embedsførelse. Indholdet i notaterne bestod derfor hovedsagelig af omfattende lister og opregninger over indkomne og udgåede varegrupper. Fraværet af et egentligt pengesystem både her og i Mesopotamien var medvirkende til, at en mere omfattende regnskabsførelse ikke blev videreudviklet i det nærorientalske område. Det samme var tilfældet i den tidlige græsk-mykenske kultur omkring 1500-1400 f.v.t. på blandt andet Kreta, hvorfra der også er bevaret en række indskrifter med forskellige regnskabsopgørelser.

Verdens første møntvæsen opstod i det lilleasiatiske Lydien i slutningen af 600-tallet f.v.t., og herfra bredte mønter sig til den græske verden. De første græske mønter blev præget i Lilleasien cirka 630 f.v.t. Alexander den Store (356-323 f.v.t.) lod i store dele af sit rige mønter præge i guld og sølv, hvilket støttede handelsudviklingen. Der kendes mere end 30 møntværksteder fra denne tid.³ Indførelsen af mønter som fælles værdimåler for varer og ydelser gjorde det lettere at foretage mere samlede regnskabsopstillinger. En anden væsentlig forudsætning for regnskabsudviklingen var skrivematerialet. Pergament fortrængte fra cirka 100 e.v.t. efterhånden papyrus. Fordelen ved pergamentet var bedre holdbarhed, at der kunne skrives på begge sider, foretages rettelser, samt nok så vigtigt: gede-, fåre- og kalveskind var som råstof tilgængeligt lokalt, mens papyrus måtte importeres fra Egypten. Endelig kunne pergament opskæres i stykker og syes sammen til en bog.⁴

Den politiske organisering af de græske bystater befordrede ligeledes udviklingen af en mere omfattende regnskabsføring, idet de borgere, der efter tur blev valgt til at forestå embeder, over for folkeforsamlingerne

*For- og bagside af en elektronmønt præget i Lydien under kong Kroisos (561-546 f.v.t.).
Fotos: Antikmuseet i Århus.*

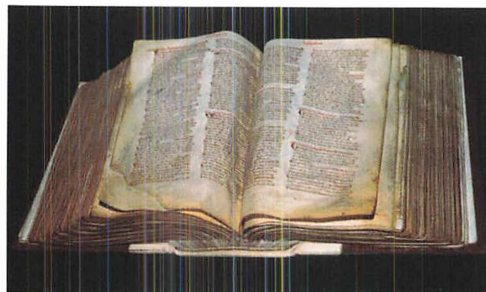
Detalje af byggeregnskabet i Erechtheiontemplet på Akropolis. Epigraphical Museum, Athen. Foto fra Wikimedia Commons.

måtte gøre rede for de anvendte midler. Et eksempel er regnskaber i antikkens Athen fra begyndelsen af 400 f.v.t., og som er indhugget i steler. Kommissionen, der førte tilsyn med byggeriet af templet Erechtheion, opført på Akropolis i årene fra 421 til 406 f.v.t., lod således byggeregnskabet indhugge. Der er tale om et meget detaljeret regnskab for blandt andet materialeforbrug og lønudgifter. De samlede udgifter er sammentalt og afstemt med indtægter modtaget fra skatmestrene.⁵

Privates behov for regnskabsføring var sandsynligvis ikke stort. Det økonomiske liv var primitivt og centreret omkring den enkelte familiehusholdning, der stort set var selvforsynende. En form for bankvæsen var blevet udviklet i Athen, og disse banker og andre långivere har givetvis ført forskellige former for regnskabsbøger over tilgodehavender og gæld samt deres øvrige pengetransaktioner.⁶

Nytten af overblik over egne økonomiske forhold blev efterhånden indlysende. Skatteudskrivninger og eventuel egenbetaling af soldaterudrustning skete eksempelvis i Romerriget efter formueopgørelser, ligesom formuens størrelse i perioder havde indflydelse på opnåelsen af borgerlige rettigheder. I hver husstand måtte familieoverhovedet derfor have et vist overblik over økonomien, herunder især formue, gæld og tilgodehavender. Daglige posteringer skete i en *adversaria*, en slags dagbog, ligesom der bogførtes i *codex accepti et expensi*, som var en form for regnskabsbog. Bindende økonomiske aftaler mellem to parter kunne ske ved noteringer i begge regnskabsbøger. Sådanne bøger blev dog primært anvendt til noteringer af enkelttransaktioner, og egentlige bogføringssystemer var der endnu ikke tale om.

Den engelske regnskabshistoriker A. C. Littleton har opstillet syv forudsætninger for, at en mere systematisk regnskabsføring kan udvikles inden for den private sfære, herunder det private erhvervsliv, nemlig: a)

Domesday Book var en optegnelse over alt Englands jordegods, kvæg og skatteskyld 1086. Fotos fra Wikimedia Commons.

fire materielle forudsætninger: privat ejendomsret, kapital, handel og kreditgivning, samt b) tre sproglige forudsætninger: pengeøkonomi (fælles værdimåler), skrivefærdighed og aritmetik (regnesystem). Skønt hver af disse forudsætninger i forskellig form og omfang var til stede i løbet af oldtiden, var det først flere århundreder senere, at der blev skabt mere omfattende og samlede bogføringsystemer. Baggrunden herfor var i høj grad de opløsningstendenser og omvæltninger, som fulgte efter Romeriget.⁷

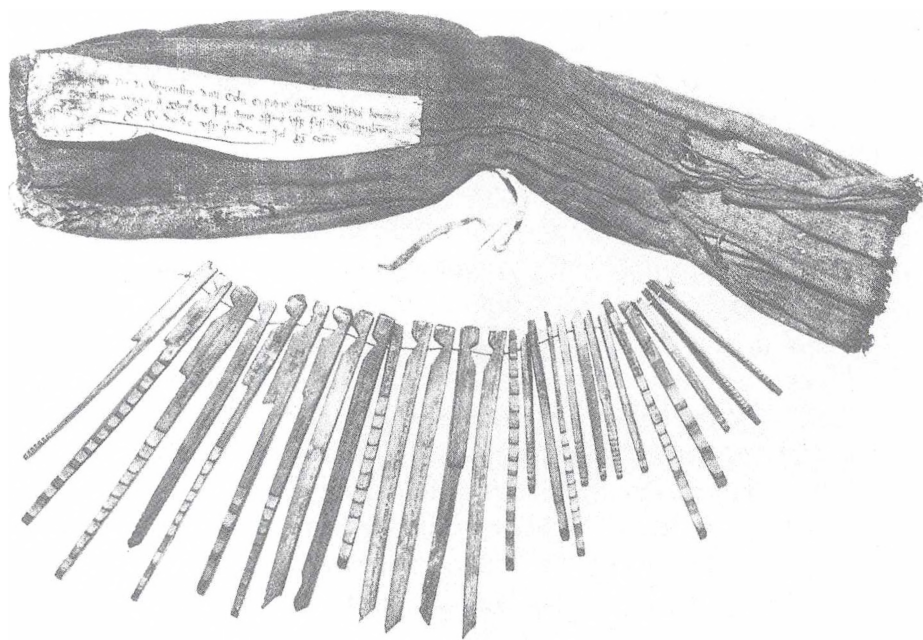
Middelalderlig regnskabsføring i Europa

Romeriget smuldrede i løbet af 400-tallet. Europa var på vej ind i middelalderen, hvor kirkens magt voksede. Den katolske kirkes skatteopkrævning lagde sig i regnskabsteknisk henseende i forlængelse af den praksis, som var udviklet i Romeriget. Fra 500-tallet blev der tale om mere systematiske regnskaber, forstået som centralt dekretet bogføring. Mere udførlige regnskaber vandt senere i middelalderen indpas som hjælp til herskeres og feudalherreres skatteopkrævning og ved administration af deres ejendomme og landbesiddelser. Regnskabsperioderne var uregelmæssige, og standarder for opstilling og beregning fandtes ikke. Karl den Store (742-814) udstedte instrukser, der ud over årlige opgørelser over ejendomme og løsøre tillige fordrede ind- og udbetalinger opført i forskellige bøger. Vilhelm 1. Erobreren (cirka 1028-1087) lod i 1086-1087 alt

Englands jordegods, kvæg og skatteskyld optegne i den såkaldte Domesday Book. Med udgangspunkt i denne udarbejdedes 'the Pipe Roll' også kaldet 'Great Roll of Excheque', der tjente som grundlag for skattetaksationer m.v. i England helt frem til 1826.

Bogføring vandt langsomt indpas hos andre godsbesiddere over det meste af Europa. Godsregnskaber er således blandt de ældste kendte dokumenter på engelsk. En godsejer, hvis liv og levned var afhængig af flere hundrede ansatte, kunne i middelalderen ikke personligt kontrollere hele virksomheden og beskytte den mod tab og tyveri. Regnskabsbøger gav godsejeren mulighed for en sådan kontrol. På den anden side fik godsforvalteren og andre ansatte med økonomisk ansvar dokumentation for, at forpligtelserne var udført redeligt og korrekt. Indtægter og udgifter fra godsdriften, herunder lejeindtægter, indkøb, salg og lønudbetalinger, hørte til posteringerne i regnskabsbøgerne.

Oldtiden og middelalderens feudale samfund havde altså en begrænset regnskabsføring blandt andet som følge af pengeøkonomiens forholdsvis ringe udbredelse i samfundet. Både offentlige, administrative regnskaber og godsregnskaberne havde fortrinsvis karakter af simple indtægts- og

I senmiddelalderen anvendtes regnestokke – træpinde med indskæringer – som hjælpemiddel i bogføringen. Disse fra 1316 har med federal tilhørt forstanderen af de kongelige gruber i Devon i England.

udgiftsregnskaber over enkelte områder af den samlede økonomiske aktivitet. Denne enkle form for regnskabsføring med tilhørende revisionskontrol fortsatte op gennem hele middelalderen og endnu senere både på godsområdet og inden for blandt andet byforvaltning, kirkelige institutioner og korporationer som gilder og lav.

De italienske bystater. Fjernhandel og bogføring 1100-1500

Den økonomiske udvikling i de norditalienske byer fik afgørende betydning for udbygningen af regnskabsføringen hen mod et mere omfattende indhold og systematisk form. Handel og håndværk blomstrede i disse bystater, og befolkningen begyndte at kræve frihed til blandt andet at vælge egne ledere og beskyttere. Købmænd og håndværkere dannede korporationer, der efterhånden fik stor indflydelse på bystaternes administration. I eksempelvis Pisa, Milano, Venedig, Genova og Firenze lykkedes det købmandsaristokratiet at få udviklet egne forfatninger, som gjorde bystaterne mere uafhængige af kejsermagten, der i 1183 måtte anerkende deres selvstændighed. Herefter fulgte udviklingen af den private ejendomsret og en langt mere udbredt pengeøkonomi. Begge forhold bidrog til, at det blev lettere for købmændene at opsamle kapitalformuer. På denne baggrund blev et omfattende banksystem udviklet, og en mere udbredt kredithandel kunne etableres.

Det var først og fremmest kampene mod og efterfølgende handelen med de arabiske stater i det østlige middelhavsområde, der tilvejebragte grundlaget for de italienske bystaters ekspansion inden for især skibsfart og fjernhandel. Korstogene mellem 1096 og 1291 fordrede omfattende skibstransporter af riddere, udstyr og forsyninger og efterfølgende en stigende efterspørgsel i hele Europa efter varer som silke, tæpper, krydderier, våben, metalvarer og andre luksusvarer fra Nærorienten og Østen. Den tidligere arabiske dominans i middelhavsområdet blev overtaget af de italienske bystater, som næsten monopoliserede fjernhandelen mellem Europa og Nærorienten samt Asien frem til slutningen af 1400-tallet.

Fjernhandelen var en risikofyldt affære, som medførte, at de involverede købmænd efterhånden gik over til at organisere de enkelte handelstogter som partnerskaber mellem flere interessenter for at formindske og sprede risikoen for den enkelte. De opbyggede også net af faste handelspartnere og agenter i de byer, de handlede på. Et partnerskab bestod normalt af den købmand, der forestod handelstransaktionerne med agenterne på selve handelstogtet, og en eller flere andre, som indskød kapital eller havde varer med ombord uden selv at deltage på rejsen. Efter skibets til-

Fra midten af 1200-tallet og de følgende godt tre århundreder prægede man i Firenze guldmonter, der blev kaldt floriner efter forsidens motiv, en heraldisk lilje (Firenzes våben) og indskriften FLORENTIA. Den vandt udbredelse som international handelsmønt og var en slags hård valuta. Florinen blev efterlignet af de rhinske kurfyrster, og også i Lübeck blev der præget floriner. Den rhinske gylden udkonkurrerede efterhånden florinen, men forkortelsen 'fl' blev fastholdt for de tyske gylden – og op til vor tid for de hollandske gylden. Derfor ses forkortelsen 'fl' også i tyske regnskaber langt op i tiden.

bagevenden til hjembyen og salget af de indkøbte varer blev fortjeneste eller tab opgjort og fordelt mellem de involverede parter efter de indgåede aftaler, hvorefter partnerskabet igen ophævedes. Et nyt partnerskab kunne så indgås for en følgende rejse.

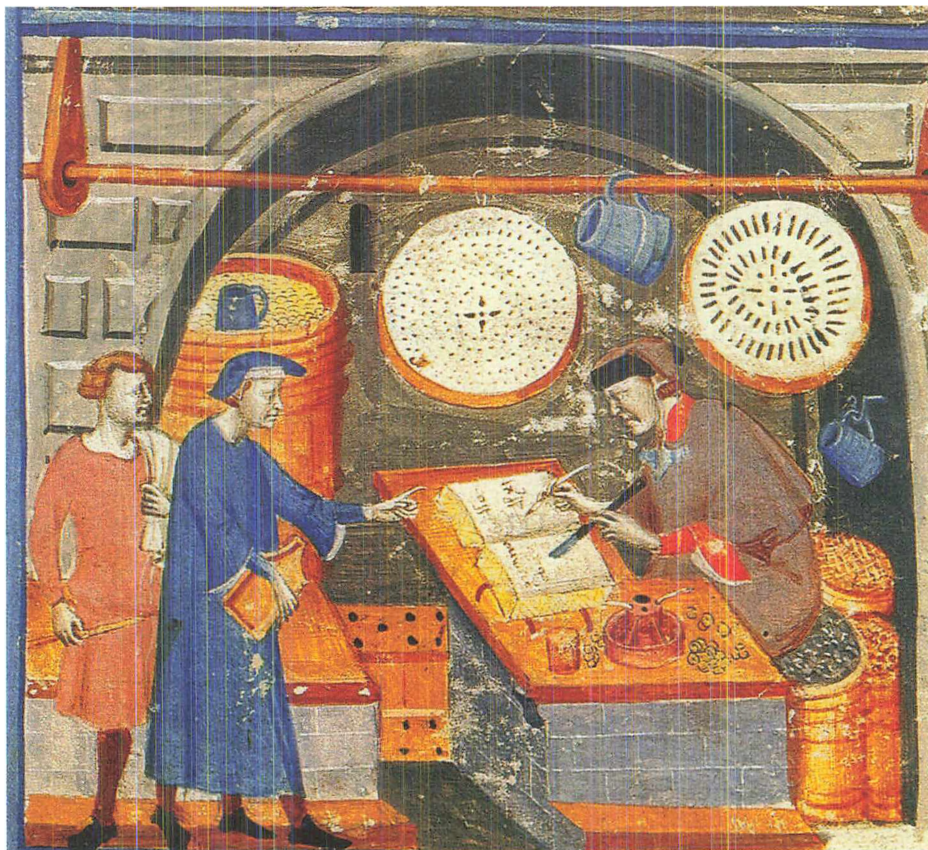
De nye ejendoms- og handelsformer skabte behov for udbygning af regnskabsføringen på en række områder, og der var skabt bedre forudsætninger for, at en sådan udbygning kunne gennemføres. Læse- og skrivefærdighed var efterhånden udbredt blandt italienske købmænd og handelsfolk. Opfindelsen og anvendelsen af papir som skrivemateriale i stedet for pergament gjorde fra 1200-tallet selve bogføringsarbejdet lettere, og italienerne fik som de første i Europa kendskab til arabertallene. I 1202 beskrev Leonardo af Pisa 10-talssystemet, hvis anvendelse gjorde såvel opstilling som beregning af de bogførte talmængder langt mindre kompliceret end ved brugen af romertalsystemet. I løbet af en generation blev benyttelse af arabertal almindelig udbredt blandt de italienske købmænd.

De italienske købmænd og andre interessenter, som tog del i fjernhandelen, fik behov for regnskabssystemer, der kunne give overblik over de samlede økonomiske transaktioner både i forbindelse med de enkelte handelstogter og set i forhold til ejernes kapital og fortjenester.

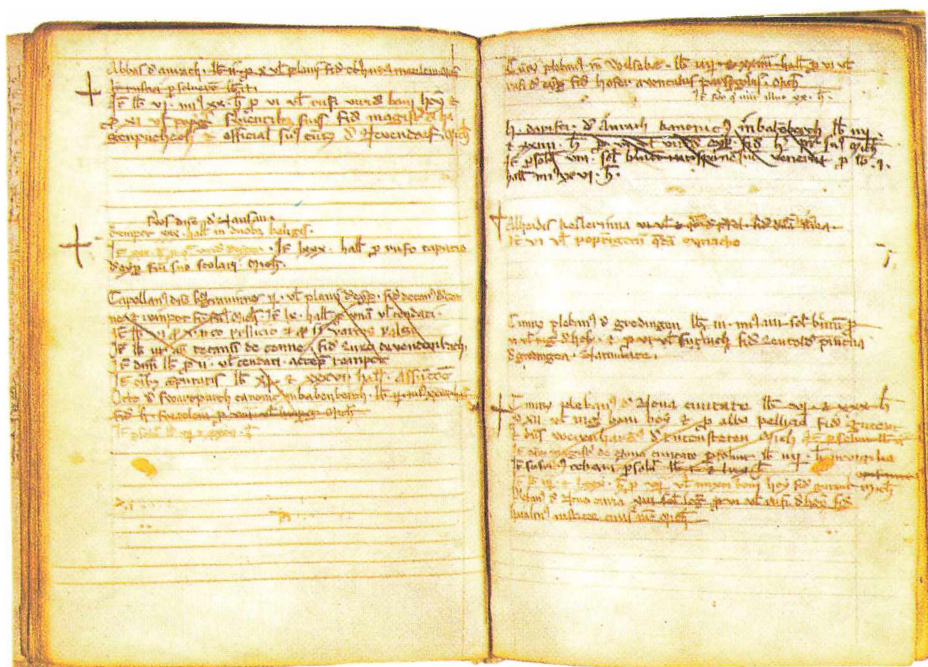
Partnerskabs- og agentsystemet bidrog til at udvikle opfattelsen af, at regnskabet debet- og kreditposter var samme transaktion set fra forskellige parter side, samt gjorde det formålstjenligt at indrette konti særligt til poster af henholdsvis køb og salg i de varegrupper, der indgik

i et skibstogts handelssortiment. De kortvarige kompagniskaber gjorde det desuden nødvendigt at gennemføre afsluttende regnskabsopgørelser efter hver rejse for at fordele fortjeneste eller tab på de enkelte parthavere i forhold til deres kapitalindskud. Kompagniskaberne medvirkede endvidere til at fostre ideen om virksomheden som en selvstændig økonomisk aktør, som var forskellig fra de enkelte ejere (parthavere). Udbredelsen af kreditgivning direkte mellem parterne eller via banksystemet accentuerede behovet for dokumentérbar, altså skriftlig, regnskabsføring.

Disse elementer indgik i udviklingen af den altomfattende og systematiske regnskabsføringsmetode, der senere blev benævnt dobbelt bogholderi. Metoden blev sammenhængende beskrevet i 1494 af Luca Pacioli og derefter, blandt andet som følge af bogtrykkerkunstens opfindelse cirka 1450, forholdsvis hurtigt udbredt i Vesteuropa. Regnskabsmetoden havde længe været undervejs i det norditalienske handelsmiljø,

En kornhandler noterer en handel i sin regnskabsbog i overværelse af to kunder. Italiensk miniature fra begyndelsen af 1300-tallet.

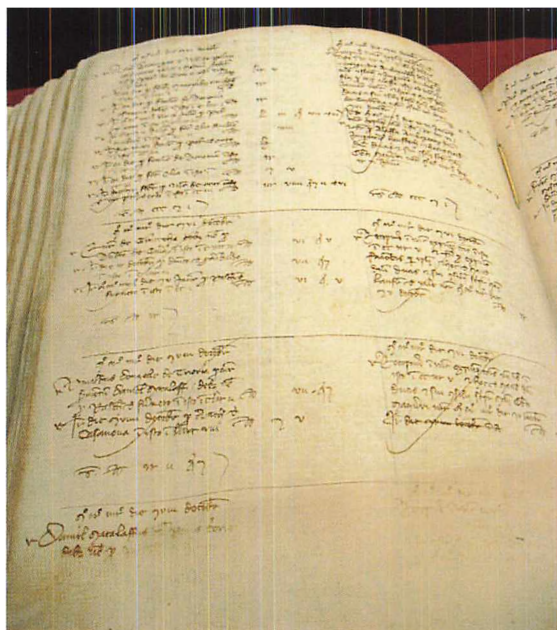

Købmænd i Nürnberg fungerede i senmiddelalderen som et mellemed i den europæiske handel. I denne regnskabsbog har en Nürnberg-købmænd i begyndelsen af 1300-tallet noteret sit salg af flamsk klæde.

hvor en pragmatisk dobbelt bogføring blev udviklet indbyrdes uafhængigt af handelshuse og banker i blandt andet Genova, Firenze og Venedig, og er kendt gennem en række bevarede regnskabsbøger fra disse og andre byer.

Den ældste kendte hovedbog med det dobbelte bogholderis karakteristika, stammer fra Genova og er fra 1340. Hovedbogen indeholder byens regnskaber, og omfatter også en art handelskonti, idet bystyret for at skaffe penge drev en betydelig spekulationshandel. Den benævnes Massari-regnskaberne efter byens skatmestre, kaldet massari. På de i alt 478 sider er alle indførsler anført to gange, og på hvert opslag, der udgør én konto, er debit- og kreditposteringer placeret side om side: debit på venstresiden og kredit på højresiden. Dato, transaktionens karakter, de involverede parter, beløbet samt krydshenvisning til andre berørte konti er for hver postering beskrevet i en fortællende, ikke-skematisk form.

To hovedbøger fra handelshuset Donaldo Soranzo er de ældste kendte regnskaber fra Venedig. I den ene (1410-1418) anvendes det dobbelte bogholderi delvist. Hver debitpostering har en modsvarende kredit, varekonti afsluttes med gevinst- eller tabssaldi, og føres derefter ikke videre. I den

Det tidligst kendte eksempel på brug af det dobbelte bogholderis principper stammer fra Genova i 1340, altså mere end 150 år før metoden blev systematisk beskrevet af Luca Pacioli. Her ses en side af den 478 sider store hovedbog, der opbevares i Archivio di Stato di Genova. Foto: Becky Haglund Tousey.

anden hovedbog (1406-1434) er dobbelt bogføring fuldt anvendt. Her er saldi fra de enkelte konti eksempelvis overført til gevinst- og tabskonti, mens afslutningssaldi er overført til kapitalkontoen. Grundlaget for indførsler i hovedbogen var dog endnu ikke udviklet. De enkelte posteringer stammede fra ufuldstændige udgiftsbøger, journaler, indtægtsbøger, memoranda og indberetninger fra handelsagenter.

Senere bevarede handelsbøger fra Venedig viser, at transaktioner, der involverede kontantbeløb, efterhånden blev indført i en særlig ført kronologisk fortegnelse, i realiteten en kassebog, og overførtes herfra til hovedbogen. I de bevarede bøger (1431-1449) fra handelshuset Andrea Barbarigo er de forskellige prima notanoteringer, bortset fra kontantkassebogens, samlet i en journal, der først og fremmest fungerede som grundbog for hovedbogen. Hermed forelå dobbeltbogholderimetoden i et samlet system, og det var hovedsagelig fra Barbarigos regnskabsopstillinger, at Pacioli fik grundlaget for sin fremstilling.

Luca Pacioli og det dobbelte bogholderi

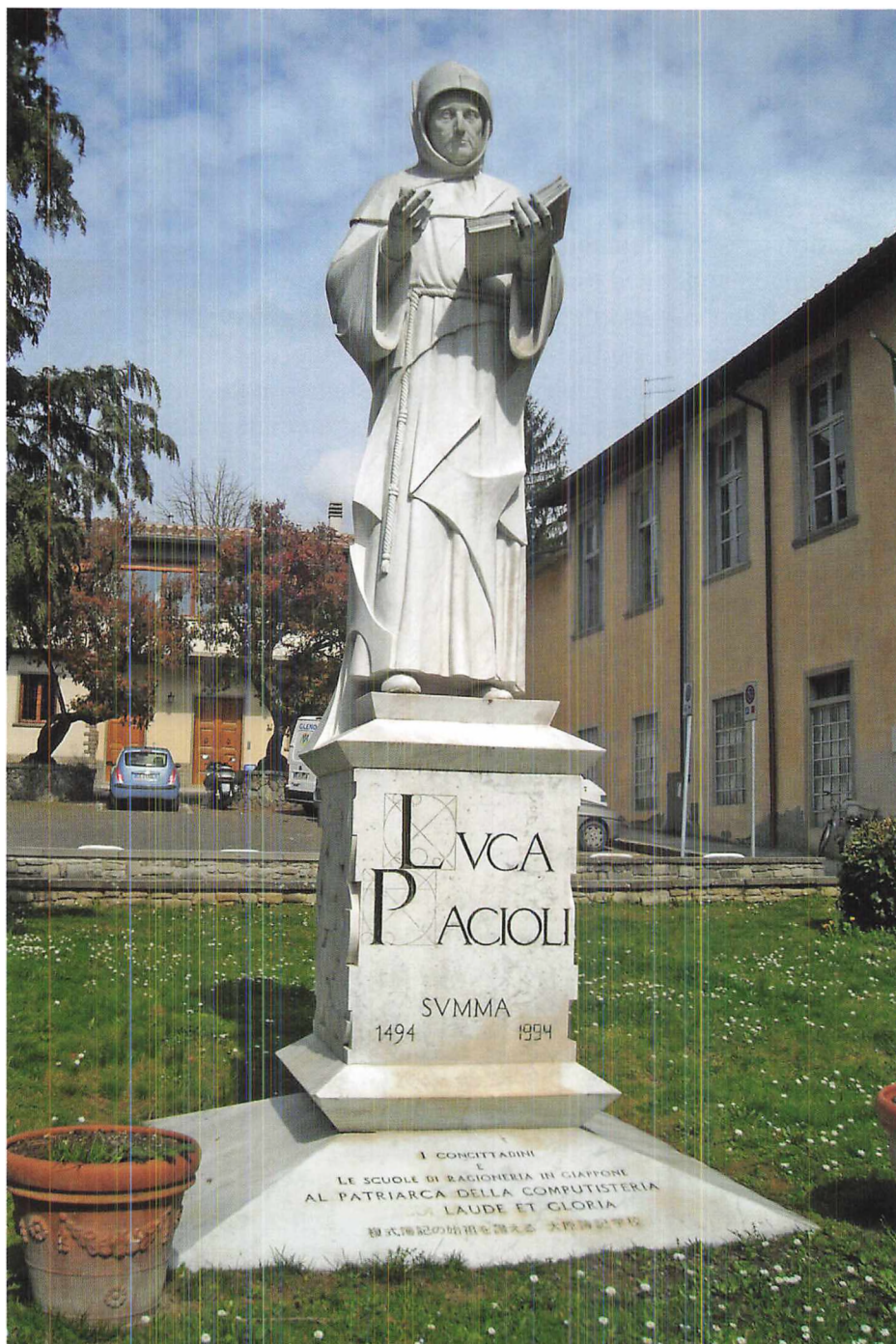
En beskrivelse af det dobbelte bogholderis princip blev som nævnt første gang publiceret i 1494 i Venedig. Forfatteren var Luca Pacioli. En anden beskrivelse, udarbejdet af Benedetto Cotrugli, menes forfattet i 1458, men først publiceret i 1573. Kvalitativt er Cotruglis værk ikke i samme klasse

som Luca Pacioli's værk, der indtager en velfortjent plads som en milepæl i regnskabshistorien.

Luca Pacioli blev født omkring 1445 i den toscanske by Borgo San Sepolcro (nu Sansepolcro). I årene fra 1465 til 1470, hvor han tjente som huslærer for en rig veneziansk købmands tre sønner, fulgte han tillige offentlige forelæsninger i filosofi, geometri og aritmetik, og skrev samtidigt sit første værk, der omhandlede handelsmatematik. I renæssancens Italien gik unge mænd med ambitioner om at blive lærere eller forfattere typisk ind i franciskanerordenen, og de kunne føre en ret omflakkende tilværelse bestående af studier kombineret med undervisning ved forskellige universiteter. Luca Pacioli blev i 1472 franciskanermunk, og fra starten af 1470'erne var han tilknyttet en række universiteter i de italienske bystater som underviser i matematik. Han fik udgivet flere bøger, og i midten af 1480'erne erhvervede han en akademisk grad svarende til doktorgraden. Næsten 50 år gammel vendte han tilbage til Venedig, hvor han i 1494 fik udgivet sit femte værk. Dette, der omfattede den tids matematiske viden, hed *Summa de arithmetica, geometria, proportioni et proportionalita*, og beskrivelsen af den dobbelte bogføring indgik som en mindre del med titlen *Particularis de Computis et Scripturis* (Specielt om regning og skrivning). Formålet var en beskrivelse af den bogføringsform, som anvendtes i Venedig. Han gjorde dermed klart, at han ikke havde skabt systemet, men alene formidlede det. Luca Pacioli's lærebog blev genudgivet flere gange både i 1500-tallet og senere og oversat til en række andre sprog. Luca Pacioli selv fortsatte karrieren og stiftede eksempelvis bekendtskab med Leonardo da Vinci, som illustrerede Pacioli's værk *Divina proportione* (1509) om reglerne for det gyldne snit. Fra 1500 til 1506 var han professor i Pisa, og fra 1510 blev han prior i klostret i sin fødeby, hvor han døde i 1517.

I afsnittet *Particularis de Computis e Scripturis* redegjorde Luca Pacioli først for formålet med regnskabsbeskrivelsen. Her nævnte han blandt andet, at det var en af betingelserne for succes i forretningslivet at have orden i regnskaberne og have god viden om forrettningens aktiver og passiver. Først måtte man derfor udarbejde et inventarium over alle aktiver og passiver. Opgørelsen, skulle rumme både fast ejendom og løsøre, og foretages på én og samme dag. Herpå beskrev Pacioli de tre typer regnskabsbøger, som var nødvendige for den forretningsdrivende: memorial, journal og hovedbog.

Luca Pacioli beskrev memorialen som bogføringens første trin, idet alle økonomiske transaktioner anførtes i kronologisk orden. Det skete i en berettende form og med angivelse af valuta. Alle noteringer blev adskilt

I anledning af 500-året for Luca Paciolis beskrivelse af det dobbelt bogholderis principper rejste man i 1994 denne statue i hans fødeby Sansepolcro. Foto: Archivio fotografico – Biblioteca Comunale Sansepolcro.

af en vandret streg. Memorialens funktion var alene at huske transaktioner, og når disse var overført til journalen, blev de annullerede med en lodret streg. Pacioli's karakteristik af memorialen svarer således til en kladdebog.

Alle posterings i memorialen overførtes til journalen, der også blev ført daglig. Samtidig skete beregninger, så alt blev opgjort i samme valuta. Med hensyn til posterings i journalen angav Pacioli, at 'per' betegnede debitor og 'A' kreditor. Han forklarede også forskellen på kontanter og kapital. Med kontanter mentes rede penge, mens kapital omfattede alle værdier.

Pacioli beskrev herefter hovedbogen, hvis systematik byggede på det udarbejdede inventarium. Kassekontoen skulle altid være den første konto. Som udgangspunkt skulle alle debitorer og kreditorer noteres i alfabetisk orden, men ellers anføres i den rækkefølge, der blev behov for nye konti eller ekstra sider til eksisterende konti. Derfor skulle hovedbogen forsynes med et alfabetisk indeks. Hver side skulle inddeles i kolonner, så der var nøje adskillelse af tekst og beløbsangivelserne, og til de sidste var der ligeså mange kolonner som møntenheder. Det afgørende i princippet om det dobbelte bogholderi var, at Pacioli insisterede på, at en postering under debet på én konto skulle modsvares af en postering under kredit på en anden. Herved blev en afsluttende balance mulig, dog alene for de enkelte konti, eftersom Pacioli ikke benyttede en samlet balancekonto. Der var altså alene tale om det, der senere er blevet benævnt råbalance.

Luca Pacioli anvendte ikke begrebet dobbelt bogholderi i denne første samlede beskrivelse af regnskabsprincippet.⁸ Betegnelsen opstod først i løbet af 1500-tallet og ikke som konsekvens af udligningen mellem debet og kredit, men som følge af anvendelse af endnu flere regnskabsbøger.

Det geniale i det dobbelte bogholderi var og er, at det er opbygget efter det grundlæggende princip, at enhver økonomisk transaktion har to sider. Hver enkelt regnskabstransaktion skal anføres dobbelt, det vil sige både som tilgang og afgang. På den bogføringskonto, der står som modtager, noteres denne transaktionen i debet, og omvendt noteres den i kredit på den konto, som er den afgivende. Fuldt udviklet opstår herved en lang række konti, der samlet udtrykker indtægter og udgifter, aktiver, forpligtelser (gæld), egenkapital m.v., idet regnskabet stemmer, når der er fuld overensstemmelse mellem debet- og creditsaldi på samtlige konti.

Som støtte for hovedbogen anvendes en række bibøger. Antallet af bibøger har gennem tiderne varieret og har desuden været bestemt af for-

skellige geografiske traditioner (se senere). Bibøgenes benævnelser og indhold har varieret i forhold til både tid og sted, og det er derfor tilrådeligt at undersøge bibøgenes indhold nærmere. Som nævnt anvendte Pacioli betegnelsen memorial som en slags prima notabog for alle økonomiske transaktioner, mens samme betegnelse senere anvendes som protokol til ikke-kontante transaktioner. Tilsvarende kan betegnelsen journal dække over en kassebog for kontante ind- og udbetalinger eller en memorial for ikke-kontante transaktioner.

Som modstykke til dobbelt bogholderi anvendes også betegnelsen enkelt bogholderi. Dermed menes anvendelse af en eller flere regnskabsbøger, der ikke giver et systematisk grundlag for indblik i virksomhedens drift og formuetilstand og heller ikke giver gode kontrolmuligheder. Der kan anvendes en hovedbog, kontokurantbog eller reskonto alene til oplysning af mellemværendet med forretningsforbindelser. Tilsvarende kan kassebog, journal og bibøger af forskellige slags indgå, men alene som en notering af de pågældende regnskabsmæssige oplysninger.

Det dobbelte bogholderis udvikling efter 1500

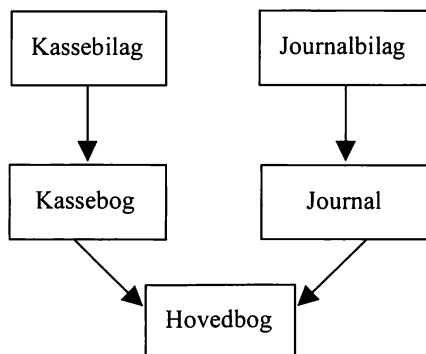
Det dobbelte bogholderis princip blev i 1500-tallet og 1600-tallet spredt ud over Europa. Gennem kolonialisering nåede metoden endnu længere omkring. Regnskabsforhold var for eksempel noget af det første, som de 102 engelske kolonister, der rejste med Mayflower til det nye Amerika, måtte forholde sig til. Knap var de gået fra borde i november 1620, før der var problemer. Pilgrimsfædrene var fortørnede over deres kasserer og beklagede sig samme år:⁹

Mr. Martin saith he neither can nor will give any accounts; he crieth out unthankfulness for his pains and care, that we are susspicious of him and flings away, and will end noting.

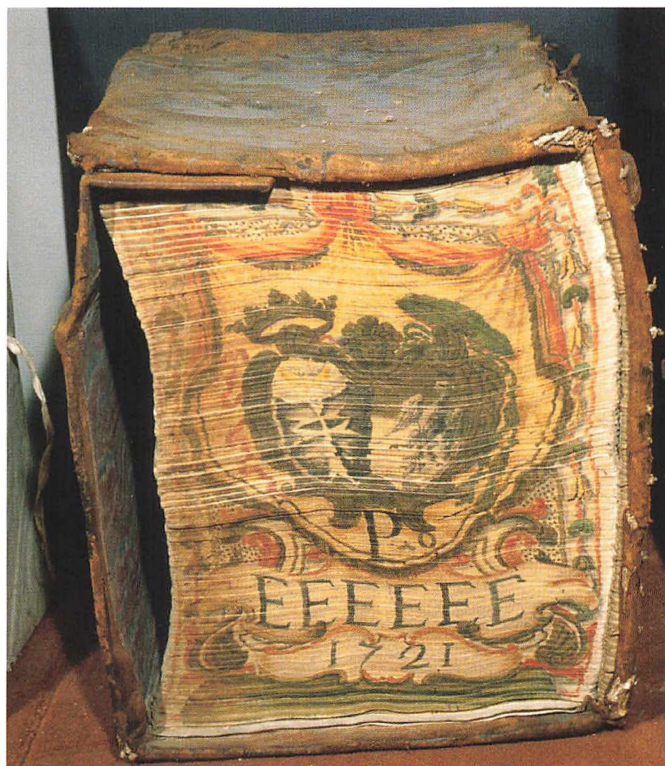
Med begrebet dobbelt bogholderi sigtes til nogle grundlæggende principper for regnskabsføring, men ikke noget fast system, og i de enkelte lande opstod forskellige standarder. Der kan overordnet sondres mellem fire hovedtyper.¹⁰

Den italienske metode er beskrevet i sin oprindelige form ovenfor. Her skal tilføjes, at der med tiden også kom en kassebog til. Den fik det særlige formål at registrere kontante transaktioner og kom dermed til at fungere som et supplement til journalen. Kassebogen blev tilsvarende ført kronologisk, mens hovedbogen var ført systematisk. Forud gik eventuelle bilag.

Figur 1. Det italienske system.

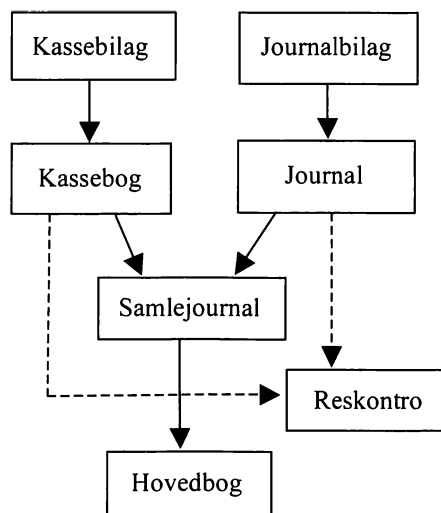
Med afsæt i den italienske metode bredte det dobbelte bogholderi sig i 1500-tallet til de sydtyske byer. Derimod vandt det ikke indpas i hansestæderne, der fra omkring 1300 til et stykke ind i 1500-tallet havde afgørende betydning for handelen i Nordeuropa. Den tyske variant af det dobbelte bogholderi fandtes derfor i første omgang i Sydtyskland, og byggede på den grundidé, at hovedbøgerne skulle være mere overskuelige. Det

Hovedbog fra 1721. Fra Banco de Santo Spirito, grundlagt 1605, fusjoneret i 1992 med Banco di Roma. Foto: Fabio Del Giudice. Gengivet efter Erhvervshistorisk Årbog 2009.

skete ved at indføre flere bibøger til specifikationer, hvorved alene hovedtallene overførtes til hovedbogen. En af disse bøger var en særlig reskon- tro med specificerede konti for debitorer og kreditorer. I hovedbogen kunne man så nøjes med en enkelt konto med det samlede mellemvæ- rende med debitorer og kreditorer. I det tyske system udvikledes også efterhånden samlejournalen. Den fungerede som et indskudt led mellem de kronologiske grundposter i journalen og kassebogen og så de sy- systematiske poster i hovedbogen. Samlejournalens formål var at ska- be overblik over grundbøgernes posteringer før de overførtes til hovedbo- gen. Det tyske system indeholdt således *fremskridt, der naturligvis er sket lidt efter lidt.*¹¹

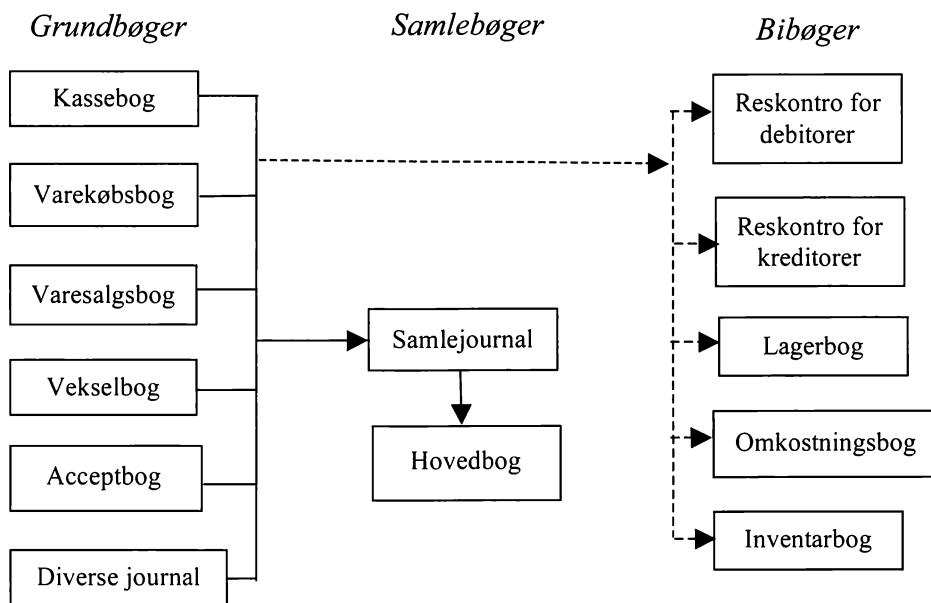
Figur 2. Det tyske system.

Under Jacob Fugger (1459-1525) nåede det augburgske handels- og bankhus sit højdepunkt som et verdensomspæn- dende firma, der tilmed blev Europas rigeste. Her gennem- går Jacob Fugger ca. 1518 regnskaberne med sin boghol- der.

I det franske bogføringssystem blev der ligeledes tilføjet flere bibøger. Hovedbogen blev suppleret med reskontri, men derudover blev der indskudt endnu flere specifikationsbøger, blandt andet lagerbog og inventarbog. De kronologisk førte grundbøger blev tillige yderligere delt op i særlige journaler for varekøb henholdsvis varesalg, vekselbøger og acceptbøger.¹²

Figur 3. Det franske system.

Det tyske og franske system søgte således at gøre hovedbøgerne mere overskuelige ved at indføre en voksende række af bibøger. Resultatet blev uoverskuelighed, mente amerikanerne. I det amerikanske bogføringssystem indførtes en kolonnejournal til erstatning for de øvrige grundbøger. Kolonnejournalen forenkede bogføringen i den forstand, at de kronologisk førte posteringer først blev fordelt på en række hovedkonti i én og samme bog. Overføringen til hovedbogen blev derved også lettere. Da der i sagens natur kun var plads til et begrænset antal kolonner, blev der indrettet en diversekonto til transaktioner med kun få noteringer. I større virksomheder var kolonnejournalen dog ikke et fremskridt. Det var snarere en ulempe, at alle grundposteringer skulle foretages i den samme bog. Løsningen blev en kombination af det franske og amerikanske system. Kolonnejournalprincippet blev bibeholdt, men med særlige kolonnejournaler for varekøb, indbetalinger, udbetalinger m.v.

Figur 4. Det amerikanske system (forenklet udsnit af kolonnejournal).

DATO	BILAG NR.	TEKST	IALT	KASSE-KONTO		BANK-KONTO		VARE-SALG		LAGER-KONTO		OMKOSTNINGER		DIVERSE KONTO	
				Dt.	Kt.	Dt.	Kt.	Dt.	Kt.	Dt.	Kt.	Dt.	Kt.	Dt.	Kt.

Sådanne forskelle i bogføringssystemerne var nøje forbundet med udviklingen i de pågældende landes erhvervsudvikling og de behov, herunder forskellige lovkrav, der i den forbindelse opstod til regnskabsføring. Efter Pacioli's lærebog og helt frem til omkring 1800 skete kun langsomt små nyskabelser. Årlige balancer, renteberegninger og finansielle opgørelser blev i stigende grad anvendt.¹³

Forskellene var ikke alene praktisk betingede. Det teoretiske grundlag for bogføringen udvikledes i takt med samfundsforholdene i øvrigt, herunder især uddannelsesforhold og det intellektuelle niveau. Praktisk bogføring blev hen ad vejen til regnskabsvæsen og til videnskab.

Uddannelse og lærebøger i bogføring slår igennem

Uddannelse i bogføring foregik indtil middelalderens slutning stort set gennem erhvervelse af praktiske kundskaber ved oplæring i købmandsforretninger, handelskompagnier og godsbedrifter samt ved offentlige administrationskontorer. Kort sagt: en form for mesterlære. I de norditalienske bystater fandtes dog i slutningen af 1400-tallet skrive- og regneskoler, hvor der blev givet elementær undervisning i bogføring. Sydtydske købmænd sendte ofte deres sønner til uddannelse i handel, herunder bogføring, i Italien. En tilsvarende orientering mod syd sås, når unge handelsmænd fra Nordtyskland og Skandinavien søgte til byer som blandt andet Nürnberg og Augsburg for at erhverve sig regnskabskundskaber. Af og til gik turen også til London og Brügge eller mod nord til Bergen.

I løbet af 1500-tallet opstod der også i Tyskland en række skrive- og regneskoler med undervisning i bogholderi. Lærdom var fortsat for de få indviede, men der cirkulerede for eksempel afskrifter af Benedetto Cotruglis førnævnte værk om det dobbelte bogholderi fra 1453. I løbet af 1500-tallet blev der efterhånden publiceret flere undervisningsbøger i bogføring. De første bøger om emnet på tysk er skrevet af Heinrich Schreiber (Erfurt 1523) og Johann Gottlieb (Nürnberg 1531). I Nederlandene regnes Jan Ympyns Christoffels, hvis skrifter også fik stor betydning for udviklingen i Frankrig, for den første (Antwerpen 1543), mens det i England anses for at være Hugh Oldcastle (London 1543).

Antallet af bøger om bogholderi fra 1500 til 1800 udgør cirka 6-700 udgivelser.¹⁴ Publiceringsstederne afspejler erhvervsudviklingen i de europæiske hovedlande. I de tre århundreder skete en markant forskydning fra Italien over Tyskland til Storbritannien. Industrialiseringens genembrud i England slår tydeligt igennem i regnskabslitteraturen. Når Skotland medregnes, blev antallet af udgivelser mere end femdoblet i 1700-tallet i forhold til århundredet før. Den økonomiske stagnation i Italien oven på renæssancens storhedstid ses lige så tydeligt i en slags status quo. Tyskland og Nederlandene tre-firedoblede derimod antallet af udgivelser i samme periode, hvilket svarer til disse landes erhvervsmæssige udvikling.

Som helhed var de mange udgivelser imidlertid ikke udtryk for nye landvindinger i regnskabsteknisk henseende. Forfatterne var især købmænd, bogholdere og skolelærere, der næsten udelukkende støttede sig til Luca Paciolis beskrivelse af det dobbelte bogholderi og ofte benyttede sig af de samme eksempler. Originaliteten var som helhed meget begrænset. Betydningen af disse mange bøger var hovedsagligt spredningen af et elementært kendskab til bogføring i hele Europa. Det gjaldt også de skotske lærebøger i 1700-tallet, som dog fik stor betydning ved at udvikle bogføringen i teoretisk retning, og efterhånden antog karakter af en videnskab (se senere).

Bogføringslære blev tillige optaget som en del af større samleværker om handelsforhold. I Tyskland, hvor der i 1700-tallets første halvdel kom gang i udviklingen af den almindelige handelsvidenskab, udsendtes i 1741-1743 det første tysksprogede handelsleksikon, Allgemeine Schatzkammer der Kauffmannschaft Oder Vollständiges Lexicon Aller Handlungen und Gewerbe i fem bind, der var redigeret af Leipzig-professoren Carl Günther Ludovici (1707-1778). Tilsvarende større eller mindre samleværker blev i løbet af 1700- og 1800-tallet udbredt i andre lande. De havde det dobbelte sigte at være et praktisk redskab for han-

delsfolk samt at tjene som grundlag for handelsundervisning, der efterhånden blev mere almindeligt, og som blandt andet omfattede undervisning i bogføring.

Fra kompagnier til aktieselskaber

De store opdagelsesrejsende som Columbus og Vasco da Gama skabte baggrunden for udviklingen af den oversøiske handel. Handelen med fjerne lande var både kapitalkrævende og risikabel. Købmænd og redere fandt sammen og dannede kompagnier med tilstrækkelig kapital til at drive langdistancehandel og for at sprede de økonomiske risici. De store europæiske handelslande i 1600- og 1700-tallet førte an med dannelsen af handelskompagnier, der som led i staternes merkantilistiske politik opnåede støtte i form af monopoler og eventuelt subsidier. Blandt de største handelskompagnier kan i England nævnes East India Company (1600) og Hudson Bay Company (1670), i Holland Vereenigde Oost-Indische Compagnie (1602), i Danmark Ostindisk Kompagni (1620) og i Frankrig Compagnie française des Indes (1664).¹⁵ I Nordamerika bestod det tidligste Massachusetts, der med tiltrædelse af forfatningen i 1788 blev den sjette stat i det nuværende USA, før 1692 reelt af to handelskompagnier (private joint stock companies), The Plymouth Colony og The Company of the Massachusetts Bay.¹⁶

Driften af handelskompagnier krævede en solid økonomi. Handelstogterne var ikke blot langvarige (ofte et eller to år), dyre at finansiere og risikofyldte, men efterhånden kom også store udgifter til drift af handelsstationer, opretholdelse af egne småhære og koloniadministration. Til gengæld var der udsigt til enorme fortjenester efter heldigt gennemførte togter.

Generelt var kompagnierne i begyndelsen opbygget efter mønster fra de tidligere nævnte italienske partnerskaber, hvor nogle købmænd deltog aktivt, mens andre indskød kapital i togterne. Efter hvert togt deltes over eller underskud. For at tiltrække kapital blev det ret hurtigt nødvendigt at indføre økonomiske ansvarsbegrænsninger for de passive investorer, så de ved store tab ikke satte hele deres formue på spil, men kun hæftede med den kapital, de havde indskudt i togtet. Hermed opstod aktieselskabsbegrebet. I den første tid gjaldt aktieindskuddet for det enkelte togt, men allerede fra 1613 udstedte det engelske East India Company 4-års aktier. Cromwell udstedte i 1657 et såkaldt Charter, hvorved princippet om permanent investeret aktiekapital blev gennemført. Til gengæld blev aktierne omsættelige til priser, som beregnedes efter de statusopgørelser,

der blev gennemført med få års mellemrum. Udviklingen fra at betragte kompagniet som enkeltstående handelstogter til i stedet at se det som en virksomhed med permanente omkostninger, foruden gevinst og tab ved selve handelen, medførte, at kompagniet fra 1661 ophørte med den totale fordeling af den samlede fortjeneste. En del blev i stedet hensat som reserver til den fortsatte drift og resten udbetalt til aktionærerne som dividende. Man begyndte i højere grad end tidligere at foretage en opsplitting af de indtjente profitter mellem, hvad der kunne opfattes som løbende indkomst, og hvad der skulle gå til at vedligeholde den investerede kapital.

Den gensidige tillid mellem kompagniledelser og investorer, der ellers ikke befattede sig med driften, forudsatte, at aktionærerne fik indblik i kompagniernes økonomiske forhold. Efter det nævnte Charter, fulgte en praksis med aflæggelse af periodiske og senere årlige regnskaber, udarbejdet af kompagniledelsen, men kontrolleret af den revisor, som aktionærerne havde udvalgt. Kompagnisystemet bidrog således til en nyudvikling i regnskabsvæsenet, som det også var tilfældet med den nævnte

Sydhavsboblen i 1720 var en af de første store erhvervsskandaler med svindelagtige regnskaber. På William Hogarths allegoriske tegning fra 1721 ses bagmændene bag The South Sea Company lystigt drejende den store karrusel med geden – begærets symbol – på toppen.

De store europæiske handelskompagnier måtte løbende have fornyet deres privilegiebreve (oktrojer). Som det her ses med privilegiet til det engelske East India Company i 1694 skete det oftest i meget formelle og farverige dokumenter, der underbyggede handlens store betydning.

skelnen mellem indkomst og kapital. Disse tilføjelser i bogføringssystemet blev dog først for alvor udviklet i forbindelse med de senere industrielle virksomheders bogføring.

I 1720 kollapsede det store engelske handelskompagni, The South Sea Company, stiftet i 1710. Investorerne mistede millioner af pund i det brite eventyr, der har fået navnet The South Sea Bubble. Undersøgelser pegede på voldsom spekulation og svindelagtige regnskaber med fiktive posteringer som hovedårsagerne til kollapse. Konsekvensen blev vedtagelse af en lov, der er kendt som The Bubble Act 1720. Loven skulle bekæmpe fire dårligdomme: 1) umådeholden aktiespekulation, 2) dannelsen af svingagtige aktieselskaber, 3) ikke-ankendte selskabers brug af godkendte selskabers forrettigheder, og 4) udnyttelsen af selskabsprivilegier til at drive upassende forretninger. The Bubble Act forbød al virksomhed med begrænset ansvar, der ikke var godkendt af regeringen eller parlamentet, og i praksis virkede loven som politisk styringsredskab i de følgende hundrede år blandt andet gennem begrænsning af antallet af aktieselskaber under den industrielle revolution. Netop aktieselskaber med

aktiekapitalen som den ansvarlige kapital var en velegnet selskabsform under ekspansiv økonomisk vækst. Fabrikanter blev i stedet tvunget til at indgå kompagniskaber, hvor de uanset størrelsen af deres respektive investeringer var ansvarlige for hele selskabets gæld. Sådanne kompagniskaber havde derfor stort besvær med at rejse kapital. I årene fra 1720 til 1844 opnåede en række kanaler og jernbaner status som selskaber med begrænset ansvar, men ellers blev handels- og industrivirksomheder almindeligvis drevet for egen regning og risiko.¹⁷ På trods af The Bubble Act fortsatte lærebøgerne i oplysningstidens Skotland med at beskrive en form for organisation med ligheder til moderne selskabsformer med begrænset ansvar.¹⁸

Tiden løb da også fra restriktiv lovgivning. I begyndelsen af 1800-tallet blev The Bubble Act undermineret af flere domstolsafgørelser, og i 1825 blev loven afskaffet. I stedet blev regeringen bemyndiget til i selskabers stiftelsesdokument at fastsætte omfanget af aktionærernes forpligtelser med hensyn til selskabets gæld og i 1837 at bevilge 'letters of patent', hvilket reelt svarede til en anerkendelse som aktieselskaber. Med aktionærbeskyttelse som formål, vedtog den britiske regering i 1844 en ny lov på området, nemlig The Joint Stock Companies Act. Loven tillod stort set aktieselskaber på alle forretningsområder alene med en anmeldelsespligt, men pålagde fortsat aktionærer en ubegrænset forpligtelse i forhold til selskabets gæld.¹⁹ Aktieselskaberne skulle udarbejde regnskabsbøger og fremlægge en *full and fair* statusopgørelse på hvert ordinært aktionærmøde. Loven fordrerede også, at selskaberne udpegede en revisor, der i tilknytning til statusopgørelsen skulle udarbejde og fremlægge en revisionserklæring. Begge dokumenter skulle opbevares sammen med selskabets stiftelsesdokumenter.²⁰ En lov i 1855 tillod aktieselskaber, som var registreret efter 1844-loven, at få certifikat som et selskab, hvor aktionærerne havde begrænset ansvar. Disse regler blev stadfæstet i en ny selskabslov i 1862, der tillige anbefalede uafhængige revisorer. Det blev dog først et lovkrav i 1900.²¹

Oplysningstidens Skotland.

Regnskabslærens store gennembrud i 1700-tallet

Adam Smith, David Hume og Robert Burns og flere andre har sikret Skotland en fremtrædende plads i oplysningstidens Europa. Skotternes position blev ikke alene befæstet inden for økonomi, filosofi og litteratur, men i en bred vifte af videnskab og kunst. Bogføring var også et område,

Factura

Over de Ketou, Sabresom for Det Kongelige, Octroyerede Danske Asiatiske Compagniets Rejning i Canton i China er Indloft og indladet ved Tibet Cron Lintzen af Danmark, Sobrende af Capitain Lars Swane, Destineret herfra Canton i China til Kiøbenhavn, og der kommende Overleverer. Deres Høj Dreuelige Excellence Presidenten og Directiørerne for Højst bemelte Compagnie.

Casseins Sall M. D. C. P. P.	Sorelain	Prisen		Værdning		Summa
		T. m.	S.	Tail.	me.	
N. 1. à 244. 244.	Direkte Caser, 240er vide Lente					
1. à 147. 147.	Siue Zopper, al Rejning i					
1. à 557. 557.	Siue Hunders Sones bogst til					
	Summa.					6970 7 4 5
P. Sago.	Sago					
N. 129. 131.	21. 39 Picul 85 hane i blant Sorelainet,	5. 1.		205.	2 3 5	
55. 142. 150. 151.	3. 5. .... blant Sore i Caser,	5. 1.		28.	7 6 2	
Sago.	39 Picul 78 hane					231 9 4 8
N. 7 1/2 3.						
Sammen						
B.	Borac					
N. 1. à 5.	5. 5. Picul 85 hane	27.				157 4 1.
	Snore Rottenger					
100	100 Picul 74 hane	12. Picul 74 hane	1. 9.			24. 2 6
	Kadix China					
146	146 Picul 71 hane	3.				439 2 3
	Transporteris					7823 539

- ◀ *I Danmark handlede Asiatisk Kompagni fra 1730 til 1840 på blandt andet Kina. Her ses en ladningsfaktura fra "Kronprinsen af Danmark", der er dateret ved afsejlingen fra Canton den 26. december 1764. De hjembragte varer var porcelæn, sagogryn, borax, snørerottinger (tynde smidige plantestængler til at flette eksempelvis stolesæder af) og kinarod. I kolonnen yderst til venstre er angivet de (bo)mærker, som kasserne var mærket med. "Kronprinsen" kom velbeholdent hjem til København den 20. juni 1765. Asiatisk Kompagnis Negotieprotokol for "Kronprinsen af Danmark" 1763-1765 i Rigsarkivet. Foto: Rigsarkivet.*

hvor skotske forfattere i 1700-tallet gjorde sig gældende. I 1700 var der kun få professionelle bogholdere i Skotland, og det dobbelte bogholderi blev ikke anvendt i større udstrækning. I 1800 var der i alle vigtige led i det skotske erhvervsliv ansat eller tilknyttet bogholdere med stort kendskab til bogføring i teori og praksis. Bogholdererhvervet var blevet en ny profession. Denne blev hjulpet frem af udgivelsen af en lang række lærebøger om regnskabsvæsen. Disse bøger udkom i adskillige reviderede oplag og blev spredt til blandt andet England, Irland og Nordamerika. Under kapitalismens fremvækst i de vesteuropæiske lande blev Skotland dermed hjemsted for regnskabslærens store gennembrud.

Der er flere forklaringer på, at netop Skotland fik denne rolle. En væsentlig forudsætning var det intellektuelle liv, der var på et højt niveau i 1700-tallets Skotland (fire universiteter mod to i England). Sammenlignet med andre lande i Europa var Skotland samtidig det land, hvor flest unge i forhold til indbyggertallet fik en universitetsuddannelse. Et konkret udslag heraf ses i antallet af bogtrykkere. I Edinburgh, hvor størstedelen af skotske bøger blev publiceret, var der i 1739 alene fire af slagsen, men fyrré år senere hele 29 bogtrykkere. Enkelte var organiserede som vore dages moderne forlag, eksempelvis Hamilton, Balfour & Neill, der fra 1750 til 1762 publicerede omkring 400 titler. Engelske bøger blev også publiceret i Edinburgh, eksempelvis udkom den første udgave af Encyclopaedia Britannica her i 1768.

Oplysningstidens høje idealer om stort og småt i menneske- og samfundslivet blev ikke blot udmøntet i mere eller mindre abstrakte værker af Adam Smith, David Hume og andre. Spredning af tillært viden blev for mange et led på karrierevejen. Originaliteten var ikke altid i top, men alsidigheden inden for videnskab og kunst smittede gensidigt af. Alexander Malcolm (1685-1763), der underviste i matematik og bogføring i Edinburgh, udsendte i 1718 lærebogen *A New Treatise of Arithmetick and Book-keeping*, som illustrerer dette. I lighed med oplysningstidens generelle bestræbelser betonedé Malcolm, at bogholderen måtte sørge for opretholdelse af retfærdighed. Noget lignende havde Robert Colinson skre-

vet i indledningen til *Idea rationaria* (1683), der er den første skotske bog om regnskabslære. Retfærdighed, eller 'ret og rigtigt', blev dengang anset som en nødvendig betingelse for erhvervsudviklingen.

Det ændrede sig allerede inden kulminationen af den skotske oplysningstid i 1700-tallets sidste halvdel.²² Alexander Malcolm udgav i starten af 1730'erne flere værker om regnskabslære, som regnes blandt de mest omfattende og lærde på den tid. De byggede i nogen grad på 1718-bogen, men det er karakteristisk, at der i mellemtiden var blevet sat andre mål for regnskabsførelse. I *A Treatise of Book-keeping, or Merchants Accounts; in the Italian Method of Debtor and Creditor* (1730) fremhæves regnskabet nu som styringsredskab.²³ Richard Brown, der i 1905 skrev pionerværket *A History of Accounting and Accountants*, ofrede kun få linjer på Robert Colinsons bog fra 1683, der som omtalt var den første bog om emnet i Skotland. Det var en god bog, men udgivelsen var ikke særlig værdifuld, mente Brown.²⁴ Det skyldtes, at det økonomiske liv i Skotland endnu ikke var særlig udviklet i slutningen af 1600-tallet.

Efter unionstraktaten med England i 1707 fik skotske købmænd adgang til Englands kolonihandel, herunder det lukrative nordamerikanske marked. Det gav sammen med en udbygget infrastruktur anledning til en kraftig økonomisk vækst i Skotland med en stigende efterspørgsel på lærebøger i regnskabsvæsen til følge.

Størsteparten af virksomhederne var kompagnier med flere partnere, og det stillede som tidligere nævnt store krav til solid regnskabsføring. Alexander Malcolm, der med sine værker ville kombinere teori og praksis, fremhævede nødvendigheden af at kende principperne i bogføringen og ikke blot lære den praktiske udformning udenad.

Den mest udbredte lærebog i regnskabsvæsen i 1700-tallet blev forfattet af John Mair (cirka 1702-1769), som underviste ved Grammar School i Ayr på den skotske vestkyst. Hans *Book-keeping Methodiz'd* udkom første gang i 1736, og frem til 1807 i 18 forskellige udgaver, heraf de sidste ni efter Mairs død med den nye titel *Book-keeping Moderniz'd*. Bogen blev ikke blot udbredt i Storbritannien, men også i Nordamerika, hvor den i 1700-tallets sidste halvdel var den mest almindelige lærebog i regnskabsvæsen i alle større byer. Også i Danmark-Norge fik bogen betydning, idet 6. udgave (1768) blev oversat og udgivet i Bergen i 1775. Titlen var *Det methodiske Bogholderi eller en ordentlig Indretning af Købmænds Bøger efter den italienske Maade*.

Det var John Mairs ambition at skabe en praktisk håndbog, og hver ny udgave blev omhyggeligt ajourført med nye oplysninger. Andenudgaven (1741) blev suppleret med et afsnit om *Monies and Exchange*, tredjeduga-

John Mairs meget udbredte bog blev også oversat til dansk og udgivet i Bergen i 1775. Foto: Universitetsbiblioteket i Bergen.

ven (1749) med et afsnit om tobakshandel med kolonierne, og femteudgaven (1757) med nye afsnit om sukkerhandel og købmændsregnskaber. Mens den første udgave fra 1736 omfattede 251 sider, var femteudgaven vokset til 416 sider. Den første posthume udgave omfattede 620 sider.²⁵ Bogen indeholdt efterhånden en vrimmel af almindelige handelsmæssige oplysninger, og det kan forekomme rigtigt at karakterisere den som et handelsleksikon frem for en lærebog i bogholderi.²⁶ John Mairs bog gav en solid introduktion til memorial, journal og hovedbog. Hertil blev der over godt 80 sider givet eksempel på et handelsregnskab (1760), hvor posteringerne i de tre regnskabsbøger følges gennem et år.²⁷

William Gordon (cirka 1720-1793) drev fra 1755 til 1783 et handelsakademi i Glasgow, hvor han forfattede to værker af stor betydning betitlet *The Universal Accountant and Complete Merchant* (udgivet i to bind 1763-1765) og *The General Counting-House and Man of Business* (1766). Skønt disse bøger ikke blev så indflydelsesrige som Mairs, udkom de i flere udgaver og blev anvendt som forlæg for publikationer i Nordamerika.²⁸ I amerikansk regnskabshistorisk forskning er Gordon fremhævet for sin betoning af vigtigheden af årlige regnskabsafslutninger.²⁹

John Mairs værker fik betydning gennem det udbredte kendskab til regnskabers førelse, men set med eftertidens øjne hører Robert Hamilton (1743-1829) til de mest interessante af 1700-tallets skotske forfattere om emnet. Hamilton var fra 1779 professor i Aberdeen, og hans tobindsværk *An Introduction to Merchandize* (1777-1779) er på mange måder bemærkelsesværdigt. Det skyldes især, at han fremhæver fordelene ved at anvende regnskabsinformationer i ledelsesøjemed og leverer en grundig beskrivelse af et kalkulationssystem.³⁰

De fire nævnte forfattere var alle universitetsuddannede i Skotland, og bidrog til, at bogholderi blev indført som fag ved læreanstalterne. Desuden omsatte de nogle af oplysningstidens højere ideer til praksis. Lærebøgerne i 1700-tallets Skotland var nok praktiske og tekniske bøger, men de var også en del af den intellektuelle gæring i oplysningstiden. Disse

34

Ik sie daten voor Dunkerque niet is gedaan zo veel
 te beeten en voor al de Groene Scheel ik hoopse occorie
 dat in kort of doen dat alle voor myn wal Lie.
 Kunen verkopen Ik flattere myn Skeek van de
 jaar met een klypekelour Groene Scheel en
 versochten alle eerste occasie gelieft waer tenen
 my van een partytie te ont doen. waer of my
 dat volaaten - Hieringelolen myne Peimie

12850 - G. ten Laste Dh. H. Sluochman & Dangele
 1825 - G. ten Laste J. H. Cramer & Dolthoff
 2850 - G. de Ernst & Weenbergen
 1760 - G. de Louis Michell
 920 - G. de Veroude Rietman H.
 9760 - G. alle Traeten Jacobus De Swarte
 Alhier aan myn ordren nog.
 770 - V. B. G. Traeten Dh. Rob. Hanning Dunk. 11apds
 Op Laste Dh. Lyp. H. Frank Hank Comf
 600 - G. Traeten L. B. Babut Junior & G. H. Hantes
 8 maant a'fus - ten Laste Dh. Dirk ten Kats
 a'fosty my geundersurd door Dh. Hanning
 verochten mit een en t'andae het noodege
 te laaten doen en op myn credit te notiere
 Ik benenog aan Dh. Mathes & Loom a'fosty
 Schuldigh een Saldo van Peek. weest do
 goeds have ed. dat tegens gutantue te betaalen

David Gregorie   Middlef. 1 May 1755
 a Dunkerque.

Your fav^r of 11th & 28th ap^l came to
 hand am obligd to you for your care of my Inheren
 wch Longeville I hope will pay without trouble wch you
 say will Effectuate with a design no doubt if he
 hears of my coming your way - Belloc's ship
 went from this about 10 days ago ~~to~~ ^{to} his Regem
 to his Regem If he appears there I must begg
 you'll be so good as supply him again wch I shall
 be on oth which I think is sufficient. It will be yet
 about 3 weeks before I can Lett out as have many
 things to Lett I would choose to be pertam of the
 Season, we intend taking your Town in

International samhandel kræver ikke blot regnskabsmæssige, men også sproglige fær-digheder. Købmandsfirmaet David Gavin & Co. i Glasgow handlede i midten af 1700-tallet med et væld af varer (blandt andet the, vin, spiritus og fint tøj) fra havnebyer på kontinentet, eksempelvis Rotterdam, Amsterdam og Dunkerque. I firmaets brevkopibøger blev der vekslet mellem sprogene. Den gengivne side er fra Gavin & Co.s brevkopibog 1755-1766, og her ses udsnit af breve på hollandsk og engelsk. Foto: University of Glasgow, Scottish Business Archives.

bøger må ses som del af tidsånden og som supplement til andre videnskabelige nybrud inden for økonomi og jura.³¹ John Mair indledte da også sin beskrivelse af det dobbelte bogholderi med bemærkningen *Bogholderiet er en videnskab*.³²

Revisorerhvervets gennembrud

Revision som kontrol af regnskaberne fører sig ikke så langt tilbage som selve regnskabsføringen. Den begyndte først at udvikle sig, efter at den handlende eller den økonomiansvarlige havde måttet overlade det til andre at føre regnskaberne, og derefter selv enten nøjedes med fra tid til anden at kontrollere regnskabsføringen eller overlod kontrolarbejdet til en særlig udpeget eller ansat: en revisor.

Allerede i oldtidens Egypten ses begrebet revisorer som betegnelse for embedsmænd, ansat af statsadministrationen til at kontrollere skrivers regnskaber over forråd og skatter i faraonernes lagerhuse. I Athen og andre græske bystater blev der ligeledes ført kontrol med de midler, som de udvalgte borgere anvendte i deres embedsperioder. Revisorer fandtes også i den romerske republik, og i løbet af kejsertiden gennemgik revisionsvæsenet en udvikling, som sikrede kontrollen med statholderes, generalers og andre embedsmænds regnskaber og kasser.

Fra middelalderen kendes de første forsøg på en mere grundig revision i England i tilknytning til de offentlige finanser omkring 'the Pipe Roll', og denne statsrevision blev efterhånden fra 1500-tallet helt adskilt fra finanskassen. I England fandt der på det private område en vis form for revision sted i forbindelse med godsforvaltningens regnskabsførelse, men ellers skal vi også på dette område til de norditalienske bystater for at finde de første tegn på en mere organiseret revisionsfunktion. Det fremgår blandt andet af de tidligst bevarede regnskabsbøger fra Genova eller fra bankierfirmaerne fra blandt andet Bologna. Det var også i Italien, at de første professionelle regnskabsførere og revisorer dannede faglige sammenslutninger, som kendes fra Venedig i 1580'erne og senere fra blandt andet Genova og Bologna.

En vis form for revisionsaktivitet fandt fra 1600-tallet sted i nogle af de engelske handelskompagnier, men vi skal frem til årene omkring 1700, før de første professionelle, ikke-statsansatte regnskabsførere dukker op på de britiske øer. Det skete nærmere betegnet i Skotland, der som tidligere nævnt fik en førerstilling på regnskabsvæsenets område fra 1700-tallet og dermed op gennem den første periode af den industrielle revolution, som også på regnskabsføringen område indvarslede en ny tid. Især i

Edinburgh og Glasgow virkede en række revisorer med aktiviteter uden for det offentlige område, og det var også her, at den første organisation for professionelle revisorer blev oprettet. Det skete i 1853, næsten 20 år før en tilsvarende faglig forening så dagens lys i England.

I Storbritannien som helhed betød 1800-tallet umådelig meget for revisorstandens udvikling. I denne periode opstod de moderne professionelle fagrevisorer. Den kraftige økonomiske ekspansion og de mere komplicerede produktions-, handels- og selskabsformer skabte et stigende behov for regnskabskyndige, og de mange økonomiske kriser og efterfølgende krak gav arbejde til revisorerne, der behandlede konkurs- og fallitboer i stort antal. I lovene om bankerot i 1831 og om insolvente debitorer fra 1842 blev de professionelle revisorer for første gang direkte omtalt i engelsk lovgivning, ligesom der i aktieselskabslovgivningen i 1844/1845 og 1862 indgik bestemmelser om revisorers medvirken ved aflæggelse af selskabernes årsregnskaber.

Endnu op gennem sidste halvdel af 1800-tallet blev de engelske selskabsrevisorers arbejde dog gennemført i nært samarbejde med selskabernes ledelse. Kontrolarbejdet bestod først og fremmest i en omhyggelig talrevision af bogføringen og dens overensstemmelse med bilag og andre grunddokumenter.

Industrialiseringens betydning for regnskabsføringen

Den industrielle revolution i Storbritannien i 1700-tallets sidste halvdel stillede nye krav til regnskabet, herunder behov for omkostningsregnskaber og kapitalvurderinger. Hidtil havde tekstilproduktionen typisk været organiseret således, at købmanden købte uld, og fordelte det til spindere, der tilbageleverede garn, som købmanden så sendte til vævere.³³ Købmandens regnskabsmæssige behov begrænsede sig til overblik over opkøb, forarbejdning og salg. Regnskabet beskrev kort sagt alene forretningsenhedens eksterne relationer til andre forretningsenheder.

Med industrialiseringen kom produktionen til at foregå inden for rammerne af den enkelte fabrik, som derfor måtte udbygges til et større produktionsanlæg med faste bygninger, kraft- og arbejdsmaskiner, produktionslokaler, lagerlokaler, arbejderfaciliteter m.v. Produktionsprocessen medførte normalt en meget betydelig værditilvækst. I ansættelsen og beregningen af denne måtte derfor indgå beregninger og vurderinger af de medgåede omkostninger, således at der kunne kalkuleres salgspriser, som sikrede fabriksvirksomheden den nødvendige eller ønskede fortjeneste.

I industrialiseringens første faser herskede udstrakt individualitet på regnskabsområdet. Bogholderiet i de tidligste virksomheder kan ses som laboratorier, hvor der blev udført eksperimenter for at kunne imødekomme fabriksejernes nye behov. I udgangspunktet blev gods- og købmandsregnskaber anvendt som regnskabsmodeller. Godsregnskaberne egnede sig dog ikke for virksomheder, der udvikledes og opererede i et konkurrencesamfund, og de gik hurtigt af brug som regnskabsforlæg i industrien. Derimod var købmandsregnskaberne som udgangspunkt anvendelige. Det dobbelte bogholderi blev tidligt anvendt af de største industriforetagender, men først i begyndelsen af 1800-tallet benyttede flertallet af virksomhederne systemet. Ligesom købmanden havde industrialisten brug for et system, der kunne forhindre fejl, bedragerier og tyverier, og som samtidig systematisk registrerede handelen med forretningsforbindelser. Det dobbelte bogholderis analytiske potentiale egnede sig godt til det formål.

Med fabrikssystemet voksede behovet for at kunne bruge regnskabet til at beskrive interne forhold i den enkelte virksomhed, og bogholderiet

Jernbanerne var helt centrale for det industrielle gennembrud i England, men også en tumleplads for spekulanter. Her en satirisk fremstilling af hysteri i jernbaneaktier 1845.

blev et centralt led i den administrative kontrol. Nye regnskabsmetoder voksede frem som konsekvens af det ledelsesmæssige behov for at kunne kontrollere omkostningerne til råvareindkøb, lønninger m.v. i forhold til udbyttet. Med industrialiseringen blev det alfa og omega, at virksomhedsejeren eller -ledelsen havde overblik over utallige store og små ting i driften ved hjælp af et detaljeret bogholderi. For at kunne fastsætte overskuddet til rådighed for udbytte, behøvede ledelsen udførlige kapitalindkomstkonti, inklusiv værdiansættelse af aktiverne og afskrivningerne. Inden da var der mange mellemtrin. Den løbende likviditet skulle overvåges, ikke bare for at hindre svig og tyveri, men også for at sikre leverandørbetalinger og lønninger. Af det sidste fulgte lønningslister som en del af bogholderiet. Konkurrencevilkårene satte produktionskontrollen i centrum. Lageropgørelser over råvarer skulle sikre, at lageret var stort nok til at imødegå knaphed, men omvendt måtte det af hensyn til risici for kapitalspild ikke være for stort. Lagerets værdi skulle kunne kalkuleres til salgspriser, herunder opgørelser over, hvor meget salgspriserne under konjunkturtilbagegang kunne sænkes og samtidig dække omkostningerne. Driftsregnskabet, herunder omkostningsberegninger, voksede frem som grundlag for rationelle beslutninger både i forhold til alternative fremstillingsomkostninger og forventningerne til fremtiden.³⁴

I forhold til købmandsregnskabet blev der i den industrielle bogføring tilføjet to faktorer, der allerede havde været på vej i handelskompagnierne. For det første handlede det om håndteringen af anlægsudgifter (bundne aktiver), der var et generelt problem i det industrielle regnskab. For det andet opstod der et stigende behov for periodiske opgørelser. Regelmæssighed blev et vigtigt aspekt i industriel bogføring. Klare tidsintervaller blev fastlagt i virksomhedens forskellige led. Eksempelvis kunne renteindtægter og -udgifter fastsættes årligt, mens lønudgifter måtte opgøres månedligt eller ugentligt som udbetalingerne skete.

Den industrielle bogføring gennemløb forskellige faser både på det teoretiske og det praktiske plan.³⁵ En præcis profitberegning kunne ikke uden videre lade sig gøre ved hjælp af det traditionelle bogholderi (enkelt eller dobbelt), der var skabt for at holde styr på enkeltstående handelsforetagender som for eksempel en bestemt handelsekspedition til udlandet. For en virksomhed, der producerede varer, og som var indrettet på at skulle være kontinuerligt virkende (ikke nødvendigvis i døgndrift, men år efter år efter år) krævedes helt andre beregninger og beregningsmetoder. Konkret var der tale om fire vanskeligheder:

1. Prisfastsættelse (kalkulation)
2. Fordeling af generalomkostninger
3. Integrering af produktions- og finansbogholderi
4. Periodisering

Prisfastsættelsen skulle modsat i handelserhvervet ske, før varen var blevet til. Det var nødvendigt at kunne kalkulere en vares pris både før og under produktionen. Det rejste det næste problem: fordelingen af generalomkostningerne.

Problemet med at fordele generalomkostningerne ud på de enkelte produkter krævede løsning af en lang række enkeltproblemer. Den samlede løsning af problemet strakte sig derfor også over en årrække, og en lang række regnskabskyndige bidrog til resultatet. I hovedparten af 1800-tallet havde England været førende på regnskabsvæsenets område, men i slutningen af århundredet overtog USA denne position, og blev, specielt inden for den industrielle bogføring, hjemsted for den bogføringsmæssige revolution i årene 1885-1920.³⁶ Det første problem, der skulle løses, var at finde praktisk brugbare metoder til at specificere produktionsomkostningerne. Jernbanerne var førende på det industriadministrative område, og

Produce of the Spinning Rooms in No. 2 Mill from Nov. 5 to Dec. 3, 1802

Number & Character of the Bales	Pounds	Number of Spinning Cards	Spinning Cards	Spinnings	Actual Time	Actual Produce										Wages		
						Actual Time	Yarn		Waste		Waste		Waste		Actual			
							lb	oz	lb	oz	lb	oz	lb	oz	lb	oz	lb	oz
1 to 100	8	376	2000	67,400,000	1	100	780	34	24400	225	266	32	2	14,70	112	1	26	5
2 to 100	8	376	2000	67,400,000	1	100	704	34	24912	221	250	36	3	14,90	120	1	26	7
3 to 100	8	376	2000	67,400,000	1	100	946	32	21500	210	250	100	3	14,00	100	1	26	5
4 to 100	8	376	2000	67,400,000	1	100	707	32	22716	211	216	97	3	14,05	112	1	26	5
5 to 100	8	376	2000	67,400,000	1	100	716	15	21960	219	220	73	10	14,70	112	1	26	5
6 to 100	8	376	2000	67,400,000	1	100	1097	17	16740	416	261	1	1	14,06	110	1	26	5
7 to 100	8	376	2000	67,400,000	1	100	1279	23	20960	207	227	09	6	14,38	120	1	26	5
8 to 100	8	376	2000	67,400,000	1	100	583	24	20160	222	220	70	4	14,00	100	1	26	5
9 to 100	8	376	2000	67,400,000	1	100	3140	1	225	104	7	74	3	14,33	110	1	26	5
10 to 100	8	376	2000	67,400,000	1	100	154	24	6624	49	237	1	1	14,70	112	1	26	5
11 to 100	8	376	2000	67,400,000	1	100	201	32	6874	45	237	1	1	14,70	112	1	26	5
12 to 100	8	376	2000	67,400,000	1	100	161	32	5580	41	236	1	1	14,70	112	1	26	5
13 to 100	8	376	2000	67,400,000	1	100	361	1	18525	1	1	1	1	14,70	112	1	26	5

Det industrielle gennembrud i Skotland var ligesom i England præget af tekstilindustrien – og det krævede udførlige produktionsregnskaber. Her ses en månedsrapport november-december 1802 for produktionen og lønudbetalinger for en af spindestuerne ved Gourrock Ropeworks Co., etableret 1736 og fra 1894 sammensluttet med den berømte tekstilfabrik New Lanark Mills, hvis arkiv findes i det skotske erhvervsarkiv. Foto: University of Glasgow, Scottish Business Archives.

på grundlag af deres erfaringer blev der udviklet et bogføringssystem med arbejdsedler, materialerekvitioner og lignende, som via et jobnummersystem kunne henføres til den enkelte vare eller vareserie. Dermed var den nødvendige reform på gulvet etableret.³⁷

Det næste trin bestod i at sikre, at den særlige industrielle bogføring blev indpasset i det dobbelte bogholderis principper, således at finans- og produktionsbogholderiet blev integreret. Begge disse trin blev taget i 1880'erne, i hvert fald på det teoretiske plan og i enkelte pionervirksomheder. I praksis gik det langsommere, og det gjorde sig i det hele taget gældende, at bogføringspraksis i virksomhederne haltede langt efter den teoretiske udvikling.

Endnu en forudsætning blev tilvejebragt, da man begyndte at indføre en sondring mellem råvarer, produkter under udarbejdelse og færdige produkter. De fik nu hver sin konto i regnskaberne.

Det største problem med hensyn til fordelingen af generalomkostningerne lå imidlertid i at finde en brugbar måde til at afskrive produktionsudstyr og henføre øvrige generalomkostninger til det enkelte produkt. Det havde taget tid at erkende, at investeringerne i produktionsudstyr skulle afskrives, og at afskrivningen skulle henføres til driftsregnskabet og ikke kun optræde i status. Det tog også tid at finde nogle holdbare regnskabsmæssige principper for, hvordan denne afskrivning skulle foretages i praksis. I den forbindelse kom udviklingen i prisniveauet til at spille ind. Problemet blev for alvor aktuelt i sidste tredjedel af 1800-tallet. Det var en periode, der generelt var præget af deflation. Prisniveauet var faldende, og regnskabsvæsenet blev indrettet ud fra den forudsætning, uden at man i alle tilfælde gjorde sig det klart.

Det skabte derfor problemer, da konjunkturerne slog om, og man kom ind i en lang periode med et stigende prisniveau. Derved blev det klart, at spørgsmålet om prisniveauets generelle udviklingstendens repræsenterede et selvstændigt problem, som regnskabsføringen måtte tage hensyn til. Ikke mindst i forbindelse med værdiansættelser af varelagre og anlægsaktiver og nedskrivninger i disses værdi var der stor usikkerhed og divergerende opfattelser og interesser. Kun et enkelt punkt skal nævnes her, nemlig spørgsmålet om, hvorvidt afskrivninger og henlæggelser skal tage udgangspunkt i anlægskapitals og varers oprindelige anskaffelsespris eller i den aktuelle genanskaffelsespris.

Omkring århundredeskiftet var der tendens til, at direktører bevidst forsøgte at skjule reserver i forbindelse med udarbejdelse af regnskaber i en bestræbelse på at modvirke konjunkturudsving.³⁸ Det var en så udbredt trafik, at den tendens i sig selv i USA blev en konjunkturpåvir-

kende faktor, hvilket illustrerer, at spørgsmålet om bogføringens indretning rækker langt ud over den enkelte virksomhed, hvor den hørte hjemme.³⁹

Gennembruddet i den industrielle omkostningsbogføring kom, da man i USA i begyndelsen af 1900-tallet indførte forskellige regnskabsmæssige hjælpeforanstaltninger, kunstgreb så at sige i form af på forhånd fastlagte normer, standarder og nulpunktsberegninger (se senere). De første skridt var taget i slutningen af 1800-tallet med nogle branchevise overenskomster om visse minimumsstandarder. De skulle have været en hjælp til at skabe mere fasthed og ensartethed i regnskabsføringen i alle virksomheder i den pågældende branche, men i stedet havde de hurtigt udviklet sig til prisaftaler, som var kommet i myndighedernes søgelys. Bestræbelserne på at skabe regnskabsstandarder på brancheniveau gik derfor i stå i USA. Det blev så i stedet individuelle og virksomhedsinterne standarder, som vandt indpas efter århundredeskiftet, og de bredte sig for alvor i den amerikanske industri i tiåret 1910-1920. Industrikoncernen E. I. Du Pont de Nemours Powder Company blev her en foregangsvirksomhed. Den amerikanske erhvervshistoriker Alfred D. Chandler har i værket *The Visible Hand* (1977) på dette område fremhævet Du Pont, idet koncernen efter et ejerskifte i 1902 på få år fik etableret en effektiv organisation, der blandt andet rummede en særlig finansafdeling. Her fik man klart adskilt 'cost, capital and financial accounting', og lagde sammen med udvikling af en række nye beregningsmodeller dermed grunden til regnskabsmetoder, som efterfølgende blev standarder for det industrielle regnskab.⁴⁰

Af stor betydning blev det også, at man i USA allerede omkring 1903-1904 var begyndt at opstille nulpunktsberegninger. Det vil sige beregninger af, hvor stor en produktion, der skulle til for at forrente en given investering, eller beregninger af, hvor langt man kunne sænke vareprisen uden at lide tab. Ved et nulpunkt forstås altså den afsætning eller omsætning, der som minimum skal opnås for, at virksomheden kan indtjene et bidrag, som kan dække nogle nærmere bestemte omkostninger. Eller kort sagt: en nulpunktsberegning viser under hvilke forhold, indtjeningen er lig nul.⁴¹ Nulpunktsberegninger og de øvrige standardberegninger var led i den industrielle kalkulation og indgik ikke kun i sammenhæng med problemerne omkring generalomkostningernes placering, men var også led i bestræbelserne på at sikre en bedre løbende kontrol med den økonomiske effektivitet af den industrielle produktion. Nulpunktsberegningerne byggede på en meget håndfast skelnen mellem faste og variable omkostninger, men den praktiske anvendelse af disse beregninger viste, at det ikke var hensigtsmæssigt at skelne så skarpt, som man først havde

antaget, og fra begyndelsen af 1920'erne blev begrebet semivariable omkostninger introduceret.

Industrialiseringens betydning for regnskabsføringen var således udvikling af en række nye begreber og beregningsmetoder. I et overordnet perspektiv handlede disse nye tiltag om profitmaksimering, og regnskabsvæsenets udvikling er da også blevet koblet nært sammen med kapitalismens gennembrud. Den tyske samfundsforsker Werner Sombart (1863-1941) hævdede i *Der moderne Kapitalismus* (1902), at regnskabsvæsenets udvikling var en årsag til kapitalismens fremvækst. Synspunktet er siden blevet kritiseret, og det er omvendt gjort gældende, at kapitalismen forudsatte udvikling af regnskabssystemer. En nuancering er foretaget af de amerikanske regnskabshistorikere G. J. Previt og B. D. Merino. Disse foretrækker en mere tillempet fortolkning, der lægger vægt på regnskabsvæsen og kapitalisme som gensidige forudsætninger.⁴²

Bogføringslovgivning i 1800-tallets Europa

Som nævnt fik England sin første aktieselskabslov, Joint Stock Companies Act, i 1844. Tidspunktet var ingen tilfældighed. I de fleste europæiske lande blev der, i løbet af 1800-tallet og i 1900-tallets første årtier, lovgivet om virksomhedernes regnskabspligt. I de enkelte lande blev de lovgivningsmæssige krav dog håndteret meget forskelligt. I nogle lande blev der stillet specifikke krav til regnskabernes udformning i separate bogføringslove, i andre lande fandtes krav til regnskabsførelsen som del af nærings- eller selskabslovgivningen samt skattelovgivningen, der i flere lande bestemte udformningen af årsregnskaberne. De enkelte landes forskellige lovgivningstraditioner har smittet af på regnskabslovgivningen, som veksler fra rent overordnede principper til nøje fastsatte regler om lovpligtige bøger og disses autorisation, udformning og førelse. Begrundelserne for regnskabsregler har været flere: kreditorbeskyttelse, beviskraft, hensynet til investorer, skatte- og afgiftsforhold. Revisionskravene har også varieret meget. Groft sagt har de enkelte lande i løbet af 1900-tallet bygget videre på traditionerne fra 1800-tallet. Den uensartede regnskabslovgivning har derfor trukket lange spor op til nutiden, hvor arbejdet efter ensartede principper, især i EU, er besværliggjort af disse forskellige traditioner.

Den franske Code de commerce fra 1807, som er den første egentlige systematiske lovgivning om aktieselskaber, påbød enhver handlende at føre en journal, hvori dagligt noteredes den skabte gæld og tilgodehavende, de veksler, der udstedtes, accepteredes eller endosseredes, ja, alt

der i almindelighed blev taget ind eller givet ud. Tilsvarende bestemmelser kom med i andre landes lovbestemmelser, blandt andet Hollands, Belgiens og Italiens handelslove.⁴³

I Det tyske Forbund var Allgemeines Deutsches Handelsgesetzbuch fra 1861 udgangspunktet for en ensartet bogføringslovgivning. Loven krævede, at alle virksomheder og forretninger uden hensyn til formel konstruktion skulle føre regnskabsbøger og udarbejde en årlig balance. Sigtet var primært ledelsesinformation, og loven indeholdt kun overordnede principper, mens fastsættelse af nærmere bestemmelser blev henvist til individuelle aftaler mellem de implicerede, eksempelvis partnere og aktionærer. Samtidig var aktieselskaber underlagt særlige krav om statslig autorisation og kontrol, vilkår, der gik tilbage det første tyske koncessionerede handelskompagni, Brandenburgisch-Afrikanische Compagnie i 1682. Den første tyske aktieselskabslov kom i Preussen i 1843 og heri blev kravet om koncession og tilsyn fastholdt. Med den tyske Aktiengesetz i 1870 blev der gjort op med den statslige koncession og i stedet indført normative regler på privatretligt grundlag. Dermed blev også kravene til aktieselskabers regnskaber ændret, således at kreditorbeskyttelsen kom i centrum, blandt andet ved at forbyde udbetaling af udbytter fra egenkapitalen.

I Sverige fandtes en enkelt bogføringsparagraf om beviskraft i Rigsloven fra 1734. Med Förordning af 4. maj 1855 om handelsböcker och handelsräkningar blev det efter fransk mønster påbudt at føre en journal, ligesom der blev givet detaljerede forskrifter for indholdet. Loven tillod også, at journalen kunne opdeles i flere bøger, hvis forretningens tarv gjorde det ønskeligt. Journalen i Sverige er derfor ikke nødvendigvis en samlejournale som den franske.⁴⁴ Først i 1929 vedtoges en egentlig bogføringslov, mens den første aktieselskabslov var fra 1848. I Norge blev der ikke lovgivet samlet om regnskabsaflæggelsen. Næringsdrivende fik pålagt regnskabspligt gennem lovgivning for de enkelte erhvervsgrupper. I 1874 fik fabrikker, bjergværker og skibsrederier regnskabspligt, i 1911 forsikringsselskaber, i 1913 håndværkere og så fremdeles. I 1910 fik nordmændene en aktieselskabslov. I Norge fulgte man, ligesom i Schweiz, Østrig-Ungarn og England, altovervejende det tyske regnskabssystem.

Tyskland: Driftsøkonomi og kontoplaner

De tysktalende lande (Tyskland, Schweiz og Østrig) opnåede i 1900-tallets første halvdel en international førerposition inden for den regnskabs-teoretiske udvikling. For ikke-tyske forfattere, som ønskede større udbre-

delse af videnskabelige artikler om regnskabsvæsen, var det prestigefyldt at få disse publiceret i tyske fagtidsskrifter. I 1900-tallets anden halvdel rangerede derimod de angelsaksiske tidsskrifter højere.

Den direkte baggrund var industrialiseringen i Tyskland, som tog fart i 1800-tallets sidste halvdel. Mens der blandt britiske økonomer var en vis ringeagt for handel og regnskab, tog økonomer i såvel Tyskland som i Schweiz og Østrig udfordringerne op og skabte en række originale fornyelser inden for regnskabsvæsen. Flere fremtrædende personligheder kombinerede en sund og praktisk forretningssans med evnen til at indarbejde systematiske og videnskabelige metoder, der kunne understøtte handlens og industriens hastigt voksende behov på regnskabsområdet. Den solide tyske tradition for filosofiske systemer i forening med teknisk-videnskabelig grundighed var baggrunden for helhedsbaserede, men også praksisnære regnskabsteorier.

Først og fremmest blev regnskabslæren i Tyskland modsat i Storbritannien i højere grad set som en vigtig og integreret del af driftsøkonomi. Det er således vanskeligt at adskille regnskabsforhold fra erhvervsøkonomi i almindelighed.⁴⁵ I den tyske faglitteratur suppleres grundlæggende driftsøkonomi dog med forskellige specialiserede retninger for banker og finansielle institutioner, transport, mindre erhverv m.v.

Udviklingen af driftsøkonomien skete parallelt med etableringen af højere læreanstalter. I Tyskland, Schweiz og Østrig blev der fra 1898 til 1910 etableret ni handelshøjskoler. Sammen med universiteternes samfundsvidenskabelige fakulteter udgjorde flere af disse frugtbare forsknings- og undervisningsmiljøer på regnskabsområdet.

Af de mange tyske regnskabsteoretikere må nævnes Schmalenbach, Nicklisch og Rieger. Eugen Schmalenbach (1873-1955) var fra 1906 professor ved Handelshøjskolen i Köln og fra 1919 professor ved universitetet i sammesteds. Heinrich Nicklisch (1876-1946) var fra 1911 professor i Mannheim, mens Wilhelm Rieger (1878-1971) fra 1928 til 1947 var professor i Tübingen. De tre regnes traditionelt for at være skabere af den tyske driftsøkonomi, hvorunder regnskabsvæsenet som nævnt var en integreret del. Undervejs i udviklingen af den tyske regnskabsteori opstod en række særlige temaer, der udsprang af pragmatiske problemer.

Tyskland og Østrig blev hårdt ramt af hyperinflation efter 1. verdenskrig. I Østrig var inflationen langvarig (fra 1918 til 1922), i Tyskland kortere (fra juni 1921 til november 1923), men mere ødelæggende. Ved årsskiftet 1923/1924 måtte der etableres helt nye pengesystemer. Den voldsomme inflation gav anledning til en omfattende mængde teoretisk litteratur med det formål at analysere den regnskabsmæssige håndtering

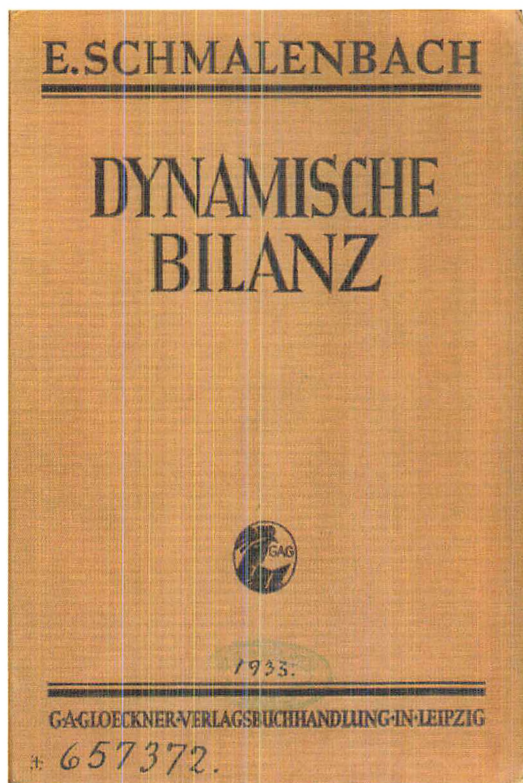

Eksempel på en inflationspengeseddel fra Tyskland. Privateje.

under hyperinflation og tilsvarende voldsomme værdisvingninger. Litteraturen fik stor betydning uden for Tyskland og Østrigs grænser, for eksempel under inflationen i Frankrig (fra 1925 til 1927), og helt op i 1970'erne har den haft stor akademisk interesse verden over. I den forbindelse kan nævnes Walter Mahlberg, universitetsprofessor i driftsøkonomi i Mannheim, der i *Bilanztechnik und Bewertung bei schwankender Währung* (1921, nye udgaver i 1922 og 1923) gjorde sig til talsmand for en reguleringsprocedure baseret på den gennemsnitlige guldpris. Schmalenbach plæderede derimod for et system, der er blevet betegnet som 'forward indexation', og som kort kan beskrives som regulering af balancen ved årsafslutningen, hvorved der korrigeres for de skævvridninger som inflationen har skabt.⁴⁶

Et andet særegent træk ved tysk regnskabslære var en stærk interesse for kontoteorier, hvilke førte til praktiske løsninger som kontokort og kontoplaner. Der var også et stort fokus på balance og -statusteorier (bilanztheorie), en betegnelse, der må opfattes bredt: begrebet 'bilanz' kan betegne enten det samlede regnskabsystem, status og resultatopgørelsen eller status alene.⁴⁷ Det var på disse områder, at især Eugen Schmalenbach fik sin store betydning.

Blandt andet kontrol- og statistikopgaver, herunder i forbindelse med for- og efterkalkulation, nødvendiggjorde et fortsat stigende antal konti, der samtidig teknisk blev lettere at føre ved hjælp af løbladssystemer og maskinbøgføring. Et vigtigt hjælpemiddel til at indrette kontosystemer rationelt var anvendelsen af kontoplaner. I Tyskland var blikket i

Forsiden af en af Eugen Schmalenbachs meget læste bøger, Dynamische Bilanz fra 1933. Bogen er ret slidt og må have været flittig læst i Industribygningens læseværelse i København, hvorfra den nu er indgået i Erhvervsarkivets bibliotek.

forvejen rettet mod de egentlige produktionsomkostninger fordelt på omkostningssteder. Under det tyske rigsøkonomiministerium nedsattes Reichskuratorium für Wirtschaftlichkeit (forkortet RKW) i 1921. Under dette nedsattes i 1925 udvalget Ausschuss für wirtschaftliche Verwaltung (forkortet AWV) med det formål at beskæftige sig med forholdene inden for køb og salg, kalkulation, bogføring, bedriftsstatistik, normering m.v. Dette udvalg nedsatte igen fagudvalget Fachausschuss für Rechnungswesen, der fik Eugen Schmalenbach som formand. Som led i arbejdet udgav Schmalenbach i 1927 sit grundlæggende værk Der Kontenrahmen. Bogen kom til at danne baggrund for en række standardbogføringer som AWV herefter udarbejdede for forskellige virksomheder. I Tyskland fremkom andre forslag til kontoplaners indretning. Det gjaldt for eksempel Grössere Wirtschaftlichkeit durch geordnetes Rechnungswesen und Betriebsuntersuchungen, der blev udgivet af RKW i 1937. Værket rummede en klar og overskuelig fremstilling af kontoplanen, herunder samspillet mellem de enkelte dele af regnskabsvæsenet. Størst betydning fik dog Schmalenbach, hvis arbej-

de er blevet sammenlignet med Luca Paciolis betydning for bogføringsens første udvikling.⁴⁸

I forlængelse af denne udvikling blev der i Tyskland i 1937 og 1939 udstedt ministerielle forordninger om bogføring og omkostningsregnskab. I 1937 blev der ved lov indført de såkaldte Pflichtkontenrahmen.⁴⁹

Eugen Schmalenbachs Der Kontenrahmen blev direkte eller indirekte forbillede for udarbejdelse af normalkontoplaner, ikke blot i Tyskland, men i mange andre lande, heriblandt de nordiske. En komite under Mekanförbundet, Sveriges mekaniske verkstäders förbund, udarbejdede således i 1945 en normalkontoplan. I Norge blev der i 1948 publiceredes en officiel standard under titlen Generalkontoplan for industrielle og lignende virksomheder. I England og USA udarbejdedes i brancheorganisationer ligeledes normalkontoplaner, ensartede retningslinjer for kalkulering m.v.⁵⁰ Kontoplanen var en stor hjælp i bogholderiet. Schmalenbach præciserede i Der Kontenrahmen fordelene:⁵¹

1. Organisk opbygning af virksomhedens regnskabsvæsen
2. Nøjagtig kalkulation (Selbstkostenrechnung)
3. Pålidelige, hurtigt færdige månedsregnskaber
4. Konstatering af de faktorer, der påvirker driftsresultatet
5. Opdeling i faste og variable omkostninger
6. Kontrol med de enkelte afdelinger og omkostningssteder
7. Bedriftssammenligning

I praksis resulterede kontolæren i, at man i den enkelte virksomhed måtte tilrettelægge en kontoplan, der var udformet som en struktureret oversigt over de enkelte regnskabskonti og deres placering i det samlede regnskabssystem. Ved hjælp af kontienes systematiske indplacering i hovedklasser og undergrupper, kunne kontosystemet effektivt udnyttes til at give hurtige og detaljerede oplysninger om de forskellige led i virksomhedens aktiviteter. Om kontoplaner og deres indretning henvises i øvrigt til kapitel 4.

Hvem laves regnskaberne for? Teoriudvikling i 1900-tallet

I 1900-tallets sidste halvdel overtog de angelsaksiske lande, primært USA, førerpositionen i den løbende udvikling af regnskabsvæsenet. Gennem hele 1900-tallet var der foregået teoretiske diskussioner, som især kredsedde om det overordnede formål med virksomhedernes bogføring. Fælles

var, at alle forfattere, i hvert fald indtil 1900-tallets sidste årtier, primært plæderede for virksomheden som regnskabsføringens egentlige interessant. Den teoriudvikling havde afsæt i synspunkter fra de foregående århundreder. I 1900-tallets begyndelse var ejerteorien meget fremtrædende og den udsprang af *Principles and Practices of Bookkeeping* (1841), som blev forfattet af Thomas Jones, en bogholder og lærer i New York. I bogen, der er blevet kaldt den første moderne regnskabstekst, gjorde Jones op med tidligere tiders fokus på hovedbogsbalancer. Årsbalancen og ikke mindst indkomstopgørelsen var det vigtigste og profitten udgjorde sin egen ret. I centrum stod ejeren, og det fulgte heraf blandt andet, at alle indtægter kunne behandles ensartet, da alt var orienteret mod ejeren. Tilsvarende synspunkter blev uafhængigt af Jones' bog forfægtet af teoretikere i Europa i midten af 1800-tallet. Uden egentlig at tilføje noget nyt blev ejerteorien præsenteret i en ny, samlet og mere autoritativ form i starten af 1900-tallet. Det skete i Charles E. Spragues *The Philosophy of Accounts* (1907) og Henry R. Hatzfields *Modern Accounting* (1909), begge udgivet i New York.⁵² En nutidig definition af ejerteorien lyder:⁵³

Ejerprincippet eller ejerteorien sætter de juridiske ejere i centrum, dvs. at en virksomhed ikke har en selvstændig eksistens, men udelukkende betragtes som instrument for ejerne i deres bestræbelser på velstandsmaksimering. Elementerne i årsregnskabet ses derfor udelukkende fra ejernes synsvinkel. Aktiverne tilhører ejerne, og forpligtelserne betragtes som negative aktiver, da kun differencen tilfalder ejerne.

I takt med at selskabsformer fortrængte det personlige ejerskab, blev ejerteorien anfægtet. I bogen *Accounting Theory* (1922) tog William A. Paton udgangspunkt i Spragues og Hatzfields værker, men beklagede, at lærebøger i regnskabsvæsen var skrevet ud fra det dominerende ejersynspunkt. I stedet gjorde Paton sig til talsmand for enhedsteorien. Når ledelse og ejere ikke nødvendigvis længere var sammenfaldende, så måtte fokus for regnskabet være virksomheden i sig selv, herunder for eksempel værdibevægelser. En nutidig definition af enhedsteorien lyder:⁵⁴

Enhedskonceptet eller enhedsteorien er en grundlæggende forudsætning inden for eksternt regnskab, der har til formål at afgrænse, hvilke økonomiske fænomener årsrapportens bestanddele og elementer skal måle, og hvilke den skal se bort fra. Enhedskonceptet sætter virksomheden i centrum, som om den havde en selvstændig eksistens løsrivet

fra ejerne. Begrebet har særlig betydning ved udarbejdelse af koncernregnskaber, hvor det, at koncernen er den relevante økonomiske enhed, medfører inddragelse af alle de konsoliderede virksomheders aktiver og forpligtelser uden hensyn til koncernstruktur og ejerforhold.

I 1961 lancerede George Staubus i *A Theory of Accounting to Investors* en anden teori, der søgte at sætte de almindelige aktionærer i centrum som regnskabsføringens interessenter. Meningen med teorien var, at regnskabet skulle vise, hvad de almindelige aktionærer ejede, når alle andre fordringer var indfriet. Få år senere fremkom en anden teori, som modsat lagde vægt på, at regnskabets egentlige interessenter var topledelsen, altså beslutningstagerne. Teorien blev fremsat af Louis Goldberg i *An Inquiry into the Nature of Accounting* (1965).

Den videre teoretiske udvikling søgte inspiration i managementteoretikeren Peter F. Druckers tidligste værker, hvor han havde fremsat teser om store virksomheders påvirkning af samfundet. På baggrund af især *Concept of the Corporation* lancerede den amerikanske forsker Eldon S. Hendriksen i *Accounting Theory* (1970) en helt ny og meget mindre ego-centrisk teori. Synspunktet var, at virksomhedernes aktiviteter påvirker mange forskellige grupper, der drager fordel af disse, hvorfor regnskabsrapporteringen også bør henvende sig bredt til hovedinteressenterne. Årsrapporter vedkommer ikke alene investorer og kreditorer, men også ansatte, kunder, myndighederne, ja, hele offentligheden.⁵⁵

Den sidstnævnte teori peger frem mod moderne regnskabsforståelse baseret på social bevidsthed og inkluderende andre faktorer end blot finansielle data. Udviklingen af den ikke-finansielle regnskabspraksis er sammenhængende med udbredelsen af forståelsen for virksomhedernes sociale ansvar (også kendt som corporate social responsibilities, ofte forkortet CSR). Også her rakte trådene tilbage til ældre forskere. Allerede i 1931 havde den amerikanske forsker Theodore Krepes, der var professor ved Stanford Business School, påpeget behovet for at måle, hvordan private virksomheder påvirker det øvrige samfund. For første gang blev begrebet 'social audit' anvendt i forbindelse med virksomheders rapportering om deres sociale ansvarlighed. Peter Drucker tog emnet op i *The Future of Industrial Man*, men det var først i Howard Bowens bog *Social Responsibilities of the Businessman* (1953), at virksomhedernes sociale ansvar blev defineret *as the obligations of businessmen to pursue those policies, to make those decisions, or to follow those lines of action which are desirable in terms of the objectives and values of our society*. Et lille mellemstykke kom i 1960 med Keith Davis' bog *Can Business Afford to*

Ignore Social Responsibilities? Han beskrev den sociale ansvarlighed i erhvervslivet som *the businessman's decisions and actions taken for reasons at least partially beyond the firm's direct economic or technical interest... which need to be commensurate with the company's social power*. G. Goyden satte året efter fokus på det sociale regnskab i bogen *The Responsible Company* (1961). Med henvisning til forskellige begivenheder i 1950'ernes sidste halvdel plæderede Goyder for, at det sociale regnskab kunne fungere som et ledelsesværktøj, men samtidig også blive en platform for interessenternes indflydelse på virksomhedernes beslutninger. Udviklingen fremprovokerede et modspil i form af økonomiprofessoren Milton Friedmans bog *Capitalism and Freedom* (1962), hvori Friedman fremsatte proklamationen:

Few trends could so thoroughly undermine the very foundations of our free society as the acceptance by corporate officials of a social responsibility other than to make as much money for their stockholders as possible.

Uafhængigt af dette modspil udformede chefredaktøren ved *The Observer*, Will Hutton, og den engelske økonom John Kay, mange år senere teorien om stakeholdervalue (se senere). Begrebet fik stor opmærksomhed, da den engelske premierminister Tony Blair i 1996 gjorde 'stakeholder-capitalism' til en af sine mærkesager.

Der var dog lang vej til praktisk anvendelse af ikke-finansielle regnskabsformer. Sparekassen Nordjyllands etiske regnskab fra 1988 er blevet betegnet som verdens første af sin slags (se kapitel 5), mens den svenske forsikringskoncern Skandia menes at have æren for det første videnregnskab i 1995. Undervejs foregik der naturligvis også en løbende teoretisk udvikling i USA, hvor en artikel af T. A. Stewart med den sigende titel *Your Company's Most Valuable Asset: Intellectual Capital* i det amerikanske magasin *Fortune* fra oktober 1994 står som milepæl.

Den postmoderne tænkning, den såkaldte socialkonstruktivisme, der fra slutningen af 1960'erne satte sit præg overalt i samfundsvidenskaben, har også søgt at vinde indpas i regnskabsteorien, da det er hævdet, at regnskaber er en social konstruktion.⁵⁶ Regnskabet opfattes som markedsinformation, der må bringes i overensstemmelse med regnskabsbrugernes nye tids- og rumopfattelser. Det traditionelle årsregnskab kommer her til kort, da det er forankret i tid og rum. Den postmoderne regnskabsbruger kræver information uden forsinkelser, ligesom den hidtidige nationale lovregulering mister sin betydning som konsekvens af globaliseringen. Da

regnskabet ydermere ikke længere betragtes som en objektiv repræsentation af virkeligheden, og det ikke anses for muligt at etablere entydige normer for regnskabsaflæggelsen, må konsekvensen være en individualisering af regnskabet som kommerciel kommunikation. Princippet om et enkelt regnskab, der kan dække alle regnskabsbrugeres informationsbehov, må ifølge denne tankegang forlades. I stedet bør regnskabsbrugerne have adgang til virksomhedens grunddata og ud fra sine egne foretrukne kriterier, herunder tidsmæssige og rumlige kriterier, kunne konstruere sit eget regnskab. Som konsekvens ses revisionen ikke som en verifikation af regnskabsrepræsentation af virkeligheden, ligesom tanken om revision som en kontrol af, om regnskabet er aflagt efter de anerkendte kriterier, må forlades, da det ikke er muligt i den postmoderne verden at etablere entydige normer for disse. I overensstemmelse med kravet om det individualiserede regnskab bliver revisionens opgave derimod kontrol med, om brugerne får adgang til korrekte og ajourførte informationer.

Regnskabsudviklingen i USA i 1900-tallet

Regnskabsudviklingen i USA i 1900-tallet kan inddeles i faser efter de grupper, som har domineret udviklingen. Chicago-professoren Ahmed Riahi-Belkaoui har i 2004 benævnt disse fire faser:⁵⁷

Management contribution phase 1900-1933

Institution contribution phase 1933-1959

Professional contribution phase 1959-1973

Politicization phase 1973-present

I første fase fra 1900 til 1933 var regnskabsoplysningerne i årsberetninger under fuldkommen kontrol af de enkelte virksomhedsledelser. Uden nævneværdig støtte i regnskabsteori blev der i de enkelte virksomheder taget forskellige pragmatiske løsninger i brug som svar på de samme udfordringer. I fokus var generelt hensynet til en jævn indtjening samt fastsættelse og minimering af den skattepligtige indkomst. Situationen blev i stigende grad kritiseret, blandt andet af American Institute of Accountants (AIA). Denne sammenslutning var en fortsættelse af American Association of Public Accountants (AAPA), oprettet i 1887. Foreningen havde vundet en stor betydning siden den stod for den første revisoreksamen i 1896 (CPA, forkortelse for Certified Public Accountants). I 1916 blev foreningen til Institute of Public Accountants, der året efter skiftede navn til American Institute of Accountants (AIA). The American Society of Cer-

tified Public Accountants, som var stiftet i 1921 og fungerede som en sammenslutning af revisorforeninger i de enkelte stater, blev i 1936 fusioneret med instituttet. Dette fik i 1957 atter nyt navn til det nuværende Institute of Certified Public Accountants (AICPA).⁵⁸

Det blev dog først i anden fase fra 1933 til 1959, at organisationer og forskellige institutioner satte dagsordenen. Udgangspunktet var den lovgivning, der fulgte efter Wall Street-krakket. Med Securities Act of 1933 blev udstedelsen af værdipapirer reguleret, blandt andet skulle disse fremover registreres hos Federal Trade Commission (FTC), bilagt årsregnskaber. Med Securities and Exchange Act of 1934 blev der oprettet et børstilsyn, Securities and Exchange Commission (SEC), med vide beføjelser over formen for og indholdet i årsregnskaberne. Loven krævede også reviderede regnskaber for alle børsnoterede selskaber. SEC kom til at spille en stor rolle ved at definere regnskabsprincipper og revisionsnormer.

Wall Street i New York i 1920'erne. Postkort i Erhvervsarkivets billedsamling.

Tilskyndet af SEC udpegede AIA i 1939 Committee on Accounting Procedure (CAP). Frem til 1959 udgav CAP ialt 51 Accounting Research Bulletins (ARBs), som omhandlede forskellige regnskabsproblemer, blandt andet med det sigte at komme tvivlsom praksis til livs. Denne tilgang, baseret på enkeltproblemer, spærrede dog for udvikling af mere helhedsorienterede forståelser af regnskabsmæssige principper.

Misfornøjelse med de praktisk betonedede ARBs fik i 1959 AICPA til at nedsætte Accounting Principles Board (APB) som afløser for CAP. Rådet indledte den tredje fase, kendetegnet ved professionalisering, og opdraget var at udvikle en overordnet begrebsmæssig ramme for regnskabsaflæggelsen, herunder skabe en samling af generelt accepterede regnskabsprincipper. APB udstedte 31 såkaldte 'opinions', før rådet blev opløst i 1973 på grund af svigtende produktivitet. Medvirkende til den manglende succes var, at rådets autoritet ikke var klart defineret, hvorfor der var en høj grad af fleksibilitet med hensyn til valg mellem en række alternative regnskabsteknikker.

Endnu i starten af 1970'erne var det ikke bredt anerkendt i USA, at fastlæggelsen af regnskabsstandarder var et politisk anliggende. I 1973 måtte APB-medlem, professor Charles T. Horngren forklare:⁵⁹

The setting of accounting standards is as much a product of political action as flawless logic or empirical findings. Why? Because the setting of standards is a social decision. Standard place restrictions on behavior; therefore, they must be accepted by the affected parties. Acceptance may be forced or voluntary or some of both. In a democratic society, getting acceptance is an exceedingly complicated process that requires skillful marketing in a political arena.

I 1973 blev APB erstattet af The Financial Accounting Standards Board (FASB), der fik til formål *to establish and improve standards of financial accounting and reporting for the guidance and education of the public, including issuers, auditors, and users of financial information*. Skønt FASB er en privat non-profit organisation, er den udpeget af det amerikanske børstilsyn (SEC) som ansvarlig for udarbejdelsen af regnskabsstandarder. Derfor, men også som følge af fremkomsten af forskellige interessegrupper, er regnskabsstandarderne derefter blevet et meget politiseret anliggende.⁶⁰ Efter FASBs forbillede blev der i 1984 oprettet et lignende organ for offentlige autoriteter (Governmental Accounting Standards Board, GASB).

FASB udgiver fire typer publikationer. Den mest autoritative er Statements of Financial Accounting Standard, som rummer Generally Accepted Accounting Principles, i praksis altid forkortet GAAP eller US GAAP. De grundlæggende regler for GAAP findes altså i disse FASB-standarder, der er udstedt mere end 150 af. I cirka 50 såkaldte Interpretations er der modificeringer eller udvidelser af de eksisterende standarder. Dertil kommer Statements of Financial Accounting Concepts, som er en mindre serie publikationer om fundamentale begrebsrammer, men som ikke er en del af GAAP. Endelig er der en række Technical Bulletins, der er en række *guidelines on applying standards, interpretations, and opinions* om særlige temaer.

Økonomistyring – Activity-Based Costing (ABC)

Fra midten af 1980'erne blev det traditionelle interne regnskab kraftigt kritiseret for ikke at give virksomhedsledelserne de informationer, som krævedes i planlægningen og styringen. På baggrund af blandt andet industri-landenes udvikling bort fra en løntung produktion og stigende kompleksitet i produktions- og salgsprocesserne m.v., måtte der mere effektive omkostningsregnskaber til. I tidsskrifter som Harvard Business Review fremkom de første kritiske artikler, men det var først da to professorer ved Harvard Business School, Robert S. Kaplan og H. Thomas Johnson, i bogen *Relevance Lost – the Rise and Fall of Management Accounting* (1987) rettede en hård kritik mod de interne regnskaber i amerikanske virksomheder, at kritikken tog til. Synspunktet var, at omkostningsregnskabet (cost accounting/management accounting) løste kalkulationsopgaverne meget dårligt, og samtidig slørede vigtige informationer til brug for beslutningstagning og kontrolopgaver. Det var ikke længere nok med det traditionelle omkostningsregnskab, der fordelte omkostninger til produkterne ved hjælp af volumenorienterede fordelingsnøgler for materialeanvendelsen, direkte lønomkostninger, maskintimer m.v. De hidtidige omkostningsregnskaber afspejlede ikke de faktiske produktions- og serviceomkostninger, som var en konsekvens af intensive investeringer i ny teknologi eller af øget kundetilpasning i form af mere individualiserede tilbud, men gav nærmest fejlinformationer. Typiske fejlallokeringer ved det traditionelle omkostningsregnskab er omkostninger, der bliver henført til produkter, som de ikke vedrører, eller kundespecifikke omkostninger, der ikke henføres til de kunder, som forårsager dem.

Kaplan, Johnson samt kollegaen Robin Cooper lancerede derfor et nyt omkostningsfordelingssystem kaldet Activity-Based Costing, ofte

A management tool, a profit tool for your business

Forudsætningen for udviklingen af økonomisystemer som eksempelvis ABC var naturligvis udviklingen af datamater. Brochure fra ca. 1965 for IBMs nye datamaskiner, der beskrives som et 'New low cost Data Processing System'. Billige var de nu ikke. Erhvervsarkivets brochuresamling.

forkortet ABC. Hovedtanken bag systemet er, at det er virksomhedens aktiviteter, der forårsager de indirekte omkostninger. Da det er produkterne (varer og tjenesteydelser), der som det endelige omkostningsformål forbruger aktiviteterne, må omkostningerne henføres til produkterne i forhold til trækket på aktiviteterne. I modsætning til det traditionelle omkostningsregnskab anvendes der i ABC-systemet ikke-volumenrelaterede fordelingsnøgler ved fordeling af de indirekte omkostninger på produkterne. Det sker ved at finde relationerne mellem aktiviteter og produkter, de såkaldte omkostningsdrivere. De kan opdeles i tre typer. Transaktionsdriveren afspejler antallet af gange, en aktivitet udføres, varighedsdriveren afspejler den tid, som det tager at udføre aktiviteten samt en direkte måling, belastningsdriveren, der henfører omkostninger direkte til produkterne ved anvendelse af ar-

bejdssedler, edb-registreringer eller lignende. Alle tre omkostningsdrivere kan betegnes som faktorer til beskrivelse af det ressourcetræk, som fremstillingen af de enkelte produkter giver anledning til. Når man har fundet relevante omkostningsdrivere, kan fordelingssatser beregnes, hvorefter omkostningerne fordeles til produkterne eller kunderne, og et mere korrekt billede af kostpriserne skulle være frembragt. Det er klart, at specielle produkter i små volumen eller kunder, der køber specialprodukter i små kvanta, er væsentligt mere ressourcebelastende, end det vil fremgå af det traditionelle omkostningsregnskab. ABC-systemet er ikke et færdigt edb-system, der kan anskaffes og installeres, men derimod nogle principper for design af omkostningsregnskabet. Det skal så tilpasses den enkelte virksomhed og formålene indenfor denne. ABC-systemet er altså en række metoder og teknikker, der som byggeklodser kan kombineres på forskellige måder. Der er således også store variationer i resultatet.

ABC-systemet blev en af de væsentligste fornyelser i den interne økonomistyring i mange år, og fik hurtigt stor opmærksomhed og udbredelse i USA. Det samme var tilfældet i europæiske lande som England, Norge og Finland. Det nye system var kun løst skitseret, og det udviklede sig op gennem 1990'erne i en løbende dialog mellem forskerne og virksomheder, som tog systemet til sig. Der er siden fremkommet en ganske omfattende litteratur om ABC-systemet, ligesom der er sket videreudvikling. Således har Activity-Based Management (ABM), aktivitetsbaseret ledelse, vundet indpas som et bredt anvendt ledelsesværktøj. ABC-systemet har også vundet en del udbredelse i Danmark (se kapitel 5).

Internationalisering efter 2. verdenskrig: Fælles standarder

De politiske ambitioner om stadig tættere internationalt økonomisk samarbejde, der blandt andet kom til udtryk gennem oprettelsen af OEEC i 1948 og EF i 1957, har krævet harmonisering af vidt forskellige nationale lovgivninger. Det gælder også regnskabsområdet. Som det er fremgået, havde der udviklet sig store forskelle i både regnskabspligten og regnskabsaflæggelsens form og indhold, og i 1960'erne begyndte man at opfatte de internationale forskelle i regnskabssproget som et stort problem. Forskellene sås tydeligst i opstillingsformerne, hvilket ikke var et problem, hvis regnskabstallene ellers viste de samme regnskabsstørrelser blot på en anden måde. I de enkelte landes regnskabsregler var der dog store forskelle i vurderingsreglerne vedrørende balanceposterne, og dette kunne medføre ganske betydelige differencer. Det gjaldt blandt andet

vurderingsprincipperne for varelagre, anlægsaktiver, herunder forskellige afskrivningsmetoder, hensættelser og indregning af usikre forpligtelser. En overordnet og til tider afgørende hindring for sammenligning af regnskaber over landegrænserne var forskellige regler om koncernregnskaber. I nogle lande fandtes ikke et krav om koncernregnskaber, mens der i andre lande var krav om et koncernregnskab, der omfattede indenlandske datterselskaber. En række opsigtsvækkende historier i medierne om betydningen af forskellige nationale regnskabsregler tydeliggjorde behovene for en harmonisering. En af historierne handlede om den tyske bilfabrik Daimler-Benz. Virksomhedens regnskab for 1993 udviste et overskud på 615 millioner D-mark, når det blev opgjort efter de tyske regnskabsregler. Daimler-Benz' regnskab for samme år og opgjort i samme valuta, men efter de amerikanske regnskabsregler, udviste et underskud på 1.839 millioner D-mark.⁶¹

Omkring 1970 blev de første initiativer taget til at få harmoniseret regnskabsreglerne. I 1973, hvor Storbritannien og Danmark blev optaget i EF, forelå der således et udkast parat til det første regnskabsharmoniseringsdirektiv. Først i 1978 lykkedes det med 4. selskabsretsdirektiv at gennemføre de første harmoniseringsregler. Disse handlede om aflæggelse af årsregnskaber. At det trak så længe ud, skyldtes især at briterne gik stærkt ind for, at International Accounting Standards Committee (IASC – senere Board, IASB), der var oprettet af en lang række nationale revisorforeninger i 1973, skulle forestå regnskabsharmoniseringen. Som en pendant til den amerikanske FASB udarbejdede den nye organisation regnskabsstandarder for medlemslandene. Standarderne hed oprindeligt International Accounting Standards (IAS), men er i 2001 ændret til International Financial Reporting Standards (IFRS).

Mellem EF/EU på den ene side og IASC på den anden side kom der til at foregå en rivalisering på området. EF/EUs naturlige interesse var alene harmoniseringen af reglerne mellem medlemslandene, således at man efter den kontinentaleuropæiske regnskabstradition skabte en eller ganske få, men meget omfattende regnskabslove. På baggrund af de amerikanske principper var IASCs ambition derimod globale standarder inden for den række af problemområder, som man anså som regelskrævende.

Begge konkurrerende bestræbelser fik dog held med sig. EF fik som nævnt i 1978 gennemført sit 4. selskabsretsdirektiv om årsregnskaber. Siden fulgte i 1983 det 7. selskabsretsdirektiv om koncernregnskaber, og endelig i 2006 det 8. selskabsretsdirektiv om revision.

Nutiden: På vej mod globale regnskabsregler?

En helt ny agenda for international regnskabspraksis blev sat i begyndelsen af 2000-tallet. Baggrunden var verdenshistoriens formentlig største erhvervsskandale nogensinde. Det nye årtusinde lagde hårdt ud i foråret 2000 med dotcom-boblen, hvor kurserne på børsnoterede IT-virksomheders aktier på få dage faldt med over 7.500 milliarder dollars. Herefter fulgte en række store skandaler med egentlig regnskabsfusk. Først kollapsede i efteråret 2001 det syvende største amerikanske selskab, energimastodonten Enron. Regnskaberne viste sig at være fiktive og kunstigt pumpet op ved transaktioner med datterselskaber i udlandet. Derefter fulgte i foråret 2002 sammenbruddet i televirksomheden WorldCom, som også var baseret på en opskruet markedsværdi. Skandalen, der menes at være den største konkurs i amerikansk historie, rullede, efter at en medarbejder ved et tilfælde opdagede, at ordinære udgifter som vedligeholdelse af telefonnetværket ikke blev bogført som udgifter, men som kapitalinvesteringer. På den måde skjulte selskabet sine udgifter og fremstod mere attraktiv for investorerne, men i realiteten havde der længe været massive underskud. Verdens største revisionsfirma Arthur Andersen, der i begge tilfælde stod for revisionen, var selv dybt involveret i skandalerne, blandt andet ved at destruere regnskabsmateriale i Enron-sagen. Da revisionsfirmaet blev revet med i faldet, bristede den almindelige tillid til den amerikanske revisionspraksis, og der blev sået tvivl om, hvorvidt revisionsreglerne i USA var stramme nok. Enron- og WorldCom-skandalerne blev efterfulgt af en række tilsvarende sager, som fulgte tæt efter hinanden. Det gjaldt blandt andet elektronik- og industrikoncernen Tyco, Adelphia Communications, der var den sjette største amerikanske kabel-tv-operatør samt fotokopigiganten Xerox. I kølvandet på de mange sager er de mest direkte implicerede blevet idømt fængselstraffe på op til 25 år, flere har begået selvmord, tusinder af mennesker har mistet deres job og indbetalte pensionsbidrag, mens investorerne har tabt milliarder af dollars. Adskillige internationale banker og forsikringsselskaber mistede tilfælle store summer.⁶²

Situationen var så alvorlig, at den amerikanske præsident George W. Bush 26. juni 2002 måtte rykke ud med en kommentar:⁶³

Jeg er meget vred. Vi har haft for mange eksempler på folk, der misbruger deres ansvar.

Mange investorer havde mistet tilliden til markedet og de økonomiske kontrolsystemer. Senator Paul S. Sarbanes og kongresmedlem Michael G.

Oxley gik forrest i kampen for at få løst problemerne, og de to blev fædere til loven, som skulle stoppe lavinen af store svindelskandaler.

Sarbanes-Oxley Act blev vedtaget af den amerikanske kongres 30. juli 2002. Loven var den mest gennemgribende ændring af de regnskabsmæssige regler i USA siden vedtagelsen af lovene under Roosevelt i 1933 og 1934. Formålet med loven er at sikre kapitalmarkedernes tillid til selskabernes finansielle rapportering. Loven omfatter alle selskaber, som er noteret på børserne i USA. Den gælder således også udenlandske virksomheder, der er børsnoteret i USA, herunder danske selskaber som blandt andet Novo og TDC samt for udenlandske selskaber i en koncern, hvor moderselskabet er børsnoteret i USA. I Danmark gælder det cirka 170 datterselskaber af amerikanske selskaber, som Microsoft og York samt omkring 220 selskaber, der er indirekte ejede af amerikanske moderselskaber, blandt andet IBM og DT Group.

En af lovens vigtigste paragraffer, sektion 404, omhandler, hvorledes bestyrelse og direktion samt revisorer skal vurdere og kvalitetssikre virksomheders finansielle rapportering og de systemer, der ligger til grund for denne rapportering, herunder et krav om årlig vurdering af og erklæring om effektiviteten af de etablerede interne kontroller, ofte omtalt som kontrol med kontrollen. I forhold til europæisk lovgivning er en strafferamme på op til 25 års fængsel for selskabers ledelser bemærkelsesværdig.

Lovens mange og detaljerede bestemmelser har gjort den forhadet. Mange virksomheder har følt sig lagt i håndjern, og politisk er der arbejdet for en lempelse. Det amerikanske handelskammer med tre millioner medlemsvirksomheder arbejder hårdt på sagen, som er styrket af, at New York Stock Exchange, der tidligere var en magnet for udenlandske virksomheder, har tabt en lang række store børsnoteringer til europæiske børser, fordi virksomhederne ikke ønsker at komme under Sarbanes-Oxley Act.

Sarbanes-Oxley Act har fået meget stor betydning. Den er blevet omtalt som alle regulativers moder, ikke blot på grund af dens skrappe krav, men også fordi de amerikanske myndigheder har lagt pres på EU-kommissionen for at få indført lignende lovgivning i EU-regi og få ændret eksisterende lovgivning. Det skete også, men først efter at gigantiske skandaler havde ramt europæisk erhvervsliv. I 2002 blev der afsløret regnskabsfusk i den hollandske koncern Royal Ahold, der var en af verdens største detailhandelskæder. Advarselslamperne havde været tændt i nogle år næret af, at koncernen pludselig skiftede mellem hollandske og amerikanske regnskabsprincipper. I datterselskabet US Foodservice var

markedsføringstilskud og leverandørrabatter bogført, men reelt ikke modtaget. Koncernregnskabet for 2002 viste overraskende et underskud svarende til 9 milliarder kroner. Værre var det i den italienske mejerikoncern Parmalat, der med 35.000 ansatte var en af Europas største fødevarerivirksomheder. Parmalat gik i december 2003 i betalingsstandsning. En efterfølgende gennemgang af Parmalats regnskaber fra 1990 og fremefter viste, at mens de offentliggjorte regnskaber alle viste overskud og fremgang, var der i årenes løb akkumuleret et driftsunderskud svarende til mere end 13 milliarder kroner.⁶⁴

Som konsekvens vedtog EU i maj 2006 det 8. selskabsdirektiv, som vedrørte revision. Direktivet betød, at medlemslandenes revisorlovgivning skulle strammes op inden to år. Der blev stillet krav til, at revisionsfirmaer, som reviderer børsnoterede klienter, skal skrive en rapport om sig selv, hvor de redegør for deres klienter, honorarer og netværk ligesom medlemslandene skal lave offentlige elektroniske registre, som har oplysninger om alle revisorer, revisionsfirmaer, ejerskab, ledelse og netværk.⁶⁵

I løbet af sommeren 2008 blev den globale økonomi ramt af en omfattende finanskriser, der er blevet sammenlignet med krisen i 1930'erne. Baggrunden var spekulationer på det amerikanske boligmarked, især forbundet med slækkede lånestandarder i relation til de såkaldte subprimelån, der siden 2004 havde gjort det muligt for mindre kreditværdige amerikanere at komme ind på boligmarkedet på meget lempelige vilkår. Det medførte store prisstigninger med overbelåning til følge, idet mange ejendomme blev belånt ud over deres reelle værdi i forventning om fortsat stigende ejendomspriser. Allerede i sommeren 2007 krakelerede billedet i USA, idet antallet af tvangsauktioner nåede et sådant omfang, at huspriserne faldt drastisk. Der opstod stor nervøsitet omkring alle disse arrangementer. Banker og andre investorer fik store likviditetsproblemer i den daglige drift. Dermed blev en lavine af finansiell nedsmeltning sat i gang. Fra subprimelånene til pengemarkedet og videre til kreditobligationer og aktier. Krisen blev i høj grad forstærket af dels en tillidskrise inden for den finansielle sektor, dels af lykkeriddere, der jagtede hurtige gevinster i et omtumlet aktiemarked. Regeringer verden over satte ind med finansielle redningspakker, direkte overtagelse af først og fremmest banker, men også af realkreditinstitutter, forsikringsselskaber m.v. i støtteaktioner, der under overskrifter som 'nationalisering' skar helt ind til benet i den kapitalistiske verdensorden. I november 2008 kom det så vidt, at Den Internationale Valutafond (IMF) stillede sig i spidsen for et milliardstort lån til Island, hvor spekulationsforetagender i særlig grad havde huseret i

Under finanskrisen raslede kurserne ned på alverdens børser. Foto fra Wall Street 6. oktober 2008. Foto: AP/Polfoto.

de forgangne år med det resultat, at landets største banker var blevet overtaget af staten med en truende statsbankerot til følge.

Den internationale finanskriser skabte fornyet debat om stramninger i regnskabsaflæggelsen. Den franske præsident Nicolas Sarkozy opfordrede direkte til indgreb i de internationale regnskabsstandarder IFRS for de børsnoterede virksomheder. For at dæmpe nedskrivningerne i de større finanskoncerner, ville Sarkozy suspendere den såkaldte 'fair value'-målemetode, hvor posterne i balancen sættes til markedsværdien i stedet for det, som de var købt til, altså den historiske kostpris. Målemetoden, der er baseret på dagsværdier, får virksomhedernes balancer til at rutsje op og ned, og i en tid med stærkt svingende kurser som i 2008 pegede pilen nærmest lodret ned med store nedskrivninger og skuffende resultater til følge. Det ønskede Sarkozy at ændre på. Regnskabs eksperter har dog afvist hans forslag med henvisning til, at reglerne om værdiansættelsen ikke burde ændres på et så kortsigtet grundlag. Sagkyndige udtalte, at *hvis Sarkozy og de andre europæiske regeringschefer blander sig med panikindgreb i regnskabsreguleringen, sætter det et kvart århundredes arbejde i IASB over styr.*⁶⁶

Ved færdiggørelsen af nærværende kapitel i december 2008 rasede finanskrisen videre på de globale markeder. Samtidig blev USA ramt af det, der tegner til at være verdenshistoriens største svindelsag. Den re-

spekterede finansmand, 70-årige Bernard L. Madorf, erkendte at have snydt investorer for 50 milliarder dollars, cirka 280 milliarder danske kroner. Sagen medførte straks hård kritik af det amerikanske finanstilsyn (SEC) for manglende kontrol.⁶⁷

De mange skandaler og den skærpede lovgivning har ikke blot afstedkommet kritik, men også skabt spændende nytænkning. I november 2006 opfordrede de seks største globale revisionshuse, den såkaldte 'big four'-gruppe bestående af PricewaterhouseCoopers, Deloitte, KPMG og Ernst & Young sammen med revisionsfirmaerne Grant Thornton og BDO, til revolution på regnskabsområdet. Regnskabsverdenen har ikke formået at tage den teknologiske udvikling til sig, og de traditionelle kvartals- og årsrapporter bør erstattes af en internetbaseret rapportering, der opdateres minut for minut, lød forslaget. Ideen om en sådan realtidsrapportering er blevet mødt med stor interesse, men det er også fremhævet, at det kræver helt nye økonomistyringssystemer, idet en handling skal registreres og bogføres med det samme for at få tidstro information. Hvis selskabernes løbende strøm af oplysninger skal opleves som troværdige, kræver det, at en revisor undersøger, om de processer, der skaber datastrømmene, er valide. Det forventes at tage mange år at ændre reglerne så radikalt, blandt andet fordi de lovgivere og tilsyn, som skal sætte ændringerne på dagsordenen, ikke er globale nok.⁶⁸ Netop globaliseringsperspektivet er vigtigt. Under en rundrejse i Europa i oktober 2006 efterlyste præsidenten for det amerikanske handelskammer, Tom Donohue, fælles globale regnskabsregler. Ifølge Donohue bør regnskabsreglerne tages op i regi af WTOs handelsrunder.⁶⁹

Afvigende, nationale regelsæt er frem for alt skjulte handelshindringer, som hæmmer udviklingen af en global markedsplads ... Vi har brug for, at landene arbejder på at skabe konvergens frem for divergens. Vi har brug for fælles globale regnskabsregler.

Kapitel 2

Regnskabsvæsenets udvikling i Danmark

– fra middelalderen til 1850

Erhvervslivets udvikling fra middelalderen til 1850 i hovedtræk

Fra middelalderen og frem til afskaffelsen af Enevælden med Grundloven i 1849 udfoldede det danske erhvervsliv sig i standssamfundets rammer: adelen var værnestanden og havde som erhvervsgrundlag godsdrift. Gejstligheden var lærestanden og levede væsentlig af præstegårdenes landbrug og andet embedsgods. Borgerne tog sig i de privilegerede købstæder af vareomsætningen og håndværksproduktionen. Bønderne var nærestanden og stod for bøndergårdenes landbrugsproduktion.¹

Tallene for den befolkning, der var baggrund for erhvervslivet, er først mere kendt med den første folketælling, der er fra 1769. Befolkningstallet var da i kongeriget cirka 797.000. Et beregnet skøn for året 1672 sætter tallet til cirka 475.000, mens tallet i 1850 var cirka 1.415.000. Adelen, der vel udgjorde omkring en procent af den samlede befolkning, sad frem til 1660 på omkring halvdelen af landbrugsjorden, som med hjælp af fæstebønder blev dyrket i hovedgårds- eller ladegårdsdrift eller i fæstegårdsdrift. Tallet var i 1682 hen ved 700 hoved- og ladegårde, et tal, der formentlig ikke er ændret meget i tiden frem til 1850. Gejstligheden udgjorde vel omkring en procent af befolkningen og sad som sognepræster, kapellaner og degne rundt om i kongerigets omkring 2.200 sogne, efter tabet af Skåne, Halland og Blekinge i 1658 i omkring 1.700 sogne, men til gejstligheden hørte også professorerne i København og Sorø og bisperne, der som aflønning kunne have betydelige godsområder. Borgerne udgjorde i hvert fald allerede fra slutningen af 1600-tallet omkring 20 % af befolkningen, og efter en langsom købstadbefolkningsvækst fra omkring 1800 var andelen i 1850 steget til 24 procent. I købstadbefolkningerne var håndværkerne – således som det kendes fra undersøgelser af fire repræ-

sentative købstæder og dermed formentlig generelt for de fleste købstæder – talmæssigt det dominerende element, med 30-50 % af købstædernes befolkning i de valgte år 1640, 1682, 1761 og 1870. Tilsvarende tegnede købmændene sig for 5-10 %. Bønderne var med en andel på hen imod 80 % det helt dominerende befolkningselement, i 1682 i Danmark – hvori ikke er medregnet Sønderjylland – fordelt på hen ved 58.000 gårde og 22.000 huse, hvoraf kun en ringe del var i selveje.²

Landbrugserhvervet oplevede i anden halvdel af 1500-tallet en økonomisk opgangstid med stigende priser. Også byerhvervene gik da frem, og man havde formentlig en vis købstadbefolkningsvækst, men Christian 4.s krige i 1600-tallet, Kejserkrigen 1626-1629 mod den tyske kejser og krigene mod svenskerne 1643-1645 og 1657-1660 betød fjendtlige besættelser og udplyndringer, skatteudpresninger og materielle ødelæggelser samt et betydeligt fald i befolkningstallet, blandt andet på grund af en pestepidemi i 1659. Der skulle gå årtier, før krisetiderne efter endnu et par krige, Skånske Krig 1675-1679 og Den store nordiske Krig 1709-1721, igen var overvundet, og en ny økonomisk opgangstid satte ind, afsluttet med den florissante, den økonomisk blomstrende periode, der i 1801 blev afbrudt med Napoleonskrigene. En lang kriseperiode, med statsbankerotten i 1813, afløstes først fra omkring 1830 igen af en opgangstid.³

For erhvervslivet i perioden før industrialiseringen i anden halvdel af 1800-tallet var et karakteristisk træk, at produktionsniveauet var meget lavt. Frem til landbrugsreformerne i slutningen af 1700-tallet var kornproduktionens foldudbytte almindeligt nogle få fold, og ind imellem havde man i forskellige egne dårlige, regnfylde eller tørkeplagede år med egentlig misvækst. For håndværkerne var produktionsniveauet i de fleste fag lavt, men alligevel var konkurrencen ofte hård. Samfundets produktionsoverskud var lille og købekraften tilsvarende, hvilket ramte ikke blot håndværkerne, men også købmændene.⁴

Siden middelalderen havde man en række erhvervssammenslutninger, lavene, til varetagelse af købmænds og håndværkeres erhvervsinteresser. Købmandslav fandtes kun i få købstæder, og et stort antal købstæder var så små, at alle håndværk havde så få udøvere, at der ikke var grundlag for dannelse af lav. Skomager-, skrædder-, smede- og snedkerfagene havde dog så mange udøvere, at de kunne danne lav i et stort antal købstæder. I 1769 fik man med Det kgl. danske Landhusholdningsselskab et organ, der meget aktivt arbejdede for erhvervslivets udvikling, i de første tiår ikke blot landbrugets, og fra begyndelsen af 1800-tallet dannedes mange lokale landboforeninger. Lavene stod også for uddannelse af lærlinge, men

1629 Sund 6 die i jentru fiord iij vngspand
iij vngspand or vngspand vngspand iij vngspand
friis or den vngspand friis iij vngspand
iij vngspand iij vngspand iij vngspand
or iij vngspand iij vngspand iij vngspand
iij vngspand iij vngspand iij vngspand
iij vngspand iij vngspand iij vngspand
iij vngspand iij vngspand iij vngspand

11 Marsius 1626
Egen fund
Dag for for inden fund
fund fuffen iij vngspand
pan pane of 4 fund. 1626 Jellv

1630 den 22 Marsij Da giender iij vngspand iij vngspand
fongen iij vngspand iij vngspand iij vngspand
fund af iij vngspand iij vngspand iij vngspand
iij vngspand iij vngspand iij vngspand
iij vngspand iij vngspand iij vngspand
iij vngspand iij vngspand iij vngspand
iij vngspand iij vngspand iij vngspand

1632 den 7 Septemb. 1632
iij vngspand iij vngspand iij vngspand
iij vngspand iij vngspand iij vngspand
iij vngspand iij vngspand iij vngspand
iij vngspand iij vngspand iij vngspand
iij vngspand iij vngspand iij vngspand
iij vngspand iij vngspand iij vngspand
iij vngspand iij vngspand iij vngspand

Adelige underskrifter på kontoer i Ribekøbmanden Hans Friis' store hvide regnskabsbog 1627-1650. I 1629, 1630 og 1632 gjorde købmanden regnskab med Maren Bølle (1572-1648) til Estrup, Jørgen Krag (1589-1643) til Endrupholm og Christen Krag (1595-1645) til Lydumgård, idet han selv skrev teksten for Jørgen Krag. Hans Friis store hvide regnskabsbog 1627-1650, s. 6a, 12 b og 16a, Landsarkivet for Nørrejylland.

at dømme ud fra lærebogslitteraturen er undervisningen i bogholderi og regnskabsførelse formentlig først sent blevet af betydning.⁵

Lovgivningen vedrørende regnskabsføring

Den tidligste lovgivning vedrørende regnskaber synes at være Christian 4.s forordning af 1. juli 1623 om gældssager. Her påbydes det i et særligt afsnit om købmandsbog købmænd at lade deres kunder, især de adelige, årligt underskrive i bogen, når de ikke kunne betale. Kongen havde dagligt set mange forkerte ting i forbindelse med købmandsbøger, især når købmænd ikke kunne mødes og sammenholde deres bøger, så det blev nødvendigt, at borgmestre og råd eller overkøbmænd skulle dømme, om krav kunne godtgøres.⁶

Bestemmelsen indgik senere i Christian 4.s Store Reces 1643 og i udvidet form i Christian 5.s Danske Lov 1683.⁷ I Danske Lov var bestemmelsen præciseret som gældende købmænd, kræmmere, vinhandlere og andre, som handler engros. De skulle lade tage kvittering eller bevis eller få underskrift i bogen og senest inden to år gøre afregning. En ny paragraf vedrørte nu vintappere, bryggere, bagere, urtekræmmere og andre, som sælger en detail, samt alle håndværksfolk. De skulle levere regnskab og hvert år gøre regnskab. Også købmandens forhold til bønderne blev nu præciseret i en særlig paragraf. Købmænd, som handlede med bønder, skulle føre en særlig bog over det, de handlede med dem, og dertil indskrive i en anden bog, som bonden altid kunne have med sig, når han ville købe noget eller betale. Bondens bog skulle stemme overens med købmandens, såfremt denne ville sagsøge bonden for tilgodehavender. Med disse bestemmelser var altså på dette område indført krav om kontrabog.⁸

Krav om handlendes brug af handelsbøger synes hermed fastslået. Dette blev også konstateret i et reskript 1738, om end man da måtte konstatere, at førelsen af købmandsbøgernes regnskaber kunne lade meget efter.⁹ Nogle steder var ganske få af de handlende forsynet med de lovbestemte bøger, og af dem, der fandtes, var mange makulerede, overstregede, uoplyselige og helt uefterrettelige. Retsbetjentene i dødsboerne blev derfor forårsaget meget besvær, arvingerne tog skade, og kreditorer og debitorer faldt i disputer og processer. Det blev påbudt de handlende i alle købstæder inden otte uger efter reskriptets kundgørelse at anskaffe sig bøger forsynet med stemplet papir og at få dem autoriseret hos magistraten eller byfogeden med disses underskrift og forsegling. For dette skulle magistrat eller byfoged have en rigsdaler, rådstue- eller byskriveren 64 skilling for at nummerere siderne. I tilfælde af, at nogen ikke efter-

31 Jan. Reskr. (til Stiftsbefalingsmændene i Danmark og Stattholderen i Norge), ang. Kjøbmandsbøgers Indrettelse og Holdelse.

Er. Omendkjant i Danske Lovs 5 — 14 — 48 og 49 er paabuden, at Alle, som nogen Kjøbmands-Handel drive, skal forsinne sig med rette Kjøbmandsbøger, og i side Art. meldes om Kjøbmand, som handle med Bønder, at de skal holde en sær rigtig Bog, samt Forordn. af 23 Jan. 1719 foresliger hvad Sært stemplet-Papir til Kjøbmandsbøgers Indrettelse skal bruges; saa skal dog paa nogle Steder ganske saa af de Handlende være forsynede med losfikkede Bøger, og af de, der findes, Mange være saaledes maculerede, overstrøgne, uoplysfelige og fast uefterrettelige, at Retteberjente i Stervboerne derved forarsages megen Møie og Fortrædelighed, Arvingerne selv tage Skade, og Creditorer og Debitorer falde i Disputer og Processer, Skifterne til langvarig Ophold.

De Handlende, som efter Loven bør holde Bøger i alle Kjøbstæder, skal inden 8 Uger, efter denne Foranstaltnings Rundgjørelse, forskaffe sig saadanne med stemplet Papir forsynede Bøger; og skal sige Kjøbmandsbøger af hvert Stæds Magistrat, eller (hvor ingen Magistrat er) af Byfogden, overalt autoriseres med deres Hænders Underskrift og Forsegling, og Magistraten (d) eller Byfogden derfor at nyde i Aldr., og Raadstu. eller By-Skriveren for Samme at nummerere og paaskrive, 64 Stk.; hvilke Regnskabsbøger dog Ingen skal være forbunden til nogen vis Tid at udtage,
men

Første halvdel af reskript af 31. januar 1738 om rigtig førelse af købmandsbøger. Fogtmans Reskripter.

kom dette, skulle de som straf til justitskassen betale et beløb svarende til det stemplede papir og autorisationen. Stiftsbefalingsmændene skulle have indseende med, at de handlende var forsynet med disse købmandsbøger, og at de forsømmelige blev straffet.

Man kunne formode, at sådanne hårde bestemmelser har hjulpet på de handlendes interesse for at have bøgerne i orden, og det ses da også, at efterladenhed kunne give økonomiske problemer. Da en enkes nye mand i Aalborg i 1791 ved et brev til Rentekammeret mod tilbud om betaling af 32 rigsdaler forsøgte at få forgængerens ikke autoriserede handelsbøger gjort gyldige til legitimation af regninger i retterne, således at han kunne kræve sine tilgodehavender, blev dette nægtet.¹⁰

Efter Danske Lovs bestemmelser ses senere en lovgivning, der yderligere præciserer kravene. Ved en forordning 23. januar 1719 blev købmændsbøger gjort stempelpflichtige, således at der skulle betales to rigsdaler for første og sidste ark i en sådan bog, dog i København, Aalborg og Århus fire rigsdaler, i virkeligheden ganske betydelige beløb. Det førnævnte reskript af 1738 taler om betaling for autorisation af øvrigheden af handelsbøger (købmændsbøger) og i 1791 fastslås, at gyldighed ikke ved bevilling kan tillægges en ikke lovmæssigt indrettet handelsbog.¹¹ I et par kancelliskrivelser hed det i 1833, at handelsbøger påhvilede enhver handlende, som havde ret til handel, der havde et omfang ud over hørerhandel. Det skulle gælde så længe, han ikke havde opsagt sit borgerskab, uden hensyn til, om handelsretten blev benyttet eller i hvilket omfang, eller om den var indskrænket til en enkelt varegenstand, og købmændsbøger skulle holdes uden hensyn til, om der blev drevet stor eller liden handel.¹² Sagen blev taget alvorligt: en samtidig bestemmelse fastslog, at den mulkt, som en forordning af 1. juni 1832 fastsatte for dem, der ikke inden den anordnede frist anskaffede handelsbøger, ikke kunne inddrives uden lov og dom. Den pågældende måtte tiltales ved en politiret.¹³

De handlendes regnskabsbøgers hensyntagen til kunderne og retsvæsenet blev flere gange understreget i lovgivningen. En forordning fastslog i 1813, at handelsbøger skulle føres i landets lovlige mønt, og en anordning bestemte i 1814, at de mosaiske trosbekenderes handelsbøger for at kunne tillægges gyldighed skulle føres på dansk eller tysk, med gotiske eller latinske bogstaver og efter den i kongens lande almindeligt gældende tidsregning.¹⁴

Ved en forordning 1. juni 1832 blev kravet til handelsbøger udstrakt videre ud over købmændene til mange erhvervsdrivende.¹⁵ Regeringen ønskede at fremme opfyldelsen af pligten hos de handlende til at holde ordentligt indrettede bøger ved at tilstå en lettelse i det til disse bøger anordnede stemplede papir. Nu skulle også grossister, interessenter i handelslavene og provinsernes købmænd med borgerskab uden indskrænkning, vekselere, apotekere, boghandlere, handelskommissionærer m.v. med handel af omfang ud over hørerker i det mindste være forsynet med en journal og en hovedbog. Prisen for stemplet papir til handelsbøger blev sat ned. Og skulle handlende ønske autorisation af bøger ud over de nævnte, kunne denne gives, når blot første og sidste ark var stemplet. Der var her tale om de bøger, som den handlende holdt til bedre oversigt over sin tilstand og resultatet af sine handelsforetagender samt til legitimation i tilfælde af fallit.

En række reaktioner på denne forordnings bestemmelser kom til at kaste lys over regnskabsbogsførelsen hos de handlende på dette tidspunkt.¹⁶ Talrige købmænd især i provinskøbstæderne besværede sig i ansøgninger til kancelliet over den pålagte byrde og ansøgte om dispensation. De foregav, at de ikke havde nogen handel, hvorved der kunne være brug for de befalede bøger. Eller de anmodede om moderation i omkostningerne ved anskaffelse af bøgerne, enten ved at måtte nøjes med én af de to bøger eller ved brug af papir til billigere takst, ligesom høkere. Kancelliet fandt dog, at forpligtelsen til at holde autoriserede bøger ikke var byrdefuld, og at det stemplede papir var en billig betaling med hensyn til den beviskraft, handelsbøger havde. Autorisationen var nødvendig for at sikre, at bøger ikke blev ombyttet eller forsynet med andre blade. Kancelliet fandt ligeledes, at en indskrænkning i antallet af bøger ikke burde finde sted. Det gjaldt, selv om nogle havde foregivet, at det lidet, de gav kredit, straks kunne indføres på køberens konto i en hovedbog, så at en dagjournal var uforuden. Ligeledes når andre mente, at de kunne nøjes med en journal til legitimation af deres mellemværende med købere.

Kancelliet fandt det dog indlysende, at i enhver ordentlig handel, hvor der blev givet kredit uden kvittering, fordredes brug af både en journal, hvor kreditbeløbene indførtes i kronologisk orden, og af en hovedbog, hvor der under hver købers konto kunne oplyses det debiterede. Dette kunne ved overensstemmelsen med journalen bevirke tillid til købmandens fordringer, når begge bøger var autoriserede. Hertil kom så yderligere den bogføring, som kunne være fornøden til oversigt over købmandens status. Nogle ansøgere havde foreslået, at man kunne undgå en autorisation ved at give navnet kladdebog til bogen, hvori det debiterede indførtes i kronologisk orden. Kancelliet mente dog, at herved ville al garanti mistes.

Også på anden måde søgte mange handlende at undgå kravet om førelsen af handelsbøger, hvilket afspejles i en forespørgsel i 1832 fra Københavns magistrat til Kancelliet.¹⁷ Man aner de mange henvendelser i svaret, hvor det hed, at forpligtelsen til at føre autoriseret journal og hovedbog ikke fandtes at kunne foreligge for musikhandlere, fiskehandlere, glas-handlere, spejlhandlere, vildt- og frugthandlere, handelsgartnere, kniplingskræmmere, marskandisere, møbelhandlere, modehandlere, mel- og grynhandlere, te- og porcelænshandlere eller pottehandlere, tobakshandlere, lærredshandlere og trådhandlere. Hertil føjedes endda lidt senere kornkøbmænd og brændevinsbrændere.¹⁸

På flere områder ser man altså allerede før 1850 ganske detaljerede bestemmelser vedrørende erhvervsregnskaberne.

Erhvervsuddannelsen

Til langt hen i 1600-tallet har mange erhvervsudøvere kunnet klare sig med begrænsede færdigheder i regnskabsførelse. Småhandlende og håndværkere har formentlig i et vist omfang handlet mod kontant eller kun i mindre omfang mod kredit, således at der ikke har været brug for at føre regnskaber. At også skippere har kunnet klare sig uden regnskabsførelse må fremgå af, at halvdelen af skipperne i hvert fald omkring midten af 1600-tallet ikke har kunnet skrive.¹⁹

Anderledes var det for de større købmænd, hvorfra da også er bevaret et ikke ubetydeligt regnskabsmateriale, ligesom deres regnskaber refereres i skifteregistreringerne, således at vi derfra får kendskab til ganske mange ellers tabte købmandsregnskaber.

Siden 1500-tallet var sigtet med latinskolenes undervisning væsentligst en forberedelse til teologiske studier på Københavns Universitet, men især i de mindre købstæders latinskoler gik også mange elever, der fik undervisning i dansk.²⁰ Ved kirkeordinansen 1537 blev fastslået, at øvrighederne i købstæderne skulle sørge for skriveskoler for drenge og piger, og i købstæderne var der da også såkaldte danske skoler, som gav undervisning i dansk og regning. Ved en forordning af 1621 blev fastslået, at ingen børn måtte holdes ørkesløse, de skulle holdes til skole, en ærlig tjeneste, købmandskab eller håndværk, og dette blev gentaget i Christian 4.s Store Reces af 1643 og i Danske Lov 1683.²¹ Kirkeordinansens krav om skriveskoler blev gentaget i Danske Lov, hvorefter købstædernes øvrigheder skulle indrette skrive- og regneskoler.²² Her ses begrebet regneskoler, og det blev yderligere udvidet i forbindelse med et kommissionsarbejde på samme tid med henblik på at få afskaffet latinskolerne i de små købstæder til fordel for danske skoler, der skulle undervise i regning, skrivning, bogholderi og søfart.²³ Alligevel blev latinskolerne i de små købstæder først afskaffet i 1739. Dog var skolen i Stege i 1697 blevet omdannet til søfartsskole.²⁴

Forekomsten af danske skrive- og regneskoler i købstæderne var ofte noget tilfældig, bestemt af magistraternes eller private skolemestres større eller mindre initiativ. Der kunne være konkurrence om eleverne, og mange steder virkede danske skolemestre på grundlag af et kongeligt privilegium, som da Århus Domkirkes organist Johan Utrecht af Christian 4. i 1640 fik privilegium til i byen at holde dansk, tysk, regne- og skrive-skole.²⁵

De danske skolers betegnelse var skrive- og regneskoler, hvilket angiver undervisningens indhold. Begrebet bogholderi optræder i 1629, hvor enkedronning Sofie ved en donation til latinskolen i Nykøbing Falster

ønskede at åbne mulighed for, at der kunne indrettes en særlig regne- og skriveklasse, hvor der skulle undervises på både dansk og tysk i blandt andet bogholderi, for at de unge kunne give sig til handelen, men ordningen kom dog først i gang omkring 1697.²⁶

Et vigtigt supplement til en dansk handelsuddannelse har danske købmandslærlinge sikkert ofte kunnet finde i Hamburg og Lübeck, hvortil danske købmænd i forvejen havde tætte kontakter, og eksempler på sådanne skoleophold kendes da også.²⁷

En teoretisk handelsundervisning rettet mod handelslærlinge forekom i hvert fald i 1700-tallet i købmandsuddannelsen og i forbindelse med handelslavene. Af lavsartiklerne fra 1744 for kræmmerne i Helsingør ses, at drengene blev eksamineret af lavets oldermænd og fire lavsbrødre i handelsfag, herunder bogholderi. Senere i århundredet fik man i Borgerdydselskabets skole, grundlagt 1787 i København, undervisning i italiensk bogholderi i særlige handelsklasser, og i Christianis Institut, grundlagt 1795 i København, undervistes i en særlig handelsafdeling i bogholderi. På Det Schouboeske Institut, grundlagt 1794 i København, undervistes i dobbelt bogholderi.

Først i slutningen af 1700-tallet synes tanker om oprettelse af egentlige handelsskoler at dukke op. En plan for et handelsseminarium og en plan for en handelsskole i København blev udgivet i 1773, i 1810 kom en bog om handelsuddannelse og i 1817 en plan for et handelsinstitut for urtekræmmerne, isenkræmmerne, hørkræmmerne, vinhandlernes og silke- og klædehandlernes svende og drenge i København. Disse planer blev dog til intet, lidt senere blev særlige handelsakademier almindelige i København. Handelslærer Svénné Langkjær (1808-1883) oprettede i 1842 det første handelsakademi i hovedstaden, H. R. Grüner (1818-1858) i 1843 endnu et.²⁸ Disse akademier svarede nærmest til en senere tids handelsskoler.

En egentlig handelsskoleundervisning startede omkring årsskiftet 1837-1838, idet Urtekræmmerlavet i København oprettede en handelsskole. Trods vanskeligheder de første år fortsatte skolen indtil lavets ophævelse med næringsloven af 1857.

I provinsen averterede en translatør og sproglærer Mayson, der stammede fra England, i 1821 i Viborg med undervisning på aftenkursus i bogholderi, korrespondance og regning.²⁹ Lidt senere, i 1830, så man de første forsøg på at oprette en handelsskoleundervisning i Aalborg. I byens handelslavs vedtægter fra dette år var det fastsat, at købmændene skulle sørge for deres lærlinges undervisning i blandt andet regning, vekselvæsen og bogholderi. Lavsmedlemmerne ønskede dog ikke at

deltage i oprettelsen af en handelsundervisningsanstalt, men foretrak ligesom de to foregående vintre at lade deres drenge få undervisning hos forskellige lærere. Den første egentlige handelsskole i provinsen fik man først en del år senere, nemlig i Århus i 1865, idet Århus Handelsforening oprettede en aftenskole for unge handelsbetjente og lærlinge.³⁰ Et af grundfagene var praktisk regning, og i 1868 fik man som et nyt fag bogføring.

Skoler med faglig undervisning for håndværkere med et muligt element af undervisning i regning og måske også bogholderi dukkede frem omkring år 1800.³¹ Tidligst ser man en af de såkaldte Massmannske søndagsskoler i København, hvor pastor N. H. Massmann begyndte undervisningen i sin søndagsskole den 4. maj 1800. Når det var netop en søndagsskole, var baggrunden, at lærlinge og svende arbejdede alle ugens seks hverdage, og man måtte friholde mestrene for den belastning, at de skulle undvære deres lærlinge og svende i denne tid.

Snart fulgte efter dette forbillede sådanne skoler i andre købstæder, således i 1802 i Helsingør, i Aalborg og Randers 1805, i Århus 1828, i Viborg 1843.

I København fik man senere i 1800-tallet flere, mere specialiserede håndværkerskoler, således i 1827 en skole for snedkere, i 1829 en søndagsskole for guldsmede og i 1831 skoler for malere og tømrere. Efterhånden blev der brug for et samarbejde mellem fagene, og i 1843 lykkedes det snedkermester Lassenius Kramp (1808-1876) at få oprettet Det tekniske Selskab, som derefter drev Det tekniske Institut.

Undervisningen i håndværkerskolerne kunne omfatte 3-4 timer søndag eftermiddag, i vintermånederne eller året rundt. Som et af fagene nævnes for flere af skolerne regning. Fra omkring 1840 kunne også forekomme undervisning om mandagen, bestemt for eleverne i søndagsskolernes to øverste klasser og svendeklassen, når disse kunne godtgøre at have de fornødne kundskaber, idet mandagsskolen var en videregående undervisning.

Lærebøger i bogholderi

Den første lærebog i bogholderi udgivet i Danmark udkom i København i 1673.³² Den var på dansk og skrevet af Bartholomeus Petræus og havde den tidstypiske titel *En liden Tractat indeholdende Grunden aff det italienske Bogholderi fremstillet til een hver som der ved søger sin Vinding daglig*. Der synes i slutningen af 1600-tallet at være udviklet et marked for sådanne lærebøger, for allerede i 1690'erne kom de næste lærebøger,

En Videns
TRACTAT
Indeholdende
Grunden aff det
ITALIANSCHÉ
Bogholderie
Fremstillet
Til een hver
Som
Der ved søget
Ein Binding
Daglig
af
BARTHOLOMEO
PETRÆO.

Titelbladet til Bartholomæus Petræus' lille lærebog i italiensk bogholderi fra 1673.

KØBENHÅVN /
Trykt hos Daniel Eichhorn / Aar 1673.

hele fem, de fire skrevet af bogholder i København Cordt Danxst (1669-1726), to på dansk og to på tysk, den femte skrevet af Nic. (Niels) Dibbern, lærer i skrivning og regning i København. De sigtede alle mod erhvervsudøvere inden for handelen.

Cordt Danxst fik i 1691 kongelig bevilling til at undervise i bogholderi i København og kunne allerede i 1709 og 1711 udgive endnu tre lærebøger i italiensk bogholderi. Den ene var udformet efter det enkle pædagogiske princip med spørgsmål og svar, og titlen oplyser, at bogen var for dem, der lod sig informere hos ham. Flere af hans lærebøger var på tysk, og hans metode var da også den, der anvendtes af Kunstrechnungs-Societät i Hamburg, hvorefter han var medlem.

Derefter gik et længere tidsrum, før de næste lærebøger i bogholderi udkom, nemlig to bøger på tysk i 1741. De næste fulgte endnu en generation senere, i 1772, 1775 og 1781, de følgende 1793 og 1802, sidstnævnte år endda hele to, hvorefter der i tiden frem til 1850 blot kom nogle få, i

1818, 1829, 1842 (to bøger) og 1848. De tre sidstnævnte var skrevet af den førnævnte grundlægger af et af Københavns handelsakademier, Svenné Langkjer.

De nævnte lærebøger sigtede med få undtagelser mod handlende erhvervsudøvere, men i 1805 var udkommet et prospekt til en lærebog i landbrugsbogholderi, og i 1808 fulgte en sådan i to dele. I 1830 udkom en bog med titlen Dagbog over Landmandens Forretninger, med et tillæg omfattende blandt andet et udkast til landmandsbogholderi. Endelig udkom i 1846 en lærebog med den kortfattede titel Bogholderi for Landmænd.

Regnskabstyper

Ud fra registreringen her på grundlag af Statens Arkivers registraturer skal forsøges en redegørelse for hovedtræk vedrørende regnskabstyper i de forskellige regnskabsarkiver.³³ På grund af den ofte manglende præcision i registraturerne vil det være med nogen usikkerhed, også fordi registraturerne i almindelighed blot gengiver arkivaliernes egne betegnelser, og de kan være noget andet end det, vi i dag forstår ved disse.

Da regnskabets formål i den ældre tid frem til 1850 væsentligst var at holde styr på egne tilgodehavender og skyldige beløb og skabe belæg for disse, jf. nedenfor, var de ældste regnskaber i almindelighed meget enkle. Generelt ses som betegnelse for en vigtig del af erhvervsregnskaberne ordet handelsbog, hvorved mentes en bog, som førtes i en handelsforretnings bogholderi og viste forretningens gang og stilling.³⁴

Regnskaber uden nærmere betegnelse forekommer i cirka 350 af regnskabsarkiverne fra tiden før 1850, det ældste fra 1300-tallet. Blandt disse regnskaber findes en stor del af købmandsbøgerne, den enkleste, mest simple regnskabstype, der rummer notater om gældsbeløb til leverandører og tilgodehavender hos kunder. Tilgodehavenderne kan være opført på kundekonti for de enkelte kunder, eventuelt med noteringer af betalinger kontant eller i naturalier, men der er ikke tale om hovedbøger i det dobbelte bogholderis forstand.

Hovedbøger ses som betegnelse for regnskabsbøger i godt 200 af regnskabsarkiverne, men der er kun i få tilfælde tale om hovedbøger, som de kendes fra det dobbelte bogholderi. De ældste er fra slutningen af 1600-tallet. I nogle få tilfælde forekommer nogle specificerede former, som interessenthovedbog, indlåns hovedbog, udlåns hovedbog, debitorhovedbog, kreditorhovedbog og varehovedbog.

Kassebøger optræder i godt 100 af regnskabsarkiverne, de ældste fra slutningen af 1600-tallet. Hertil kommer et mindre antal betegnet hovedkassebøger, fra 1700- og 1800-tallet.

<p>Quis ing fassunn Udund vj Dnu spant Olib und Lsun Inn Giansnu Dvj Dnu in Lau 26 1613 Nov 14</p>			
1	Sound	Du 200	182da 14-410
1	Sound	Duo 100	5 1/2 14 14248"
4	Olib	to 100	7 1/2 14 1414"
2	Lsun	or 2 1/2	174 - 144 -"
1	Dvjix	gijum	for 24/8 - 148"
1	Dvjix	Dnut	- 12/8 - 1412"
<p>Alto Ududvondut Dvjixnu vj fang</p>			
1	tice	nu i tom	D 200 - 1215
1	tice	Dijp	7 1/2 14 - 14 -"
1	tice	Dvad	2 1/2 14 - 1218"
1	tice	Duor	182da - 1215"
			74212
<p>26 1613, Inn 4 Dnu Lnuobne Gassunn ing Dvobunn 2ff Lsun Inn Giansnu for Dnu in Lau 26 1613, Inn 4 Dnu Lnuobne Gassunn ing Dvobunn 2ff Lsun Inn Giansnu for</p>			

Side i Ribekøbmanden Niels Grisbæks lille hvide regnskabsbog med regnskab for hans andel i udgifterne til en skibsudrustning 1613 og hans udbytte for året. Niels Grisbæks og Hans Friis' regnskabsbog 1602-1650, Landsarkivet for Nørrejylland.

Kassejournaler eller journaler forekommer i godt 50 af regnskabsarkiverne, de ældre fra slutningen af 1600-tallet. Kassekladder ses i omkring 50 af arkiverne, de ældste fra midten af 1700-tallet. Specificerede former er butiksjournal, debitorjournal og butikskladde.

Ud over disse regnskabstyper, der er langt de mest almindelige, forekommer et stort antal mere eller mindre specielle typer. Flest er der af kontrabøger, memorialer, reskontrobøger og statusbøger, af hver omkring en halv snes, mens der kun er få eksempler på afskrivningsbøger, arbejdsbøger, balancebøger, beholdningsbøger, driftsregnskaber, kalkulationsbøger, kontantbøger, kontokuranter, kornregnskaber, købsbøger, lagerbøger, lønningsregnskaber, salgsbøger, skibsregnskaber, varekontobøger, vekselbøger og årsregnskaber.

Regnskabssystemer

Afhængig af de forskellige virksomheders størrelse og måske også i høj grad overleveringsforholdene ser man i de bevarede erhvervsarkiver meget forskellige regnskabssystemer, forstået som systemer af forskellige mere eller mindre sammenhængende regnskabsbøger. Ved analyser af de forskellige arkiver står man over for det problem, at en stor del af dem er mere eller mindre fragmentariske, og det er blot eventuelle indbyrdes referencer mellem de forskellige regnskabsbøger, der kan give et indtryk af, hvad der måtte mangle.

De fleste virksomheders regnskabsførelse har før 1850 været meget enkel, omfattende en enkelt bog eller en enkelt kronologisk række af bøger. Af de godt 200 bevarede købmands- og handelsregnskaber omfatter en fjerdedel blot en hovedbog, en sjettedel en regnskabsbog, mens yderligere en fjerdedel blot rummer en enkelt anden bog, en kasebog, en journal, en kladder eller andet. Et par bøger findes i en sjettedel af disse arkiver.

Større regnskabssystemer ser man i en række købmandsarkiver, kompagniararkiver og godsarkiver. I godt 30 købmands- og handelsarkiver finder man adskillige regnskabstyper. Flere rummer både hovedbøger, kasebøger, journaler og kladder og hertil måske memorialer eller købs- og salgsbøger, vekselbøger, beholdningsbøger m.v.

Selv om en række købmandsarkiver fra tiden før 1850 kan have omfattende og komplicerede regnskaber, er det kun nogle ganske få, der har udnyttet det dobbelte bogholderi. Dette til trods for, at det dobbelte bogholderi, således som vi har set det, har spillet en ikke ubetydelig rolle i dansk regnskabsliteratur siden slutningen af 1600-tallet. Af en tidligere undersøgelse ses, at arkiverne fra C. L. E. Spielwerg og Co. i Christians-

November
Casfa

N° 1781.
Conto

mann of	214.		
knif 860		3270.	5. 6.
	176. 4.		
	118. 12.		
	30. 13.		
	122. 4.		
Münz	50. -		
	128. 8.		
	147. 2.		
ndt		27.	
	82.		
	74. 9.		
af 100		41. 8	
	57. 13.		
	90. 9.		
	161. 10.		
	62. 10.		
	309. 14.		
	83. 4.		
	165. 3.		
	30. 14.		
	142.		
	58. 13.		
	44. 3.		
	114. 4.		
Mines		52. 11.	
	109.		
		40. 9.	
		2. 8.	
com 1718		25. 10. 6.	
	240. 8.		
Arch.	473. 14.		
	145. 15.		
	82. 3.		
	142.		
	102. 3.		
ff. 379.	231. 11. 6.		
	80. 6.		
	160. 11.		
	128. 15.		
	61. 4.	4225.	15. 6.
		7080.	3. 6

2.	Jan Maurer, min Anf. nief fufft Jan
6.	Nie. Schmitt, au B. Vogel bng 9
12.	H. J. Schade a Conto af 566. 11/.
	- Stenpohl & Strickenberg ga
	afloft Lu. Schults
14.	Agis min 100 af grob Cou. u. G.
17.	Christen Nöc ga Lufly. Sefter
	Er. Schade bngaffl af 206. 1.
20.	Nicolai Schmitt
	de F. Jagersen auf Dorden
	de Er. Christoph
	- Jants ga Jof 1 ff in west. Manftein
	gam. 18 & W. add. 7/ Helene & W
	auf fandung Sarsin:
	- Helene & Jof 200 af 18. 11. 1/
	75 1/2 # a ... 6/ 1.
	5 Pils, gbl. a 16/ 1.
	4 Ginas a 15 1/2
	- J. C. Lange bng gaffloft mit
	1 Bk a 100. 1 a 10. 1 a 5. 1 a 1 af 116
	mit grob Cou.
	- J. J. Seunenburg: abngl. min
	in 13 B. 65 af. 1/1
	in Cou
22.	J. J. Fried. Luviny remitt uba 99
	Jurf 1/2. fred. ring, 1/2 min
	address in in 68. Jurf 13/2.
	3. 13. 100. 1 13. 12. 50
27.	Hearen haus Berni. Richter m.
30.	M. Fr. Rettel Jants Jurf 1/2
	in minen Er. Jof. auf 13/2
	afun Arch. gaffloft, G. 13.
	13 1/2 Bil. 15 af. .... af 43
	- Profant. Jofy abn min
	558 is miniff a 69 af 5.
	41. Jurfaffl. 1/1 af 16
	- Landt. Uebufon mit Luf
	pro Saldo transpo.
	Journ. fol. 100.
	in Er. Jofy abn 10 af. gro. Cou.

Credit	
21. 12. 6.	
3. —	
78. 5. 6.	
13. 10.	
12. —	
18. 5. 6.	
56. —	
63. —	
49. 2.	
200. 9.	
950. —	
102. 4.	
58. 6.	
20. —	
22. 8.	5788. 14
—	1897. 5
<hr/>	
af 7686. 3. 6	

Udsnit af opslag med kassekonto fra året 1781 i kassebog 1779-1784 fra Spielwerg og Co., Christiansfeld. Man ser højresiden, Credit, mens venstresiden rummer Debet. De fleste betalinger i tekstfeltet er i rigsdaler, hvorfor beløbene i kolonnerne er tre gange så høje, idet 1 rigsdaler var 3 lybske (eller hamburgske) mark. Man ser betalinger kontant og ved designationer eller andre overførsler og beløb i rigsdaler, lybske mark, guineas og andre møntsorter. Erhvervsarkivet.

feld og fra Elias B. Muus, Odense og Kerteminde, kan være blandt de tidligste danske handelshuse, der har indført det dobbelte bogholderi.³⁵

Spielwerg og Co., også kendt som Brødremenighedens købmandshandel og tobaksfabrik, grundlagt 1775, har således i regnskabssystemet en hovedbog med en lang række sagkonti som kassekonto, generalvarekonto, handelsomkostningskonto, rentekonto, konto for diverse debitorer og kreditorer. I hovedbogen er ingen egentlig status, kun en balancekonto, der for bogholderen kunne vise, at bogføringen var rigtig, og i stedet findes status i en særskilt bog, betegnet inventariebog, hvortil slutposten fra hovedbogens gevinst- og tabskonto førtes. I inventariebogen/statusbogens status er på aktivsiden opført kassebeholdning, inventar, diverse debitorer, varebeholdning og bygninger, på passivsiden diverse kreditorer, egenkapitalen og årets nettogevinst, og de to sider balancerer. Til disse bøger findes som grundbøger memorialer, kassebøger og journaler, der er samlejournaler, samt flere rækker reskontri.

Købmandsfirmaet Elias B. Muus, grundlagt 1829, har i regnskabssystemet en række statusbøger, kaldet private hovedbøger, med status og driftsregnskab; sidstnævntes saldo føres til kapitalkonto og dennes saldo igen til balancekonto. Systemet rummer yderligere memorialer, kassebøger og samlejournaler.

Sådanne regnskabssystemers særlige niveau understreges af det, man ser for de fleste af de øvrige regnskabssystemer fra tiden før 1850. Vanskelighe-

lagte handelsvirksomhed Jacob Holm og Sønner, København, der ikke blot omfattede købmandshandel, men efterhånden også en række industri-virksomheder som oliemølle, limfabrik, sejldugsfabrik, rebslåeri og eddikfabrik samt skibsrederi. Det meget store arkiv rummer blandt andet en række hovedbøger, men disse er ikke generalhovedbøger, blot reskontri. Deres kapitalkonti er uden henvisninger fra gevinst- og tabskontoen og fra dem til status. På samme måde har en række kassebøger ingen henvisninger til sagkonti eller afslutningskonti. Andre rækker af bøger for varer, skibe, rederi, rebslåeri, limfabrik m.v. viser, at regnskabssystemet rummede alle elementerne i det dobbelte bogholderi, men der manglede et samlende element, en hovedbog for hele firmaet, som kunne have skabt mulighed for afstemning via dobbeltpostering og for opstilling af et driftsregnskab, der kunne fortælle, hvorledes totalgevinsten var tilvejebragt.

I en række kompagniariver finder man nogle komplicerede handelsregnskabssystemer med regnskabstyper, der ikke ses andetsteds. Enkelte af kompagniariverne er meget store og er de største, som er bevaret fra tiden før 1850.

Kompagniariveme stammer fra Ostindisk Kompagni, der eksisterede 1616-1650, Islandsk Kompagni 1619-1662, derefter flere gange gendannet, således som Det Kgl. Oktrojerede Islandske Kompagni 1742-1758, Ostindisk Kompagni 1662-1730, Asiatisk Kompagni 1732-1845, Vestindisk Guineisk Kompagni 1671-1755, Guineisk Kompagni 1765-1778 og Vestindisk Handelsselskab 1778-1816. Størst er arkivet fra Asiatisk Kompagni med hen ved 2.000 bind og pakker, hvoraf de godt 700 er regnskabsmateriale. De almindelige hovedbøger, kassebøger og kassejournaler forekommer her i flere rækker, stammende fra hovedsædet i København, handelen på Kina, kolonien Trankebar og faktorieme, dvs. handelsstationerne. Herudover findes så en række særlige regnskabstyper som en følge af handelsvirksomhedens art, som auktionsregnskaber, rekognitionsbøger, omkostningsbøger og udleveringsbøger, og hertil yderligere som en følge af aktieselskabsformen, hvor man måtte tage hensyn til aktionærer, bygningsregnskaber, renteafskrivningsbøger og udbyttebøger. På grund af kompagniernes størrelse og dermed mange ansatte har det også været nødvendigt at føre gagebøger.

I en række godsarkiver møder man regnskabsmæssigt det problem, at større godsejere fra 1660 til 1849 ikke blot stod for driften af deres hovedgårde med tilhørende fæstegods, men også var tillagt en offentlig embedsfunktion som amtmænd.³⁶ Man ser derfor i godsejernes regnskaber en sammenblanding af deres private indtægter og udgifter og kongens eller statens. I indtægtsregnskaber ses godsejernes modtagne fæsteafgif-

ter mellem opkrævede kongelige skattebeløb, godsejernes indtægter ved fæsteskitter mellem kongens indtægter af retsbøder m.v., i udgiftsregnskaberne står godsejernes egne skattebeløb mellem beløb, de opkrævede af deres fæstebønder.

Et vigtigt grundlag for godsejernes regnskabsførelse var jordebogen, en fortegnelse over godsets fæstegods. En jordebog var ofte ført herreds- og sognevis med angivelse af de enkelte fæstebønders navne. Før man i 1662 og 1688 havde fået udarbejdet matriklerne med en hartkornsansættelse af alle jordejendomme i landet, angav jordebøgerne for hver fæstebonde de afgifter, denne betalte for brugen af jorden, angivet med det antal tønder, skæpper, fjerdingkar og album, der skulle ydes af rug, byg, hvede og havre, antallet af tønder smør, af grise, får, gæs, høns m.v. samt endelig ydelser i kontante pengebeløb, som gæsteri, der var en afløsning af pligt til at modtage indkvartering, og spindepenge m.v. Efter gennemførelsen af matrikuleringen og opmålingen af alle ejendomme kunne hver fæstegård angives med et hartkornstal, udtrykt i tønder, skæpper, fjerdingkar og album. Med jordebøgernes særlige karakter også af dokumentation for jordbesiddelse er det ikke mærkeligt, at disse bøger er blandt det bedst bevarede regnskabsmateriale i godsarkiverne.

Hertil kommer så regnskaber vedrørende godsdriften, med indtægter fra korn- og kvægproduktion, tiendeafgifter og udgifter til administrationspersonale, folkehold, indkøb af driftsmidler m.v.

Erhvervsregnskabsførelsens teknik

Romertal og arabertal

I de ældste bevarede erhvervsregnskaber, godsregnskaber og købmandsregnskaber, begyndt henholdsvis 1388 og 1521, benyttes romertal ved angivelse af mængder og pengebeløb. Den her iagttagne tidligste forekomst af arabertal i godsarkiver synes at være omkring 1620, mens der ses et købmandsregnskab, påbegyndt 1602, med notater med arabertal i ældre statusopgørelser tilbage til 1591.³⁷ Arabertallene vandt kun langsomt indpas i godsregnskaberne, senest i jordebøgerne, hvor skriverne ved de løbende omskrivninger vel ofte er blevet fanget af forlæggerens romertal. Endnu omkring 1700 blev der skrevet jordebøger med sporadiske romertal.

En så tidlig forekomst af arabertal som den nævnte er på en måde bemærkelsesværdig. I 1557 blev Øresundstoldbogen endnu udelukkende skrevet med romertal, og det samme gjaldt toldbogen 1560, men her blev datoerne dog skrevet med arabertal. I toldbogen 1566 blev de mindre be-

løb skrevet med arabertal, mens årets delsummer, rubriksummer og totaler blev skrevet med romertal. Kun langsomt trængte arabertallene frem, i flere tilfælde i forbindelse med indførelse af nye afgifter, mens romertallene konservativt blev fastholdt ved angivelse af ældre afgifter. Så sent som i 1663 levede endnu den ene af Øresundstoldens tre toldskrivere, Seneca Carstens, op til sit navn og skrev i sin toldbog toldbeløbene med romertal – skibstallene dog med arabertal – og først i toldbøgerne 1666 er romertallene helt forsvundet. Seneca var da død året før.

Dette er så meget mere bemærkelsesværdigt, som romertallene var besværlige, ikke mindst ved angivelse af større beløb. Da en toldskriver således i 1632 skulle skrive tallet 247.851 fik det udseendet: ij^{ct} ^m xlvij^mvi-ij^{ct}lj, idet ^{ct} står for 100, ^m for 1.000, og tallet læses: to hundrede tusinde og syvogfyrre tusinde og otte hundrede og enoghalvtreds.

Regnebræt og regneklæde

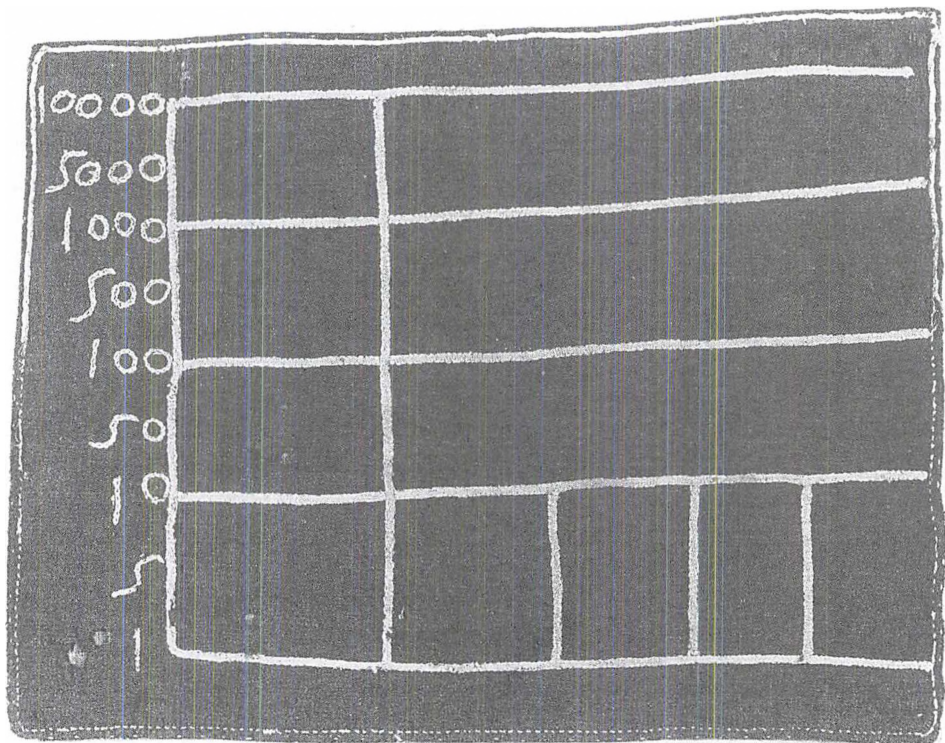
Det har naturligvis været temmelig vanskeligt at regne med sådanne taludtryk. En senere tids talforståelse erhvervet gennem brug af arabertallene og deres ciffer 0 kan man vanskeligt have haft. Dog havde man ganske praktiske hjælpemidler i form af det såkaldte regnebræt, skakbræt eller regneklæde (se illustrationerne). Udtrykket at man 'regnede på linjer' forklarer regnebrættets eller regneklædets udformning. Man regnede med regnepenge eller brikker på de vandrette linjer, her markeret med arabertal, der angiver romertalbegreberne 10, 100, 1.000 og 10.000, og mellem linjerne angives romertalbegreberne 5, 50, 500 og 5.000. Som det fremgår af den nederste illustration, visualiserede man tal, der skulle behandles, med brikker på linjerne.

Regnebrættet kunne være et lavt bord, en bæk, baggrunden for begrebet 'bank' som betegnelse for et pengeinstitut. I Danmark ses brug af regnebræt på en illustration i en bog fra 1570'erne (se illustration ovenfor), og om regnepengene er det sagt, at fra omkring 1500 synes her i landet blot brugt regnepenge fra Nürnberg.³⁸ I danske inventarier fra 1500-tallet forekommer gråt terningsklæde eller med dets franske navn gris carré, hvilket er blevet fordansket til græskarmønster.

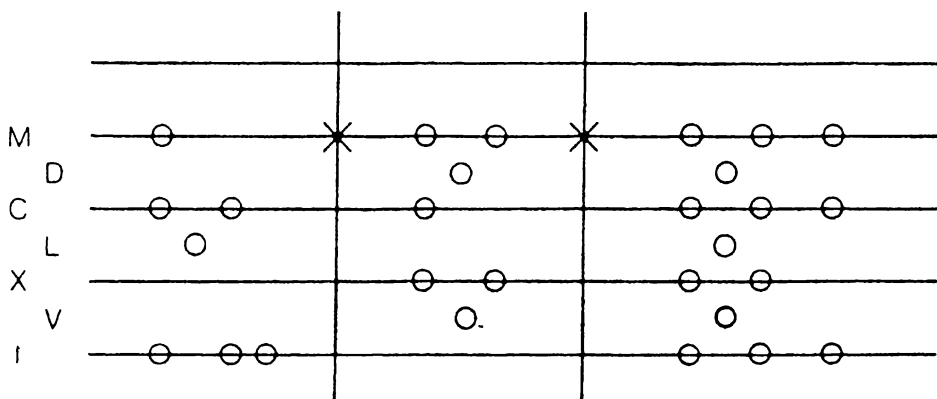
Komplicerede mål-, vægt- og møntforhold

Til dette kommer så for de regnskabsførende erhvervsdrivende yderligere problemer på grund af komplicerede mål-, vægt- og møntforhold. Der var i Danmark frem til indførelsen af metersystemet i 1908 forskellige måleenheder for forskellige varer, rug, byg, havre, smør, flæsk, kul, øl, vin m.v. Frem til Ole Rømers reformering af mål- og vægtsystemet i 1683 var der

Regneklæde fra byen Überdingen ved Bodensøen. Fra Danmark er ingen regneklæder bevaret, men enkelte findes i Tyskland og Mellemeuropa. Søren Balle og Niels Geert Bolwig: *Christian III's rentemesterregnskaber, 1, 1551, 1999, s. xxiii.*

Et eksempel på en regneoperation, en sammentælling, på et regneklæde. I de to første kolonner anføres på linjerne de to tal, der skulle lægges sammen, i den tredje kolonne ses resultatet fra de to kolonner, idet man flyttede brikkerne derfra. Resultatet i sidste kolonne skulle så igen lægges sammen og skrives ned, idet opgaven har været at lægge tallene *jmijctliij* og *ijmvtjctxxv* sammen til *ijmviijctlxviiij* eller 1.253 og 2.625 sammen til resultatet 3.878. Søren Balle og Niels Geert Bolwig: *Christian III's rentemesterregnskaber, 1, 1551, 1999, s. xxii.*

Kristus fortalte lignelsen om den utro husfoged, som her i Niels Hemmingsens postil fra 1576 er illustreret så konkret, at opgøret mellem husbonden og fogeden ved regnebræt-bordet sker for øjnene af de lyttende disciple.

endda forskellige mål for forskellige landsdele, Viborg-mål, Åbo-mål, Ribe-tønde, sjællandsk og såmænd også brabantisk alen m.v. Endda var måleenhederne i de forskellige mål inddelt efter forskellige komplicerede talforhold, delinger med tal som 8, 12, 16, 20, 24, 32, 72, 136, 192 m.v. forekom. Tilsvarende var møntsystemerne ikke mindst i 1500- og 1600-tallet temmelig komplicerede, og man brugte også forskellige fremmede møntsorter. Hovedmønten var dog fra første halvdel af 1600-tallet rigsdaleren, inddelt i 6 mark à 16 skilling, idet man længe i stort omfang som regnemønt brugte en gammel daler, sletdaleren, inddelt i 4 mark à 16 skilling.

Valutakurser

Et særligt problem har man i det forhold, at de forskellige landes mønter, valutaer, på grund af forskelle i vægt og lødighed havde forskellige kurser. Man savner her valutakurstabeller, men kan i en del tilfælde udlede kurserne af regnskaberne selv.

Tabel 1. Oversigt over vigtige mønter og valutakurser.

Mønter:
1 sletdaler = 2/3 rigsdaler = 64 skilling.
1 rigsdaler var 1602 64 skilling, men skillingtallet blev frem til 1625 gradvist sat op og endte på 96 skilling.
1 mark = 16 skilling.
Valutakurser:
1 lybsk mark = 2 danske mark.
1 lybsk skilling = 2 danske skilling.
1 gylden = 2/5 rigsdaler.
1 guldgylde = 7½ mark (1629).
1 rosenobel = 4 rigsdaler.
1 stück van acht = 5 mark 12 skilling (1648).

Regnskabsbøger, regnskabshæfter og karvstokke

Regnskabernes fysiske form var ofte papir i folioformat, men almindeligt brugt var også såkaldt knækket folio, dvs. papiret er foldet på langs, ligesom man også ser bøger i kvartformat. Foliosiderne ses fra slutningen af 1500-tallet i flere tilfælde indstregt med tre kolonner yderst til højre til anførsel af rigsdaler/sletdaler, mark og skilling, og her var erhvervslivet forud for eksempelvis de ellers smukt førte og meget omfattende Øresundstoldbøger, hvor sådanne kolonner først dukker op i 1707. En opdeling af siderne af en særlig art ser man eksempler på fra 1700-tallet, idet yderst til højre to kolonner – igen underopdelt i rigsdaler, mark og skilling. – kunne være betegnet debet og kredit. Denne opdeling kunne også være udformet således, at et opslags venstre side til venstre havde betegnelsen debet, højresiden til højre kredit. Opdelingen er et træk fra det dobbelte bogholderi, der dog først fra slutningen af 1700-tallet optræder gennemført i danske erhvervsregnskaber og det endda kun i meget få.

En noget speciel form for regnskab var den såkaldte karvstok, talstok eller tællestok, en firkantet træstok, hvor en af siderne bar kundens indridsede navn, den modsatte side en tidslinje og siden imellem indskårne skurer, karve, der angav de aftalte værdier, hvorefter stokken blev kløvet, så hver af parterne havde en halvdel. De kunne så mødes ved afbetaling eller forøgelse af gælden, samle stykkerne og med en kniv afglatte eller øge karvene. Sådanne regnskaber måtte naturligvis blive meget primitive.³⁹

Regnskabernes udformning

Regnskabernes udformning var for de ældstes vedkommende meget simpel. Den erhvervsdrivendes formål med bøgerne var alene at holde styr på egne tilgodehavender og egen gældsstiftelse og skabe belæg for fordringer og forpligtelser. Når gældsposter blev betalt, blev de udstreget. Der var ikke følt noget behov for at opstille status og beregne virksomhedens fortjeneste og rentabilitet, afsætningshastighed m.v.

De ældste regnskaber kunne derfor være ført rent kronologisk, således som de senere journaler, i nogle tilfælde endda uden angivelse af datoer. Allerede fra 1530'erne ser man dog købmandsbøger med en eller anden form for strukturering, med sider afsat til de enkelte kunder, kundekonti, eller med en inddeling af bøgerne topografisk, efter herreder, landskaber eller købstæder, måske med en opdeling efter forskellige forretningsaktiviteter, som varesalg, import, rederivirksomhed, afkast af gælds- og pantebreve, lejeindtægter af jorder og ejendomme. En særlig markant opdeling ser man i tilfælde, hvor bøger har forskellige farver på bindet, for eksempel en rød til indenbys kunder, en hvid til udenbys kunder m.v.

I bøger med sider til de forskellige kunders konto kunne forrest være indrettet et tungeregister med alfabetets bogstaver, hvor man hurtigt kunne finde kundernes navne og sidehenvisninger. Sådanne tungeregistre ses fra begyndelsen af 1600-tallet.⁴⁰ De alfabetiske registre var helt frem til 1800-tallet normalt opstillet efter fornavne. Systemernes udformning kan have nær sammenhæng med virksomhedernes størrelse, idet en stor omsætning med mange kunder og leverandører naturligvis har krævet et større, mere detaljeret og overskueligt regnskabssystem. Formentlig i sammenhæng med en vækst i mange erhvervsvirksomheders størrelse allerede fra anden halvdel af 1500-tallet finder man regnskabssystemer med flere eller måske mange typer bøger, således som det er vist ovenfor.

Her har man også et tydeligt skel mellem egentlige bøger og kladder eller kladdehæfter. De sidste kan have et meget foreløbigt præg, være uindbundne eller simpelt indbundne og være skrevet sjusket og mere eller mindre ulæseligt.

Revision

Revision af regnskaber ses i Danmark i hvert fald tilbage til 1500-tallet. Det gælder revision af kongens eller rigets regnskaber i Danske Kancelli eller Rentekammeret samt lokale regnskaber ført af lensmændenes slotskrivere, senere amtsforvaltere samt byfogeder, toldere, magistrater, kæmnere, havnefogeder m.v. Regnskaberne blev revideret i eller indsendt

Summa paa Alld min Vdgiend den 6 Februar
Anno 1616: Er — — — — — 310 Daler

Samme dag mine Loger Handkriffter oc en
8 pards Rib Belber — — — — — 8384 Daler

Samme Dag midt Bedh Koren ihede Land
Oc en Ambold — — — — — 3539 Daler

Samme Dag vdi Rede Fendinge — — — — —
— — — — — 1100 Daler

Summa Summarum paa Alld midt Fri
Kodh: Foruden Gudom: Er Alld were 4
Aaltid Loffuets. Oc Lade vider veltiquelge
Oc Benedidde vore Der vdi: 12313 Daler

Summa Er Fortiendt vdi Dets Daler
— — — — — 778 Daler
Alld wer Aaltid Loffuets oc Benedidde:

Et tidligt eksempel på en statusopgørelse. Ribekøbmanden Niels Grisbæks har i februar 1616 ligesom i alle årene siden 1591 gjort status. Han har opgjort sin gæld og aktiverne, omfattende tilgodehavender ifølge bøger, gældsbreve ("haandskriffter") og en ottendedel skibspart, korn, stude, en ambolt og rede penge og når frem til et beløb på 12.313 daler, hvori han dog ikke har medregnet sine faste ejendomme. Ved at sammenholde resultatet med forrige års når han frem til, at han dette år har "fortiendt" 778 daler, "Gud være alltid loffuett oc benedidett," Niels Grisbæks og Hans Friis' regnskabsbog 1602-1650, Landsarkivet for Nørrejylland.

e	Hans: Abraham Mørre No 1:
	Anders Otrødt i fannig pag: 10:
	Anders Kleverup i Tribund pag: 15:
	Gj. Anders Skkenberg i Haffterup pag: 30
	Anders Sknedes i G. L. pag: 50:
	Anne Friis i V. L. pag: 55:
	Anders Vin Stober pag: 58:
	Anne Olaus Dalsen Odprige i Luning pag: 60:
	Prinde Ann. Alward Lind pag: 89:
	Mors Alexander Oyer i L. pag: 90:
	Albered, Corfen pag: 93:
	Gj. Abjelen i L. pag: 101:
	Anders Skkenberg i L. pag: 102:
	Anders Skkenberg i L. pag: 103:
	Anders Skkenberg i L. pag: 104:
	Anders Skkenberg i L. pag: 105:
	Anders Skkenberg i L. pag: 106:
	Anders Skkenberg i L. pag: 107:
	Anders Skkenberg i L. pag: 108:
	Anders Skkenberg i L. pag: 109:
	Anders Skkenberg i L. pag: 110:
	Anders Skkenberg i L. pag: 111:
	Anders Skkenberg i L. pag: 112:
	Anders Skkenberg i L. pag: 113:
	Anders Skkenberg i L. pag: 114:
	Anders Skkenberg i L. pag: 115:
	Anders Skkenberg i L. pag: 116:
	Anders Skkenberg i L. pag: 117:
	Anders Skkenberg i L. pag: 118:
	Anders Skkenberg i L. pag: 119:
	Anders Skkenberg i L. pag: 120:

Viborgkøbmanden Jens Ottesen Holbechs kladdehovedbog fra årene 1715-1732 er forrest forsynet med et tungeregister, så han hurtigt kunne finde frem til kunderne. Disse står efter fornavnets forbogstav, i kronologisk orden. Privatarkiver, Landsarkivet for Nørrejylland.

til revision i Rentekammeret, og det ses af mange sager, at det var vigtigt for kongen og administrationen, at sådanne revisioner fandt sted. Tidligere tiders regnskabsførere havde ikke altid en helt klar opfattelse af for-

De fens landff ^{mar}
 Indtæcht Landgilde
 Korn og PENDINGE
 OG TEJE som liggheer
 Nill Dalby Clostzer
 Anno Dni mccccvij
 Gregorij dags Conscripty

Torne herrlich
 Hedinge
 Ich Jens mccccvij x ff landgilde
 bedes god lene i ff ar b. p. p. 6
 i ff ar b. p. p. 6 x ff ar
 mccccvij

Kved
 Ich Jens mccccvij in ff p. p.
 landgilde in ff ar b. p. p. 6
 x ff ar b. p. p. 6

Dalby
 Ich Anders ff. m. p. p. x ff landgilde
 bedes god lene in ff ar b. p. p. 6

Summa Landgilde xx ff i ff p. p.
 ff ar b. p. p. 6 in ff ar b. p. p. 6
 mccccvij

Indtægtsregnskab over landgilde,
 korn, penge og teje (afgift bestå-
 ende af 1 lam, 1 gås og 2 høns)
 1530 fra Anders Bentsen Billes
 (død 1555) gods Dalby Kloster i
 Skåne. Man ser ydelserne fra Jens
 Nielsen i Hedinge, Jep Mortensen
 i Røde og Anders Kellersvend i
 Dalby i Torne herred. Rigsarkivet,
 Privatarkiver.

skellen mellem deres egen økonomi og den, de forvaltede. Takket være denne revisionspraksis og talrige sager er netop et meget stort regnskabsmateriale bevaret.

Revisionen foretoges af renteskrivere eller af særligt udpegede revisorer, således i tilfælde, hvor der under krige måtte indkræves særlige beløb. Her kunne eksempelvis kongen udpege rigsråder til at foretage revisionen. Til regnskabernes enkelte poster blev der udarbejdet nøjeregnende antegnelser, og regnskabsførerne måtte møde til forklaring.

Revision af erhvervsdrivendes regnskaber er næppe foretaget i større omfang i tiden før 1850.⁴¹ Men da netop mange offentlige hvern i tidligere tid blev varetaget af erhvervsdrivende som især købmænd, nu og da også håndværkere, så er det i virkeligheden ofte regnskaber ført af erhvervsdrivende, der nu findes bevaret i Rigsarkivets store samlinger af reviderede regnskaber benævnt 'Regnskaber indtil 1559', 'Regnskaber 1559-1660' og 'Regnskaber 1660-ca. 1848', og i rådstuearkivers række af kæmneregnskaber, som findes på landsarkiverne.

Revision af et erhvervsregnskab ser man et eksempel på i Grevskabet Lindensborgs godsarkiv. Godsregnskabet 1785-1786, afsluttet 12. november 1788, bærer således påtegningen *Revidered og den 8de Martj 1791 udstæd Antegnelser*, og i margenen ser man bemærkninger som eksempelvis *Stemmer med forrige Aars Regnskab – Conform med anlagde Jordebogs Extract Litra A og Landgilde Kornet beregnet udi Regnskabet Litra Q – Stemmer med fremlagde qvitterede Regninger fra N° 111 til N° 119 incl.*

Hvor nøje, man gik til værks, ses af formuleringer som

Disse her til Indtægt beregnede Intrader for til Kiøbenhavn og Gewæhr Fabriqven oversendte Producter kommer vel ikke overeens med [grevens københavnske prokurist] Gondolatschs Regning Litra T, men da Qvantiteterne stemmer med Gaardenes Regnskaber Litra Q, R og S og Pengene desuden ikke af Regnskabsføreren ere hævet, men igen Omdrag, pag. 45, saa kan denne Forklaring ubemanglet passere.

Revision af regnskaberne ses også i de meget store handelsarkiver, der stammer fra kompagnierne.

Erhvervsregnskaber fra tiden før 1850 i Statens Arkiver

Erhvervsregnskabsmateriale fra tiden før 1850 udgør kun en meget lille del af arkivmateriale i Erhvervsarkivet, og det synes endnu mindre i de

andre statslige arkivinstitutioner. Det er spredt over tid og sted og erhvervsgræne, og det er svært at danne sig et overblik. Derfor gives her en oversigt.

Antallet af bevarede erhvervsarkiver med regnskaber i Statens Arkiver fra 1300-tallet og frem til 1850 udgør blot hen ved 700. Endda er der tale om materialet i samlingerne hos Statens Arkiver (Erhvervsarkivet, Rigsarkivet og landsarkiverne i København, Odense, Viborg og Aabenraa) samt hos Det kongelige Bibliotek, Malmø Stadsarkiv og Stadtarchiv Flensburg.

Når tallet ikke er større, skyldes det flere forhold. Hensigten med regnskaberne har været at fastholde data eller dokumentation vedrørende tilgodehavender og skyldige beløb, og når disse var opgjort og udlignet, og et vist tidsrum var gået, har man ment, at materialet var uden betydning – i modsætning til skøder og andre ejendomsdokumenter. Her har naturligvis for den senere tid også bogføringsloven spillet ind med dens krav om opbevaring af regnskabsmateriale i blot fem år. Her til kommer, at regnskabsmateriale ofte hurtigt har antaget betydelige dimensioner. Vigtigt har det også været, at historieforskningen først temmelig sent fik øje for den historiske værdi af regnskabsmateriale. Et arkiv til varetagelse af indsamling og bevaring af erhvervsarkiver i Danmark, Erhvervsarkivet, blev oprettet – om også internationalt set tidligt – så sent som i 1948, og de øvrige statslige arkivers ret ringe interesse for og forståelse for regnskabernes betydning afspejles endnu i de trykte registraturer. Regnskabsmateriale har traditionelt været anbragt til allersidst i mange arkivopstillinger. Og mens breve kan være registreret enkeltvis, eventuelt med detaljerede brevskriverregistre, er regnskabsmateriale i flere tilfælde blot betegnet 'Diverse regnskaber', 'Regnskaber 1537-', uden nærmere interesse for indhold, form og tidsramme. Oplysninger om dette er ellers af betydning for arkivbrugere, om materialet skal kunne anvendes.

Statens Arkivers og forskningens ringe interesse for regnskaber afspejles også i litteraturen. Der er skrevet meget lidt om danske historiske regnskaber. Det gælder især erhvervsregnskaber. I Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk er under regnskaber alene omtalt statslige regnskaber, og ordet bogholderi optræder ikke. Meget betegnende er det også, at i Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder er regnskaberne behandlet i tre artikler med titlerne Kyrklige räkenskaper, Länsräkenskaper og Rigsräkenskaper – erhvervsregnskaber har man ikke tænkt på.

Et held er det dog, at så mange regnskaber fra erhvervsvirksomheder før 1850 alligevel er bevaret i Statens Arkiver ud over Erhvervsarkivet.

Forklaringen er, at de ofte er fulgt med andet materiale som det tynde øl. De har været henlagt som dokumentation i fallit-, konkurs- eller dødsboer i retsbetjentenes arkiver, og har så efter disses aflevering til landsarkiverne kunnet udskilles som erhvervsarkiver, der eventuelt siden er indgået i Erhvervsarkivets samlinger. Da Erhvervsarkivet som nævnt er oprettet så sent som i 1948, er dette baggrunden for en væsentlig del af arkivets regnskabsmateriale fra tiden før 1850. Som vi skal se, udgør dette arkivs erhvervsarkiver med regnskabsmateriale fra tiden før 1850 blot omkring en tredjedel af erhvervsarkiverne i Statens Arkiver. Når tallet ikke er større, skyldes det dog, at en stor del af regnskabsmaterialet i de øvrige institutioners arkiver er godsarkiver, og disse opbevares i landsarkiverne, bortset fra en række godsarkiver, der i ældre tid er afleveret til Rigsarkivet.⁴²

I redegørelsen her bygges på en database indtastet på grundlag af Statens Arkivers guider og registreringer, suppleret med oplysninger fra et par andre arkiver.⁴³ Her har nødvendigvis måttet bruges de anvendte arkivaliebetegnelser med de begrænsninger, som guiderne og registreringerne indebærer, idet en detaljeret gennemgang af arkivmaterialet ikke er overkommelig. Det er således uheldigt, at guiderne som nævnt ikke altid angiver spændår.

Da det bevarede regnskabsarkivmateriale for en del kan være noget fragmentarisk og er spredt på mange arkivinstitutioner, tidsmæssigt, geografisk, på fag og brancher og på mange forskellige typer regnskaber, er det her fundet nyttigt at skabe en oversigt over det samlede materiale.

Ved opgørelserne af de enkelte arkiver med regnskaber før 1850 er firmaer med flere områder, for eksempel handel og vekselerervirksomhed, medtalt de pågældende steder, og ligeledes er et firma med hjemsted i flere købstæder kronologisk efter hinanden medtalt under de pågældende købstæder. Adskillelsen af dele af materialet kan være markant, som i de otte tilfælde, hvor det samme virksomhedsarkiv ligger dels i Erhvervsarkivet, dels i Landsarkivet for Nørrejylland.⁴⁴

Erhvervsregnskabernes fordeling på arkivinstitutionerne og den kronologiske fordeling

Arkiverne med erhvervsregnskaber fordeler sig med 264 i Erhvervsarkivet, 90 i Landsarkivet for Sjælland m.m., 210 i Landsarkivet for Nørrejylland, mens de resterende 133 findes på øvrige arkiver m.v., således som det fremgår af tabel 2. Da en del af regnskabsrækkerne omfatter flere halve århundreder, er summen af tallene for de enkelte perioder ofte større end tallet af arkivinstitutionens firma/virksomhedsarkiver.

Tabel 2. Erhvervsregnskabsarkivernes fordeling på arkivinstitutioner og kronologisk.

	I alt	1350-1399	1400-1449	1450-1499	1500-1549	1550-1599	1600-1649	1650-1699	1700-1749	1750-1799	1800-1849
Erhvervsarkivet	264							1	5	47	243
Landsarkivet for Sjælland m.m.	90							10	13	44	52
Landsarkivet for Fyn	60						6	20	34	46	55
Landsarkivet for Nørrejylland	210					4	10	29	61	143	146
Landsarkivet for Sønderjylland	4						1	2	3	3	3
Rigsarkivet	64	1	1	2	3	10	11	14	21	28	15
Det kgl. Bibliotek	1						1	1			
Malmø Stadsarkiv	3				2	2					
Stadtarchiv Flensburg	1				1						
I alt	697	1	1	2	6	16	29	77	137	311	514

Af de hen ved 700 erhvervsarkiver med regnskabsmateriale er blot ganske få fra 1300-, 1400- og 1500-tallet, nemlig godt en snes. Det ældste bevarede erhvervsregnskab er godsregnskabet fra 1388-1389 fra biskoppen af Ribes hovedgård Brink ved Vadehavet.⁴⁵ Det næstældste er ligeledes et godsregnskab, fra 1442 fra Eggert Frilles gods Sandholt på Fyn.

Bedre dækket er 1600-tallet med hen ved 100, og fra 1700-tallet ses mere end 300, mens 1800-tallets første halve århundrede tegner sig for godt 500. For de seneste af disse århundreder er materialet så omfattende, at mange forhold vil kunne belyses på grundlag heraf.

Erhvervsregnskabernes geografiske fordeling

Som det fremgår af tabel 2 er fordelingen af de hen ved 700 erhvervsarkiver geografisk meget skæv. København tegner sig alene for 55 af arkiverne, Jylland for 384, mens især Lolland-Falster og Bornholm er svagt repræsenteret.

Tabel 3. Erhvervsregnskabsarkivernes geografiske fordeling.

	I alt	1350-1399	1400-1449	1450-1499	1500-1549	1550-1599	1600-1649	1650-1699	1700-1749	1750-1799	1800-1849
København	55						3	4	11	19	40
Sjælland i øvrigt	125			1	3	6	1	11	13	45	82
Lolland-Falster	25							2	5	6	18
Bornholm	3									1	2
Fyn	87		1	1			8	21	35	51	78
Nordjylland	113					2	5	9	17	53	98
Vestjylland	54					2	3	6	12	26	32
Østjylland	208					3	2	16	37	102	154
Sønderjylland	9	1					2	3	3	5	6
Sydslesvig	3				1				1		1
Holsten	6						4	5	3	1	1
Skåne	5				2	3	1				
Uangivet	4									2	2
I alt	697	1	1	2	6	16	29	77	137	311	514

Anm.: Nordjylland omfatter følgende af amterne før 1970: Hjørring, Thisted og Aalborg. Vestjylland omfatter Ringkøbing og Ribe amter. Østjylland omfatter Randers, Viborg, Århus, Skanderborg og Vejle amter, mens Sønderjylland udgøres af amtskommunen af samme navn i perioden 1970-2007.

Når Jylland står så stærkt, skyldes det, at nogle få jyske købstæder tegner sig for et forbavsende stort antal arkiver med erhvervsregnskaber, nemlig Viborg 50, Århus 35, Aalborg 19 og Ringkøbing 16. Betydelige tal ses i øvrigt ellers blot for Odense med 26 og Helsingør med 14.

Erhvervsregnskabernes fag- og branchefordeling

Fordelingen på fag og brancher af de hen ved 700 erhvervsarkiver, der rummer erhvervsregnskaber, fremgår af tabel 4.

Tabel 4. Erhvervsregnskabsarkivernes fordeling på brancher.

	I alt	1350-1399	1400-1449	1450-1499	1500-1549	1550-1599	1600-1649	1650-1699	1700-1749	1750-1799	1800-1849
Handel	244				3	3	6	9	21	59	190
Håndværk	20								2	6	18
Industri	26									6	23
Landbrug	373	1	1	2	3	13	23	68	114	239	250
Finans	16										16
Liberale erhverv	7										7
Service	4										4
Transport	6									1	5
Uangivet	1										1
I alt	697	1	1	2	6	16	29	77	137	311	514

Det fremgår, at landbrugets godsarkiver dominerer, fulgt af handelens købmandsarkiver.

At så mange købmandsregnskaber er bevaret sammenlignet med de få håndværkerregnskaber kan forekomme besynderligt. I 1500-, 1600- og 1700-tallet udgjorde som tidligere anført håndværkerne 30-50 % af købstædernes skatteborgere, købmændene blot 5-10 %, og endnu efter fabrikkernes og fabriksarbejdernes fremkomst udgjorde de i slutningen af 1800-tallet 25 %, samtidig med at tallet for købmændene var faldet til 5 %. Endda udgjorde håndværkerne i købstæderne eksempelvis i 1787 mindre end en tredjedel af samtlige håndværkere, idet en række fag var helt nødvendige for landboerne og derfor tilladt på landet.⁴⁶

En forklaring på misforholdet kan ligge i, at håndværksvirksomhederne for det meste var temmelig små, men formentlig spiller også overleveringsforholdene ind: købmændene gik før fremvæksten af pengeinstitutterne i begyndelsen af 1800-tallet ofte fallit, hvorfor net-

op deres regnskabsbøger indgik i retsbetjentarkiverne og dermed senere i arkivvæsenet. At håndværkerne måske kun i begrænset omfang har ført eller haft behov for at føre regnskaber synes dog at være antydning af, at en lærebog i dobbelt italiensk, engelsk og tysk bogholderi så sent som i 1818 i titlen alene henvender sig til *ubemidlede handelslærlinge, handelsbetjente og tilstundende købmænd*. I samme retning peger en bestemmelse i Danske Lov 1683, der påbyder håndværksfolk at gøre regnskab med deres skyldnere inden år og dag og i tilfælde af en kundes vægring at fremvise bog eller karvestok, den tidligere nævnte firkantede stok, hvori indridsedes skyldnerens navn samt streger angivende skyldige beløb, et middel, der til ind i 1700-tallet anvendtes som kontrabog i småhandel.⁴⁷ Småhandlende kunne altså føre regnskab uden brug af papir.

Det er her formentlig vigtigt at understrege det tidligere anførte forhold, at formålet med regnskaber i ældre tid alene var at skabe oversigt over eller dokumentation for tilgodehavender og gæld. Førend erhvervsdrivende fik behov for at få indsigt i virksomheders overskud, rentabilitet, varers stykpris, omsætningshastighed m.v., er det ikke meningsfyldt at forestille sig brug af komplicerede regnskabssystemer. De mange vejledninger i dobbelt bogholderi blev skrevet af foretagsomme og håbefulde forfattere og tilsvarende udgivere, men forblev for det meste teori. Der var ikke brug for det dobbelte bogholderi i praksis.

De senest tilkomne erhverv, liberale erhverv, finans og service, er naturligt nok dem, der har langt færrest bevarede regnskabsarkiver, og de stammer med en enkelt undtagelse alle fra 1800-tallets første halvdel. Det samme gælder dog også for de gamle erhverv under transport, vognmænd, skippere og færgemænd.

Af regnskabsarkiverne fra handel er størsteparten, 159, købmændsbøger, mens de resterende stammer fra mere specialiserede handlende, som vinhandlere, manufakturgrossister, boghandlere, galanteri-handlere samt nogle handelskompagnier.

Af erhvervsregnskaberne under Landbrug stammer de 252 fra navngivne godser og 38 fra enkelte godsejere, mens de øvrige er meget få, fra landmænd, gartnere m.fl.

Erhvervsregnskabernes kronologiske udstrækning

Regnskaberne stammer dels fra godser og institutioner, dels fra firmaer eller virksomheder ejet af enkeltpersoner. For de førstnævnte kan regnskabernes kronologiske spændvidde være meget lang.

Tabel 5. Antal arkiver med regnskabsrækkers kronologiske spændvidde.

Spændvidde i år	Antal arkiver med jordebøger	Antal arkiver når jordebøger er udeladt
1-9	219	183
10-19	105	87
20-29	54	49
30-39	49	43
40-49	32	25
50-74	34	28
75-99	28	28
100-149	37	21
150-199	25	13
200-249	10	-
250-299	2	-
Uangivet	77	26
I alt	692	503

En væsentlig del af regnskaberne strækker sig altså blot over et kortere åremål, men ikke så få omfatter dog årrækker på mellem 50 og 100 år, godt 60 omfatter 100-200 år og en halv snes 200-300 år. De længste regnskabsrækker findes i godsarkiverne Trøjborg (187 år), Gram (186 år) og Løvenholm (181 år).

Købmandsregnskab fra 1600-tallet

– Hans Nielsen Friis, Ribe

Baggrund

Ribe-købmanden Hans Nielsen Friis (1587-1650) har efterladt sig det mest omfattende af de bevarede ældre danske erhvervsregnskaber. Det omfatter tre bøger, heraf de to i folioformat. Det strækker sig over et halvt århundrede, og dets oplysninger kan ses på baggrund af et af de bedst bevarede ældre danske byarkiver. Forretningen havde flere hundrede kunder, og købmanden importerede varer fra et større antal købmænd i Hamburg, Lübeck og Amsterdam.¹

Hans Friis' baggrund og opvækst bidrager til en forståelse af dette regnskabsmateriales form og omfang. Hans far, Niels Hansen Grisbeck (cirka 1549-1618), var i 1570'erne kommet til Ribe, formentlig fra landsbyen Grisbæk i Vejrup sogn, godt 10 km nord for byen. Han stod i 1576 i lære hos en købmand, rådmand Laurids Thøgersen, der senere blev en af Ribes to borgmestre, startede i 1580 sin egen forretning og tog borgerskab. Af de årlige opgørelser fra og med 1591 i hans regnskabsbog fremgår, at hans forretning gik godt. Han eksporterede okser og korn til Nordvesttyskland og Nederlandene og importerede fra Lybeck, Hamburg og Amsterdam varer, som han solgte i kramboden i sin købmandsgård på Storegade i Ribe. Da han i 1618 overdrog forretningen til Hans, den ene af to sønner, havde han en formue på 14.000 daler foruden faste ejendomme, formentlig mindst seks huse og fem boder. Det var en anelig formue, hvilket fremgår, når man for eksempel ser, at årslønnen for en købmandstjener var 20 daler. Med faderens død nogle måneder senere fik sønnen med arven et godt grundlag for at fortsætte sin forretning.

Han havde tilmed fået en god handelsuddannelse. I 1602 havde faderen taget ham med til Hamburg, hvor han blev sat i skole for at lære regning og skrivning. Opholdet kom til at vare mere end et år, og blot en måned efter, at han var kommet hjem, tog faderen ham og broderen Christen med til København, hvor Christen skulle studere, og Hans kom i købmandslære hos den ansete storkøbmand, senere rådmand

Ribekøbmanden, borgmester Hans Friis (1587-1650). Maleri på epitafium i Ribe Domkirke.

Thomas Lorck. Her gennemgik han en syvårig læretid og tjente læremesteren i hans krambod og andetsteds, både indenbys og udenbys. Fra 1607 deltog Thomas Lorck i svigerfaderen, storkøbmanden, senere borgmester Mikkel Vibes mange handelsforetagender, især på Nordlandene, Grønland og Island. Man må formode, at Hans Friis har fået en købmandsuddannelse så god, som det på den tid var muligt i Danmark.

Når Hans Friis senere i sine købmandsbøger brugte adskillige udenlandske ord, kan dette være en reminiscens af skoletiden i Hamburg. Han kunne skrive 'durch die Bank' for under ét, bruge 'grøtken' som mål (= gros, 12 dusin), klædebetegnelsen 'Norder laken' og latinske betegnelser som 'adverte' for vend, men dette var også træk, der var almindelige i tiden. Med den nære kontakt til Nordtyskland og Nederlandene fulgte ikke blot varer, men også betegnelser som fremmedord. De fremmedes sprog kunne løbe købmanden i pennen, som da han i 1629 havde noteret en gældspost til Jakob Jakobsen Krudenerer i Hamburg og senere føjede til: *Betalldt ahn sin dener Jacup Grønuelldt in Ripen den 23. januarii 1630.*

Da Hans Friis i januar 1610 havde udstået sin læretid, drog han efter forældrenes ønske hjem til Ribe, og den 61-årige fader kunne drage nytte af sønnen, der kom til at forstå handelen. Han overtog førelsen af forretningsbogen og skrev den 6. februar 1610 de første notater, idet han den dag opgjorde faderens status på samme måde, som denne selv havde gjort det siden 1591. I september samme år indledte han en side med en af de sentenser, der siden skulle følge ham livet igennem i hans regnskabsbøger: *Laus deo anno domini 1610*, og fortsatte: *Anno 1610 udi september udi Jessum navn købte jeg en ottende part udi*

Købmand Hans Friis' købmandsgård på Overdammen, dengang Storegade i Ribe, set fra gårdsiden. Foto: Ole Degn 2009.

Christen Hjaresens skib, som han købte i Holland. Han indførte hurtigt indstregning af siderne i den lille regnskabsbog, med margen til venstre og tre kolonner til højre, til lybske mark eller til daler, mark og skilling. Med stor dygtighed tog han sig af faderens virksomhed. Mens faderen havde brugt 30 år, frem til 1610, på at skabe sig en formue på hen imod 7.500 daler, formåede sønnen på otte år næsten at fordoble dette beløb.

Den veluddannede handelsmand skulle hurtigt komme frem i byens liv. Han blev i 1620 selv rådmand, og allerede i 1623, kun 36 år gammel, arvede han sin svigerfars stilling som borgmester. Som sådan virkede han til 1638, da han for skrøbeligheds og anden årsags skyld frasagde sig stillingen. Han havde da med sin handelsuddannelse også på anden måde virket i byens tjeneste. I 1622 blev han af fire kongelige kommissærer, fire rigsråder, udnævnt som den ene af tre forvaltere ved det spanske vin- og saltkompagni, et handelskompagni, der i Ribe, ligesom i de fleste andre danske købstæder, skulle varetage dansk import af vin og salt fra Spanien og Frankrig.

Regnskabsbøgerne

Regnskabssystemet, som Hans Friis har benyttet i sin handelsvirksomhed, kan i detaljer iagttages i hans efterladte regnskabsbøger, der foruden faderens nævnte bog omfatter yderligere to store regnskabsbøger. Men hertil kommer, at disse bøger tilligemed skiftet efter hans død 1650 oplyser om en længere række, nu for længst forsvundne bøger og hæfter. Vi kan derfor konstatere, at Hans Friis' regnskabssystem har omfattet i hvert fald følgende:²

- Faderens lille regnskabsbog 1591-1650
- En indenbys og en udenbys kundekontobog
- Den store røde indenbys kundekontobog 1631-1650
- Den store hvide udenbys kundekontobog 1627-1650
- En liden ny hvid bog
- En kladdebog
- En rød kladdebog
- En hvid, en rød, en sort og en blå kladdeseddel
- En vinseddel
- En mjødseddel
- En kornseddel
- En huslejebog
- En rejsebog

Faderens lille regnskabsbog 1591-1650

Bogen er i formatet 20 x 16 cm, indbundet i hvidt skind og indeholder 380 sider, hvoraf de 280 er beskrevet, heraf de 85 i faderens tid. På bogens titelblad står, at den *blev begyndt først at skrive udi den 28. december anno 1602*, men som nævnt rummer den statusnotater tilbage til 1591 og faderens personlige notater tilbage til 1580. I regnskabssystemet udfylder bogen fire funktioner, som beskrevet nedenfor:

Statusopgørelser, registrering af kreditorer, registrering af debitorer med rentetilskrivninger, skibsudrustning og skibsanparter, og hertil indimellem mindre, løse notater om købmandstjenere, Ostindisk Kompagni, selvbiografiske notater m.v., i et vist omfang lidt rodet.³ Et vigtigt element i bogen er renterne, og bogen ses da også af Hans Friis betegnet 'rentebogen'.

Statusopgørelserne

Disse omfatter årene 1591-1618, og blev som de eneste ikke videreført af Hans Friis, men selv om de ikke indgår i hans regnskab, er de alligevel af interesse, idet de ikke blot viser, hvorledes en købmandsformue blev bygget op, men også afslører, at det, der er blevet kaldt en senere tids kapitalistiske ånd, en fokusering på profit og kapitalakkumulation, allerede ses hos en dansk købmand i slutningen af 1500-tallet. Man ser købmandens glæde ved at konstatere årets resultatoverskud og aner hans forbitrelse, da han i 1598 og 1599, formentlig efter fejlslagen okseeksport, måtte konstatere: *Er jeg kommet til agters udi dette aar 565 daler*, og det følgende år var tallet 126 daler. På samme måde, som da sønnen i 1647 efter salg af en skibsanpart købt for 400 rigsdaler og solgt for 350 rigsdaler måtte konstatere et tab med bemærkningen: *Er det ikke en herlig fortjeneste*.

Med disse statusopgørelser har man et eksempel på, hvordan en købmandsformue kunne blive bygget op, med fordeling af aktiverne på kontantbeholdning, varelagerverdi og tilgodehavender. Elementerne i statusopgørelsen er tilgodehavender, ifølge bøger og gældsbreve, rede penge samt varer og gods – herunder hø og korn, dæler, stude og honning. Ved fradrag af egen gæld og sammenholdelse med det foregående års status fremkom overskuddet, fortjenesten, der altså ikke tog hensyn til ejendommenes værdi og til årets forbrug.

Registreringen af kreditorer 1601-1616 og 1618-1649

Regnskabsbogens registrering af kreditorer omfatter for Niels Grisbeck 3, 25 og 3 leverandører fra henholdsvis Lybeck, Hamburg og

Side fra Hans Friis' store hvide købmandsbog 1627-1650 med notater vedrørende køb 1631-1632 af adelsmanden Christoffer Hvas til Hennegård og hans kone Anne Staver-skov. Ved trekanten, vist egentligt et O, for opbårn, oppebåret, ses notering af modtagne 50 td. rug à 4 dl. Privatarkiver, Landsarkivet for Nørrejylland.

Amsterdam og for Hans Friis henholdsvis 9, 40 og 27 leverandører, heraf de 2 fra Lybeck og de 6 fra Hamburg som gengangere fra faderens tid, samt yderligere 2 fra Enkhuizen. Gennem disse noteringer kunne købmændene holde styr på deres gældsforpligtelser og terminerne for deres betalinger.

Registreringen af debitorer, 1609-1617 og 1623-1649

Den tilsvarende registrering af debitorer styrede købmændenes tilgodehavender, rentetilskrivningen og terminerne for betalingen af gælden. Af kundekontobøgerne ses, at der væsentligst er tale om gæld opstået som følge af manglende betaling af kreditkøb, nu og da også om gæld opstået ved mindre kontantlån på en konto eller i forbindelse med købmandens salg af ejendom.

Registreringen af skibsanpart, 1610-1618 og 1625-1647

Endelig omfatter regnskabsbogen også notater om købstidspunkt, partstørrelse, sælger og købspris vedrørende skibsanpart, og senere kunne hertil føjes noteringer vedrørende skibsudrustning, flæsk, gryn, ærter, smør m.v. og pris samt størrelsen af andelen i fortjenesten.

Den store røde indenbys og den store hvide udenbys kundekontobog 1627-1650

De to bøger er i folioformat, henholdsvis 32 x 20 og 34 x 21 cm, på 686 og 798 sider, hvoraf cirka 520 og 560 er beskrevet. De omfatter årene 1631-1650 og 1627-1650 og er i det ydre meget lig hinanden, blot er pergamentbindet på den ene farvet rødt. Af skifteregistreringen fra 1650 og af bøgerne selv fremgår, at købmanden med dette tydeligt har markeret sin meget praktiske opdeling af kundekredsen i to store grupper, de indenbys og de udenbys. Dette medfører tillige en opdeling i social- og stændergrupper: den røde bog indeholder borgere, nogle gejstlige og to adelige, nemlig to lensmænd på Riberhus; den hvide bog bønder og en del gejstlige og adelige samt nogle borgere i andre købstæder.

Forud for de to store kundekontobøger har ifølge tilfældige henvisninger til tidligere bøger ligesom også ifølge skiftet gået to tilsvarende bøger, sikkert påbegyndt allerede af Niels Grisbeck. De to store bøger

Laut Deco 1671:

Wahl: Christoffer Snaft til Bismogard

3

- 631 Den 21 Maaj Vandt Huusboorn med Hans Pinnar Lige Lov
- 1. Kunne for Lige Lov ----- 3 1/2 4 434--
  - Den 18 Aprilen blev Vundet Hans Laur Hansen og Hans Pinnar Lige Lov
  - 2. Led for Hans Laur Hansen og Hans Pinnar Lige Lov ----- 7 1/2 4 211--
  - Den 22 Oktobr Vandt Huusboorn med Hans Pinnar Lige Lov
  - 3. Led for Hans Laur Hansen og Hans Pinnar Lige Lov ----- 3 1/2 4 1 1 4.
  - Den 24 April Vandt Huusboorn med Hans Laur Hansen og Hans Pinnar Lige Lov
  - 18. Huusboorn Vandt for Lige Lov med Hans Pinnar Lige Lov ----- 8 Led 14 211--
  - Vandte for Hans Laur Hansen og Hans Pinnar Lige Lov ----- 2 Led 2 211--
1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

1672 Den 30 Maaj Vandt Huusboorn med Hans Pinnar Lige Lov

Den 18 Aprilen blev Vundet Hans Laur Hansen og Hans Pinnar Lige Lov

Den 22 Oktobr Vandt Huusboorn med Hans Pinnar Lige Lov

Den 24 April Vandt Huusboorn med Hans Laur Hansen og Hans Pinnar Lige Lov

Den 28 Oktobr Vandt Huusboorn med Hans Pinnar Lige Lov

Den 31 Maaj Vandt Huusboorn med Hans Pinnar Lige Lov

Dag Hæderligt
 1672

- 632 Den 28 Maaj Vandt Huusboorn med Hans Pinnar Lige Lov
- 85. Led for Hans Laur Hansen og Hans Pinnar Lige Lov ----- 3 1/2 4 2813/3.
  - 1. Led for Hans Laur Hansen og Hans Pinnar Lige Lov ----- 3 1/2 4 517--
  - 3. Led for Hans Laur Hansen og Hans Pinnar Lige Lov ----- 2 1/2 4 217 8.
  - Den 28 Oktobr Vandt Huusboorn med Hans Pinnar Lige Lov
  - 5. Led for Hans Laur Hansen og Hans Pinnar Lige Lov ----- 4 4 211--
  - 7. Led for Hans Laur Hansen og Hans Pinnar Lige Lov ----- 7 4 3 2117.
  - 9. Led for Hans Laur Hansen og Hans Pinnar Lige Lov ----- 2 7 4 3 2 8.
  - 11. Led for Hans Laur Hansen og Hans Pinnar Lige Lov ----- 1 7 4 1 1 1.
  - 13. Led for Hans Laur Hansen og Hans Pinnar Lige Lov ----- 1 7 4 1 1 1.
- 415/2121

gers henvisninger og skiftets henvisninger til sider med da endnu ubetalte fordringer lader ane omfanget, idet der i bøgerne har været mindst henholdsvis 143 og 343 foliosider eller vel snarere blade.

De to store kundekontobøger har naturligvis på andre måder et fællespræg. Siderne er indstreget, således at der foroven er et felt til angivelse af kundens navn og adresse, i venstre side en kolonne til årstal og mængdeangivelser og i højre side tre kolonner til henholdsvis sletdaler, mark og skilling. Hver kundekonto begynder, med få undtagelser, øverst på en side, og ud fra købmandens vurdering af kundernes forbrugsomfang har han til den enkelte afsat en, to, tre eller flere sider. Når en kundes sider var brugt op, henviste han nederst på den sidste side til den side længere fremme i bogen, hvor kontoen blev fortsat. Dette styrede han, ligesom kontoplaceringerne i øvrigt, gennem et tungeregister forrest i hver bog, med bogstaverne A-Ø, med sidehenvisninger. Her kunne købmanden hurtigt slå ned på det enkelte bogstav, og her blev kunderne anført i alfabetisk orden efter fornævnet og derunder igen i den kronologiske orden, som fulgte med denne fremgangsmåde. Selv adelsmænd med gode slægtsnavne blev anført under fornavn, men der var dog i systemet nogle få undtagelser: sidst stod igen bogstaverne M og H, hvor M står for 'mestre', 'magistre', H for 'herrer', og her er placeret henholdsvis magistre og sognepræster og kapellaner. Og adelige jomfruer står under J, adelige fruer under F. De adelige er altid kendetegnet ved et Velb[yrdig] foran navnet og betegnet som junker, frue eller jomfru.

På kontiene kunne også anføres kundernes indbetalinger i naturalier og varer, til tider også pengeindbetalinger. Siderne fungerer altså til dels som debet og kredit. Indbetalingerne er som regel markeret med en trekant eller måske snarere et kantet 'O' for 'oppebåret' i venstre margen, således at de let ses på siderne. Datoen for betaling anføres sjældent; notaterne med betalte tilgodehavender blev der blot slået en streg over, og derfor er det ikke muligt at opgøre regnskabsbøgernes tilgodehavender for andre tidspunkter end ophørsåret, 1650, der også er opgjort i skiftet.

Tilstedeværelsen af de såkaldte kladdesedler antyder, at kundekontobøgerne er renskrifter, hvilket også kunne fremgå af deres smukt skrevne form. Dog kniber det indimellem med ordenen i indførslerne. Opstillingen kan blive noget rodet og ikke helt i kronologisk orden. Det indrømmer Hans Friis også selv et sted på en konto: efter opgørelsen i september 1636 af adelsdamen Anne Staverskovs konto, som hun derefter underskrev, tilføjede han: *Nok her foruden er fru en mig skyl-*

dig, som er forglemt og ikke vedsat eller indregnet udi ovenskrevne summa, 2 halve tønder hollandsk tobak, koster 6 sldr.

Den store røde kundekontobog rummer konti for to adelige, begge lensmænd på Riberhus, 30 gejstlige og 207 borgere, den store hvide kundekontobog for 22 adelige, 66 gejstlige, 179 bønder samt fire borgere fra Varde, Kolding og Haderslev. Geografisk dominerer selvfølgelig Ribe med 239 kunder. Derefter følger Gørding herred med 48, Skast med 46. Ved udtegnning af kunderne på et kort ses, at adelskunderne var dem, der længst væk fra kunne tage til byen. Derefter fulgte sognepræster og andre gejstlige, mens bønderne var dem, der boede nærmest.⁴

De to store købmandsbøger blev for en stor del, især i de tidligere år, ført af købmanden selv. Hans faste, smukke skrift er let genkendelig. Men herudover ses også flere andre hænder, herunder indførsler skrevet med karakteristisk skrift af to købmandstjenere, nevøen Laurids Christensen Friis fra årene 1640-1648 og sønnen Ib Hansen Friis. De senere år synes købmanden selv at have nøjedes med at indføre de vigtigere noteringer. Han kunne eksempelvis sammen med en adelsjomfru gøre hendes konto op, hvorefter købmandstjeneren samme dag tog over med rutinearbejdet, skrivning af nye varer på kontoen. Købmandstjeneren skrev altid formuleringer med jeg og mig, som var det principalen selv, der skrev.

Om de øvrige dele af Hans Friis' store regnskabssystem vides ikke meget mere end det, der fremgår af navnene. Der ses både kladdebøger og kladdesedler, men måske er det to betegnelser for det samme. Derimod må man se en forskel mellem de uspecificerede kladdesedler og dem, som betegnes vin-, mjød- og kornseddel. De førstnævnte, hvor der skelnes ud fra farver ligesom for de to store bøger, er formentlig kladder for kontiene i de to store bøger, og deres tilstedeværelse viser igen hen til et problem: i hvilket omfang er oplysningerne i sådanne kladdesedler blevet overført til de egentlige kundekontobøger, og i hvilket omfang er købene måske blevet betalt, førend købmanden er nået til en indførsel. De sidstnævnte kladdesedler antyder derimod, at købmanden på en særlig måde har styret omsætningen af visse varer, som vin, mjød og korn. Tilfældigt får vi et glimt gennem en bevaret lille rest af en kornseddel, anvendt som bogmærke i den store hvide kundekontobog (se illustrationen). Man ser her med en hastig, løs skrift noteret tre gejstlige og tre adelige for leverancer af rug og byg fra 11. december 1640 til 24. februar 1642, poster, som alle genfindes i kundekontobogen.

J. Friis i Wien - 17te 2de Febr - a - 13te
23de Febr 641 og 23de Febr 642

J. Friis i Oporto 24de Juni og 24de Febr 642
17te Febr - a - 13te

Janus Meyer til Ruy p. Lisboa
23de Febr 641 og 24de Janu 642 - a - 13te
i Janu og Febr 641

~~23de Febr 641 og 24de Janu 642~~

J. Friis i Wien - 6te Febr - a - 13te

Janus Christen til Ruy
21de Febr 640 og 24de Febr 641
5te Febr - a - 3te

Janus Ruy 22de Febr 642
20de Febr - a - 3te

Kladdeseddel fundet i Hans Friis' store hvide købmandsbog. Han har noteret leverancer af korn i årene 1640-1642 fra adelsmanden Jørgen Krag, adelsfruerne Margrethe Krag og Christence Krag og sognepresterne hr. Christen i Vejen, hr. Niels i Åstrup og hr. Peder Bertelsen i Hygum. Privatarkiver, Landsarkivet for Nørrejylland.

En vis fornemmelse af forholdet mellem kundekontobøgerne og kladdesedlerne får man måske ud fra en sammenligning med skiftet efter Hans Friis. Fra skiftet kendes navnene på 405 kunder, hvoraf 213 også forekommer i kundekontobøgerne, men altså 192 ikke. Omvendt kendes fra kundekontobøgerne 243 kunder, der ikke ses i skiftet. På samme måde med leverandørerne i Hamburg og Amsterdam: skiftet oplyser om syv, mens den lille regnskabsbog anfører 60 fra Hamburg, Amsterdam, Lybeck og Enkhuizen. Et skifte er altså langt

fra fuldstændigt til belysning af en købmands kunde- eller leverandørkreds. Heller ikke som følge af det forhold, at arvingerne formentlig ofte i tidsrummet mellem arveladerens død og registreringen har bestræbt sig på at få indkrævet så mange tilgodehavender som muligt, hvilket man tydeligt ser af notater om afregninger i de to kundekontobøger.

Købmandsregnskabet kildевærdi

Notaterne i købmandens regnskabsbøger er skrevet til brug for denne selv ud fra hans behov for at have dokumentation for egne gældsposter og for tilgodehavender. På grund af adelens hastigt voksende gældsforpligtelser blev det ved en forordning i 1623 bestemt, at købmænd skulle lade især adelige kunder underskrive kontiene i købmandsbøgerne til bevis på gældens rigtighed. Man ser da også i de to kundekontobøger 24 underskrifter af syv adelige, 49 af seksten gejstlige, 55 af 33 borgere og ni af ni bønder. Når det gælder bøgernes værdi som handelshistorisk kilde, præges de af det væsentlige, desværre uløselige problem, at de naturligvis ikke omfatter kontanthandelen. Problemet omfang mindskes dog af, at kontanthandelen formentlig ikke har været af noget stort omfang. I bøgerne ses nogle spor af kontanthandelen, idet det forekom, at en ny kunde ved åbningen af en konto betalte en mindre del af det foretagne køb, næsten som et symbolsk pant eller indskud. Men i betragtning af de vanskeligheder, som selv kreditværdige kunder, adelige, højere gejstlige, bedrestillede borgere, havde med at betale gælden på deres kontoer, er der ikke megen grund til at tro, at de ringere stillede, ikke kreditværdige, skulle have haft større muligheder for at betale køb kontant.⁵

Anvendelsesmuligheder

Et købmandsregnskabsmateriale som det her behandlede rummer naturligvis detaljerede oplysninger om købmandens omsætning, størrelsen af hans indkøb og salg, hans leverandører og kundekreds, hvilket også for købmanden har været formålet med regnskabsførelsen. Men hertil kommer, også takket være mange bioplysninger, måske for en del dikteret af købmandens ønsker om dokumentation, et stort stof, som med anvendelse af en smule fantasi kan belyse mange forhold i datidens samfund. Dette er så godt som fælles for alle regnskaber frem til en mere nøgtern og rationel tid i 1800-tallet.

Handelsforhold

Ud fra notaterne i de to købmænds lille regnskabsbog kan man gennem et halvt århundrede følge en købmandsvirksomheds kontakt med udenlandske købmænd og vurdere størrelsen, arten og den geografiske oprindelse af importen. For Hans Friis og mange andre af den tids Ribe-købmænd var det, som vi har set, importen fra Hamburg, der helt dominerede, men også Amsterdam var af stor betydning. De importerede varearter nævnes kun nu og da sporadisk, men det fremgår dog, at i Hamburg hentede Hans Friis især engelsk og spansk klæde, stofferne heerensaien, tersenel m.v., schlesisk lærred, snore, alun, farvestoffer som rødtræ, krydderier, figner, papir, urtefrø, spansk salt og vin. Fra Amsterdam hentedes ligeledes klædevarer og tekstiler, galoner, tråd, bånd, isenkram som knive, spejle, timeglas, glas, tallerkener, kalk, tagsten, tobak, vin, sæbe, alun, flamske sild, grøntsager, podetræer. Fra Lybeck kom, mere beskedent, hør, hamp, bly, kobber og søm.⁶

Hertil kommer, at der ikke blot er tale om de mange leverandører i Lybeck, Hamburg og Amsterdam, hvis adresser, familieforhold og varesortiment i øvrigt ofte afsløres. På kundekontiene i de to store bøger ses også mange indenlandske leverandører. Adelige, gejstlige, borgere og bønder leverede varer og tjenesteydelser, som blev krediteret på kontiene: adelige et stort antal okser og betydelige mængder rug, byg, smør, flæsk og øksnestaldfodring; gejstlige korn m.v. fra deres naturalieindtægter; skipperne blev noteret for fragt for søtransport; smede, snedkere, guldsmede for udførte arbejder; bønderne for leverancer af korn, smør, honning m.v. Man kan for håndværkerne iagttage købmandens såkaldte forlagsvirksomhed, hvor han eksempelvis mod leverancer af brædder fik leveret ligkister. På kontiene kan samlet konstateres opkøb af landbrugsvarer og naturaliebetalinger fra kunderne svarende til en tredjedel af salget, for adelen alene næsten halvdelen. Vigtigst var rug, med 45 % af værdien, derefter fulgte øksne med 18 %.⁷

I forbindelse med importnoteringerne kan man se, hvorledes varerne blev bragt til Ribe ved købmandstjeneren, købmandskolleger, skipperne eller leverandørernes familie eller købmandstjenere, og man kan iagttage varekrediternes længde. De var for leverandørerne fra Hamburg ofte 5-7 måneder, fra Amsterdam et år, dog i 1640'erne for en del nedsat til et halvt år, fra Lybeck nogle måneder, dog op til et år.⁸

Ovenfor er anført tallet af kunder fra byen og fra oplandet og fra de forskellige stænder. Et ikke forudsigtligt træk ved denne kundekreds

er, at den – igen konstateret ud fra nogle af de mange noterede biomstændigheder – var sammensat således, at omkring en tiendedel af kunderne nærmere eller fjernere var i familie med købmanden selv, og for mange af de øvrige sås indbyrdes slægts- eller familierelationer, ikke mindst blandt de adelige. Man ser et klart udtryk for, at den tids samfund holdtes sammen af slægtsrelationer. At købmanden også handlede ud fra dette, er forståeligt, når man ser det omfang, kredit-handelen havde.⁹

Ud fra opgørelser på datoer af kundernes køb kan man nå frem til tal for de kunder, der dagligt kom i købmandsboden. Det siger meget om samfundet og forbrugsmønstrene, at selv i en meget stor forretning som Hans Friis' kom i dagligt gennemsnit blot 2-3 kunder i kramboden. Her kan også sæsonsvingninger undersøges. Markeder-nes betydning træder på denne baggrund klart frem. Ved undersøgelser som de nævnte ses, at der i dagene for Ribes to store markeder, Midsommermarkedet og Vor Fru marked eller Ribermarked i september, kunne forekomme en mangedobling af kundetallet. I Ribermarkedsdagene i 1640 kunne Hans Friis notere op til 24 kunder på en dag.¹⁰

En købmandsaktivitet, der må have haft et nært forhold til handelsaktiviteten, er rederivirksomheden, som for Hans Friis' vedkommende kan følges i en række detaljer i den lille regnskabsbog, med køb af skibsparter og deres skæbne. Gennem årene købte han part i en halv snes skibe, men på grund af Torstenssonskrigens 1643-1645 blev det med store tab. I faderens tid kan også følges udredningen med øl, brød, smør, gryn, lys om foråret til brug for sejladsen med okser til Amsterdam.¹¹

Omsætning og forbrug

De smukt førte kundekontobøger og deres store omfang muliggør detaljerede analyser af omsætning og forbrug. For de to tiår 1630-1649 blev Hans Friis' samlede salg på 59.647 sletdaler, fordelt med 30 % til en snes adelige, 39 % til godt 200 borgere, 20 % til gejstlige og 11 % til 178 bønder, eller med 48 % til Ribe by, 52 % til oplandet.¹²

Forbrug og forbrugsmuligheder for de forskellige stænder og erhvervsgrupper kan belyses ud fra sammentællinger og opstilling af salget i 1640 efter varearter og kvaliteter, bygget på priserne. Det fremgår, at eksempelvis klæde forekommer i kvaliteter fra fin sort klæde til 8 sletdaler pr. alen og til gement klæde til 52 skilling og rødt klæde til 40 skilling pr. alen, over en skala på 32 prisniveauer. På

samme måde med fløj, flos, tersenelle og kaffa over henholdsvis 8, 5, 4 og 8 prisniveauer, oplysninger, som ikke systematisk vil kunne indhentes andre steder. Hertil kommer, at man kan se kvaliteter og mængder fordelt på de forskellige stænder og erhvervsgrupper, med adel og bønder som to vidt forskellige forbrugsgrupper. Noget tilsvarende gælder for yderligere 34 tekstiltyper solgt i alenmål og for endnu 100 forskellige varearter, inden for hovedgrupperne beklædning (knapper, bånd, galoner, tråd m.v.), isenkram, levnedsmidler, vin og øl, råvarer (som hør og hamp), søm, jern, bygningsmaterialer, papir, glas m.v.¹³

Også for den enkelte person er kundekontiene naturligvis ganske oplysende, med stof, som ikke kan findes andetsteds. Således passerer adelsmanden Jørgen Krag til Endrupholm revy hen over 33 kontosider, fra 1627 til hans død i 1646. Ved gennemlæsning af sådanne konti ser man anført bryllupper og begravelser, byggearbejder på herregården og inventararbejder i kirken, rejser m.v.

Priser og lønninger

Det meget store regnskabsmateriale i de to store kundekontobøger rummer naturligvis et betydeligt materiale til belysning af priser og til dels lønninger. Det er her en fordel, at der er tale om et stort samlet materiale, der er blevet til som en sammenhængende helhed. Herved er de mange data sammenlignelige, de er ikke hentet tilfældigt og fra tilfældige steder. Gennem to årtier kan man følge priserne for et stort spektrum af varer i mange forskellige kvaliteter.

Af kornpriser ser man så mange, at prisen for rug, byg og havre kan følges næsten månedsvis, og man kan sammenholde købs- og salgspriser og kapitelstakster for Ribe stift. Det ses, at markedspriserne ligger noget over kapitelstaksterne.¹⁴

Da der i en del tilfælde forekommer både købs- og salgspriser, er det muligt også at få et indtryk af købmandens fortjeneste. Denne kan i en halv snes tilfælde beregnes for rug og svinger mellem 23 og 54 %. Der kunne dog have været flere tilfælde, men Hans Friis har ikke ønsket, at det dér skulle kunne ses af nogen, måske med tanke på købmandstjeneren eller kunder, der ønskede at kontrollere deres konto. Dette fremgår klart af en række tilfælde, hvor han i stedet for købsprisen har skrevet et kodetegn.¹⁵

Økonomiske forhold

Gennem opgørelser på grundlag af den lille regnskabsbog og de enkelte kundekonti kan man på flere måder belyse gældsforhold. Hans

Friis' tilgodehavender på 16.963 sletdaler i 1640 fordelte sig således med 32 % på den fåtallige adelsstand, 10 % på de gejstlige, 43 % på de mange borgere, 10 % på bønderne og 5 % på byen og andre institutioner. Udviklingen kan følges gennem de to årtier før og efter 1640. Dette gælder både for varesalget og for væksten i tilgodehavenderne ifølge kundekontobøgerne som følge af lån og udlæg og tilskrevne renter, hvor lån og renter for perioden som helhed for adelen udgjorde 2.107 sletdaler, for borgerne 3.913 sletdaler af i alt 8.008 sletdaler.¹⁶

Meget sigende, når det gælder kundernes økonomiske forhold, er alderen på gældsbreve. Det kan her iagttages, at gældsbreve siden 1630 fik lov at stå et voksende antal år uden at blive betalt. Da Hans Friis' bøger blev opgjort i forbindelse med skiftet i 1650, var fire af gældsbrevene mere end 20 år gamle, 15 mere end 15 år gamle, 14 mere end 10 år gamle. Dette billede suppleres af, at han i talrige tilfælde havde set sig nødsaget til at anlægge retssager for at få tilgodehavender betalt. I perioden 1632-1649 fik han dom på ikke færre end 111 skyldnere, heraf 60 borgere, 5 gejstlige og 46 bønder, men ingen adelige, de skulle stævnes for herredagen, hvilket var bekosteligt.¹⁷

Også den økonomiske udvikling som helhed vil man finde afspejlet i de to store kundekontobøger. Opgørelser af omsætningen år for år viser, at 1630'erne var Hans Friis' bedste. Det gennemsnitlige årlige salg pr. kunde faldt i 1640'erne, og samtidig faldt tallet af kunder, idet gamle kunder faldt ud, uden at tilsvarende nye kom til. De to årtier tegnede sig for henholdsvis 55 og 45 % af periodens salg. Sådanne iagttagelser skal dog sammenholdes med resultater fra andre kilder. Da disse regnskaber er temmelig enestående, kan det her ikke gøres med andre købmandsregnskaber, men konjunkturudviklingen vil også være afspejlet i skattelister, byregnskaber, godsregnskaber m.v.¹⁸

Sociale forhold

Gennem kundekontobøgernes angivelser af, hvem der kom og købte på kontiene, kan fås et indtryk af, hvordan de forskellige stænder og erhvervsgrupper havde muligheder for medhjælp i deres dagligdag. Som det var at vente, ser man store forskelle, fra adelsmænd, der kunne sende en dreng, en pige, en tjener, en karl, en skrædder, skolemeister, foged, kusk – eller bønder – og til bønderne, der måtte komme selv, bortset fra de få, der sendte en dreng eller en karl.¹⁹

Ikke mindst byens skrædderes køb for deres kunder på disses konto er bemærkelsesværdige. I hvert fald 27 skræddere kom for deres egne kunder og købte varer på disses konto hos Hans Friis. I 1640 alene var

tallet 12 skræddere, der foretog 94 køb på 28 kunders konti. Tallene er så store, at købmandsbøgerne hér også kaster lys over håndværkeres forhold.²⁰ Syv af de nævnte 27 skræddere optræder på mellem syv og tolv konti, én på 17, én på 25 og én på 28, og det er muligt at se en social lagdeling mellem disse håndværkere.

Som eksemplerne viser, kan et omfattende erhvervsregnskabsmateriale som det, Ribe-købmanden Hans Friis har efterladt sig, udnyttes til belysning ikke blot af handelsforhold, men også af mange sider af samfundsforholdene.

To købmænds regnskabsbøger 1667-1695

– Christen Kjærgaard og
Knud Ugelriis, begge Viborg

Baggrund

Viborg havde i århundreder en usædvanlig stilling som centralsted i en stor landsdel. Byen var bispesæde og sæde for landstinget, hvor der ikke blot holdtes ting, men hvor man også helt frem til 1655 hyldede konger og tronfølgere. Landstinget fik yderligere stor betydning som pengemarked og termin. Snapstinget, det første landsting efter jul, var kendt viden om, og dermed tiltrak byen også adelen, som her holdt adelsmøder og mødtes til bryllupper og begravelser. Derfor fik byen også en vigtig rolle som handelsby, og de to store bevarede købmændsbøger fra to Viborg-købmænd fra anden halvdel af 1600-tallet er dermed af særlig interesse.

Regnskabsbøgerne

De to købmænd var Christen Christensen Kjærgaard (cirka 1641-1695) og Knud Christensen Ugelriis (-1713), vistnok svogre. De boede henholdsvis på hjørnet af Mogensgade og Nytorvgyde og på hjørnet af Nytorvgyde og Nytorv, idet de to ejendomme lå op til hinanden på sydsiden af Nytorvgyde.

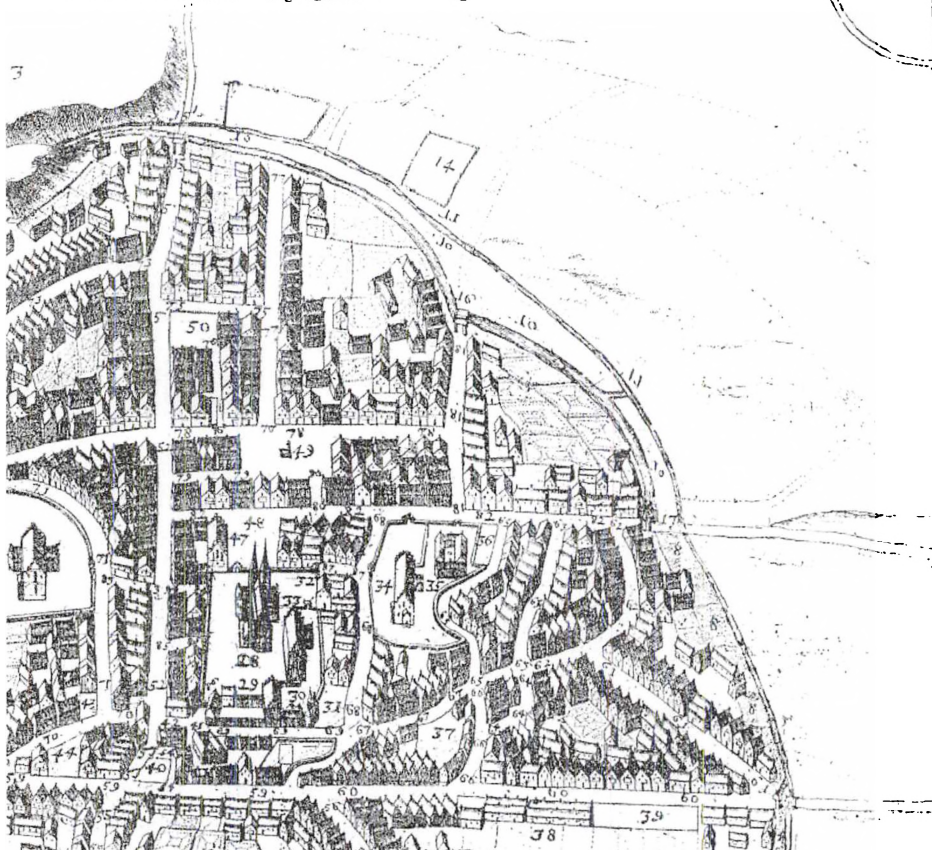
Den ene af de to bøger omfatter årene 1667-1684, er i formatet 36 x 22 cm, indbundet i gult pergament, med 784 for det meste helt beskrevne sider. Bogen er benyttet i forbindelse med Christen Kjærgaards handelsvirksomhed i kompagniskab med Knud Ugelriis. Den anden bog omfatter årene 1667-1695, er i formatet 35 x 22 cm, indbundet i brunt skind og med 836 for det meste helt beskrevne sider fra Christen Kjærgaards forretningsvirksomhed.

Begge regnskabsbøger har forrest et tungeregister med bogstaverne A-V, og kunderne er opført under de enkelte bogstaver efter fornavne i

Viborg

WIBVRGVN

Udsnit af fugleperspektivet af Viborg i Resens Atlas Danicus, ca. 1680. Omtrent midt i billedet ses ved tallene 80 Nytorvgade, på hvis venstreside købmændene Christen Christensen Kjærgaard og Knud Christensen Ugelriis havde deres købmandsgårde.

den orden, de fik konto i bogen. Hver side er afsat til konto for en kunde, og når siden blev udskrevet, blev kontoen med en sidehenvielse ført videre længere fremme i bogen. Har der ikke været behov for hele siden til en kunde, er den udfyldt med notater for en anden. Da der ikke er kontooverskrifter på siderne, får bøgerne dermed et noget uoverskueligt præg. Denne bogføringsform har været mulig, fordi handelen med de enkelte kunder ikke havde så stort et omfang.

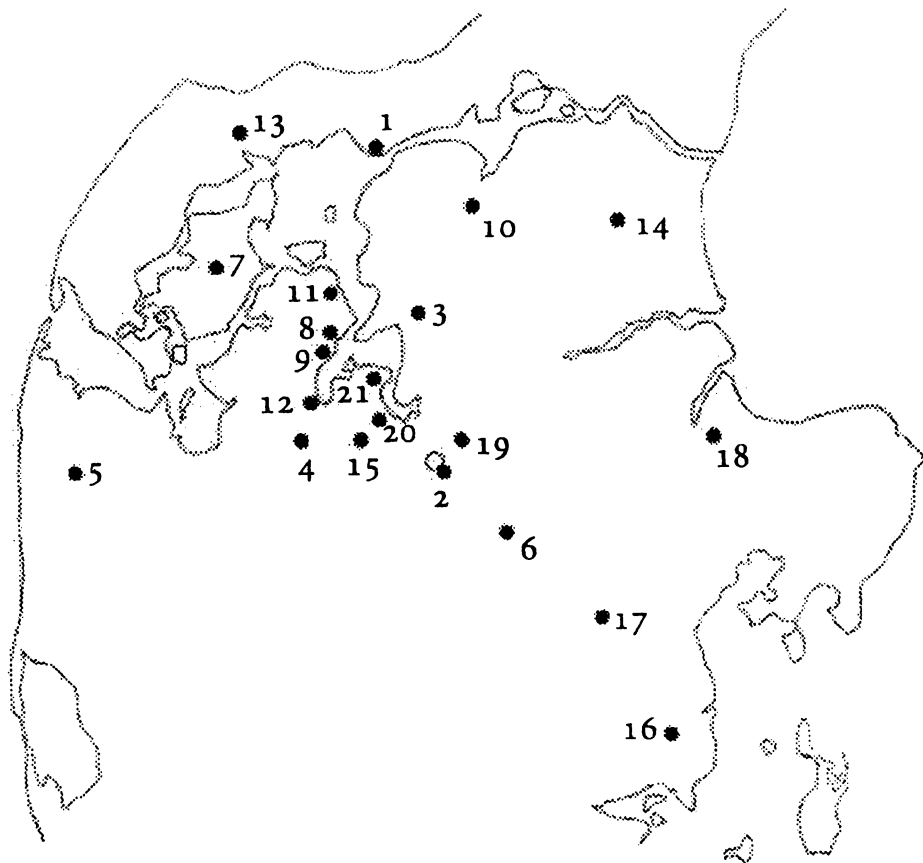
På siderne står de enkelte poster overskueligt, idet siderne yderst til højre har tre kolonner til (slet)daler, mark og skilling. I almindelighed opregnes de mange forskellige varer detaljeret, men der forekommer også summariske angivelser og angivelse blot af det samlede beløb. En del gange er noteringerne formuleret som gældsreklæringer af kunderne og underskrevet af disse, i overensstemmelse med forordningen af 1623.

Den førstnævnte af bøgerne giver med sine notater et indblik i, hvorledes to købmænd har realiseret en handelsvirksomhed i kompagniskab. Sådanne kompagniskaber har næppe været almindelige, men det er dog ikke korrekt, når det i Viborg købstads historie nævnes, at der fra den tid fra byen kun kendes to kompagniskaber, et klæde- og manufakturhus og et vinhandlerfirma.¹ I den fælles bog har de to købmænd hver en konto, hvor det noteres, hvad hver af dem *udtager eller indlægger i kompagniet*.² Disse konti gøres op med jævne mellemrum, og de to købmænd kvitterer over for hinanden på kontiene. Som følge af kompagniskabet har bogen ofte formuleringer med 'vi', men også 'jeg' forekommer. I slutningen af bogen synes kompagnonen Knud Ugelriis af være gledet ud, idet man dog i den anden bog, i hvert fald endnu en enkelt gang, ser et spor af kompagniskabet.³

Kundekredsen

De to købmandsregnskaber rummer et meget stort antal konti. Registret i den fælles bog anfører mere end 1.200 navne, hvoraf de fleste vel er bønder, men dog 14 adelige, 30 gejstlige og en del borgere, herunder borgere i fjernere liggende købstæder som Holstebro, Aalborg og Mariager og ladestedet Løgstør. Registret i Christen Kjærgaards egen bog anfører hen imod 1.000 navne, heraf 17 adelige (hvoraf de tre går igen i den første bog) og 41 gejstlige samt en del borgere i byer som Holstebro, Lemvig, Nykøbing Mors, Skive, Aalborg, Mariager, Hobro og Randers og ladestedet Løgstør. I denne geografiske spændvidde ser man højst sandsynligt en refleks af Viborgs stilning som en betydelig markedsby og sæde for det nørrejyske landsting.

Denne placering forklarer også det meget store vareudvalg, som man ser hos disse købmænd, omfattende det meste af, hvad købmænd handlede med. Klæde og tekstiler dominerede vel, men man ser også en del tilbehør hertil, silketråd, garn, bånd, knapper, knappenåle og synåle og færdige tekstilvarer som strømper, råvarer som hør og hamp. Hertil fødevarer som sukker, salt, safran, rosiner, mandler samt øl og humle, isenkramvarer som knive, drikke- og sylteglas og søm, foruden jern og kobber og forskelligt som tobak og tobakspiber, papir, kort, ABC'er, katekismer, sæbe og violiner.

Kort med angivelse af de herregårde, hvor købmændene Christen Christensen Kjærsgaard og Knud Christensen Ugelriis havde deres adelige kunder. Det geografiske områdes størrelse understreger betydningen af Viborgs rolle som centralsted. Numrene angiver: 1. Aggersborg. 2. Asmildkloster. 3. Bonderup. 4. Bregendalgård. 5. Bækmark. 6. Frisholt. 7. Frøslevgård. 8. Grinderslevkloster. 9. Grønninggård. 10. Halkær. 11. Jungetgård. 12. Krabbesholm. 13. Kølbygård. 14. Lindenberg. 15. Lundgård. 16. Rodstenseje. 17. Selleskovgård. 18. Stenalt. 19. Sødal. 20. Tårupgård. 21. Ørslevkloster. Yderligere fire adelige kunder har ikke kunnet placeres på kortet, og til to af herregårdene var knyttet to adelige kunder, til en tre kunder. Tegning Ole Degn.

I de fleste tilfælde blev varerne solgt til kunders privatforbrug, men flere af kunderne var købmænd i selve Viborg og i byer som Lemvig, Skive og Hobro, der aftog større partier varer til brug i deres omsætning. Købmændenes virksomhed var altså både detail- og engrossalg og omfanget demonstrerer igen Viborgs rolle som nærrejssk centralsted.

De to købmandsregnskaber er alene kundekontobøger, og der er ikke bevaret andet regnskabsmateriale fra deres virksomhed. Man ser dog, at

de også har haft en kladdebog, og de må også have haft et regnskab over deres egne indkøb i Nordtyskland (Hamburg og Lübeck) og Amsterdam. Indirekte ser man udtryk for deres import i betegnelser for klædevarer som hamburgsk baj og hamburgsk ry og ved formuleringen, at et parti varer er hjemkøbt fra Lübeck.⁴ Muligvis vil kundekontiene også på andre måder kunne afsløre træk af deres importkøb. Således oplyser kontoen for en Lemvig-købmand indirekte om køb i Hamburg og Amsterdam, idet denne købmand dels indkøbte større partier af nogle få bestemte varer, dels optog flere lån og her forpligtede sig til at betale de pågældende beløb enten til et par købmænd i Hamburg eller en købmand i Amsterdam. For årene 1677-1686 blev det i dette tilfælde til beløb på henholdsvis 982 og 254 rigsdaler.⁵

En forståelse af omfanget af den omsætning, de to købmændsbøger afspejler, kan man få ud fra skattelisten eller skattemandtallet fra Viborg fra 1680. Man finder her de to købmænd i den gruppe, der betegnes købmændslavet, idet byens skatteborgere i skattelisterne var opdelt i en række grupper, som tilsyneladende var erhvervsgrupper, men ikke egentlig kan have været det, da skatteborgerne i flere af dem var alt for talrige. Der var da udover købmændslavet også kun fem håndværkerlav, vognmandslavet og de fattiges rode. Efter takseringen var Christen Ugelriis byens 4. største skatteyder, Christen Kjærgaard den 15. største. De muligheder, de havde som købmænd, fremgår af det forhold, at de med takseringer på henholdsvis 13 sletdaler 2 mark og 12 skilling og 7 sletdaler 12 skilling lå langt over den højest takserede håndværker, der med 4 sletdaler 1 mark 8 skilling endda lå højt over de fleste andre håndværkere. Kun få nåede over 1 sletdaler. De to købmænd stod helt i det øverste lag i en by, der da havde 432 skatteborgere.⁶

Anvendelsesmuligheder

De to købmændsbøgers meget store antal konti giver mulighed for nærmere at undersøge handelsmulighederne for købmænd bosat i et centralsted med et meget stort opland. Og når det gælder kundekredsen, er denne med Viborgs placering som administrationscentrum og mødested for adelen af særlig interesse. Hvilke udslag giver dette sig på købmændsbøgernes kontosider? Det særlige tilfælde, at købmændene arbejdede sammen i deres handelsvirksomhed i kompagniskab, giver mulighed for i detaljer at undersøge, hvorledes dette kunne organiseres. Uheldigvis er der ikke større muligheder for nærmere at undersøge købmændenes baggrund, da der ikke er bevaret skiftemateriale fra Viborg fra denne tid.

Derimod vil man finde den ene af købmændene, Christen Ugelriis, som meget aktiv ejendomshandler, hvor man møder ham i Viborgs og Viborg Landstings skøde- og pantebøger.

Godsregnskab fra 1780'erne

– Lindenberg Gods

Baggrund

Af de mange godsarkiver med bevarede regnskaber fra tiden før 1850 er det blot forholdsvis få, der rummer mere end jordebøger eller enkle godsregnskaber eller begge dele.¹ Men rummer de mere, kan sådanne regnskaber være mere komplicerede end samtidige handelsvirksomheders regnskaber. Det skyldes, at godsdriften kan omfatte flere driftsenheder og aktiviteter, samtidig med, at store godser, der var baronier eller grevskaber, også varetog kongemagtens eller statens administration af en række offentlige opgaver, som skatteopkrævning, skifte- og overformynderiforvaltning og skoledrift, opgaver, der dog falder uden for området erhvervsregnskaber.²

Et godsarkiv med mange regnskabsrækker findes fra Lindenberg Slot i Himmerland, godt 15 km. sydøst for Aalborg.³ Arkivet herfra er et af de mest omfangsrige blandt de bevarede godsarkiver fra tiden før 1850. Det er derfor velegnet til at vise mange af regnskabstyperne i et godsarkiv.

Lindenberg Slot

Hovedgården fik sit nuværende navn, da den gamle hovedgård Dåsberg, tidligere Næs eller Næsholm, i 1673 blev ophøjet til et baroni under navnet Lindenberg.⁴ I 1752 overtoges godset af overhofmarskal Adam Gottlob Moltke, der i 1762 solgte det til Heinrich Schimmelmann (1724-1782), hvis søn Ernst Schimmelmann (1747-1831) overtog det efter faderens død i 1782.⁵ Godset var i 1781 blevet ophøjet til grevskab og var i familien Schimmelmanns eje frem til 1949, da det blev konfiskeret af staten som tysk ejendom. Da godset i 1923 overgik til fri ejendom, omfattede det 2.500 hektar ager og eng og 1.573 hektar skov.

Lindenburgs fornemme bygning har ikke været meget beboet af de to ejere i perioden 1762-1831. Deres deltagelse i regeringen i København og deres udstrakte forretningsvirksomheder bandt dem til hovedstaden, hvor de ejede det Berckentinske palæ, nu Odd Fellowpalæet i Bredgade.

Godsets ejere i 1780'erne

Den tyskfødt storkøbmand og krigsspekulant Heinrich Schimmelmans var født i Pommern, men drev en udstrakt forretningsvirksomhed først i Hamburg, siden i Dresden og igen i Hamburg. Han var kendt som et finansgeni, og flere fyrster ønskede at få ham i deres tjeneste. I 1761 kom han efter forhandlinger med den danske regering til København. Hans indsigt og forbindelser blev udnyttet af regeringen i bestræbelserne på at forbedre statens meget anstrengte økonomi. Han blev i 1767 medlem af General-Landets-Økonomi- og Kommercekollegiet, fremlagde med baggrund i erfaringer fra sine holstenske godser omfattende reformprogrammer og blev i 1773 som skatmester leder af det genoprettede skatkammer. Sit eget imperium ledede han fra Hamburg og to holstenske godser om sommeren og fra København om vinteren.

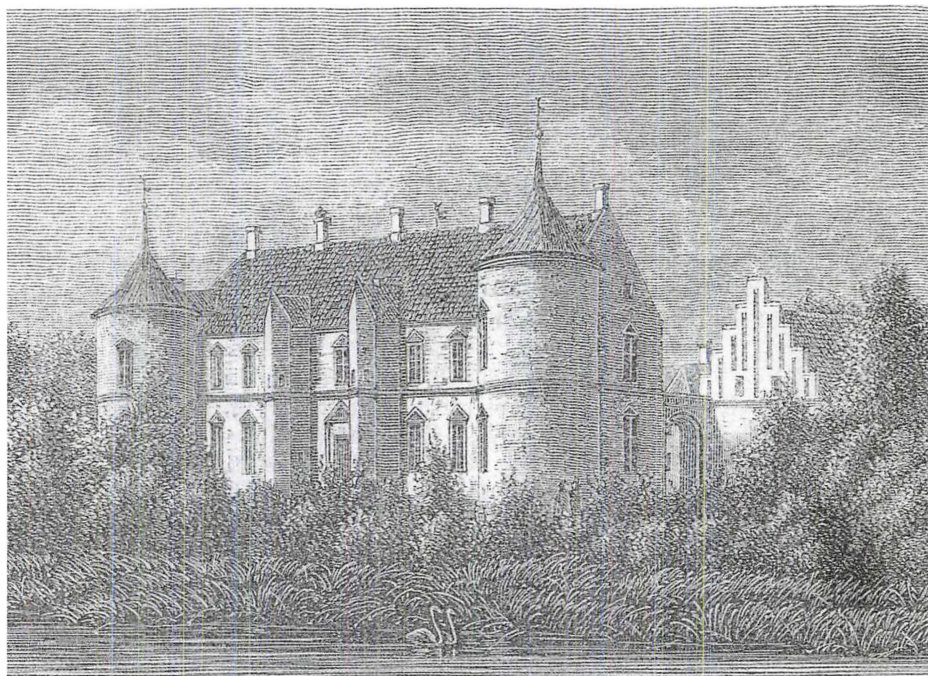
Heinrich Schimmelmanss finansielle og administrative evner afspejles givetvis i Lindenborgs godsregnskaber. Godset var tillige med hans holstenske godser Ahrensburg og Wandsbek et led i hans omfattende sammenhængende forretningssystem: levnedsmidler herfra forsørgede hans plantager i Vestindien og geværfabrikken i Hellebæk, og bomuldsgarn spundet af bønderkoner og bønderdøtre på godset blev ført til hans bomuldsvæveri i København. Afsætningen fra disse fabrikker, geværer og kattun, formidledes gennem Asiatisk og Guineisk Kompagni, hvor han var storaktionær, og afsattes i Asien og især Afrika. Og fra Afrika førtes slaver til Vestindien, hvor de i hans plantager La Grange, Prinsessen og Mount Pleasant arbejdede med blandt andet bomuldsproduktion. Lindenborg gods stod her sammen med de holstenske godser i den ene af tre socialstrukturer i Schimmelmanss forretningsimperium: her udøvede han feudalherreretten over mange hundrede undergivne bønder, som fabrikant beskæftigede han flere hundrede lønarbejdere, og med omkring 1.000 slaver på fire vestindiske plantager var han en af tidens største slaveejere. Til sidst var han Danmarks største skatteyder.

Efter Heinrich Schimmelmanss død i 1782 kunne hver af de tre sønner overtage et gods, og Lindenborg tilfaldt den ældste, grev Ernst Schimmelmans. Han fik hurtigt en betydningsfuld stilling i statstjenesten og forsatte faderens forretningsvirksomhed. Til godset Lindenborg købte han Gudumlund, og han forsøgte at starte industrivirksomheder, teglværk, kalkværk, sæbesyderi, saltværk, glasværk, en kemisk fabrik og en stentøjs- og fajancefabrik. Hans interesse for skolevæsenet har næppe alene været ønsket om at sikre fæstegårdenes og fæstehusenes bønderbørn skolegang. I skolen i Fræer undervistes i fabriksmæssigt bomuldsspinderi, i skolen i Blenstrup i fabriksmæssigt linnedspinderi, altså spinding af hør.

Godsejer og skatmester Heinrich Carl Schimmelmann (1724-1782). Maleri af Stefano Torelli ca. 1762. Deponeret i Reventlowmuseet af Ny Carlsbergfondet. Fotograf: Lars Havn Eriksen.

Herregården Lindenborg, Blenstrup sogn, Himmerland. Stik i Trap: Danmark, 2. udg., 5, 1875, s. 279.

Godsarkivet

Godsarkivet fra Lindenborg er meget stort. Det fylder 70 hyldemeter og rummer 1.043 bind og pakker. Heraf udgør omtrent 220 bind og pakker – cirka 15 hyldemeter – regnskabsmateriale fra tiden før 1850. Omfanget skyldes blandt andet af, at godset omfattede ikke blot hovedgården Lindenborg (Blenstrup sogn), men også hovedgården Tustrup (Fræer sogn), købt 1775, og gården Tulsted (Torup sogn), købt i 1766, 1781 lagt under grevskabet, hovedgården Vildmosegård (Mou sogn), oprettet 1767, Toruphedegård (Torup sogn), oprettet 1774, Tiendegård (Gudum sogn), købt 1798, hovedgården Gudumlund, købt 1798, gården Henriksdal (Blenstrup sogn), udparcelleret omkring 1800, og parcelgården Ernstpris (Blenstrup sogn), hertil 202 fæstegårde og 165 fæstehuse, fordelt over herrederne Hellum (ni sogne), Hindsted, Hornum, Fleskum og Års (af hvert 1-2 sogne), skovene Toft Skov, Siem Skov, Jægersborg Skov, Skindbjerglund og Gudumlund Skov, geværfabrikken Hellebæk nordvest for Helsingør, erhvervet 1768, 14 kirker og 14 kirke- og kongetiender.⁶

Regnskabsmaterialet stammer fra perioden 1680-1900-tallet, men her er det materialet fra tiden før 1850, der skal behandles, endda med hoved-

vægten på 1780'erne, hvorfra der er bevaret et omfattende sammenhængende regnskabsmateriale.

Det er vanskeligt at få en klar oversigt over regnskabsmaterialet i godsarkivet og indholdet af bind og pakker og sammenhængene, idet rækker af det samme materiale kan stå opstillet adskilt flere steder og endda under forskellige betegnelser, ligesom materiale fra den samme række kan stå både selvstændigt og indlagt i pakker med bilag. Registreringen er i flere tilfælde upræcis: regnskaber, der ifølge registraturen og pakketekster tilsyneladende er generelle, kan vise sig at være blot månedsekstrakter for et par ladegårde m.v.

Regnskabsbøgerne i 1780'erne

Hovedstrukturen i godssets regnskabssystem i 1780'erne omfatter jordebogen (se nedenfor, nr. 1), hovedbogen (nr. 2), godsregnskabet (nr. 3) og en række delregnskaber fra ladegårdene og andre aktiviteter (nr. 4-8 og 14), hvis resultater indgår i godsregnskabet. Hertil kommer så matrikler, hartkornsspecifikationer og inventarier (nr. 9-10) samt regnskaberne i forbindelse med forvaltningen af offentlige opgaver (nr. 11-13). Regnskabsperioden er fra 1. maj til 1. maj, Philippi Jacobi dag, der også i 1500-1600-tallet var termin for kongens lensregnskaber. De enkelte regnskaber kan omfatte indtægter eller udgifter alene, eller disse kan være dele i et regnskab, eller et regnskab kan have venstre- og højresider med debet og kredit, eller debet og kredit kan være kolonner til højre på siderne. De enkelte regnskaber kan omfatte både private og offentlige indtægter og udgifter, og der skelnes ikke mellem driftsregnskab og kapitalregnskab: således er de i grevskabets kasse opbevarede børnepengemidler ført til indtægt mellem indtægterne og efter fradrag af årets udbetalinger føres de igen til udgift. Dette betyder, at man ikke umiddelbart kan se det økonomiske resultat af godsdriften. Regnskaberne vil her skulle stilles helt om.

De fleste af regnskaberne er skrevet på dansk. En særlig version af godsregnskabet og flere af delregnskaberne er dog på tysk. Godsregnskabet for 1785-1786 har en påtegning om, at det er revideret, og at antegnelser blev udstedt den 8. marts 1791. Der synes at være tale om en procedure, der også med hensyn til tidsforbrug ligner statsadministrationens.

I godsarkivet er for 1780'erne identificeret 12 forskellige regnskabstyper, hvortil så yderligere her føjes to for helhedens skyld. Hertil kommer yderligere 19 regnskabstyper, nemlig to, der kendes fra tiden før 1780'erne, en fra tiden før og efter, og 16, der kendes fra tiden efter, frem til 1850.

Disse er her ikke medtaget, da der ikke er mulighed for at se, hvordan de kunne hænge sammen med 1780'ernes regnskabssystem.

Regnskabsmaterialet falder i to grupper, godsets regnskaber og regnskaberne fra forvaltningen af statslige opgaver, men da de, vistnok ganske karakteristisk, er filtret helt ind i hinanden, er det nødvendigt at se dem i sammenhæng. Vil man foretage undersøgelser af godsdriften og dens økonomi, vil det som nævnt alligevel være nødvendigt at opstille hele det oprindelige regnskabsmateriale på en helt anden måde.

1. Jordebøger (1680-1850)⁷

Jordebogen anfører godsets jordtilliggende, angivet i tønder hartkorn, der specificeredes i tønder, skæpper, fjerdingkar og album, og afkastet i penge og naturalier. For året 1781 omfatter jordebogen følgende:

- Lindborg, hovedgård (Blenstrup sogn) 63-5-3-0.
- Tulsted sædegård (Thorup sogn) 10-0-0-1.
- Thoruphedegård (Siem sogn), anlagt 1774, hartkorn anføres ikke.
- Tustrup tiendefrie sædegård (Fræer sogn) 10-7-3-1.
- Vildmosegård (Mou sogn), bevilget 1767 30-0-0-0.
- Konge- og kirketiender i 14 sogne, hhv. 87-1-0-0 og 191-7-2-3, tilligemed sognekirkerne.
- Mølleskyld 29-5-3-3.
- Skovskyld 10-5-2-2.
- Bøndergods 202 gårde og 165 huse, i alt 627-2-0-0 feudalgods og 609-2-0-0 allodialgods⁸
- Afkastet 959 rigsdaler 2 mark og 9 skilling i penge, 132 tønder 2 skæpper rug, 149 tønder 6 skæpper byg og 139 tønder 4 skæpper havre.

Posterne i denne jordebog har en enklere form, end dem man ser tidligere, således for Lindborg gods jordebogen fra 1680, der ikke blot omfattede de før nævnte landgildeindtæger i penge, rug, byg og havre, men også en længere række andre landbrugsprodukter, som fænød, svin, får, gæs, høns, smør og de gamle afgifter leding og gæsteri, havregæsteri. Disse sidste afgifter var formentlig før 1781 blevet afløst af pengeafgifter.

2. Hovedbøger (hovedregnskaber) (1769-1802)⁹

Hovedbogen samler på en længere række konti posterne fra en række af delregnskaberne. Siderne har yderst til højre to kolonner, Debet og Kredit, men ingen sammentællinger. For at illustrere, hvorledes godsets og

godsejerens offentlige forvaltningsregnskaber er vævet ind i hinanden, gives her en oversigt over hovedbogens poster 1785-1786.

Side	Hovedbogstekst	Regnskabs- bog ¹⁰	Henvisninger i godsregnskabets hovedbog 1785-1786		
			Post nr.	Litra på bilag (indtægter)	Bilagsnr. (udgifter)
1	Optagne lån i Aalborg og København				
2	Kvartalsskatter af det frie hartkorn	12-13			5
3	Konsumtions-, familie- og folkeskatten betalt for bønderne og igen indkrævet	12-13	8	E	6
4	Kvartprocentskatten og godtgørelse i ekstraskatten				
5	Kirkers uvisse indtægter og udgifter		13	K, L	4, 5 og 6
6	Ekstraskatten af de uformuende				8 - 3
7	Lerpenge af pottemagerne		7	D	
8	Konge- og kirketienders forpagtningsafgifter		9 + 12		7 - 2
9	Kvægtiender bortforpagtet		10, 11	F, G, H, J	
10	Indfæstninger		16	O	
11	Lindenberg og Toruphedegårds månedsekstrakter	4	20	Q	
12	Tustrups og Tulsteds månedsekstrakter	4	20	R	
13	Vildmosegårds månedsekstrakter	4	20	S	
14	Teglbrænderiets månedsekstrakter		24		11 - 7, 8, 9, 10
15	Kalkbrænderiets månedsekstrakter				12 - 11 - 12
16	Reglementet: udgifter vedr. kirker og skoler				13 - 13
19	Gartnerkonto				14 - 14 - 19
20	Sygehuset (i Gerding)				14 - 20 - 22
22	Diverse indtægter og udgifter				15 - 41 - 42
25	Bygningsvæsenet, materialer købt hos købmænd i Aalborg	3			16 - 64 - 70
26	Bygningsvæsenet, tømrer- og snedkerarbejde på kirker, skoler, fæstegårde, Tulsted og Tustrup	3			16 - 71 - 80

27	Bygningsvæsenet, murarbejde, ligeledes	3			16 - 81 - 102
28	Bygningsvæsenet, tækkearbejde, ligeledes	3			16 - 103 - 10
29	Bygningsvæsenet, glarmesterarbejde, ligeledes	3			16 - 111 - 14
30	Bygningsvæsenet, smedearbejde, ligeledes	3			16 - 115 - 23
31	Bygningsvæsenet, malerarbejde, ligeledes	3			14 - 23 - 26
33	De nye skoleindretninger				14 - 23 - 26
34	Landmåling og udskiftning				14 - 27
35	Ekstraordinære udgifter til Hendes Højgrevelige Nådes fødselsdag	4			14 - 28 - 31
36	Grevinden	3			14 - 32 - 33
37	Islandske piger ansat ved spinderier				
38	Kornsalg	6	21	T, U	
39	Blenstrup spindeskole (linned)	3	26		14 - 35 - 38
40	Renter af de i herskabets kasse stående børnepenge		18		17 - 124 - 34
41	Bortskænket til bønderne				
42	Fræer spindeskole (bomuld)	3	26		14 - 34
45	Grevens udbetalinger				

Hovedbogens følgende sider vedrører årene 1787 og 1788, idet disse års poster i nogle tilfælde har kunnet stå allerede på de her gennemgåede sider, hvorfor enkelte poster under året 1785-1786 er uden beløbsangivelser.

Som det fremgår, omfatter kontiene på hovedbogssiderne 1-2, 4, 7-15, 19, 22-39, 42 og 45 godsejerens økonomi, kontiene på hovedbogssiderne 3, 5-6 16, 20, 40 varetagelse af den offentlige økonomi. Privat og offentligt er vævet sammen.

Oversigten viser med de tilføjede henvisninger til godsregnskabet og dets konti og bilag, hvorledes regnskabssystemet hænger sammen. En del af hovedbogens konti har grundlag i de i det følgende anførte arkivalietyper og bind/pakker, og de fleste går igen i godsregnskabet indtægts- eller udgiftskonti. Men godsregnskabet rummer endnu en del poster eller konti, der ikke kendes fra hovedbogen. Det gælder således nødvendige poster i forbindelse med, at regnskabsaflæggelsen foregår år for år, restancer fra det foregående år, beløb, der ikke er indkommet m.v. Hertil kommer endnu en række konti (se nedenfor).

3. Godsregnskaber (1714-1850)¹¹

Godsregnskabet samler indtægter og udgifter fra alle årets aktiviteter. En del af posterne svarer til poster i hovedbogen, men slet ikke alle. Således ses i hovedbogen ikke indtægterne af forpagtningsafgifter af grevskabets fiskeri, kroholdspenge, kirkekvægtiender, oldengæld og naturalieindtægter af ladegårdene, opgjort på arter (kornsorter, smør, ost, bomuldsgarn) og salg til købmænd, bønder, herskabets betjente og sendt til København. Af udgifterne mangler i hovedbogen konti vedrørende blandt andet mølleskyld og forvalterens honorar ligesom også indførsel vedrørende børnemidlerne, forvaltet af godsejeren som overformyndet og ført som både indtægt og udgift i regnskabets sammenblanding af drifts- og kapitalregnskabsposter.

Selve godsregnskabsbogen rummer to afsnit, indtægter og udgifter, og siderne har kolonner til nr., tekst, litra på bilag vedr. indtægt og nummer på bilag vedr. udgift og beløb (rigsdaler, mark, skilling).

Som bilag til godsregnskaber findes en version på tysk, Jahrrechnung, og læg med regninger og beviser vedrørende Lindenborgs husholdning og vedrørende Toruphedegård, indtægtsbeviser og udgiftsbeviser til penge-regnskabet samt inventarium og årsregnskab vedrørende Vildmosegård.

Blandt indtægtsbeviserne til pengeregnskabet finder man årsregnskab og inventarium for Tustrup og Tulsted. Blandt udgiftsbeviserne til penge-regnskabet finder man regnskab over offentlige auktioner over bønders dødsboeffekter og regnskab over bomuldsspinderiet i Fræer og linned-spinderiet i Blenstrup, hver med afregninger med omkring 150 bønderkoner og bønderdøtre, der ikke blot havde spundet bomuld og hør, men også havde kartet godt en halv ton bomuld.

4. Månedsekstrakter vedr. Lindenborg og Toruphedegård (1752-1850, 1782-1786, 1804-1821), avlsgårdene Tustrup og Tulsted (1768-1796) og Vildmosegård (1767-1817)¹²

Ekstrakterne er detaljerede månedsregnskaber som grundlag for årsregnskaberne, der ligger som bilag til godsregnskabet. Månedsregnskaberne anfører indtægt og udgift for hver af gårdene og ekstrakt af de til gårdene in natura oppebårne landbrugsprodukter. De to typer er til dels sammenblandet og spredt i rækker i flere pakker.

Indtægter anføres på venstresider, udgifter på højresider. Begge sider har rubrikkerne penge, smør, ost, rug, byg og malt. Under udgifterne anføres penge og varer forbrugt i husholdningen og penge brugt til indkøb af køer og okser til avlsgården, sild, ål, flyndere, Lüneburgersalt, brændevin, puddersukker, møllesten og tjære samt varer som smør og ost afsendt til København.

5. Kornregnskaber (1789-1850)¹³

Kornregnskaberne anfører både fæstegårdenes landgildeydelse og hovedgårdens egen avl, opregnet i de forskellige kornsorter. Et regnskab fra 1789 og 1790 betegnes 'Afskrivningsbog over landgilden' og rummer kolonner for beboernes navne, landgildekorn og landgilde-, hus- og arbejdspenge, angivet med tal for henholdsvis rug, byg og havre og rigsdaler, mark og skilling.

6. Kornjournaler (1786-1850)¹⁴

Mens kornregnskaberne alene omfatter landgildeindtægterne i korn, anfører kornjournalerne ikke blot indtægterne i rug, byg og havre, men også i malt og ærter, fra Lindenberg, Thoruphedegård, Tustrup og Tulsted. Tilføjet anfører de som udgift forbruget af korn til godsets og godsinspektørens husholdning, korn afsendt til København og til geværfabrikken Hellebæk, bortsolgt korn, korn leveret til fattige uden betaling, korn til malt, korn til købmændene Laurids Vinde og Laurids Kjellerup i Aalborg og korn som deputat til præster og til godsinspektøren.

7. Regnskaber vedr. driften (1782-1850)¹⁵

Fra perioden 1782-1850 findes en række forskellige løse regnskaber, således fra 1780'erne regnskaber vedrørende løn til hollænderiets folk og tjenestefolkene, køer købt af bønderne og tagrør leveret til hovedgården m.v.

8. Kassejournaler (1792-1821)¹⁶

Kassejournalerne findes først fra 1792 og derefter frem til 1821. De anfører bøndernes afgifter, altså landgilde- og huspenge, hoveri- og tiendepenge, fra 1803 også skatter, altså en klar sammenblanding af private og offentlige indtægter. For året 1792-1793 har regnskabet betegnelsen Afskrivningsbog over landgilde- og huspenge samt hoveri- og tiendepenge, og det angives, om pengene er betalt eller ført til restance.

9. Matrikler og hartkornsspecifikationer (1719-1850)¹⁷

Matrikler og hartkornsspecifikationer ligner jordebøgerne, er opstillet som disse, efter herreder, sogne og landsbyer, men anfører blot hartkornet, uden angivelse af landgildeydelse, fordelt på ager og eng, skovskyld, mølleskyld og konge- og kirketiender. Matriklerne var grundlaget for jordbeskatningen.

10. Inventarlistere for Lindenberg Slot og avlsgården m.v. (1744-1850)¹⁸

Mens jordebøgerne angiver kapitalgrundlaget i form af mål for jordtilliggend, angiver inventarlisterne kapitalgrundlaget i form af husdyr, hvor-

til kan komme også boligernes og driftsbygningernes inventar. Inventar-lister for Lindenberg findes for spredte år, således 1792. Man ser her opgørelser over heste, okser, køer, svin og får, over produktionsmidlerne fremstillet af kobber, messing, jern og træ, bødkerredskaber, teglværksredskaber m.v.

11. Skattekvitteringsbog for skat indbetalt på amtstuen (1793-1831)¹⁹

I særlige regnskabsbøger, kvitteringsbøger, fik godset dokumentation for viderebetaling til amtstuen af de af godset og hos bønderne opkrævede skatter. Som grundlag anføres hartkornet for hovedgården og bøndergodset, og derefter specificeres konsumtions- og folkeskat, kornskat, påbud vedr. soldater- og ekstraskat.

12. Skatteberegninger m.v. (1750-1820)²⁰

I skatteberegningebøger udregnedes skatten ud fra gårdes og møllers hartkorn og ud fra præsternes hovedmandtaller og af- og tilgangslister over betalerner af ekstra- og soldaterskatten på grevskabet.

13. Skoleregnskabsbøger (1771-1794)²¹

Skoleregnskaberne er ført af godsejeren som skolepatron. De har på venstresider indtægt, på højresider udgift og omfatter i tre afdelinger Gerding og Blenstrup skoler, Brøndum skole og Fræer skole. På indtægtssiden ses først det foregående års beholdning, altså sammenblandes kapital- og driftsregnskab, derefter indtægt fra ydelser pålagt tjenestefolk, i et af sognene også gård- og husbeboere, betalt i 1-2 terminer, desuden lysepenge af kirken, tavlepenge og i et tilfælde afgift af sognets hartkorn ager og eng. På udgiftssiderne ses lønnen til læreren, degnen.

14. Regnskaber vedrørende Hellebæk geværfabrik (1770-1823)²²

Regnskaberne fra Hellebæk geværfabrik, som H. C. Schimmelmann købte i 1768, vedrører kun indirekte godsdriften, og de er blot brudstykker, men skal omtales her, da de måske ganske godt viser niveauet af godsejers regnskabssystem. Der er tale om hovedbøger, skrevet på tysk, med konti for de enkelte arbejdere, mange med tyske navne, opstillet i grupperne bøsse- og skæftemagere, skraber- og kratzermagere (Kratzermacher) og bajonetsmede. På venstresiderne står debet, på højresiderne kredit, og sidernes kolonner er år og måned, dag, tekst, folio (med henvisninger til andre kontoer eller bøger) og rigsdaler, mark og skilling. Debetsiderne anfører arbejderens køb af madvarer m.v., creditsiderne hans leverancer af geværer, kolber m.v. og det beregnede beløb, og det anføres, om der er

tale om levering til grønlandsk eller guineisk handel. Ved en videreførsel af en konto fra en anden side eller bog begynder kontosiden med et 'saldo di conto vecchio'. Da der er tale om brudstykker, kan det være vanskeligt at se regnskaberne sammenhæng med de øvrige regnskaber i godsarkivet og at finde en forklaring på, at de ligger i godsarkivet. Heinrich og Ernst Schimmelmans store privatarkiver, henholdsvis 7 og 78 pakker, det sidste med materiale vedrørende geværfabrikken, befinder sig fortsat i København, i Rigsarkivet.

Anvendelsesmuligheder

Allerede de mange forskellige regnskabsrækker antyder godsregnskaberne mange anvendelsesmuligheder i forskningen. De oplyser om kornproduktion og anvendelsen af og salg af korn, således til købmænd i Aalborg og overførsler til København, sammen med smør, ost, brænde, lærred m.v., ligeledes om bøndernes landgilde og andre afgifter, om deres restancer og om beskatningen af dem. Man finder også oplysninger om godsets husdyrhold og produktionsmidler. Man ser, hvorledes en godsejer arbejdede for at få udviklet en produktion af bomuldsgarn og hørgarn, og at han her kunne hente støtte hos regeringen gennem Den kgl. Land-Fabrik- og Spindeskole Direktion med tilskud til køb af rokker og hasper. Uden for godsdriften giver regnskaberne fra Hellebæk geværfabrik mulighed for at få et indblik i en industriel virksomheds produktion og arbejdsforhold. Ligeledes vil man formentlig finde meget stof til belysning af det sociale og kulturelle liv. Da Hendes Højgrevelige Nåde, grevinde Charlotte Schimmelmans den 10. august 1785 fejrede sin fødselsdag, blev på en særlig konto indført køb af to køer hos bønder, køb af varer hos købmand Andreas Aarøe i Aalborg til bondegilde, ligesom også brændevin - 507 potter eller cirka 250 liter (der har været gilde!), betaling til musikanter fra Aalborg, til præmier til bønderne, som *slog efter fuglen*, og til beværtning ved grevens bord, hvor grevskabets gejstlige og betjente og nogle Aalborg-købmænd var samlet, i alt omtrent 30 personer tillige med deres kuske. Man vil i godsarkivet finde et rigt stof til eksempelvis livet på Lindensborg gods i året 1785. Et godsarkiv rummer mange muligheder, og for Lindensborgs godsarkiv må specielt bemærkes, at bogen Die Schimmelmans im atlantischen Dreieckshandel er skrevet uden, at godsarkivet fra Lindensborg overhovedet er benyttet – slottet omtales blot, og der gives et billede af det.²³

Kapitel 3

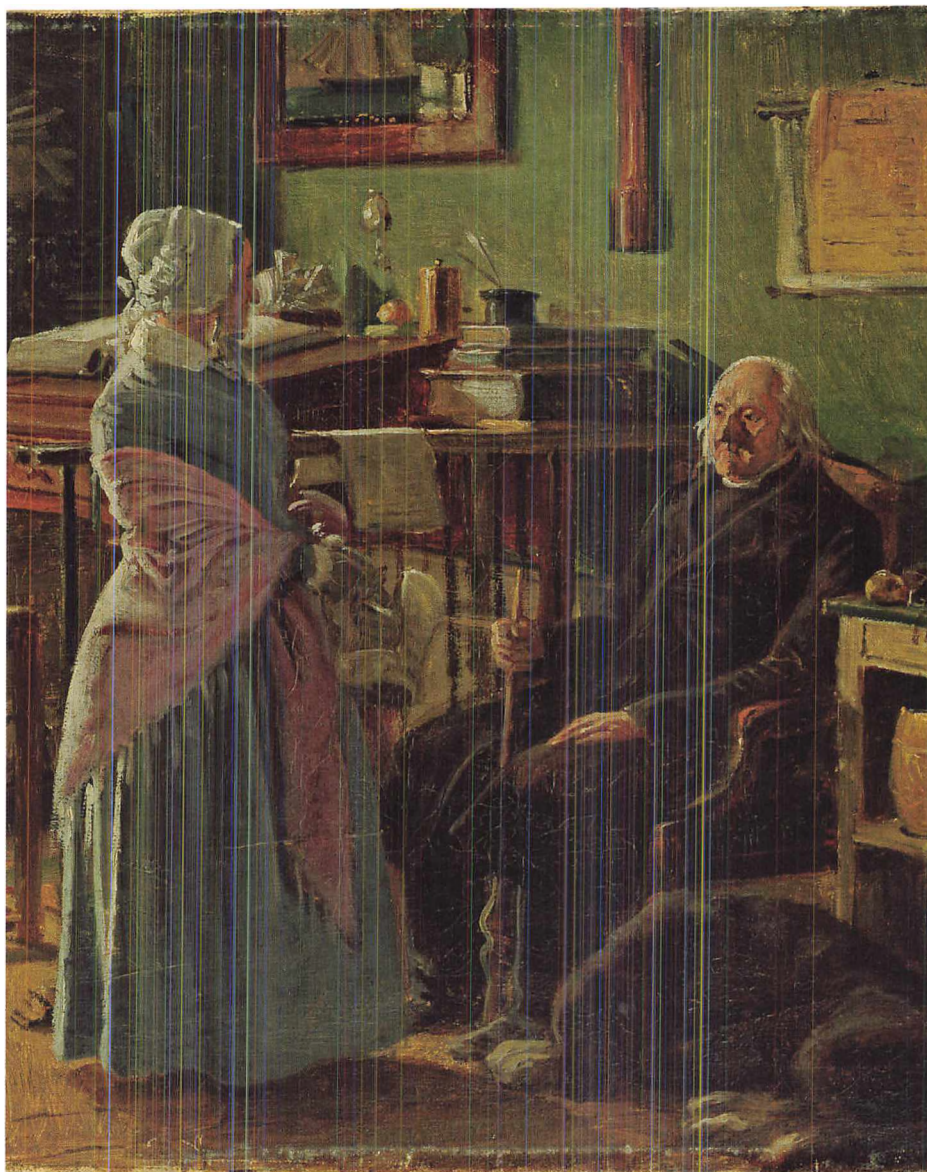
Regnskabsvæsenets udvikling i Danmark 1850-1920

– på vej mod professionalisering

Erhvervslivets udvikling 1850-1920 i hovedtræk

Perioden fra 1840'erne til 1920'erne var den politiske og økonomiske liberalismes store gennembrudsperiode i Danmarks historie.¹ Den begyndende frigørelse af erhvervslivets regulering under Christian 8. udviklede sig i perioden i retning af et markedssystem præget af frie erhvervsvilkår og kapitalisme. Undervejs havde der været økonomiske op- og nedture fra år til år. Økonomiske kriser indtraf især i 1857 og i 1873, ligesom bedragerier og fallitter i 1885 førte til en krise på Børsen. Men som helhed var disse syv årtier en vækstperiode i dansk erhvervsliv. I byerne blomstrede købmandsgårde op, og små håndværksvirksomheder fik nye, gode arbejdsbetingelser i 1800-tallets sidste halvdel. I landbruget skete samtidig en produktionsmæssig omlægning fra kornavl til animalsk produktion, og en stadig mere udbredt mekanisering skabte sammen med sammenlutninger i andelsselskaber grobund for en konstant stigende eksport af animalske landbrugsprodukter til især det engelske marked. I 1850'erne blev 5 % af den samlede produktion af smør og kvæg eksporteret. Allerede i begyndelsen af 1870'erne udførtes omkring 33 % af produktionen. Medvirkende hertil var infrastrukturens udvikling. Fra 1860'erne blev transportfaciliteter som veje, jernbaner og havne stærkt udbygget.

Industrien var i begyndelsen af perioden endnu i sin vorden. Der var tale om mindre virksomheder som for eksempel lokale jernstøberier, men fra starten af 1870'erne og nogle årtier frem fandt der et boom sted i nye virksomhedsoprettelser, ligesom en række ældre, mindre, lokale bedrifter blev samlet i nye, mere kapitalstærke forenede selskaber. En tilsvarende udvikling fandt sted inden for søfarten, hvor der blev oprettet nye store rederier. Skibsværfter fulgte naturligt efter.

Guldaldermaleren Wilhelm Marstrand har på et maleri medtaget nogle af de store hovedbøger, som findes i Erhvervsarkivet. De ses tydeligt på hans portræt af storkøbmanden C. Hage og hans hustru fra 1849. C. Hage & Søn drev virksomhed i Stege på Møn fra 1770 til 1896. Forretningen omfattede detail- og engros-købmandshandel, skibsrederi og kornhandel, brændevinsbrænderi og maltgøring samt vinhandel og garveri. Gennem mange år var Hages forretning en af de største af sin art i provinsen, men i mange andre provinsbyer var der tilsvarende store handelshuse. C. Hage døde samme år, som Marstrand lavede maleriet. Måske derfor er hovedbogen på pulten åben på denne skitse, der findes i Den Hirschsprungske Samling, mens den er lukket på det endelige maleri, der findes på Nivaagaard. Foto: Den Hirschsprungske Samling.

Vigtig var også udviklingen på kapitalmarkedet. Sparekasser, banker og kreditforeninger voksede hurtigt frem med det dobbelte formål at styrke opsparingen i samfundet og understøtte den erhvervsmæssige ekspansion gennem en mere udbredt kreditgivning. Forsikringsvæsenet blev samtidig liberaliseret, udbygget og udgjorde i tilfælde af død og ulykker et sikkerhedsnet i det nye samfund.

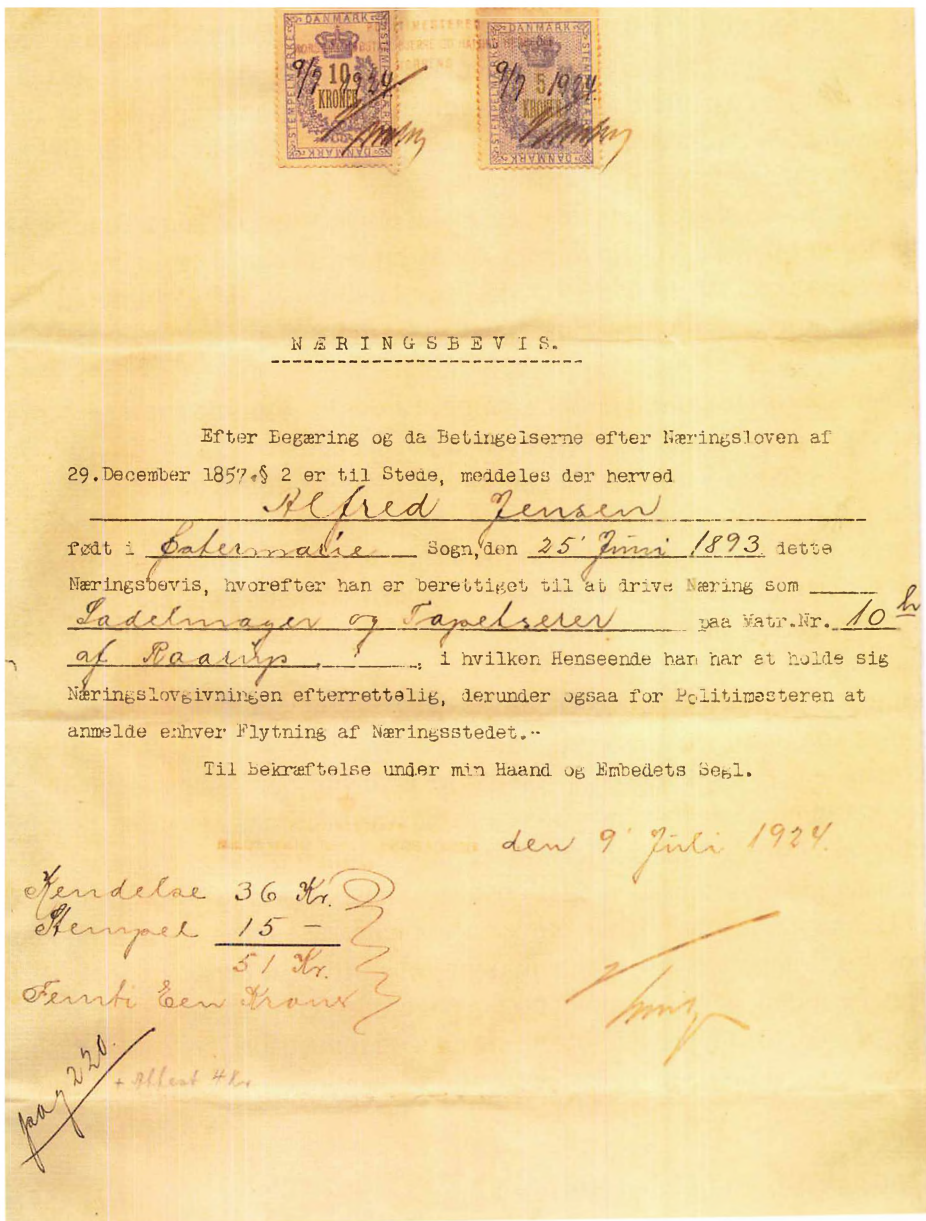
Tilsammen skabte det et ganske andet erhvervsliv, ja, lagde fundamentet for det danske samfund, som det så ud helt frem til omkring 1960. I perioden fra 1850 til 1920 var det især landbruget, der dominerede det danske erhvervsliv, men både håndværk, industri, søfart og finansvirksomhed fik efterhånden større betydning.

Mange forhold trak i denne retning. På det lovgivningsmæssige område var vedtagelsen af næringsloven af 29. december 1857 en milepæl, der på det økonomiske område modsvarede 1849-grundlovens betydning for det politiske liv. Næringsloven brød de gamle lavsmonopoler i købstæderne. Efter lovens ikrafttræden i 1862 havde enhver dansk statsborger ret til at drive håndværks-, handels- eller fabriksvirksomhed. Det skete ved at løse næringsadkomst, i byerne kaldet borgerskab og på landet kaldet næringsbevis. Loven banede vej for en ny udvikling i både håndværk og industri. Desuden ophævedes købstædernes monopol på handel og håndværk, dog indtil 1920 med såkaldte læbælter på 7,5-10 kilometer omkring købstaden. Konsekvensen af denne lovændring blev især tydelig inden for detailhandlen, hvor brugsforeningerne vandt frem i landdistrikterne. Først efter århundredeskiftet vandt kooperationen indpas i byerne. I 1919 eksisterede 89 brugsforeninger i byerne, mens der var 1.731 på landet.

Denne udvikling i dansk erhvervsliv medførte samlet et voksende behov for fastere rammer omkring regnskabsføringen. Perioden 1850-1920 blev perioden, hvor regnskaber og deres førelse blev sat på dagsordenen i Rigsdagen, blandt private forretningsfolk og industridrivende, blandt skolefolk og i de opblomstrende erhvervsorganisationer.

Regnskabslovgivningen

Efter gennemførelsen af forordningen af 1832 om at føre behørig handelsbøger var der kun sket få ændringer i lovgivningen om erhvervsregnskaber. § 56 i Forordning af 11. april 1840 blev afløst af § 262 i Straffeloven af 1866. Denne fastsatte strafbestemmelser for fallenter, der havde gjort sig skyldig i grove forsømmelser med hensyn til førelsen af de lovpligtige handelsbøger. Et lille nybrud skete med konkursloven af 25. marts 1872 (§ 148, jvf. § 45), som påbød enhver handlende, fabrikant eller skibs-

Næringsbevis for Alfred Jensen udstedt af politimesteren i Horsens i 1924. Dermed fik Jensen ret til at virke som sadelmager og tapetserer i Raarup ved Juelsminde "i hvilken Henseende han har at holde sig Næringslovgivningen efterrettelig". Alfred Jensens arkiv i Erhvervsarkivet.

reder at opgøre en årlig status over sine aktiver og passiver i hovedbogen eller i en særskilt statusbog.² En lov i 1862 påbød registrering af firmaer,

hvis forretningsnavn ikke svarede til indehaverens, herunder selskaber med flere ejere. Der var især tale om en firmaregistreringslov, men eventuelle indskrænkninger i deltagernes solidariske ansvar skulle også anmeldes.³ Med Lov af 1. marts 1889 om Handelsregistre, Firma og Prokura oprettedes et handelsregister, hvortil blandt andet aktieselskaber skulle give oplysninger om aktiekapitalens størrelse, fordelingen i aktier m.v.⁴

Erhvervslivets udvikling i 1800-tallets sidste halvdel fordrede et mere solidt greb om de enkelte foretagenders økonomi. Det gjaldt både internt og eksternt. Den enkelte forretningsmand eller virksomhedsejer fik som følge af stordrift og mere sammensatte arbejdsprocesser, øget konkurrencehensyn m.v. selv et stigende behov for at kunne overvåge og styre processer i forretningsgangen. Forretningspartnerskab havde tidligere også været ensbetydende med et personligt bekendtskab, og efterhånden som disse bånd slækkedes, øgedes behovet for forretningsforbindelsers indsigt i en bedrifts økonomiske tilstand. Det gjaldt især de mange aktieselskaber, der dannedes fra 1870'erne.⁵ Under overskriften Aktievæsenet i Danmark påpegede den unge jurist Niels Larsen i to artikler i Dagbladet i maj 1875 det mangelfulde retlige grundlag for aktieselskaber. Navnlig kritiserede han bestyrelser og stiftere, der havde oparbejdet ekspertise i at udforme regnskaberne, så man ikke kunne se, om aktiverne var til stede.⁶

Det kan ikke undre, at virksomhedernes regnskaber i stigende grad blev genstand for opmærksomhed i dagspressen. Dagbladet Politiken var startet 1. oktober 1884 blandt andet med det formål at blive *Midtpunktet for Hovedstadens og Landets oppositionelle Bevægelser i Politik, Økonomi, Litteratur og Kunst*. Ernst Brandes, der havde en fortid som vekselerer og journalist ved Morgenbladet, så det som sin hovedopgave at være offentlighedens vagthund på det økonomiske livs område.⁷ I Politiken hudflettede han i separate artikler og under den faste rubrik Handel og Økonomi de beretninger og regnskaber, der blandt andet blev fremlagt på generalforsamlinger i banker, forsikringselskaber, handels- og industrivirksomheder m.v. Uden omsvøb påpegede Brandes formelle fejl i regnskaberne og angreb vidtløftigheder og uklarheder, eksempelvis overflødige konti, der blot slørede gennemskueligheden. Revisionen blev også gennemheglet. Et karakteristisk eksempel er Handelsbankens årsregnskab for 1885, hvor Brandes påpegede det fysisk umulige i, at de to revisorer den 31. december kunne have kontrolleret kassebeholdningerne i bankens syv filialer landet over.⁸ Højremanden, professor Matzen sagde senere om Ernst Brandes, at *han begyndte med at skrive Kritiker i "Politiken", og disse Kritiker vare noget af det Ubehageligste, man havde seet.*⁹

Eksempler på Ernst Brandes' kritik fremkom også i Tilskueren, hvor han i 1886 og 1887 forfattede fire større artikler om børsforhold. I en af dem hed det:¹⁰

Landmandsbankens offentliggjorte Regnskab er yderst ubetydeligt affattet, og i Virkeligheden indeholder det slet ingen Regnskabsaflægelse. (...) Der findes i Bilagene til Regnskabet en Post, som tyder paa, at Banken ved Regnskabsafslutningen have udestaaende adskillige Millioner, hvoraf de skyldige Renter og Afdrag var udeblevne; men der mangler enhver Vejledning til Bedømmelse af disse nødlidende Fordringers virkelige Værdi.

Der fremkom lejlighedsvist krav om en samlet lovgivning, der regulerede regnskabsførelsen i erhvervslivet. En sådan lovgivning viste sig svær at gennemføre. Det første forsøg på at skabe en bogføringslov fandt sted i årene 1887-1890, men der kom til at gå et kvart århundrede, før det lykkedes.

I oktober 1887 fremsatte justitsminister J. M. V. Nellemann i Landstinget Forslag til Lov om Handelsbøgers Førelse. Forslaget blev vedtaget i Landstinget, men ved førstebehandlingen i Folketinget henvist til behandling i et udvalg, der ikke nåede at afgive betænkning. Det samme skete i de følgende rigsdagssamlinger. Det er nærliggende at se forslaget syltet som led i provisorieårenes visnepolitik, men der var også mere på spil.¹¹

Hensigten med Nellemanns forslag var at give nærmere regler for regnskabsførelse, herunder hvilke typer regnskabsbøger, som skulle føres. I henhold til forslaget skulle føres dagbog og særskilt kassebog, rebog og statusbog. Efter forhandlingerne i Landstinget blev også hovedbogen foreslået lovpligtig, idet virksomheder med en årsomsætning under 30.000 kr. samtidig skulle have ret til kun at føre en kassebog, en bog over gæld og tilgodehavender samt statusopgørelser. Der blev også fremsat detaljerede bestemmelser for, hvordan de enkelte bøger skulle føres. I det hele taget blev der lagt op til at følge det franske system (se kapitel 1). Loven skulle omfatte aktieselskaber samt enhver, der drev handel betinget af borgerskab eller næringsbevis. Det kom der en voldsom debat ud af. Blandt andet mente flere politikere, at landmænd burde være omfattet af bogføringspligten. Højremanden, højesteretsadvokat Herman B. Halkier udtalte:¹²

Jeg skal her først og fremmest nævne Landbruget, som navnlig under de nuværende Forhold jo ofte nærmest kan betegnes som Storindustri.

Forslag til Lov

om

Handelsbøgers Førelse.

(Fremsat i Landstinget den 4de Oktober 1887 af Justitsminister Nellesmann.)

§ 1.

Forpligtelse til at føre Handelsbøger i Overensstemmelse med nedenstaaende Bestemmelser paahviler:

- a) Enhver, Enkeltmand eller Selskab, som driver saadan Handel, hvis Udbøvelse er betinget af Borgerstab eller Næringsbevis paa Handel, Brændevinshandel ikke herunder indbefattet, eller som søger stadigt Erhverv ved at drive Vexeller- eller Bankforretninger, Spedition, Assurancforretninger mod Præmie eller Assurancagentur; eller som
- b) driver Stiksbrederi som Næringsvei eller Fabrikvirksomhed som Hovednæringsvei;
- c) Apothekere;
- d) Aktieselskaber og Kommanditaktieselskaber, der drive en hvilken som helst paa Erhverv rettet Virksomhed, selv om de ikke falde ind under Litra a, samt Sparekasser.
- e) Handelsberettigede, som, skjøndt de ikke ere anmeldelsespligtige, have anmeldt Firma til Handelsregistret.

Undtagne fra Reglen i Litra a ere:

Løpere samt de, der drive saadan Handel, som omhandles i Lov om Haandværks- og Fabrikdrift m. m. af 29de Decbr. 1857 §§ 49, 50, 52 og 57.

§ 2.

De Handelsbøger, som de i § 1 a til e ommeldte Personer og Selskaber skulle holde, ere: Dagbog og særskilt Kassebog, Brevbog og Statusbog. Det staar Enhver frit for ved Siden af disse Bøger ogsaa at føre andre, som han maatte finde hensigtsmæssige.

Dagbogen, Kassebogen og Brevbogen kan føres i saamange Dele, som Forretningens Omfang eller Bestaaenhed udkræver.

§ 3.

I Dagbogen skal, for saa vidt ikke Tilførsel derom sker i Kassebogen i Henhold til den følgende §, anføres Dag for Dag, saa vidt mulig i den Orden, hvori de have fundet Sted, alle Forretninger, som den Paagjældende har indgaaet, være sig for egen eller Andres Regning, og som staa i Forbindelse med hans Virksomhed, de Fordringer og de Forpligtelser, som derved eller paa anden Maade ere stiftede, med Udgivelse af Etkvibernes

Et lovforslag om handelsbøgers førelse blev fremsat i Landstinget i 1887 af justitsminister Nellesmann. Gennem tre år blev forslaget behandlet i Rigsdagen, hvorefter det i februar 1890 blev skrottet. Først 19 år senere fremsattes det næste forslag til en lov om regnskabers førelse. Rigsdagstidende 1887-1888, tillæg A, sp. 1647-48.

Andre erhverv, der ikke var omfattet af forslaget, blev bragt på tale i forhandlingerne, blandt andet sagførere, vekselere, bankierer, ingeniører,

entreprenører, teaterdirektører og husejere – sidstnævnte forstået som udlejere.

At lovforslaget ikke blev vedtaget, skyldtes især, at det indeholdt for store krav til de praktiske kundskaber i bogholderi rundt om i landet. Blandt de mange rigsdagsmænd, der fremhævede dette, var igen Halkier. Han sagde i den forbindelse:¹³

Der findes rundt omkring i Landet ikke en saadan merkantil Uddannelse, en saadan Indsigt i Regnskabs- og Bogholderivæsen, at det med Nytte lader sig gjøre at opstille saadanne Fordringer.

Da Folketinget i februar 1890 påny sendte lovforslaget i udvalg, blev det reelt henlagt. Banemanden var den senere finans- og handelsminister og udgiver af Haandbog i Handelsvidenskab (1894), Christopher Hage (1848-1930). I provisorieårene var Hage højt respekteret i alle lejre som en skarp analytisk og indsigtfuld mand, der som politiker var veltalende og indgød tillid. Hage imødegik lovforslagets grundprincip, det franske system, som efter hans mening var alt for vidtgående og ville gøre betydelig skade. Han hæftede sig blandt andet ved forpligtelsen til at gemme alle indkomne breve og andre bilag i 10 år. Sammenholdt med straffesammenholdt på seks måneders fængsel konkluderede Hage, at *hvis dette Forslag bliver til Lov, vil der inden et halvt Aar ikke findes den Kjøbmand her i Landet, som ikke er moden til Kachotten*.¹⁴ Efter Hages indlæg blev forslaget skrottet.

Først 22 år senere fik Danmark den første bogføringslov, nemlig Lov af 10. maj 1912 om Bogføring m.v. Lovens tilblivelse strakte sig over næsten tre år, og de meget lange diskussioner i begge ting koncentrerede sig om de samme problematikker som under forhandlinger om det forliste lovforslag i slutningen af 1880'erne. Antallet af bøger, regnskabskunderne hos mindre handlende, autorisation af bøger, mulighederne for kontrol samt hvilke grupper af næringsdrivende, der skulle være omfattet af loven, blev atter grundigt diskuteret. Diskussionerne vedrørende lovens område kredsede som tidligere især om håndværkere, men nu i særlig grad også om andelsbevægelsen. Landmændene blev dog næsten ikke nævnt og heller ikke omfattet af den endelige lov. Som en taler sagde i Folketinget, så faldt landbruget efter den hidtidige danske sprogbrug ikke ind under næringsdrift.¹⁵

Bogføringsloven omfattede alle enkeltmandsforretninger og selskaber, som drev handel, vekselerer- eller bankvirksomhed, kommissionshandel, sagfører-, forlags-, forsikrings- og mæglervirksomhed, apotek, bevært-

Nr. 98.
10de
Maj.

LOV

om

Bogføring m. v.*)

Vi Frederik den Ottende, af Guds Naade Konge til Danmark,
de Venders og Goters, Hertug til Slesvig, Holsten, Stormarn, Ditmarsken,
Lauenborg og Oldenburg,

Gøre vitterligt: Rigsdagen har vedtaget og Vi ved Vort Samtykke stadfæstet følgende Lov:

§ 1.

Enhver, Enkeltmand eller Selskab, der driver Handel, Vekselerer- eller Bankvirksomhed, Kommissionshandel, Forlagsvirksomhed, Forsikringsvirksomhed, Mæglervirksomhed, Apotek, Beværtning, Haandværk, Fabrikvirksomhed, Entreprenørvirksomhed, Virksomhed med Befordring af Personer, Gods eller Meddelelser, eller som for egen Regning driver Erhverv ved Regnskabsførelse (Ind- og Udbetaling) for nogen af de ovennævnte Virksomheder, er pligtig at føre Forretningsbøger i Overensstemmelse med de i denne Lov givne Regler. Saadan Forpligtelse paahviler endvidere Sagførere, der drive Virksomhed som saadanne, og andre, som erhvervsmæssigt uden offentlig Beskikkelse udføre juridiske Forretninger, samt Personer, der som Erhverv drive Teatervirksomhed eller forestaa Forlystelsesanstalter, for saa vidt den dertil meddelte Bevilling eller Tilladelse indeholder Paalæg om Forretningsbøgers Førelse. Endvidere Brugs-, Andels- og lignende Foreninger med begrænset Ansvar samt Foreninger, der ere forpligtede til at løse Næringsadkomst.

Bogføringspligten paahviler dog ikke den, som driver nogen af de Virksomheder, som omhandles i Lov om Haandværks- og Fabrikdrift samt Handel og Beværtning m. m. af 29. December 1857 §§ 16, 37, 50, 51, 52 og 53, eller som ifølge Lovgivningen har Ret til at omføre visse Varer uden Næringsadkomst, og ej heller Fragtmænd eller Skibsførere, som føre eget Skib. Ogsaa Haandværkere, der som Regel ikke beskæftige flere end 2 Medhjælpere, fritages for Bogføringspligten.

§ 2.

Uanset Forretningens Størrelse eller Virksomhedens Omfang paahviler det vedkommende forretningsdrivende, jfr. § 1, 1ste Stykke, at føre en *Kassebog*, i hvilken samtlige ind- og udgaaende Pengebetalinger daglig indføres særskilt for hver enkelt Post, eller, naar Bibøger føres, med en samlet Sum for hver af disse. Indtægter, hidrørende fra kontant Salg, kunne indføres som en enkelt Post for samtlige en Dags Salg. Endvidere skal der føres en *Hovedbog* og en *Statusbog*, i hvilken der en Gang aarlig for det sidst forløbne Regnskabsaar vil være at indføre Forretningens Status (med Angivelse af Aktiver og Passiver) saaledes, som samme stiller sig efter omhyggelig Hensyntagen

*) Udfærdiget gennem Ministeriet for Handel og Søfart. Se Rigsdagstidenden for 1911—12: Landst. Tid. Sp. 831, 1278, 1337; Folket. Tid. Sp. 102, 1011, 5093, 5751; Till. A. Sp. 2907; Till. B. Sp. 655, 1831; Till. C. Sp. 347, 1327.

Nr. 98. Lov om Bogføring m. v.

Danmarks første bogføringslov 1912. Som i det gamle forslag fra slutningen af 1880'erne var lovens virkeområde nævnt i § 1. Lovtidende A, 1912, s.524.

ning, håndværk, fabrik-, entreprenør- og befordringsvirksomhed. Dertil kom personer, der drev teater eller forlystelser som erhverv, såfremt deres bevillinger indeholdt pålæg om forretningsbøger. Til sidst nævntes brugsforeninger, andelsforeninger og tilsvarende foreninger med begrænset ansvar samt foreninger, der var forpligtede til at løse næringsadkomst. Undtaget fra loven var blandt andet håndværkere, der ikke normalt beskæftigede flere end to medhjælpere.

Kassebog, hovedbog og statusbog blev påbudt. Ved indførslen af den årlige status i hovedbogen kunne statusbogen dog bortfalde. Førtes flere bøger end disse tre, bør fornøden angivelse om disse bøger findes i statusbogen. Endelig blev alle de bogføringspligtige pålagt at opbevare regnskabsbøgerne og alle forretningsbreve, kopibøger, telegrammer, regninger og andre bilag m.v. i så langt et tidsrum, at mulige krav, der kunne rejses af eller mod den bogføringspligtige i henhold til Lov om Forældelse af visse Fordringer af 22. december 1908, kunne belyses. Det betød i almindelighed en opbevaringspligt i fem år. Straffebestemmelserne blev samtidig flyttet fra 1866-straffeloven til bogføringsloven. Herefter kunne fallenter, der *har forvansket, bortskaffet eller tilintetgjort disse Bøger eller har ført dem paa en uredelig Maade eller i svigagtig Hensigt undladt at føre dem, straffes (...) med Fængsel paa Vand og Brød eller med Forbedringshusarbejde indtil 6 Maaneder*.¹⁶ Grove uordener med regnskabsførelsen eller opbevaringen kunne straffes med bøder eller simpelt fængsel indtil seks måneder.

Af andre love, der fik betydning for virksomheders regnskabsføring og -aflæggelse, kan nævnes revisorloven af 1909 (se senere) samt den første aktieselskabslov, der blev vedtaget i 1917 (se kapitel 4). Endelig skal nævnes skattelovgivningen. Med skattereformen i 1903 blev der foruden personlig indkomst- og formueskat også indført selskabsskat, men ikke alle selskaber var skattepligtige. I første omgang var det primært aktieselskaber, mens andelsselskaber, kreditforeninger, sparekasser og lignende var undtaget. Ved en ny skattelov i 1922 blev stiftelser, korporationer og selvejende institutioner gjort skattepligtige, hvis de drev erhvervsvirksomhed og ikke anvendte deres overskud til almennyttige formål. I 1903 udgjorde skattesatsen 2 % af selskabernes overskud, dog med et fradrag på 4 % af den indbetalte aktiekapital. Med fradraget søgte man at undgå dobbeltbeskatning både hos selskabet og hos aktionæren af udbytte. Disse satser blev løbende reguleret, og under de to verdenskrige indførtes forskellige tillægsskatter. Den progressive selskabsskat blev i slutningen af 1940'erne kritiseret, blandt andet fordi den kunne have en uheldig indvirkning på måden, som virksomhederne indrettede deres egenkapital på.¹⁷

Uddannelsesforhold

Efter næringslovens ikrafttræden i 1862 blev der for alvor sat skub i udviklingen af egentlige handelsskoler, men forløberne var de private handelsakademier. H. R. Grüners akademi, grundlagt i 1843, blev i de første 15 år søgt af cirka 400 elever, mens antallet fra 1858 til 1906 var 2.235, hvoraf 1.511 tog afgangseksamen. Formålet med det etårige normalkursus, der både var for mænd og kvinder, var *at uddanne et dygtigt Forretningspersonale, som vil være i Stand til at paatage sig betroede Pladser i større Forretninger af enhver Art.*¹⁸ Undervisningsplanen var da også ambitiøs og omfattede:

- Bogholderi
- Handelskorrespondance (dansk, engelsk og tysk)
- Regning (alle arter af handelsregning)
- Retslære (handelsret, søret og vekselret)
- Handelsvidenskab og økonomi
- Handelsgeografi med handelshistorie og statistik
- Sprog (dansk, engelsk og tysk)
- Skrivning og stenografi (evt. maskinskrivning)

Chr. H. Nielsen, der var tredje generation af handelshuset Chr. H. Nielsen i Hjørring, blev i 1888-1889 sendt til Grüners akademi. Som del af handelsvirksomhedens arkiv er bevaret 20 forskellige hæfter indeholdende større og mindre skriftlige opgaver, som han udarbejdede i de økonomiske fag. Alle er udført med stor flid og akkuratesse, og blandt papirerne findes også et 20 siders langt manuskript med titlen Dobbelt Bogholderi, udarbejdet på foliosider og med stor kalligrafisk sikkerhed.¹⁹

Det var dog ikke alle kommende handelsfolk, der lærte bogholderi på denne måde. I provinsbyerne skete oplæringen i midten af 1800-tallet endnu kun tilfældigt. Om sin læretid i Odenses største manufakturhandel i 1840'ernes sidste halvdel fortæller C. F. Tietgen, at han lærte sig handelskorrespondance ved at afskrive den udgående post i kopibogen; at han fik viden om pengeforhold og bogholderi gennem firmaets bogholder, og at han erhvervede sig sprogkundskaber ved samtaler med søfolk.²⁰ I forhold til tidens krav manglede der klart handelsskoler.

I de fleste købstæder blev der dannet handelsforeninger – eller handelsstandsforeninger – i årene efter næringslovens ikrafttræden i 1862. Ved århundredeskiftet var der omkring halvtreds foreninger, og meget hurtigt efterlystes her bedre uddannelsesmuligheder for handelslærlinge. Handelsforeningerne i Odense og Århus er karakteristiske eksempler.

Den jyske Handelshøjskole åbnede 1. maj 1905. Der blev undervist på et etårigt kursus og på et halvårigt kursus. De pæne unge mennesker havde vel nok deres flotteste tøj på, da fotografen var på besøg, men ellers er der næppe tvivl om, at man som handelsskoleelev normalt var velklædt. Bag dem står lærerne, blandt andet Jensenius Klit, som forfattede adskillige lærebøger i bogføring. Desværre er hverken elevernes eller lærernes navne tydeligt angivet på de årlige klassefotos i skolens arkiv i Erhvervsarkivet. Foto af de etårige elever 1911-1912.

Odense Handelsforening blev stiftet allerede i februar 1862. I juli samme år fremsatte en lærer ved byens katedralskole et forslag om oprettelse af en aftenskole for handelsbetjente og handelselever i vintermånederne. Forslaget vandt handelsforeningens bifald, og 1. oktober forelå en undervisningsplan for et treårigt aftenskoleforløb. Fagene omfattede dansk, skønskrivning, regning, tysk, engelsk og bogholderi. Der meldte sig 48 elever til undervisningen, der skulle foregå to aftener om ugen.²¹

Aarhus Handelsforening blev stiftet i oktober 1862. I januar 1864 fremsatte en lokal købmand forslag om en aftenskole for kommisser og lærlinge, og ideen blev hurtigt fremmet. Et cirkulære til handelsforeningens medlemmer resulterede i 30 indtegnede elever, altså lærlinge og unge handelsbetjente. Undervisningsfagene blev bestemt til dansk, tysk, engelsk, regning og skrivning. I indledningen til undervisningsplanen blev følgende målsætning opstillet:²²

1. at bringe Handelselever til at kunne skrive deres Modersmaal korrekt.
2. at regne på en praktisk, let og grundig Maade.
3. at kunne nogenledes udtrykke sig, saavel mundtlig som skriftlig, i det tyske og engelske Sprog.
4. at kunne skrive en smuk og flydende Haandskrift.
5. at bringe sine Kundskaber til særlig Anvendelse for Handelsfaget.

Sammenholdt med undervisningsplanen i Grüners Handelsakademi synes både fagudbuddet og målsætningerne i den århusianske handelsskole ret beskedne. Undervisningsforløbet var sammensat som et firårigt forløb med fire timer om ugen i vinterhalvåret og to timer i sommermånederne, men sommerskolen afskaffedes efter nogle år. Nok så vigtigt var det, at efterhånden som eleverne rykkede op gennem klasserne, blev undervisningen mere handelspræget. Handelskorrespondance kom til at indgå i sprogfagsundervisningen, og regning blev til handelsregning, herunder specielt kalkulationer og kontokurantberegninger. Efter nogle års erfaringer blev undervisningen i de ældste klasser suppleret med bogføring og kontorarbejde.²³

Frem til århundredeskiftet blev der skabt lignende handelsskoler i omkring 40 danske købstæder. Hovedstaden haltede bagefter i 1860'erne og 1870'erne. I forlængelse af lavstraditioner dannede de enkelte brancher lærlingeskoler, der fastholdt det gammelkendte. Behovet for en handelsuddannelse havde dog været erkendt helt tilbage i slutningen af 1700-tallet. Storkøbmanden Niels Brock, som døde i 1802, testamenterede 10.000 rigsdaler til oprettelsen af et legat, der skulle anvendes til at bygge en grosserer-skole eller til at begynde handelsundervisning i lejede lokaler. Af legatet, hvis bestyrelse var overladt Grosserer-Societetets Komité, blev der frem til 1880'erne kun lejlighedsvist uddelt mindre portioner af renterne. I starten af 1880'erne var legatets kapital vokset til cirka 300.000 kr. I et møde på Børsen i 1884, hvor uddannelsesspørgsmål blev drøftet, udtalte C. F. Tietgen sig skeptisk med hensyn til, hvor meget en ung handelsmand kunne læse sig til. Praktisk erfaring var dog at foretrække, mente han. Da Tietgen året efter blev valgt til formand for Grosserer-Societetets Komité og dermed også formand for Det Brockske Legat, skiftede han dog mening. Under medvirken af Ludvig Schrøder, forstander på Askov Højskole, fik Tietgen udarbejdet et skoleprogram, der indbefattede en realskole for handelselever, nogle fortsættelsesklasser og en egentlig handelshøjskole. Den ambitiøse plan forklarede Ludvig Schrøder med, at forretningsmanden i dannelsesmæssig henseende burde ligestilles med

akademikeren. Målet var først nået, når der i hovedstaden var en handels-højskole med det formål *at uddanne virkelige Købmænd, der ogsaa som Ledere af større dermed beslægtede Virksomheder som Banker, industrielle Anlæg, Rederier og Assuranceselskaber kunde gøre god Fyldest.*²⁴

De Brockske Handelsskoler startede 1. maj 1888 i lejede lokaler, men blev en fiasko, idet kun få elever søgte ind på skolen. Bedre blev det ikke, da skolen efterfølgende fik til huse i et nyopført skolepalads i imiteret Rosenborgstil på hjørnet af Toldbodgade og Skt. Annæ Plads. Det faglige uddannelsesniveau var alt for højt, og man endte snart med kun at udbyde et toårigt kursus. I 1908 gav Grosserer-Societetets Komité op og overlod skolen og dens ledelse til Foreningen til Unge Handelsmænds Uddannelse. To år senere ændrede skolen navn til Niels Brocks Handelsskole.³¹

Foreningen til Unge Handelsmænds Uddannelse var stiftet i november 1880, og havde i januar 1881 startet undervisning i lokaler hos Efterslægtsselskabets Skole. Den derværende skoleleder, Fr. Bokkenheuser, blev nu også leder af foreningens undervisning, som siden antog navnet Købmandsskolen. Hermed kunne man have ventet, at undervisning i bogholderi ville blive opprioriteret. Skoleudvalget satsede dog på sprogfagene i et sådant omfang, at skolen i den første halve snes år er blevet karakteriseret som en sprogskole. Handelsskolemanden, historikeren Jens Vibæk konstaterer:³²

Sprogkundskaber var efter datidens opfattelse det eneste, man ikke kunne bibringe de unge mennesker i praksis, ellers kunne de lære alt dér, undtagen måske nogle subtilere former for kalkulation og kontokurant.

Elevmæssigt gik det dårligt. I 1881 havde foreningens aftenskole 73 elever, året efter 195, men så gik det ned ad bakke til 91 elever i 1890.

Samme år modtog foreningen et tilbud fra C. F. Tietgen om at benytte De Brockske Handelsskolerens nye skolebygning på Skt. Annæ Plads til aftenundervisningen. Fra 1892 blev foreningens undervisning desuden overladt lederen af De Brockske Handelsskoler, dr.phil. H. L. Møller. Frem til hans afgang i 1902 mere end tidobledes foreningens elevtal til 924. Forklaringen hang blandt andet sammen med en vigtig fornyelse i fagudbuddet. H. L. Møller indførte straks bogføring som fag, og det blev en så overvældende succes, at adgangsbegrænsning truede, og i slutningen af 1890'erne måtte Foreningen til Unge Handelsmænds Uddannelse etablere afdelinger på Vesterbro og Nørrebro.³³ I januar 1902 indviede foreningen sin egen store bygning, Købmandsskolen, på hjørnet af Fiol-

stræde og Nørre Voldgade. Primus motor i nybyggeriet var foreningens formand fra 1896 til 1917, grosserer Holger Petersen, og ved indvielsen fremhævede han først de elementære fag, det håndværksmæssige, nemlig retskrivning, regning og bogføring, først derefter kom sprogundervisningen ind i undervisningsplanen.³⁴

Udviklingen af handelsundervisningen uden for hovedstaden skete efter grundige drøftelser i handelsorganisationerne. I 1880'erne sluttede de lokale handelssammenslutninger sig sammen i regionale foreninger. Den jyske Handelsstands Centralforening blev som den første dannet i 1883, og hurtigt fulgte tilsvarende sammenslutninger på Øerne. I disses regi blev undervisningsspørgsmål ofte taget op. En af handelsskolesagens flittigste forkæmpere, Koldingkøbmanden Rasmus Kaalund (1838-1913), holdt ved handelsmødet i København 9.- 11. september 1884 et vigtigt foredrag om emnet.³⁵ Kaalund skitserede den aktuelle situation vedrørende lærlinges praktiske færdigheder og muligheder og fremlagde derpå

Kraagelund nr. Ørbæk, d. 6 juli 1912

Cornus C Mathiasen har været hos mig fra 1 Juli 1912 og til Dato for at anlægge mit Bogholderi og derefter at give mig et Kursus i samme.

Han har anlagt Bogholderiet med ~~en~~ Akkuratesse og Bestemthed og har givet mig en grundig Undervisning i Bogføring, hvorfor jeg vel anbefale ham for hvem som maatte ønske sig en dygtig og hurtig Kontormand.

Købmand Hans P Petersen

De unge handelsskoleelevers tillærte viden spredte sig i samfundet. Carl Theodor Mathiasen (1887-1967) var uddannet som kommis i Mariager og gik på Den jyske Handelshøjskole i Århus i 1909. Han fik herefter ansættelse ved en købmand i Højslev, en butik, han overtog i 1916 og drev frem til 1957. Af denne anbefaling fremgår det, at han i sommerferien 1912 tilbragte en uge hos Hans P. Petersen ved Ørbæk for "at anlægge mit Bogholderi og derefter at give mig et Kursus i samme". Og det gjorde han "med Akkuratesse og Bestemthed" ifølge købmanden. Anbefaling i C.T. Mathiasens arkiv i Erhvervsarkivet.

en plan for det optimale uddannelsesforløb, herunder mulighed for at tage en videregående teoretisk undervisning ved et handelsakademi og for at tage på et udlandsophold. Det sløvede ærgerrigheden kun at færdes herhjemme under mindre forhold. Endelig leverede Kaalund en bredside mod aftenskoleundervisningen. De unge skulle modtage dagundervisning, helst i de tidlige morgentimer.

Om den unge Mand, naar han skal gøre rent i Butikken, gaar og halvsover, gør ikke Noget, men naar han skal modtage Undervisning, skal han være frisk.

Det var i øvrigt ved dette møde, at C. F. Tietgen bemærkede, at betegnelsen 'unge Handelsmænd' var en affekteret betegnelse for drenge, som lige var kommet i lære. De var handelslærlinge, mente Tietgen, der også plæderede for, at købmanden stak dem en bog i hånden, som de kunne læse i tidligt om morgenen eller sent om aftenen.

Etableringen af en egentlig handelsmedhjælpereksamen fandt sted efter grundige forarbejder i Den jyske Handelsstands Centralforening. Uddannelsesforløbet var treårigt med 30 uger á 6 timer. Det første år blev der dog lagt forsigtigt ud. Med det ugentlige timetal i parentes så planen sådan ud:

1. år: Skønskrivning (1), dansk (2), regning (2) og handelsregning (1).
2. år: Dansk (2), handelsregning og kalkulation (2), bogholderi (1) og frit fag (1).
3. år: Handelsregning og korrespondance (2), bogholderi, handels- og vekselret (3) og frit fag (1).

Den første eksamen afholdtes i 1893. Der blev afholdt mundtlig eksamen i dansk, bogholderilære og handels- og vekselret. Den skriftlige eksamen blev fordelt over 23 timer på følgende fag (timetal i parentes):

- Bogholderi: Memorialen (4) og hovedbogen (4).
- Regning: Diskontoregning og vekselarbitrage (4), Kontokurant med rentetal og skala (4) og kalkulation (4).
- Handelskorrespondance (3).

Omkring århundredeskiftet vandt timeplanen også indpas på Øerne, dog ikke i hovedstaden. Som følge af det veltilrettelagte uddannelsesforløb steg antallet af handelsmedhjælpere i de følgende år stærkt.

Inden vedtagelsen af handelsskoleloven af 1920 (se kapitel 4) var der altså både i København og i provinsbyerne efterhånden skabt gode muligheder for, at handelslæringer kunne erhverve sig teoretiske kundskaber i handelslære, herunder i bogholderi. Samtidig må det også antages, at handelslæringerens konkrete udnyttelse af denne mulighed utvivlsomt berodde på købmandens indstilling til uddannelse.

Undervisning i bogføring skete efterhånden også ved andre fagskoler. Det gælder landbrugsskolerne (se næste afsnit) og ved Teknologisk Institut. Da instituttet blev oprettet i 1906 som en fagskole for håndværk og mindre industri, kom bogholderi og kalkulation med blandt kursusfagene.³⁶

Lærebøger i bogføring 1850-1920

I slutningen af 1880'erne blev det i Rigsdagen under forhandlinger om en lov om handelsbøgers førelse gentagne gange påpeget, at der især blandt småkøbmænd var ringe kendskab til bogføring. Imidlertid udkom der i årene efter næringsloven af 1857 en stadig voksende strøm af lærebøger og vejledninger i bogføring. En sammentælling er forsøgt i Appendiks 3, der blandt andet støtter sig på en gennemgang af Dansk Bogfortegnelse for årene fra 1850 til 1920. Samlet ses i alt 390 udgivelser, men antallet er behæftet med adskillige usikkerhedsmomenter, jf. den indledende kommentar i Appendiks 3. Sammentællingen giver derfor alene et fingerpeg om tendenser vedrørende lærebogsudgivelsen i perioden.

Tabel 1. Lærebøger i bogføring (m.v.) udgivet i Danmark 1850-1920.

Branche	Antal
Generelt	88
Handel	129
Håndværk	54
Industri	13
Landbrug	84
Finans	4
Transport	1
Husholdning m.v.	17
I alt	390

Kilde: Dansk Bogfortegnelse 1841/1858 – 1920. Se Appendiks 3.

De mange udgivelser spænder bredt. Der er tale om småskrifter på blot nogle få sider, som er indføringer i de mest enkle regnskabsprincipper, små øvelsesopgaver eller i nogle tilfælde alene kursusprogrammer. Der er også småskrifter med mindre trykte foredrag eller som lærebogsserier, eventuelt forsynet med lærervejledninger og facitlister. Og endelig er der tale om egentlige bøger på flere hundrede sider. Mange af disse udkom i adskillige udgaver og oplag.

Sondringen i sammentællingen mellem de generelle lærebøger og handelslærebøger er lidt svævende. De fleste bøger henvendte sig til kommende handelsfolk – eller måske rettere: kvindelige og mandlige kontorfolk i primært handelsvirksomheder. Bogføring blev fortsat betragtet i nær tilknytning til handelen. Men den basale bogføringsviden, som læres her, egnede sig naturligvis også for en industrivirksomheds salgskontor, hvor bogføringen lignede den tilsvarende fra en handelsvirksomhed. Derfor er det ikke overraskende, at der i perioden frem til 1920 kun var ganske få udgivelser, som var direkte rettet mod industrien. I det lys er det heller ikke så mærkeligt, at et overraskende stort antal lærebøger var målrettet håndværkere. Opfattelsen synes at have været, at de store virksomheder havde styr på tingene i kraft af dygtige kontorfolk, men at håndværkeren og de mindre industridrivende havde behov for hjælp. Det emmer af skolefilantropisk virksomhed, som det for eksempel kendes fra Teknologisk Instituts første årtier.

Det høje antal lærebøger og vejledninger for landmænd må ses i samme lys. Ganske vist var Danmark i perioden først og fremmest et landbrugsland, endog med et stærkt ekspanderende landbrug, men den enkelte landmand havde nu næppe brug for detaljeret regnskabsføring. En bog som for eksempel *Det dobbelte Bogholderis Teori samt dets anvendelse ved Landbrugsregnskaber* af O. Staggemeier (1905) synes alene ud fra titlen ganske vidtløftig, da enkelt bogholderi i mange landbrugsbedrifter ganske givet var nok.

En af grundene til omfanget af lærebøger i landbrugsbogføring var ihærdige mænd, der arbejdede for unge landmænds generelle dygtiggørelse. S. C. A. Tuxen (1848-1924), fra 1889 forstander for den nyoprettede Malling Landbrugsskole, var pædagog med liv og sjæl. Kun få har som ham forsøgt at uddanne landmænd til at føre deres egne regnskaber i stedet for at overlade dette til konsulenter i landboforeningerne. Hovedværket var *Landmandens Regnskabsbog I-IV* (1899) med tilhørende tekstbog (samt senere udgaver frem til 1912). Tuxen trak sig tilbage fra skolen i Malling i 1902 uden nævneværdig succes med disse bestræbelser. Indførelsen af bogføring i landbruget fik siden andre forkæmpere, men de for-

HAANDBOG

I

HANDELSVIDENSKAB

UNDER MEDVIRKNING

AF

FULDMEGTIG VED STATSBANERNE N. J. U. ANDERSEN, FULDMEGTIG I POSTVESENET R. ARNKIEL,
ASSISTENT I NATIONALBANKEN N. J. BADEN, CAND. MAG. P. O. DAHLBERG, PROFESSOR V. FALBE-HANSEN,
POSTEKSPEDIENT V. H. FINSEN, AUDITOR TH. GAD, CAND. JUR. A. GNUDTZMANN, VEKSELLERER, KONSUL TH. GREEN,
CAND. JUR. HENR. HANSEN, LIEUT., REGNELERER L. HERTZ, KAPTAIN J. S. HOHLENBERG,
CAND. MAG. S. JOHNSEN, TOLDINSPEKTØR C. W. KRUSE, KONTORCHEF I NATIONALBANKEN E. MEYER,
LABORATORIEFORSTANDER K. MEYER, VAREMÆGLER J. P. OLSEN, TELEGRAFIST TH. W. PETERSEN WOLMER,
REDAKTØR, CAND. POLIT. A. PETERSEN-STUDNITZ, PROFESSOR, DR. JUR. W. SCHARLING,
KONTORCHEF, CAND. POLIT. J. SCHOVELIN, VEKSELLERER S. H. SIMONSEN,
FABRIKMESTER, CAND. POLYT. N. G. STEENBERG, PROFESSOR, DR. JUR. JOH. STEENSTRUP,
CAND. JUR. E. TYBJERG M. FL.

UDGIVEN AF

C. H A G E.

FORLAGSBUREAUET I KJØBENHAVN

TRYKT HOS NIELSEN & LYDICHE.

1894

Bogføring indgik naturligvis i det store værk Haandbog i Handelsvidenskab, der havde Christopher Hage som redaktør, og som udkom i 1894. Men emnet var placeret bagest i bogen – nationaløkonomien var vigtigere, og den var som basisviden i front. I de syv udgaver af 'Hages Håndbog' frem til 1954 får også historikere megen solid viden om regnskabsprincipperne gennem årene.

måede heller ikke at trække udviklingen i denne retning.²⁵ Det skal dog nævnes, at der blev undervist i bogføring ved landbrugsskolerne, men at omfanget ikke var stort. I 1890-1891 fik eleverne ved Dalum Landboskoles seks måneder lange kursus kun 29 timers undervisning i bogføring ud af i alt 777 timers undervisningstimer. Ved Tune Landboskoles ni måneders kursus i 1920-1921 var timetallet 60 ud af 1.460.²⁶

De store fagbogsforlag som Gyldendal, Gad, Carl Larsen, Schubothe og flere andre stod i disse år som de store udgivere af lærebøger i bogføring, men de tekniske skoler rundt om i landet havde også en bid af markedet, hvor naturligvis de lokale handelsskoler også gjorde sig gældende – i mere eller mindre skøn samdrægtighed med handelsskolelærere, der udgav lærebøgerne på eget forlag.

Blandt den store mængde bogføringslitteratur skal især bemærkes Haandbog i Handelsvidenskab, udgivet første gang af C. Hage i 1894. Værket udkom i 1954 i syvende og sidste udgave under titlen Hages Haandbog for Handel og Industri. For generationer af handelsfolk har Hages håndbog været uomgængelig både som lærebog og som praktisk opslagsbog. Den første udgave var et samleværk på knap 1.300 sider forfattet af i alt 26 personer. Afsnittet om bogholderi var kun et blandt en snes forskellige emner, af hvilke andre også havde betydning for regnskabsvæsenet, eksempelvis prisnoteringer, obligations- og vekselret, brug af vekslere og handelsregning.

En teoretisk og praktisk fremstilling af et handelsbogholderi (1894)

Assistent og senere kontorchef N. J. Baden, der omkring århundredeskiftet udgav flere lærebøger i bogføring og underviste ved Niels Brocks Handelsskole, vakte ikke i indledningen til afsnittet om bogholderi i førsteudgaven af C. Hages Haandbog i Handelsvidenskab.²⁷

Den strengeste Orden, Nøjagtighed og Klarhed ere uafviselige Betingelser for et fyldestgørende Bogholderi; men samtidig bør man undgaa al overflødig Vidtløftighed og Indviklethed, som spilder Tid og Arbejde og kun tjener til at forringe Overskueligheden.

Badens fremstilling omhandler typerne af regnskabsbøger og deres førelse, altså således, som det blev præsenteret for handelsmænd i 1894, og med de betegnelser, som man vil kunne møde i bevaret regnskabsmateriale fra en handelsvirksomhed på denne tid. Regnskabsbøgerne skulle

give hurtige og sikre oplysninger om udestående fordringer og gældsforpligtelser, om beholdninger af penge, varer og værdipapirer, om indkøbs- og salgspriser og om løbende udgifter af enhver art. Desuden skulle bogføringen vise det økonomiske resultat i enkeltheder og som helhed og derved også forøgelsen eller formindskelsen af formuen.

Endvidere maa Bøgerne gribe saaledes ind i hverandre, at man ved at slaa efter straks kan følge den enkelte Forretning fra dens begyndelse af og under hele dens videre Forløb.

Kravene til et fyldestgørende bogholderi beroede naturligvis på forretningens art og omfang. I alle tilfælde var det nødvendigt med væsentlige forskelligheder i bogføringens indretning. Dette lod sig imidlertid let gøre, hvis man havde tilegnet sig de ledende grundprincipper.

Baden introducerede først enkelt bogholderi. Ved anvendelse af dette system førtes journal og hovedbog, ligesom kassebogen og memorialen ikke let kunne undværes. Førelsen af disse bøger adskilte sig fra dobbelt bogholderi på flere punkter. I det enkelte bogholderi var det skik ikke at overføre andre poster fra kassebogen og memorialen til journalen end de poster, der skulle indføres i hovedbogen. Dennes formål i det enkelte bogholderi var alene kontrol med tilgodehavender og gældsforpligtelser. Som grundregel skulle en hovedbog udarbejdet efter det enkelte bogholderis princip derfor kun indeholde personkonti, hvortil hver post kun blev indført én gang. Denne form for hovedbog svarede altså til kontokurantbogen (reskontroen) i det dobbelte bogholderi. Da hovedbogen ikke indeholdt upersonlige konti (også kaldet 'sagkonti' og 'døde konti', eksempelvis konti over varer, vekslers, accepter m.v.), måtte der vedrørende sådanne forhold føres en række hjælpebøger, som også blev benævnt kontrolbøger eller skontri. Vekselfordringer kunne for eksempel indføres i en vekselkontrol, fonds og aktier i en effektskontrol og varelageret i en vareskontrol (varebog). Det var ikke helt udelukket, at en hovedbog efter det enkelte bogholderis princip kunne indeholde enkelte upersonlige konti som eksempelvis en omkostningskonto.

Ved anvendelse af det enkelte bogholderi kunne, såfremt der samtidig blev udarbejdet inventurer ved årets begyndelse og afslutning, foretages en pålidelig årsopgørelse, som viste formuens størrelse og årets resultat. Regnskabet enkelte dele fremtrådte som brudstykker uden en fast indre sammenhæng, hvorfor der skulle udvises større opmærksomhed ved anvendelse af årsopgørelser efter det enkelte bogholderis princip.

Baden gennemgik herefter det dobbelte bogholderis principper. Modsat det enkelte bogholderi omfattede hovedbogen både personkonti og upersonlige konti, og enhver post måtte indføres på to forskellige konti: på den ene i debet og på den anden i kredit. I de øvrige grundbøger er tillige anført oplysninger om debitor og kreditor. I kassebogen er enten anført debitor eller kreditor, altså den konto, der er debiteret eller krediteret beløbet. I journalen og memorialen er både debitor og kreditor anført; først debitor angivet ved 'til' eller 'an', dernæst kreditor angivet ved 'pr'. Posterne er herefter transporteret til de respektive debet- og creditsider i hovedbogens konti. Der kan desuden være ført en lang række bibøger (se senere).

Det dobbelte bogholderi anvendtes forskelligt rundt om i Europa og i USA, således at der kan tales om nationale standarder. I Danmark, hvor der ikke var regler for førelsen af de enkelte bøger, blev der i praksis brugt to systemer, nemlig det franske system og det tyske system. Baden tog da også udgangspunkt i en grundig beskrivelse af de to systemer, således som de ideelt set burde anvendes i handelsvirksomheder.

Han pointerede, at det var et grundprincip i begge systemer, at alle poster skulle indføres i hovedbogen, og at ingen post kunne indføres i hovedbogen uden at have passeret journalen. Derfor lå forskellen i måden at føre journal og hovedbog på. Begge systemer opererede med en samlejournal, hvortil oplysninger fra kassebog og en grundjournal skulle overføres. Inden for begge systemer kunne grundjournalerne være opdelt i flere bøger. Ved en sådan opdeling kunne visse grupper af ensartede poster som kassejournal, vekselsjournal, varejournal m.v. være samlet. Uanset om journalen således blev delt op i flere bøger eller holdt samlet i én, førtes den forskelligt i de to systemer.

Efter det franske system skulle journalen – eller journalerne – føres dag for dag, og alle poster uden undtagelse indføres i umiddelbar rækkefølge efter den dato, som de forekom. Denne fremgangsmåde er i overensstemmelse med journalens egentlige funktion. Fordelen var, at hovedbogen også kunne føres dagligt. Ulempen var, at journalen ofte blot blev en afskrift af forskellige forbøger som kladdebog og lignende og medførte en ekstra arbejdsbyrde. Da hovedbogen således blev ført dagligt, blev denne derfor også mere omfattende, altså indeholdt mange flere poster end hovedbogen under det tyske system. Det var dog et væsentligt fortrin, at hovedbogen til stadighed blev ført ajour og til enhver tid kunne vejlede om driften. Omvendt svulmede hovedbogen i store virksomheder op til ganske u håndterlige dimensioner, måske med tusinder af konti, og eftersporingen af indsnegne fejl blev vanskeliggjort.

Det fortsat voksende erhvervsliv krævede solide informationer. Fra 1886 blev udsendt Københavns Børstidende, hvis kurslister, skibslister m.m. siden indgik i Dagbladet Børsen. De gamle aviser kan nu være nyttige i historiske undersøgelser.

I det tyske system skulle posterne indføres i samlejournalen for et længere tidsrum ad gangen, sædvanligvis en gang om måneden. Dette muliggjorde en samlet indføring af de poster, som vedrørte samme konto. Inden for hver samlepost skulle optegnelserne anføres kronologisk. Der blev altså allerede i journalen skabt et mere samlet overblik end ved det franske system. Baden anvendte ikke betegnelserne journal og samle-

journal som beskrevet i kapitel 1, og han betegnede de dagligt førte bøger som hjælpebøger, men skrev dog, at *journalen rettere burde kaldes Mensual, 'Maanedsbog'*. I hovedbogen skulle så alene anvendes de sammen- dragne tal for hver konto i måneden. Derved fik man en hovedbog, der kun indeholdt summariske tal. En hovedbog med sådanne stærkt sam- mentrængte oversigter var i reglen tilstrækkeligt, for så vidt de nødven- dige specificeringer fandtes andetsteds, altså i løbende ajourførte bibøger.

Historikere må altså især være opmærksomme på, at såfremt en hoved- bog kun giver nødtørftige, summariske talangivelser, er det tyske system anvendt, og mere detaljerede oplysninger skal så ofte findes i samlejour- nalen eller nogle af grundbøgerne.

Som eksempel på en bibog, nævner Baden kontokurantbogen (reskon- troen). Denne skulle indeholde de personlige konti. Når disse ikke blev udspecificerede i hovedbogen, skulle en kontokurantbog føres daglig og uafhængig af samlejournalen. Den var desuden nyttig til renteberegninger m.v. Af andre typer hjælpebøger nævnes en lagerbog, også kaldet varebog, til specifikation af varebeholdningerne samt vekselbog, acceptbog, kø- bebog, salgsbog, ordrebog, afskibningsbog, fakturabog, salgsregningsbog, kalkulationsbog, forfaldsbog, kontrabøger med debitorer og kreditorer, as- surancebog, portobog samt kassebog for småudgifter.

Blandt mere overordnede bøger blev privathovedbogen fremhævet af Baden. Den almindelige hovedbog rummede oplysninger om hele virk- somhedens formueforhold, og selv underordnede medhjælpere kunne gøre sig bekendt med disse. Derfor kunne hovedbogen opdeles, således at visse konti blev ført i en særlig privathovedbog, hvortil kun de mest be- troede havde adgang. Hovedbogen med de øvrige konti kaldtes så for ge- neralhovedbogen. Baden bemærkede, at teoretisk set kunne et fuldstæn- digt dobbelt bogholderi efter en nyere metode føres ved hjælp af en eneste bog, idet hovedbogen kunne indrettes og føres som en kombination af en journal og en hovedbog, og derfor benævnes journal-hovedbog (det ame- rikanske kolonnesystem).

I Badens fremstilling fik statusbogen og statusopgørelsen særlig op- mærksomhed. Førelsen af en særskilt statusbog var påbudt i mange lande, men ikke i Danmark, hvor der alene fordredes en årlig statusopgørelse, som kunne indføres i hovedbogen og derefter ikke krævede en særskilt bog. Da statusopgørelsen forudsatte hovedbogens afslutning, gennemgik Baden først de vigtigste konti i hovedbogen.

Antallet af konti i hovedbogen beroede på virksomhedens art og om- fang. Alle forretningsforbindelser skulle som hovedregel have sin egen konto med angivelse af køb og salg samt beregning af renter, provision

m.v. Da det let kunne blive omstændeligt at oprette en konto for de forretningsforbindelser, som man kun sjældent handlede med, kunne der laves en konto for diverse debitorer og en konto for diverse kreditorer, eventuelt sammenlagt til en konto for diverse. Blev der ført en særlig kontokurantbog (reskonto), var det ikke nødvendigt at indføre alle mellemregningerne i hovedbogen. Blev en debitor insolvent, burde forrettningens tilgodehavende overføres til en konto for usikre fordringer, også kaldet konto for dubiøse debitorer. Blev der indgået akkord med den pågældende debitor, burde dette fremgå af en akkordkonto.

Det var dog især de upersonlige konti, også kaldet de døde konti, der blev udvidet eller indskrænket. Større grupper af sager kunne samles på få konti eller behandles detaljeret ved fordeling på flere konti. Kontosystemet var ikke en fasttømret størrelse, men skulle tilpasses den enkelte virksomhed, og derfor var der i praksis stor forskel på hovedbøgernes indretning. Der var frit spil til at oprette de konti, som blev anset for påkrævet. Baden gav dette fornuftige råd:

Det gælder at vælge den Ordning, der giver det letteste og klareste Overblik. Ved at overlæsse de enkelte Konti gør man dem uklare, Bogholderiet bliver tungt, og det er vanskeligt at holde Rede paa Enkelthederne; paa den anden Side vil en altfor vidt dreven Specialisering medføre Leddeløshed og Spredthed, Overskueligheden forvirres ved Mangfoldigheden, og tillige bliver Arbejdet betydeligt Forøget.

Med hensyn til virksomhedens formue skulle der skelnes mellem formuekonti, som viste formuens størrelse, og beholdningskonti, der viste, hvordan formuen var anbragt. Til de sidste hørte kassekontoen, der ikke altid blot omfattede den kontante beholdning, men også beløb på bankkonti, hvor de på anfordring umiddelbart kunne udbetales. Ubenyttede beløb på en åben kassekredit blev af og til anført på kassekontoen, hvilket Baden dog fandt, havde en meget tvivlsom berettigelse. Typisk blev dog foretrukket selvstændige konti for bankfolio og kassekredit, som skulle debiteres for de beløb, der blev indbetalt, og omvendt krediteres for beløb, som blev hævet. Konsekvensen var således, at den omsætning, som kassekontoen udviste, måske blot dækkede over en meget lille del, der var foregået ved kontant betaling.

Varekontoen skulle indeholde oplysninger om køb og salg af varer af enhver art og debiteres for indkøbsbeløbene samt andre omkostninger som fragt, told, pakhusleje, kørsel, arbejds løn, assurance, kurtag, provision, rabat og lignende. Omvendt skulle den krediteres for beløb indkom-

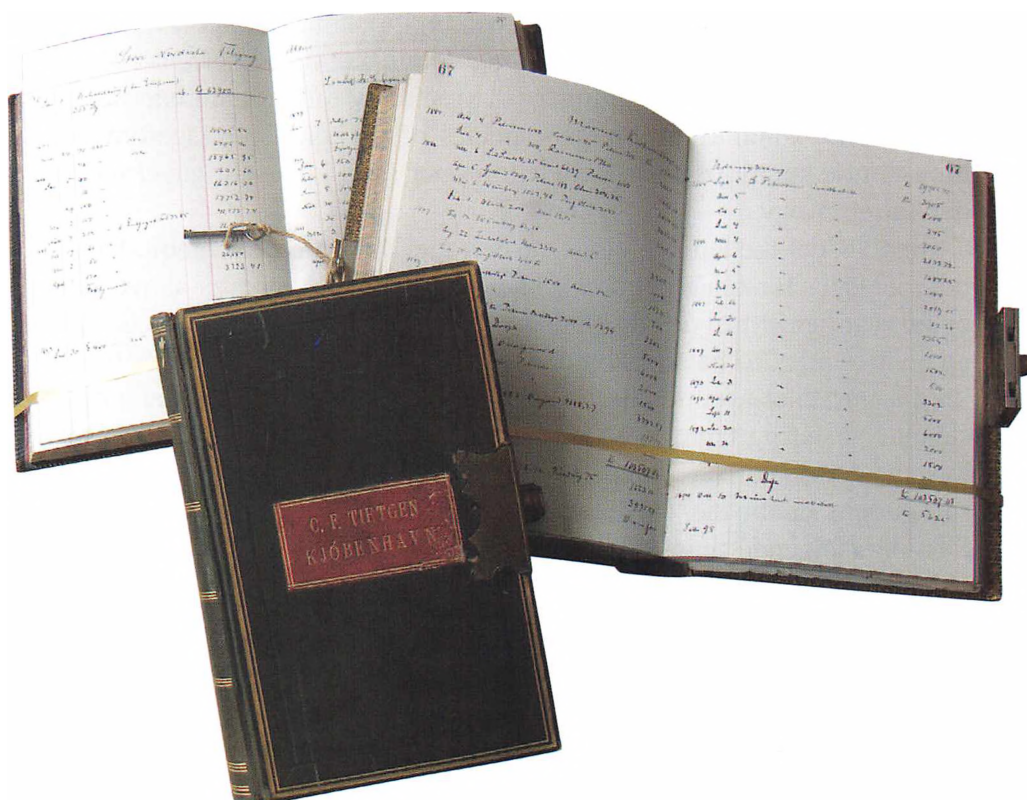
met ved eksempelvis kontantsalg og salg på kredit. Når kontoen blev opgjort, blev den debiteret for fortjenesten eller krediteret for tabet. Saldoen var derfor lig det beløb, som svarede til varebeholdningens værdi. Baden bemærkede, at der sjældent blev ført en samlet generalvarekonto, idet en sådan typisk ville være opsplittet på en lang række varekonti. En kornhandler kunne eksempelvis have underkonti for hvede, rug, byg, havre, majs og måske igen udspecificeret i dansk hvede, amerikansk hvede m.v. Opsplitningen kunne også ske efter andre kriterier end vareart. Det kunne være hensigtsmæssigt at have en lager- eller vareomkostningskonto, der særskilt indeholdt poster med de omkostninger, som var forbundet med varehandelen. Ligeledes burde varer i kommission eller i konsignation være ført på underkonti. Fra en generalvarekonto eller varekonti i øvrigt måtte køb og salg af værdipapirer ofte udskilles på en særlig effektkonto, der igen eventuelt kunne opsplittes i en obligationskonto (evt. fondskonto) og en aktiekonto. På de pågældende konti burde indkøbssummen debiteres og salgssummen krediteres. Ligeledes skulle de regnskabsmæssige oplysninger om faste ejendomme, skibe m.v. være udskilt og anført på særlige konti, eksempelvis for jorder og bygninger. Disse skulle debiteres for købe- eller byggesummen, til- og ombygninger, driftsudgifter såsom vedligeholdelse, skatter og afgifter, og krediteres for indtægterne ved afhændelse og ved drift eller udleje.

Vekselfordringer og vekselgæld måtte deles på to konti. Vekselkontoen skulle rumme regnskabet over forretningens vekselfordringer, herunder eventuelt også anvisninger. I debetsiden skulle anføres de vekslers, der blev modtaget i betaling, blev trasseret eller anvendt ved diskontering eller køb. I kreditsiden noteredes de vekslers, som blev indkasseret, afhændet ved diskontering eller salg, eller som blev remitteret. Saldoen udviste vekselbeholdningen. En forretnings vekselgæld burde anføres på acceptkontoen. På denne konto noteredes dels de vekslers, som forretningen selv udstedte, dels de accepterede tratter, altså trasserede vekslers. Under kredit skulle den stiftede gæld fremgå og under debet den betalte gæld. Saldoen skulle således udvise det beløb, der skyldtes. På acceptkontoen måtte desuden anføres anden bogført gæld, dog burde lån af mere varig karakter som prioritetslån optræde på en selvstændig konto.

Hovedbogens afslutningskonti var centrale, og Baden gik naturligvis i dybden med kapitalkontoen, gevinst- og tabskontoen samt balancekontoen, herunder slutnings- og åbningsbalancer.

Kapitalkontoen skulle indeholde oplysninger om forretningsformuen. Under kredit måtte det oprindelige indskud anføres tilligemed forøgelserne ved overskud, renter og nye indbetalinger. Formindskelserne i form

af tab eller forbrug henførtes under debet. Såfremt der var flere partnere i forretningen, burde hver af dem have sin egen kapitalkonto. Typisk oprettedes særskilte privatkonti (husholdningskonti) for hver enkelt interessent, hvor der under debet blev anført de beløb, der i årets løb var hævet til personlige udgifter. Ved årsopgørelsen måtte denne saldo overføres til den pågældendes kapitalkonto. Var der tale om et aktieselskab, ville der også være behov for en aktiekapitalkonto, hvor størrelsen af den indbetalte aktiekapital fremgik under kredit. Ændringer i aktiekapitalen i form af forøgelser og nedskrivninger samt formindskelser ved opkøb og tilintetgørelser skulle fremgå af denne konto. På en udbyttekonto måtte udbetalinger af dividende til aktionærene fremgå under debet. Typisk ville der også være brug for konti for hensættelser af en del af årets overskud.

C.F. Tietgens privathovedbøger 1867-1896 indeholder alle de personlige konti, som Tietgens kontorister ikke skulle have kendskab til. I bøgerne ses Tietgens aktiebeholdninger i flere hundrede selskaber i ind- og udland, herunder blandt andet en lang række jernbaneselskaber i udlandet. Hans økonomiske mellemværender med enkeltpersoner og banker er også medtaget. Desuden er der en række konti for projekter, som Tietgen støttede, f.eks. Malling Hansens skrivemekle og Marmorkirkens fuldførelse.

En reservefond var en hensættelse af forretningsmidler og derfor en del af egenkapitalen. Overskudskontoen fremtrådte som et passiv på linie med eksempelvis aktiekapitalkontoen.

Driftsresultatet måtte samles i en gevinst- og tabskonto. Alle opnåede fortjenester skulle anføres under kredit, og modsat skulle alle tab stå under debet. Saldi fra eksempelvis varekonti, effektkonti, afskrivningskonti til usikre fordringer, slid og værdiforringelse skulle også overføres til gevinst- og tabskontoen, hvis saldo ved opgørelsen igen skulle overføres til de forskellige kapitalkonti. Der kunne også her oprettes underkonti, såfremt man anså det for vigtigt at udspecificere fortjenester og tab. Sådanne konti kunne være en kommissionskonto krediteret for indvunden kommission, en rentekonto, hvor alle rente- og diskontoindtægter på både personlige og upersonlige konti blev anført under kredit, mens rente- og diskontoudgifter opgjordes under debet, en kurskonto, som blev krediteret for agio og debiteret for disagio, og en omkostningskonto, der skulle debiteres alle slags omkostninger og krediteres for refunderede udlæg. Sidstnævnte konto kunne så igen opdeles i flere konti som lageromkostningskonto, konto for porto og telegrammer samt konto for gaver og understøttelser m.v.

Bindeleddet mellem to regnskabsperioder var balancekontoen. Denne udarbejdedes først, når opgørelsen havde fundet sted, og efter at overskud og tab var henført til de pågældende kapitalkonti. Herefter kunne samtlige konti samles på balancekontoen. Hver enkelt konto debiteredes for sin kreditsaldo eller krediteredes for sin debetsaldo, og en tilsvarende modstående postering skete på balancekontoen. Derved ville alle slutningsbalancens debetsaldi stå i balancekontoens debetside og tilsvarende kreditsaldi i dens kreditside. Hovedbogens afslutning blev herved tilendebragt. Den efterfølgende regnskabsperiode indledtes derefter med en åbningsbalance, der rummede de samme posteringer som slutningsbalancen, men i modsat side, således at alle debetsaldi nu blev anført i kreditsiden og alle kreditsaldi i debetsiden. Hertil skulle hver enkelt konto debiteres for sin debitsaldo eller krediteres for sin kreditsaldo. Når alle saldi således var blevet fremførte, ville balancekontoen være trådt ud af kraft indtil næste opgørelse.

Statusbogen eller statusopgørelsen i hovedbogen havde til formål at vise virksomhedens samlede formuetilstand. Dette skete ved en modstilling af samtlige aktiver og passiver. I det dobbelte bogholderi indeholdt statusopgørelsen derfor nøjagtig de samme summer som slutningsbalancen, hvorfor statusopgørelsen ofte kaldtes balancen. For oversigtens skyld var ensartede poster gerne samlet gruppevis, hvorfor statusopgørelsen

var mindre detaljeret end slutningsbalancen. En inventur (beholdningsliste over hvad der forefindes) ville derimod indeholde en specificeret fortegnelse over alle aktiver og passiver med ansættelse af den virkelige værdi.

Vejledninger i håndværkerbogholderi (1898 og 1905)

Mange håndværkere i 1800-tallets sidste halvdel og i starten af 1900-tallet stillede sig utvivlsomt tøvende over for regnskabsføring. *Hvad skal jeg med Bogføring, jeg er ikke Købmand* var et ofte stillet spørgsmål refereret i en vejledning af L. M. V. Baes, som med støtte fra Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Haandværk blev udsendt på foranledning af Københavns Industriforening i 1898.²⁸ Vejledningen, med titlen *Nyt dansk Haandværker-Bogholderi. Vejledning i Kalkulation. Om Veksler*, var da også indledt med en række gode argumenter, der skulle fange håndværkerens opmærksomhed. Ved hjælp af ordentligt førte regnskabsbøger kunne håndværkeren i tilfælde af ildebrand i værkstedet føre bevis for sit indbo, værktøj, størrelsen af råstoflageret og færdige arbejder og dermed opnå den berettigede skadeserstatning fra forsikringsselskabet; han kunne bevise ind- og udbetalinger over for debitorer og kreditorer; han ville give efterladte arvinger sikre vidnesbyrd om gæld og tilgodehavende og desuden *faar en Haandværker lettere Kredit hos Leverandører og i Banker, jo bedre han kan paavise, hvorledes hans Formuesomstændigheder ere. Det bedste Middel dertil er ordentlig førte Bøger.*²⁹

Til bogføringen i en håndværksvirksomhed skulle efter Baes' vejledning benyttes en kassebog, en journal og en hovedbog. Beskrivelsen minder i udgangspunktet om beskrivelsen af et handelsbogholderi, men adskiller sig på flere punkter. Det foresloges således at inddrage elementer fra det amerikanske kolonnesystem. Der var ikke tale om en særlig kolonnejournal til erstatning for de øvrige grundbøger, men om optagelse af kolonner i visse af grundbøgerne. Hos Baes ses kassebogen inddelt i kolonner. Indbetalingssiden rummede foruden henvisnings-, dato- og tekstkolonner tillige kolonner for kontantsalg fra butik og lager, for reparationer samt for andre indtægter (kontanter hævet i banken, indkasserede veksler m.v.). De tre kolonner sammentaltes derefter i den sidste kolonne for samtlige noterede beløb. Udbetalingssiden indeholdt kolonner for privatforbrug, forretningsomkostninger, kontant indkøbte råmaterialer, udbetalt arbejds løn samt en rubrik for andre udgifter (kontanter indsat i banken, indfrieede veksler, udbetalinger til leverandører m.v.). Kassebogen skulle føres kronologisk og opgøres ved månedens afslutning. Hånd-

værkeren kunne dermed i kassebogen måned for måned følge udviklingen over blandt andet forretningens udgifter til udbetalt arbejds løn og privatforbrug.

Journalen blev tilsvarende ført kronologisk og indeholdt alle ikke-kontante forretninger, således oplysninger om udstedte eller accepterede veksler. Foruden henvisnings-, dato- og tekstkolonner indeholdt journalen alene en debet- og kreditkolonne, og det var meningen, at posterne i kassebogen og i journalen skulle føres direkte over i hovedbogen.

Hovedbogen indeholdt foruden de personlige konti for alle kunder og leverandører efter Baes' fremstilling ni andre konti, nemlig: privat- og husholdningskonto, omkostningskonto, arbejds lønskonto, butiks- eller magasinskonto, råmaterialekonto, vekselfordringskonto, vekselgældskonto, inventariekonto samt indbokonto. I hovedbogen noteredes tilbagevisning til grundbøgerne ved anførsel af 'K' eller 'J' efterfulgt af folio- eller sidetallet i kassebogen eller journalen.

Af praktiske grunde burde håndværksmesteren (men også gerne den enkelte svend) føre en svendebog, også kaldet arbejdsbog, til belysning af forskellige forhold vedrørende svendenes arbejde, der ikke i øvrigt berørte bogføringen, og som derfor ikke måtte indføres i hovedbogen. Det kunne være oplysninger om tidspunktet for hver arbejdsopgaves start og afslutning, beregning af det samlede timeforbrug, udbetalte forskud, samlet løn m.v. Når en arbejdsopgave dermed var fuldført, kunne mesteren ved at dividere den samlede arbejds løn med timeforbruget let finde den gennemsnitlige timebetaling for det udførte arbejde. I en svendebog førtes typisk en konto for hver svend.

Baes gav herefter en omfattende vejledning i kalkulation. Vejledningen er noget uklar, men angav dog en række vigtige forhold vedrørende priskalkulationer. Baes fremhævede de anvendte materials værdi, den medgåede arbejdstid (arbejds løn), ledelsen af arbejdet (her fremhævedes især opfindelser), værdien af særlige hjælpemidler, rente og afskrivning af værktøj og maskiner, husleje (inkl. opvarmning og belysning), tab ved tvivlsomme fordringer og rentetab ved langvarig kredit, skatter og afgifter, renter af færdigvarer på lager samt renter af råmaterialer. Hertil føjede Baes en række eksempler på priskalkulationer.

I årene fra 1866 til 1919 ses udgivet lidt over 40 lærebøger og vejledninger i bogføring, der specielt henvendte sig til håndværkere. Det er karakteristisk for disse, at kolonnesystemet i kassebogen ligesom hos Baes ofte blev anbefalet. Opstillingen af et håndværkerboghoderi blev dog i de forskellige bøger ikke beskrevet nær så detaljeret, som det var tilfældet med handelsboghoderiet.

Under titlen Omrids af et Haandværkerboghderi efter dobbelt System. Med Concentreringsjournal. Om Veksler og Checks, udkom i 1905 en anden vejledning om håndværkerboghderi, forfattet af P. F. Schumacher. Som det fremgår af undertitlen, anvendtes her begrebet koncentreringsjournal, en betegnelse, der også kan findes i handelsboghderiet. Schumachers fremstilling af et håndværkerboghderi afveg noget fra Baes' fremstilling. En håndværker, der ofte arbejdede ude hos kunden, var i reglen afskåret fra at føre sine bøger i arbejdstiden, hvorfor han måtte bruge aftener eller søndage til bogføring. Derfor måtte han føre alt ind i en kladde, for eksempel i en lommebog, og så hurtigt som muligt føre posterne over i regnskabsbøgerne. Schumacher opererede kun med journalen (eller dagbogen), hovedbogen, arbejder- eller svendebogen og status- eller opgørelsesbogen. Der fandtes altså ikke som hos Baes en kassebog. Derimod var journalen, der blev betegnet som en koncentreringsjournal, indrettet som en kolonnejournal, hvor første kolonne var en kassekonto. De øvrige kolonner betegnedes produktionskonto, omkostningskonto, arbejderkonto og privatkonto. Desuden var der en diverse konto, hvor alle andre regnskabsmæssige oplysninger blev placeret.

Fabriksboghderi som enkelt og dobbelt bogholderi (1915)

Som det ovenfor er anført, forelå der i starten af 1900-tallet stort set ingen lærebøger eller vejledninger i bogholderi for industrielle foretagender. Inden for jern- og metalindustrien viste der sig efterhånden et stadig større behov for at få udgivet en håndbog om emnet, og foreningerne af fabrikanter i jernindustrien i henholdsvis København og i provinsen udskrev derfor i fælleskab en prisopgave med dette sigte. Det var ikke en let opgave. Ingen af de indkomne besvarelser blev fundet egnede, og den udsatte præmie derfor ikke uddelt. De fire bedste besvarelser blev dog indkøbt, og det blev overladt ingeniør, cand.polyt. J. C. Spange, der selv havde deltaget i konkurrencen, at udarbejde en håndbog efter nærmere forskrifter fra de to bestyrelser.³⁰

Resultatet blev Haandbog i Fabriksboghderi og Kalkulation, som udkom i 1915. Håndbogen tog sigte på at beskrive bogholderiet i en almindelig fabrik i jernindustrien, men tilføjede også to eksempler for mindre virksomheder, nemlig en maskinfabrik med cirka 20 ansatte og et mindre støberi med smedeværksted for landbrugsmaskiner. Desuden indgik et særligt kapitel om kalkulation på grundlag af bogholderiet (se næste afsnit) og et kapitel om en række specielle spørgsmål, der var stillet i prisopgaven.

De to mindre virksomheder kunne klare sig med enkelt bogholderi, men hvis der var ansat en bogholder eller kontordame, der beherskede det dobbelte bogholderis teknik, kunne begges regnskaber lige så godt føres som en almindelig fabrik, altså med benyttelse af dobbelt bogholderi.

Efter Spanges fremstilling kan man inden for industrien vente at finde samme typer af bøger, som allerede flere gange er omtalt. Der nævntes dog først en kladde med den specielle tilføjelse, at heri noteredes alle solgte varer, efterhånden som de udgik fra fabrikken. Men ellers omtaltes kassebogen, journalen, kontokurantbogen, hovedbogen og statusbogen. Hovedbogens konti svarede til dem, der tidligere er nævnt under handelsbogholderiet, men som et vidnesbyrd om den større bedrift anvendtes nu tillige en administrationskonto. På denne noteredes gager til funktionærer, kontorholds- og reklameudgifter m.v. I hovedbogen er fra den generelle omkostningskonto også udskilt en lønningskonto. Der kan desuden i den industrielle bogføring findes en såkaldt reservekladde. Den kunne anvendes ved registrering af større leverancer, som blev leveret aftageren i mindre partier ad gangen i løbet af længere tid.

Den stillede prisopgave havde indeholdt nogle specielle spørgsmål, herunder om føring af lønregnskabet. Praksis var, skrev Spange, at alle arbejdere dagligt skulle indlevere en arbejdsseddel over dagens udførte arbejde, og at disse arbejdssedler indførtes i en lønningsbog, hvor hver arbejder havde sin egen konto. Akkorder blev opgjort i en særlig bog (akkordbog, akkordlønsbog), der skulle opgøres ugentligt. Udarbejdende kunne i almindelighed nøjes med ugesedler. På grundlag af lønningsbogen og ugesedlerne udarbejdedes ved ugens slutning en lønningliste, hvor de forskellige typer af arbejdere anførtes særskilt. Når ugelønnen var udbetalt indførtes denne i specifikationsbogen.

Kalkulation inden for industrien (1915)

Inden for industrien kan kalkulation defineres som fastsættelse af prisen på en vare, der skal fabrikeres eller som allerede er fabrikeret. Spange kalder den første for en beregning og den sidste for efterregning, altså svarende til de senere gængse betegnelser forkalkulation og efterkalkulation. Den historiske baggrund for kalkulationer er udredt i kapitel 1. På baggrund af Spanges Haandbog i Fabriksbogholderi og Kalkulation skal her kort gives et eksempel på kalkulation inden for jern- og metalindustrien på den tid.

Grundlaget for efterkalkulation var en specifikationsbog, der principielt førtes uafhængigt af det øvrige bogholderi, dog således at udgifts-

posterne herfra overførtes til underkonti i specifikationsbogen. Denne inddeltes i en administrationskonto, en omkostningskonto, en ejendomsomkostningskonto og en forbrugskonto. Varelagerkontoen inddeltes tillige i forskellige underafdelinger. Samlet set blev det muligt at inddele udgifterne til det enkelte arbejde i direkte udgifter (materiale og arbejds løn) og indirekte udgifter (det enkelte arbejdes andel af øvrige udgifter). Et produkts fabrikationspris er således summen af de direkte og indirekte udgifter, mens salgssummen er summen af fabrikationsprisen og avance. Spange anførte konkrete eksempler på de enkelte arbejder og nævnte, at de samlede direkte og indirekte udgifter i den større fabrik først måtte fordeles i forhold til virksomhedens forskellige afdelinger: støberi, snedkerværksted, maskinværksted, kedelsmedje og udearbejde. På baggrund af de derved fremkomne forholdstal kunne det efterregnes (efterkalkuleres), om den pris, der var opnået for de forskellige arbejder i årets løb, reelt var høj nok til at bære sin del af omkostningerne foruden altså at give en passende avance. Fabrikanten kunne således år for år følge disse omkostningstal og derved få indsigt i, hvordan virksomhedens og dens forskellige afdelinger udviklede sig. Under forudsætning af nogenlunde samme omsætning ville en stigning i én af afdelingernes forholdstal vidne om, at den pågældende afdeling havde arbejdet mindre økonomisk. Ved at gå dybere ned i specifikationerne for den enkelte afdeling kunne omkostningerne til materiale, hjælpematerialer, arbejds løn, rensomkostninger m.v. yderligere analyseres.

De nævnte forholdstal for omkostningerne kunne efterfølgende anvendes til beregning (forkalkulation) på en given vare. Her fremførte Spange flere indvendinger, blandt andet var beregningerne foretaget under forudsætning af en ensartet produktionsvolumen. De indirekte udgifter var imidlertid faste og uafhængige af produktionens størrelse, så hvis produktionen faldt, ville de beregnede forholdstal mellem direkte og indirekte omkostninger og dermed de kalkulerede priser blive for lave.

Revisorerhverv og revisionslovgivning

Det er bemærkelsesværdigt, at man i Danmark fik en revisorlov før en bogføringslov, eftersom bogføring kommer før revision. I et internationalt perspektiv slog revisorerhvervet dog sent igennem i Danmark. Først på tærsklen til 1900-tallet udviklede revision sig til et egentligt erhverv. I Kraks Vejviser findes revision for første gang optaget som selvstændig rubrik i fagregistret i 1903. Da var blot én revisor anført. Ti år senere var antallet af revisionsforretninger i hele landet omkring halvfjerds. Den markante stig-

ning skal blandt andet ses på baggrund af afsløringen i 1908 af P. A. Albertis bedragerier og vedtagelsen af Danmarks første revisionslovgivning året efter, nemlig Lov af 14. maj 1909 om autoriserede Revisorer.

Mens nabolandene i 1800-tallets sidste årtier enten havde et revisionsvæsen eller var i færd med at udvikle det, hørtes kun spage røster derom i Danmark. Først i 1898, da Aarhus Handelsforening bragte sagen frem på De jyske Handelsforeningers årsmøde, blev der sat gang i den bevægelse, der førte frem til revisorloven af 1909. En entydig forklaring på det sene gennembrud kan ikke gives. På det politiske niveau satte forfatningskampen først og fremmest meget almindeligt lovarbejde i stå. Dertil kom en stærk tiltro til de frie markeds kræfter forenet med en lige så stærk uvilje mod eksterne kontrolfunktioner. Det blev utvivlsomt betragtet som et indgreb i den personlige frihed, hvis udenforstående skulle gå ens regnskaber efter i sømmene. I annoncer for de tidligste revisionsforretninger blev løfte om streng diskretion direkte understreget. For det tredje blokerede P. A. Alberti som justitsminister (1901-1908) for en revisorlov – en sådan ville have banet vejen for en afsløring af hans forfalskninger af regnskaberne i Den sjællandske Bondestands Sparekasse, hvor han havde været formand siden 1890.³⁷ Som en fjerde og sidste forklaring må det konstateres, at det store erhvervsliv med folk som C. F. Tietgen og H. N. Andersen i spidsen næppe havde interesse i sagen. Historikeren Ole Lange har hævdet, at Tietgen og Privatbanken manipulerede med Det Store Nordiske Telegraf-Selskabs regnskaber (grundlagt 1869) i 1870'erne for at skjule tab for aktionærerne. Da Østasiatisk Kompagni (grundlagt 1897) i 1904-1905 havde tabt godt 60 % af aktiekapitalen, blev det ligeledes hemmeligholdt for offentligheden og aktionærerne, og H. N. Andersen og den øvrige ledelse i Ø.K. aflagde i stedet forfalskede og oppustede regnskaber, der gjorde det muligt at tiltrække yderligere aktiekapital. Havde der eksisteret et moderne revisionsvæsen ville – med Ole Langes ord – tre så betydelige danske virksomheder som Store Nord, Privatbanken og Ø.K. enten være gået ned eller sat voldsomt tilbage i udvikling, ligesom C. F. Tietgen, H. N. Andersen m.fl. ville være blevet fængslet efter straffelovens bedrageribestemmelser.³⁸ Da Ole Lange i bogen *Den hvide elefant* (1986) om H. N. Andersen og Ø.K. anførte konkrete eksempler på den tvivlsomme regnskabspraksis i Ø.K., blev han dog imødegået fra forskellige sider. Historikeren Per Boje beskyldte Ole Lange for ikke at være fortrolig med principperne for det dobbelte bogholderi og datidig regnskabspraksis. Når Ole Lange blandt andet kritiserede Ø.K. for at have overført underskud til det følgende år og optaget dette under aktiverne i status, var det ifølge Per Boje ganske almindelig regnskabspraksis.³⁹

Revision var i 1800-tallet ikke et ukendt fænomen i Danmark, men den angik først og fremmest den offentlige central- og lokaladministration. Rentekammeret (senere Finanskollegiet) havde under enevælden en styrende funktion i revisionen af de statslige indtægter og udgifter. Motivet var nødvendigheden af kontrol med rigets finanser og embedsmændene, ikke at undersåtterne skulle kunne kontrollere disse. I de rådgivende stænderforsamlinger blev statsbudgettet i 1835 og statsregnskabet i 1837 for første gang fremlagt offentligt. Grundloven i 1849 gav den nyoprettede Rigsdag kontrol med de offentlige finanser, og statsrevisorinstitutionen blev skabt med grundlovens § 53. På det lokale niveau blev revision udviklet i forbindelse med kommunallovne 1837 (købstæderne), 1840 (København) og 1841 (landkommunerne).⁴⁰

Udviklingen inden for den offentlige administrations regnskabsrevision fik ikke i århundredets løb et modstykke i det private erhvervsliv. Der var dog enkelte undtagelser. Udbredelsen af forskellige selskabsformer (aktie- og andelselskaber) især i 1800-tallets sidste halvdel, hvorved kapitalen og det økonomiske liv i nogen grad demokratiseredes, af fødte også et behov for kontrol. De stigende krav om en revisorlov, en aktieselskabslov, en andelslov, en banklov m.fl. blev da også ofte kædet sammen.

I 1840'erne opstod talrige aktieselskaber, hvoraf de fleste kun fik en kort levetid.⁴¹ I disse vandt revisionen naturligt indpas. Nævnes kan den mere end 100 år gamle fabrik Fredens Mølle på Amager, der af ejeren i 1846 blev omdannet til et aktieselskab for at skaffe driftskapital. I den forbindelse blev der oprettet en kontrolkomité, som bestod af fem personer, valgt af og iblandt aktionærerne på den årlige generalforsamling. Direktionen blev i vedtægterne forpligtet til at sende komiteen kvartalsvise beretninger om *Fabrikkens Tilstand i det hele og dens Cassebeholdning, samt hvert Aar, efter Bilancens Opgjørelse, at sende Controlcomiteen det aarlige Regnskab*.⁴²

Der var altså ingenlunde tale om udefrakommende og uafhængige revisorer, men om mænd inden for aktionærkredsen, som alle nærede tillid til. Det betød, at de udnævnte revisorer ikke nødvendigvis havde forstand på regnskaber. Som direktør Fr. Nørgaard, Aarhus Privatbank, udtalte på det jyske handelsmøde i 1898, var det indarbejdet gennem mange år, at revisorerhverv uddeltes som 'ben' til ikke særligt velaflagte folk.⁴³ Professor L. V. Birck udtalte i samme retning i 1905:⁴⁴

Jeg kender en Bank, hvor Revisor, valgt af Generalforsamlingen, ikke en Gang er i Stand til at føre sit eget Regnskab.

I sparekasserne, hvis antal fra 1800-tallets midte tiltog markant, fandtes bestemmelser i vedtægterne om revision. For at indskyderne kunne have tillid til sparekassen, blev der efter vedtægterne også udnævnt interne revisorer.

Udpegningen af kontrolkomitéer eller revisorer gav heller ikke garanti for, at alt foregik i skønneste orden. Et trist eksempel kendes fra Århus. Sparekassen for Aarhus By og Omegn var oprettet i 1839, og som leder og kasserer valgtes fuldmægtig og auktionsholder C. P. Hertz (1796-1875). Han forstod sig ikke meget på regnskabsføring. Når han skulle afslutte et årsregnskab og ikke kunne få det til at stemme, overførte han blot af det nye års udlån i det omfang, som var nødvendig for at skaffe balance. Sparekassen krakkede, og da regnskabet blev gjort op i 1878, var der et underskud på 300.000 kr. Når Hertz gennem 36 år kunne lede sparekassen, skyldtes det, at der i virkeligheden slet ikke blev foretaget revision. Hvert år fik revisorerne efter sigende præsenteret bøger og papirer i ét værelse og et veldækket frokostbord i et andet. Når den selvsikre Hertz bemærkede, at han stod inde for bøgerne, så valgte revisorerne trygt den gode mad.⁴⁵

Lov om Konkurs m.m. af 25. marts 1872 var den eneste lov før 1909, der indeholdt bestemmelser om revisorer for private virksomheder. Lovens § 79 bemyndigede Sø- og Handelsretten til at beskikke handelskyn-dige revisorer under behandling af fallitboer. Det formentligt eneste andet eksempel på en form for institutionaliseret brug af revisorer ses fra 1885, da de københavnske manufakturgrosserere stiftede Foreningen til Akkord Propositioners Prøvelse. Hensigten var at dæmme op for utidig presion i forbindelse med konkurser. Når en manufakturgrosserer eller -handler gik konkurs, trådte foreningens revisorer til for at lave en kritisk status og vurdere mulighederne for akkord. I årene fra 1889 til 1909 behandlede foreningens revisorer ikke færre end 2.545 akkord- og konkursboer.⁴⁶ Såvel Sø- og Handelsrettens som manufakturhandlernes revisorer skabte grobund for forståelse for revisorerhvervet.

Den tidligst kendte professionelle revisor i Danmark var Harald Meyer (1838-1916). Efter en uddannelse inden for handel og bogholderi etablerede han sig i 1879 som revisor i København, ligesom han virkede som revisor ved Sø- og Handelsretten. Trods den ringe forståelse for revisionens betydning i erhvervslivet i almindelighed lykkedes det Harald Meyer at skaffe sig stor anseelse for sine revisionspåtegninger, der stod fast og ikke kunne anfægtes.⁴⁷ Han var dog næppe helt alene om at tegne branchen i 1800-tallets sidste årtier – dét ved vi bare for lidt om. I hvert fald ekspanderede erhvervet hurtigt, efter at sagen var blevet bragt frem på det jyske handelsmøde i 1898.

Her rejste direktør Fr. Nørgaard, Aarhus Privatbank, som nævnt sagen. Med henvisning til Englands 'chartered accountants' foreslog Nørgaard kort sagt uddannelse og autorisation af revisorer. Foredraget, der vandt stor tilslutning, blev fulgt op i de følgende år. Allerede i 1899 kunne Nørgaard oplyse, at der i Århus fandtes to revisionskontorer, og at fagrevisorer var begyndt at virke i København, Odense og Aalborg. Det var ikke alene handels- og bankfolk, der interesserede sig for sagen. Efter en bølge af bedragerier inden for andelsbevægelsens organisationer omkring 1900 blev revisionssagen også taget op inden for andelsselskaberne.⁴⁸ I Rigsdagen fremsatte professor Birck i februar 1905 forslag om at skabe en af staten autoriseret stand af revisorer. Forslaget blev forhalet gennem flere år af justitsminister P. A. Alberti. Året 1908 blev et vendepunkt. Flere banker og byggeselskaber kollapsede, og det styrkede kravet om regnskabsrevisioner. Samtidig voksede kritikken mod Alberti. I juli måtte han fratræde sin ministerpost, og 8. september meldte han sig selv for bedrageri i Den sjællandske Bondestands Sparekasse. Vigtigst er i denne sammenhæng, at vejen blev banet for revisorloven, der således blev *undfanget i Synd og født i Skyld*.⁴⁹

Revisorloven af 1909 var gældende frem til 1930. Loven bemyndigede handelsministeren til at beskikke autoriserede revisorer, der opfyldte en række krav, herunder tre års læretid hos en autoriseret revisor og aflægelse af en prøve (fra 1913). Indtil fem år efter lovens vedtagelse kunne ministeren dog beskikke personer uden prøven. Denne ret blev anvendt i 21 tilfælde, og disse kom derfor til at udgøre grundstammen i den danske revisorstand. Loven gjorde dog ikke autorisation til en betingelse for at kunne virke som revisor. Der lå selvsagt en vis prestige i at være autoriseret, men også visse bånd. Loven fastslog endvidere, at autoriserede revisorer ikke måtte beklæde noget statsembede eller anden lønnet offentlig bestilling. Efter bemyndigelse i loven blev det ved bekendtgørelse 3. december 1913 tillige bestemt, at stillingen som revisor var uforenelig med drift af virksomheder underlagt bogføringsloven af 10. maj 1912, samt stillingen som direktør, bestyrelsesmedlem eller funktionær ved sådanne virksomheder. Loven sluttede med at nævne, at nærmere regler for autoriserede revisorers pligter og ansvar ville kunne fastsættes ved kongelig anordning. Sådanne regler kom dog først i 1933.⁵⁰

Et vigtigt element i loven var revisorprøven. Efter loven skulle der ned sættes en prøvekommission, senere også kaldet revisoreksamenkommissionen eller revisorkommissionen, bestående af syv medlemmer. Først fire år efter lovens vedtagelse fremkom, ved kongelig anordning 25. juli 1913, nærmere bestemmelser om revisorprøven.⁵¹

De teoretiske og praktiske krav i 1913-anordningen var ganske omfattende. En kandidat skulle have teoretisk kendskab til almindelig handelslære, til penge-, kredit-, bank- og forsikringsvæsen samt til statistik. Foruden varekundskab skulle kandidaten også være i besiddelse af regnskabskyndighed, hvilket vil sige *til Bogholderiets og Revisionens Teknik, som udfordres til at kunne tage Stilling til Spørgsmål i konkrete Tilfælde, saa som ved Indførelse af kontinuerlige Revisioner i Virksomheder af forskellig Art, Kriminalrevisioner og Akkordopgørelser*. I praksis blev en kandidat stillet over for bundne opgaver inden for en række discipliner:

1. Forslag til bogholderi for nærmere angiven virksomhed
2. Regnskabsafslutning på grundlag af en opgiven råbalance suppleret med oplysninger om størrelsen af forretningens beholdning
3. Regulativ for månedlig revision
4. Defraudationer [underslæb] og andre misligheder i bogføringen
5. Misligheder, der kunne skjule sig under de enkelte poster i en nærmere angiven status eller gevinst- og tabskonto
6. Status til brug ved tvangsakkord.

Endelig blev der stillet krav om, at kandidaten skulle indsende *en af ham selv affattet Indberetning over en væsentlig forefalden af ham paa egen Haand udført kritisk Revision*. Ved en mundtlig prøve skulle kandidaten endelig gives lejlighed til at forsvare sine skriftlige opgaver, navnlig den indsendte indberetning om den praktiske revisionsforretning.

De omfattende krav til revisorprøven betød imidlertid, at kun ganske få indstillede sig til prøven i de følgende år, og i 1919 blev revisoreksamen derfor forenklet. Den teoretiske del bestod herefter alene af almindelig handelslære og almindelig handels- og søfartslovgivning. Derved bortfaldt i praksis al teoretisk indføring i revision. Det gjorde også de bundne skriftlige opgaver, som blev erstattet af fire indberetninger om forskellige konkrete udførte bogholderi- og revisionsarbejder. De fire praktiske eksempler på kandidatens kundskaber skulle forsvares ved en mundtlig prøve. Disse meget lempelige eksamensfordringer blev hårdt kritiseret for ikke at kræve teoretiske kundskaber inden for regnskabsvæsen og revision, ligesom det i praksis viste sig vanskeligt for kandidater at fremskaffe fire forskellige indberetninger, der egnede sig som bedømmelsesgrundlag. Først i 1930 blev reglerne fornyet. I den mellemliggende periode havde 67 personer bestået prøven for autoriserede revisorer efter reglerne fra 1919.

Under Rigsdagens behandling af lovforslaget, der førte frem til revisorloven af 1909, afgav et folketingsudvalg i maj 1908 en betænkning, hvori der fremkom en slags programerklæring for en revisor og hans arbejde:⁵²

En Fagrevisors Opgave ere Forskellige: Han skal kritisk kunne gennemgaa et Regnskab hos en Forretningsdrivende, hos Enkeltperson eller Interessentskab; han skal ikke saa meget bedømme den talmæssige Rigtighed og den rent tekniske Side af Bogføringen som han kritisk skal kunne vurdere en Status, værdsætte med Bogholderimæssige Hjælpemidler de opgivne Aktiver og bedømme, hvor hans Dom skal suppleres med et særlig fagkyndig Skøn, f.Eks. over Lagerets eller udestaaende Fordringers Værd, baade for en Forretning i god Gang og for en Forretning i Likvidation, ligesom han af Bøgerne skal kunne bedømme Forretningsførelsens Forsvarlighed og paavise dens Mangler. Yderligere bør hans Uddannelse være saaledes, at han kan fungere som Likvidator, Skifte- og Boforvalter, lede Afvikling og Sanering af Enkeltmands eller Interessentskabers Forretninger. Men Dygtighed er ikke nok; yderligere bør en kritisk Revisor være uafhængig og nyde Anseelse.

Denne smukke beskrivelse var i mangt og meget blevet en realitet med revisorloven af 1909 med efterfølgende anordninger. Der manglede dog noget, nemlig de omtalte bogholderimæssige hjælpemidler. Revisorerhvervet var blevet en realitet, men en teoretisk funderet profession var det endnu ikke.

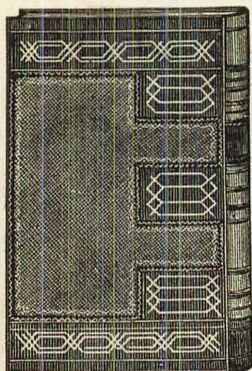
Regnskabsførelsens teknik – standardbøger og regnemaskiner

Vilkårene for regnskabs udarbejdelse blev på mange måde gjort lettere i årene fra 1850 til 1920. Ikke alene fremkom der som nævnt lovgivning og håndbøger, som udstak nogle rimelige retningslinjer for bogføring; der fremkom også forskellige hjælpemidler, ligesom der skete overordnede reformer inden for mønt, mål og vægt.

Efter et fællesnordisk samarbejde blev de gamle møntenheder, rigsdaler, mark og skilling, i 1875 erstattet af kronesystemet. Den synlige konsekvens af møntreformen ses i regnskabsmaterialet naturligvis i form af to kolonner i stedet for de hidtidige tre, eventuelt flere. Sammentællinger i kroner og øre var alt andet lige lettere, og færre fejlsammentællinger bør forekomme, om end folk dengang i almindelighed beherskede det gamle pengesystem fuldkomment.

Kontor- og Regnskabsbøger

haves paa Lager i meget stort Udvalg, i Folier, Langfolier, Kvarter, Smalfolier og Oktaver.

Særlig fremhæves:

**Hovedbøger, Rescontrer, Journaler,
Klader, Kassebøger, Vexelbøger,
Arbejdsbøger, Kasse-Kontrolbøger,
Kalkulationsbøger, Konto-Kurantbøger, Dispositionsbøger, Kupon-Bøger,
Indkjøbsbøger, Fabrikationsbøger, Fakturabøger, Lagerbøger,
Inventarietbøger, Lønningsbøger, Kvitteringsbøger, Registerbøger,
Rejse-Hovedbøger, Rejse-Kassebøger, Rentebøger,
Speditionsbøger, Husholdningsbøger, Vaskebøger, Vejebøger,
Ministerialbøger,
Laaneprotokoller,
Kontrabøger,
etc. etc. etc.**

- ◀ *I stadig stigende grad blev fortrykte regnskabsbøger i løbet af 1800-tallets sidste årtier en større industri. I denne varefortegnelse fra 1884 fremhæver Brdr. Backhausens Etablissement for Tryksager og Kontorartikler i Århus et stort udvalg på ikke færre end 30 forskellige fortrykte bøger, der var på lager i fem forskellige formater. Blandt de specielle må nævnes en Rejse-Hovedbog, som sikkert ikke solgte meget – den supplerende Rejse-Kassebog var der sikkert mere brug for. Erhvervsarkivets brochuresamling.*

I 1907 vedtoges desuden en lov, der gjorde op med tidligere tiders forskelligartede størrelser inden for mål og vægtforhold. Metersystemet baseret på enhederne meter, liter og kilogram blev indført med en overgangsordning 1910-1916. I regnskabsbøgerne indgår i rigt mål disse nye mål- og vægtbetegnelser.⁵³

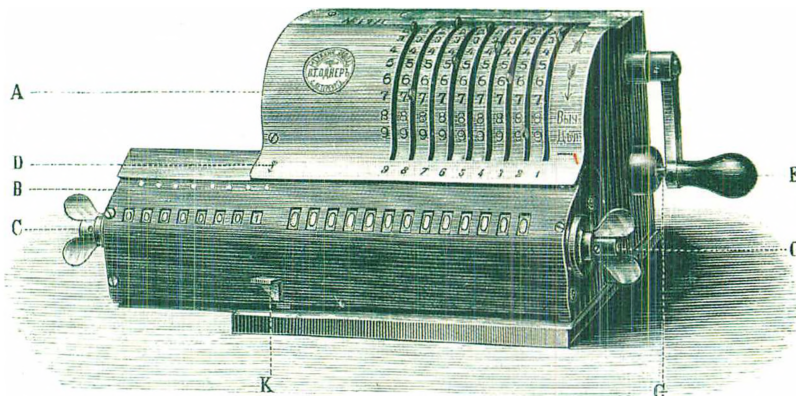
Disse overordnede forhold kan tydeligt ses i de bevarede regnskabsbøger, der i sig selv undergik forandringer. De mindre papirhandlere, som tidligere havde forsynet virksomheder og andre med smukt indbundne protokoller, fik i 1800-tallets sidste halvdel konkurrence af egentlige protokolfabrikker. På Den Nordiske Industriudstilling i København i 1872 blev der fremvist adskillige eksempler på standardiserede indbundne kontorbøger, og ved den næste store udstilling i 1888 var udbyderne af denne varegruppe vokset betragteligt. Det vandt herefter indpas, at virksomheder med respekt for sig selv skulle have fine protokoller med regnskabsbogstypens karakter præget på ryggen, eventuelt også på forsiden: Hovedbog, Reskonto, Kassebog m.v. og måske med virksomhedens navn i guldtryk.⁵⁴ På sin vis vidner dette om det helt anderledes syn på regnskabsvæsen, der efterhånden kom til at præge erhvervslivet. Kontorarbejdet, herunder bogføringen, blev et respektfuldt gebet.

Det møjsommelige arbejde med brevafskrivning og lignende, som C. F. Tietgen beskrev fra sin læretid i 1840'erne, blev desuden lettere. Kopipressen blev opfundet. Efter skrivning af et originalbrev blev dette indlagt i en kopibog med ganske tyndt papir. Den pågældende side blev herefter fugtet let, hvorefter bogen blev lagt i en kopipresse, der hårdt spændt afgav et spejlvendt aftryk af originalbrevet. Princippet blev ikke kun anvendt til egentlig handelskorrespondance, men også til eksempelvis fakturakopier. Desværre har det vist sig, at blækket i disse kopibøger langsomt fordamper, således at de i dag i mange tilfælde kan være svært læsbare.

Skrivemaskinen vandt også frem. Pastor Mallings Hansens opfindelse af skrivekuglen i 1867 var en forløber for de moderne skrivemaskiner, der vandt frem i 1890'erne på danske kontorer. I regnskabsmæssig henseende har regnemaskinen naturligvis størst interesse. Den første mekaniske regnemaskine stammer fra begyndelsen af 1600-tallet, men det er først med industrialiseringen, at en masseproduktion blev mulig. Fra omkring

Regnemaskine

Russisk Patent!

Russisk Patent!

(Odhners Regnemaskine)

Guldmedaille Stockholm 1897.

Har allerede i over 10 Aar været indført i samtlige Banker, Instituter og større Forretninger saavel i Evropa som Amerika.

I en reklameskrivelse fra forretningen Kontorinventar og Skrivemaskine Co., København, i 1899 anpristes Skt. Petersborg-ingeniøren W. T. Odhners regnemaskiner med guldmedaljer og mange brugere, også i Danmark. Alle de fordringer, der kunne stilles "til et sikkert og billigt Apparat" til brug for blandt andet udførelse eller kontrol af "Facturaer, Rentesberegning og Assurancetabeller", blev indfriet af regnemaskinen, som "snart ikke bør savnes hos nogen Forretningsmand". Erhvervsarkivets brochuresamling.

1890 var der på markedet regnemaskiner, som beherskede både addition, subtraktion, multiplikation og division. Fra starten af 1900-tallet fremkom desuden maskiner med papirstrimmel, hvorfor sådanne ofte ses i de bevarede virksomhedsarkiver.

Erhvervsregnskaber fra perioden 1850-1920

Som nævnt i kapitel 2 er der fra 1800-tallets første halvdel bevaret lidt over 500 erhvervsarkiver, som rummer regnskabsmateriale. Mens der med rimelighed kan laves samlede oversigter over bevaret regnskabsmateriale før 1850, er det mere vanskeligt at udarbejde tilsvarende oversigter for tiden efter 1850. Omfanget af bevaret regnskabsmateriale fra private virksomheder bliver ganske enkelt for omfattende. Selvom der i Rigsarkivet og landsarkiverne samt i stads- og lokalarkiverne også findes private virksomhedsarkiver, der rummer regnskabsmateriale for disse år, er det naturligvis Erhvervsarkivets samlinger, der i denne forbindelse påkalder

sig størst interesse, og det er dem, der vil blive nærmere omtalt i det følgende.

Samlet set er der i Erhvervsarkivet et klart voksende antal arkiver med materiale fra perioden 1850-1920.

Tabel 2. Antal arkiver i Erhvervsarkivet med materiale fra årene 1850-1920, pr. tiår.

Periode	Antal arkiver
1850-1859	583
1860-1869	762
1870-1879	1093
1880-1889	1388
1890-1899	1622
1900-1909	1944
1910-1919	2289

Kilde: www.danpa.dk. Udtrækket rummer kun arkiver, der er afleveret til og med 2000.

Dette overblik er et godt pejlemærke for omfanget af det bevarede materiale. Medtaget er dog også eksempelvis personarkiver og forenings- og organisationsarkiver. En begrænsning til virksomhedsarkiver alene, fordelt på samme tiår og inddelt sektorvis giver et mere solidt fingerpeg om bevaret regnskabsmateriale. Det ses i nedenstående tabel.

Tabel 3. Antal virksomhedsarkiver i Erhvervsarkivet, fordelt på sektorer 1850-1920.⁵⁵

	1850-1859	1860-1869	1870-1879	1880-1889	1890-1899	1900-1909	1910-1919
Landbrug, skovbrug og fiskeri	18	23	34	36	33	30	33
Råstofudvinding	4	3	5	6	8	12	12
Håndværk og industri	115	155	220	321	414	493	559
El-, gas-, varme- og vandforsyning	1	1	2	2	2	5	7
Bygge- og anlægsvirksomhed	14	20	27	31	50	75	102
Engroshandel	30	49	66	97	125	156	102
Detailhandel	206	266	373	452	409	417	226
Restaurations- og hotelvirksomhed	13	13	18	19	15	19	26
Transport og kommunikation	33	40	58	50	61	66	79
Finans og forsikring	49	67	118	147	173	191	212
Servicevirksomheder, tjenesteydelser m.v.	39	47	72	87	116	149	153

Kilde: www.danpa.dk

Langt hovedparten af virksomhedsarkiverne rummer i større eller mindre omfang regnskabsmateriale. En stikprøve baseret på arkivalier inden for detailhandel i tiåret 1880-1889 illustrerer dette. Af de 452 arkiver, der indeholder materiale fra dette tiår, er kun 19 arkiver, altså under 5 %, uden regnskabsmateriale. Inden for andre sektorer kan antallet af virksomhedsarkiver uden regnskabsmateriale formentlig vise sig lidt højere, men det er næppe forkert at vurdere, at der som minimum er bevaret regnskabsmateriale i mindst 90 % af virksomhedsarkiverne. Der er naturligvis meget stor forskel på regnskabsmaterialets omfang og karakter inden for de enkelte arkiver – fra en enkelt lille regnskabsbog til ganske omfattende mængder af forskellige hoved- og bibøger, der tilsammen udgør komplekse regnskabssystemer.

Større købmandsregnskab 1880-1890'erne

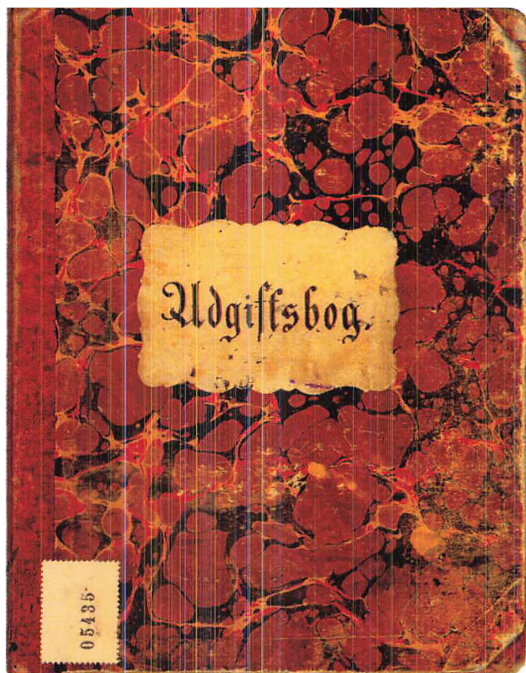
– Chr. H. Nielsen, Hjørring

Baggrund

I 1800-tallet fandtes rundt omkring i danske byer mange mindre købmandsvirksomheder. Typisk fandtes også en eller flere større købmandsgårde eller handelshuse omfattende handel i by og omegn samt forarbejdning af varer i større eller mindre grad. Omfanget af sådanne aktiviteter var ofte lokalt bestemte – i havnebyer kunne skibsrederi for eksempel være en integreret del. Indehaveren af sådanne større købmandsvirksomheder var oftest fremtrædende mænd i det lokale liv, blandt andet gennem offentlige tillidshverv, og blev derfor kaldt provinsbymatadorer.

Der er bevaret mange arkivalier fra både store og mindre købmandsforretninger, og fra de mindre er der tit og ofte kun bevaret en enkelt eller ganske få regnskabsbøger. Disse er dog værdifulde i sig selv, eksempelvis som led i lokalhistoriske studier. I de større handelshuses arkiver findes derimod rækker af forskellige typer regnskabsbøger, der dækker længere tidsrum. I sådanne arkiver er der basis for en mere systematisk udnyttelse af regnskabsmaterialet, ligesom det er muligt at følge regnskabssystemernes udvikling.

Købmandsfirmaet Chr. H. Nielsen, senere Jørgen H. Nielsen, Hjørring er her valgt som et eksempel på et større handelsarkiv. Firmaet blev grundlagt i 1831 af Chr. H. Nielsen (1809-1881) og videreført fra 1868 af dennes ældste søn, Jørgen H. Nielsen (1833-1912). Fra starten stod handelen med landmænd i byen og i oplandet i centrum. Bønderne solgte korn, smør, flæsk, ost, huder m.v. til forretningen, der modsat forsynede dem med tømmer, tjære, jern, tovværk, kolonialvarer, tobak, manufaktur, isenkram og galanterivarer.¹ Forretningens karakter er for så vidt typisk for provinskøbmænds mangesidige aktiviteter, men det bevarede arkiv er enestående ved dets omfang. *Selv den mindste lap papir blev gemt*, noterede Jørgen Dieckmann Rasmussen ved ordningen af arkivet i slutningen af 1970'erne.² Det er nu ikke helt rigtigt. I det bevarede materiale er adskillige henvisninger til centralt materiale som eksempelvis en privathovedbog, der ikke ses bevaret.

Jørgen H. Niensens første egentlige årsopgørelse er fra 1894. Den er indskrevet i en protokol, der omfatter årene 1894-1901, og er benævnt udgiftsbog. Det er et godt eksempel på, at regnskabsbøger sagtens kan indeholde mere og andet, end det fremgår af titlen – og registraturerne.

Trods den omfattende forretningsvirksomhed blev Chr. H. Nielsen ikke nogen rig mand. Hans årsindtægt i 1867 var for eksempel kun 1.520 rigsdaler, og hans efterladte formue beløb sig til 6.291 kr.³ Heller ikke Jørgen H. Nielsen spandt guld på forretningen. Af årsopgørelsen fra 1894 ses, at den direkte indtjening ikke var nok til at dække hans private bolig- og husholdningsudgifter.

Det bevarede regnskabsmateriale fra selve hovedforretningen omfatter blandt andet årlige statusopgørelser (1874-1908), hovedbøger (1831-1913), hovedbøger for leverandører (1868-1912), hovedkladder (1831-1880), journaler (1831-1912), kladdebøger (1831-1912), kassebøger (1831-1837, 1854-1910), kassejournaler (1854-1899), sammendrag af køb og salg (1853-1899), kassekladder (1854-1911) og vekselbøger/acceptbøger (1841-1899). Hertil kommer pakker med fakturaer, kvitteringer og lignende, ligesom der findes en lang række specielle regnskabsbøger. Sidstnævnte omfatter især regnskaber for enkelte varetyper eller særlige afdelinger, for eksempel tobaksfabrikken, men også regnskaber m.v. fra forskellige selskaber og foreninger. For hovedforretningens vedkommende findes desuden forretningskorrespondance, herunder især 62 pakker med indkomne breve (1831-1912) og 31 kopibøger (1831-1912) med afskrifter af udgående skrivelser. Nedenfor redegøres for forretningens regnskabsbøger med udgangspunkt i året 1880.

Opgjorelse 1894.

1.	<u>Samlert Salg af Vares efter Opgjorelse</u>	95,458.	59		
	Forsølgelse af Varebarn	2000			
	Salg fra Aulskvæget (Møck osv)	1477.	56		
	Egen Bolig og Biforsørg	800			
	Forsørg i Husholdningerne af Varen	1040			
	Rejseindkast af Skoet	575		101,350	95
2.	<u>Karensstøtte efter Opgjorelse</u>	84322.	42		
	Tøj, Fragt, Arbejdspenge etc	4197.	25		
	Skatter, Renter, Bøttinger etc	6459.	22		
	Udgiften ved Aulskvæget	326.	83		
	» » Tilgængelsen i Pensioner	395.	57		
	Restbeløb til Jørgen Nielsen i 280 H. d. 1750				
	1 Hjørte Soummen 500	1850		97,611	09
	Netto heraf			3,739	86
3.	<u>Renter og Udbytte af Aktier</u>	1442			
	» » af Forsørgningerne etc	1000		2,442	
3.	<u>Provision af Njordens Mandfod</u>	718	37		
	» » af Jørgen	242	75		
	» » Straandsen	740			
	» » Simonsen	100		1820	60
4.	<u>Bankrenter Lægekassens</u>			308	75
				8,311.	21.

Af årsopgørelsen 1894 kan vi se, at indtægterne var 101.350 kr., udgifterne 97.611 kr., altså en fortjeneste på 3.739 kr. Hertil kom forskellige renteindtægter, provisioner og forskellige småindtægter på ialt 4.570 kr. Privatregnskabet (ikke vist) med udgifter til bolig, husholdning, møbler, tøj m.v. udviser samlede udgifter på 5.937 kr. Jørgen H. Nielsen havde samlet set 2.372 kr. i overskud for dette år, men som det fremgår, var den direkte indtjening ved forretningen ikke nok til at dække de private bolig- og husholdningsudgifter.

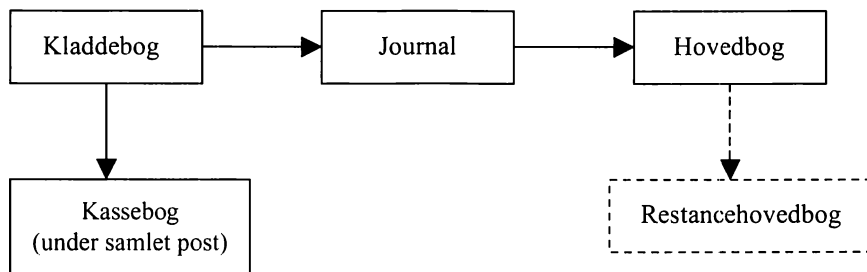
Regnskabsbøgerne

Et ganske almindeligt varesalg i butikken blev straks indført i kladbogen, også kaldet butikskladde, dernæst indført kronologisk i jour-

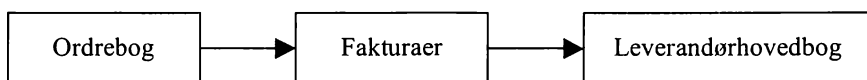
nalen og endelig overført til hovedbogens konto for den pågældende kunde. I kladdebogen er varerne specificeret, i journalen og hovedbogen typisk blot benævnt 'Varer'. Dagens samlede kontante indbetalinger er indført som en post i en kassebog, der også rummer andre ind- og udbetalinger. Hvis køberen betalte sin regning, sluttede mellemværendet således i hovedbogen. Skyldige beløb blev dog overført til en restancehovedbog, der er gået tabt. I simpel forstand er et varesalg posteret således:

Figur 1. Eksempel på postering af et varesalg.⁴

Hovedbogen (se nedenfor) indeholder personlige konti, altså kundekonti, men ingen døde konti som eksempelvis kassekonto, lagerkonto og omkostningskonto. På de personlige konti er alene debiteret og krediteret varekøb og indbetalinger. Det grundlæggende regnskabsprincip har altså ikke været dobbelt bogholderi, men enkelt bogholderi. Jørgen H. Nielsen har således ikke haft gode muligheder for at kontrollere sit regnskabs rigtighed. I en vis forstand kan det undre, at en købmand, der ellers synes at have lagt meget stor vægt på bogholderiet, ikke har anvendt dobbelt bogholderi. Forklaringen er utvivlsomt, at Jørgen H. Nielsen følte, at det var alt for vidtløftigt i forhold til forretningens behov. Derimod indrettede han en række hjælpebøger, der kunne understøtte overblikket over forretningens enkelte dele, ligesom han gemte relevante bilag. Hans indkøb hos leverandører blev noteret i den særlige hovedbog for leverandører, men igen kun med mellemværender og oftest blot noteret som 'Varer' og 'Betalt'. Mængden og arten af de indkøbte varer fremgår dog i dels en serie ordrebøger og af fakturaer fra leverandørerne.

Figur 2. Eksempel på postering af Jørgen H. Niensens indkøb.

Det har tillige været nødvendigt at føre en række bøger møntet på forretningens mere særlige dele. Mellem ordrebøgerne findes for eksempel en række hæfter benævnt tapetordrebøger. Modsat de øvrige ordinære ordrebøger, der havde til formål at holde styr på købmandens ordrer hos sine leverandører, så havde tapetordrebøgerne til formål at holde styr på kundernes bestillinger af tapeter, der skulle skaffes hjem.

Fraværet af døde konti i hovedbøgerne betyder desværre også, at der ikke findes afslutningskonti, herunder lagerkonto og gevinst- og tabskonto. Derimod findes en serie statusopgørelser, hvori kan aflæses flere nøgletal, ligesom disse giver indblik i bogholderiets indretning.

Statusopgørelse, hovedbøger – og manglende årsopgørelser

Statusopgørelsen er foretaget i et separat hæfte pr. 1. august 1880. Heri er først indført tilgodehavender, der er inddelt i tre kategorier: Ældre og uvisse Fordringer, Tvivlsomme og Nyt Tilgodehavende. Indførelserne er foretaget ved en gennemgang af de forskellige hovedbøger og auktionsregningsbøger. Tilsvarende er sket ved gældsposterne, der er overført fra hovedbog A for leverandører og acceptbogen. Bagest er indklæbet en lageropgørelse. Heri er varelageret optalt efter lokaliteter. Det samlede billede af forretningens økonomi på opgørelsestidspunktet viser samlede tilgodehavender for 150.657 kr., hvoraf 130.715 kr. er nye tilgodehavender. Gældsposterne udgjorde 52.267 kr., hvortil er anført prioritetsgæld på 27.522 kr. Varelageret er opgjort til 23.629 kr. Hertil kommer værdien af besætningen (heste, køer og grise) og forskelligt indbo (butiksinventar m.v.) og udbo (vogne, seletøj, redskaber m.v.). Dette er tilsammen ansat til 14.481 kr. Endelig er forsikringer af varelager, besætning m.v. opgjort til en samlet sum på 48.000 kr. Alt sammen er gjort meget detaljeret op. Specifikationen af varelageret giver således et enestående indblik i de mange forskellige varetyper, som en provinskøbmand handlede med. Der er også rige muligheder for at betragte mange andre forhold af mere generel karakter, eksempelvis at Jørgen H. Nielsen havde forsikret tyendets effekter for 1.000 kr.

Det er vigtigt at betragte opgørelserne over tilgodehavende og gældsforpligtelser korrekt. Isoleret set udtrykker disse tal alene forretningens økonomiske stilling på opgørelsestidspunktet, altså oplysning om størrelsen af aktiver og passiver i relation til kunder og leverandører. Opgørelsen kan med forsigtighed tages som udtryk for forretningens soliditet og siger derfor også indirekte noget om forretningens rentabilitet. Derimod oplyser tallene intet om den samlede omsætning og årets resultat – sådanne tal har vi først fra 1894.

Reassumption	
I a	Botikken Nr. 2254. 22
b	Contoiret . . . 23 25 2,317. 47
II.	Botikskjalderen . . . 313. 45.
III.	Bagboden . . . 999. 60.
IV.	Pakkammeret . . . 3,500. 78.
V.	Botikskammeret . . . 578. 44.
VI.	Gangen . . . 348. 38.
VII.	Nedskabkammeret . . . 124. 21.
VIII.	Øverste Loft . . . 1,223. 11
IX.	Røde Dns . . . 1,611. 96.
X.	Vognporten . . . 2,264. 24.
XI.	Tovrehuset
XII.	Tortloftet
XIII.	Vestre Loft
XIV.	" Dalvtag
XV.	Nederste Pakbod . . . 1247. 07.
XVI.	Laden . . . 283. 00
XVII.	Paarden . . . 858. 75
XVIII.	hos Peter B. Nielsen . . . 210. 00
XIX.	" J. N. Døgtes . . . 316. 50.
XX.	" Stationen . . . 128. 00
XXI.	" A. K. Segelcke . . . 165. 20.
XXII.	" Apothekeren . . . 96. "
XXIII.	Varer underveie . . . 1,173. 15.
23,629 15	

I. Botikken.		
Efter forrige Ordre		
Waarhujsbetaling . . . 2284 22.		
I ^b Contoiret		
Ligedes . . . 67. 25		
II. Botikskjalderen.		
Ligedes . . . 313. 45.		
III. Bagboden.		
Ligedes . . . 999. 60.		
III Pakkammeret.		
9 Kasseflar	44	3 96
10 do	14.	5 60
10 do	14.	8 80
4 do	66	2 64
9 Waarekasser	40	5 40
5 Høvedsbøger	32	1 60
174 4/12 11	20	5 12

Varelageret pr. 31. august 1880 blev opgjort til 23.629 kr. Forretningens forskellige bygninger og rum blev gennemgået og lageret specificeret. I Pakkammeret fandtes f.eks. karaffer i forskellige prisklasser. 'Reassumption' betyder 'at foretage på ny'.

I statusopgørelsen fra 1. august 1880 er der overført tal fra seks forskellige hovedbøger. Disse er benævnt med tallene 3, 4 og 5, hvortil kommer A og B samt en privathovedbog. Antallet af hovedbøger er umiddelbart forvirrende, men systemet har været logisk nok. Den førstnævnte, nr. 3, er på ryggen (og derfor i registraturen fejlagtigt) benævnt Hovedkladde 3. Der er tale om hovedbog for årene 1874-1880. I 1877 er der taget en ny hovedbog i brug, nemlig Hovedbog 4, der er fortsat til 1883. Hovedbog 3 blev derimod afviklet i 1880 og erstattet af Hovedbog 5, som omfatter årene 1880-1888. Systemet var således, at der konstant var to parallelle hovedbøger – den ene på vej til afvikling, den anden under indkøring:

Figur 3. Den parallelle ibrugtagning og afslutning af hovedbøger.

Hovedbog 3	1874-1880
Hovedbog 4	1877-1883
Hovedbog 5	1880-1888
Hovedbog 6	1884-1894
Hovedbog 7	1888-1898

Med hensyn til året 1880 var det således oplysninger fra tre nummererede hovedbøger, som skulle indarbejdes i statusopgørelsen, mens der i de efterfølgende år kun var to, nemlig hovedbøgerne 4 og 5. Den praktiske fordel ved dette hovedbogssystem var, at der i den ældste hovedbog blev friholdt plads til videreførelse af de konti, der var påbegyndt deri. Transport fra pagina 1 til pagina 437 i samme hovedbog har været mere praktisk end at udskrive hele hovedbogen med nye kunder, da man måtte påregne, at i hvert fald de sidstnævnte alligevel efterfølgende måtte overføres til en ny hovedbog. I det lange løb har man derved undgået for mange henvisninger mellem de enkelte hovedbøger, men der var den supplerende gevinst, at en hovedbog med passende mellemrum kunne afsluttes. Derved blev det også sikret, at ingen konti blev glemt og henstod uafsluttede.

Der var som nævnt også hovedbøger benævnt med litra. Hovedbog A var en hovedbog for leverandører. Her var det ikke nødvendigt med parallelle hovedbøger. Tværtimod kunne leverandørerne i tidsrummet 1868-1884 rummes i en hovedbog. De efterfølgende hovedbøger for leverandører, der er benævnt Hovedbog B og Hovedbog C, spænder ligeledes over lange tidsrum, nemlig 1884-1906 og 1900-1912. Oplysninger i leverandørhovedbøgerne kan suppleres med ordrebøger, forretningskorrespondance og fakturaer og giver dermed god mulighed for at undersøge en provinskøbmands forretningsforbindelser: at forsyne kunderne med varer, som de ikke selv kunne frembringe (kolonialvarer, tobak, manufaktur, m.v.), krævede et meget omfattende netværk af leverandører i ind- og udland. Det bevarede materiale giver derved også ret enestående muligheder for at undersøge datidens transportforhold.

Hovedbog B, der trods titlen ikke må forveksles med ovennævnte leverandørhovedbog, er desværre ikke bevaret. I statusopgørelserne kaldes denne hovedbog fra 1884 for Hovedbog B (ældre). Der var tale om en restancehovedbog, hvori gamle tilgodehavender efterhånden er overført. I en vis forstand er denne hovedbog en parallel til konto for dubiøse fordringer i en hovedbog ført efter det dobbelte bogholderis princip. Hoved-

tallene fra den tabte hovedbog fremgår dog af statusopgørelsen og lader sig anvende til undersøgelser af forretningens skyldnerpraksis (se nedenfor). Heller ikke privathovedbogen er bevaret, og dette tab er umiddelbart større. Ganske vist er det relativt beskedne poster, der årligt er overført til statusopgørelsen som tilgodehavender (i 1880 kun 273 kr.), men det står samtidig klart, at der har været tale om en privathovedbog med omkring 250 foliosider. Jørgen H. Nielsen kan i denne bog have lavet særlige opgørelser over forretningens nøgletal. Dét kan vi ikke vide. Man må i denne forbindelse huske på, at de nøgletal som vi efter senere tiders regnskabspraksis vil efterspørge, ikke nødvendigvis har været interessante for en købmand som Jørgen H. Nielsen. Det gælder for eksempel den årlige omsætning. Dette i dag uomgængelige nøgletal i enhver forretning syntes ikke at have haft Jørgen H. Niensens bevågenhed i sig selv. Resultatopgørelsen er, som det ses, især udarbejdet for at holde styr på tilgodehavender. Dette udelukker naturligvis ikke, at vi forsøger at efterspørge tallet i de bevarede regnskabsbøger.

Umiddelbart betragtet er de nye tilgodehavender i resultatopgørelsen (ovennævnte 130.715 kr.) kun en del af salget, nemlig den del, der er blevet indført på de personlige konti i hovedbogen. Kontantsalg er ikke med, men fremgår af regnskabsbogen Sammendrag af køb og salg for årene 1877-1883. Her er det dog blevet sammenblandet med indbetalinger, der utvivlsomt er kontante afregninger af hovedbogsposteringer. Disse stammer ikke nødvendigvis fra det pågældende år, men kan også være fra tidligere år, skønt det må antages, at en væsentlig del af beløbet er fra samme år. I sammendraget får vi også oplysninger om indkøbte varer suppleret med oplysninger om indkøbt gødning og foderstoffer samt produkter – sidstnævnte enten landbrugsprodukter eller produkter til forarbejdning.

Holder vi os til omsætningsspørgsmålet, er der tydeligt misforhold mellem salg og indbetalinger på den ene side (144.338 kr.) og indkøbte varer m.v. på den anden side (samlet 157.602 kr.). Dette mønster gentager sig år efter år. I sagens natur er det ikke muligt hvert år at indkøbe mere, end man sælger. Forholdet er da også det, at en del af de nye tilgodehavender på 130.715 kr. skal lægges til kontantsalget og indbetalingerne på 144.338 kr., nemlig den del, der vedrører solgte varer, som ikke er betalt og dermed ikke er medtaget i sammendragsbogen. Omvendt må kontantsalget og indbetalingerne (144.338 kr.) reduceres som følge af indbetalinger på varekøb fra tidligere år. Man kan altså ikke umiddelbart konkludere, at den samlede omsætning er lig med nye tilgodehavender og kontantsalg/indbetalinger.

Hovedbogsafvikling – og skyldnerpraksis

Til statusopgørelsen pr. 31. august 1880 er overført i alt 250 personkonti fra Hovedbog 3. Formålet var at afvikle Hovedbog 3, og det skete ved at gennemgå og overføre konti med uafviklede mellemværender. Disse konti er som nævnt inddelt i Ældre og uvisse fordringer, Tvivlsomme fordringer og Nye tilgodehavender, og da de går tilbage til 1874, er det ikke overraskende, at der blandt dem fandtes en del uerholdelige tilgodehavender. De 250 personkonti repræsenterede en gæld til forretningen på 10.007 kr. Heraf blev de 2.361 kr. anset for at være ældre og uvisse og 3.533 kr. for at være tvivlsomme fordringer. I anmærkningerne får vi et interessant indblik i, hvordan Jørgen H. Nielsen håndterede disse skyldnere. 30 betalte deres gæld, mens 12 betalte et afdrag og fik restgælden overført til Hovedbog B. Seks af disse personkonti blev overført til Hovedbog 4 eller Hovedbog 5. Kun 15 fik afskrevet (eftergivet) gælden, mens de resterende 187 konti blev overført til Hovedbog B.

Langt størstedelen af personkontiene blev altså overført til Hovedbog B, der som nævnt var en restancehovedbog, der ikke er bevaret. Det er naturligvis beklageligt, men samtidig ses her et eksempel på, at de centrale oplysninger alligevel er bevarede. Ved hjælp af resultatopgørelserne kan vi år for år følge Jørgen H. Nielsens skyldnerpraksis.

Tabel 1. Udviklingen i de ældre fordringer 1880-1888.

Hovedbog B (restance-hovedbog)	Ældre og uvisse fordringer	Tvivlsomme fordringer	Nye tilgodehavender	Samlet *)
1880	2.462	3.419	85	5.966
1881	5.460	7.449	1.363	14.272
1882	6.514	5.652	1.029	13.195
1883	6.359	5.440	982	12.781
1884	11.111	8.887	2.301	22.299
1885	11.177	8.150	1.819	21.146
1886	11.437	9.519	1.939	22.895
1887	11.432	9.255	1.837	22.524
1888	12.819	12.061	2.262	27.142

*) Sammentællingen er foretaget af forfatteren.

De voldsomme stigninger i 1881, 1884 og 1888 skyldes netop afviklingen af de gamle hovedbøger, idet den gæld, som det ikke lykkedes at indkasere, blev overført til hovedbog B. I de mellemliggende år ses svage fald i ældre fordringer, hvilket viser, at det lykkedes for Jørgen H. Nielsen at indkræve nogle ældre fordringer. Det samlede billede viser dog en dramatisk stigning i det beløb, som kunderne skyldte Hjørring-købmanden. På blot otte år næsten femdobledes hans tilgodehavender.

Den kontante handel

Regnskabsbogen Sammendrag over køb og salg giver et udmærket billede af det kontante årlige salg, hvor også kontante indbetalinger indgik i beløbet. Det er imidlertid muligt at anvende andre typer bøger vedrørende forretningens kontantsalg til belysning af andre spørgsmål. Kontante transaktioner for året 1880 er sammenfattet i en kassebog, der omfatter perioden 21. september 1878 til 21. august 1883, altså godt 5 år. Der er tydeligvis tale om en hovedkassebog, som understøttes af forskellige bibøger, især kladdebog. I kassebogen er dagens indtægter anført under debet og dagens udgifter under kredit. Hver dag rummer en samlepostering af småbeløb, der er indført i kladdebogen, i daglig tale omtalt som Butiks-Cladden. Indførelserne er forkortet Betalt efter BC og Ct. efter do. Beløbet under Betalt efter BC er således kontante udbetalinger for eksempelvis varekøb fra omegnens bønder, mens Ct. efter do. er udtryk for kontantsalget opgjort efter kladdebogen. Kontante afregninger med større leverandører har derimod ofte fået sin selvstændige indførsel i kassebogen, hvor andre udgifter som lønninger også er indført. Kassebogen giver samlet set et fint indblik i forretningens kontant-praksis. Typisk er kassebeholdningen vokset, hvorefter et større beløb er udtaget og deponeret på foliobog, altså indsat i banken. Det er samlet set muligt på baggrund af kassebogen er lave en analyse af den kontante pengestrøm inden for et nærmere bestemt tidsinterval. Derimod er kassebogen ikke særlig velegnet til belysning af kundekreds, prisforhold og forbrugeradfærd.

Anvendelsesmuligheder

Et godt udgangspunkt for undersøgelser af forretningens kundekreds er naturligvis hovedbøger og journaler, men det er vigtigt også at inddrage kassekladden for at få de kontante køb med. Som kilde er kassekladden dog generelt lidt sværere at anvende. Det skyldes, at disse bøger oftest er mere sjusket førte, hvortil kommer ekspedienternes forskellige håndskrif-

ter. Desuden mangler ofte kundernes stillingsbetegnelser. Kassekladden er særlig velegnet til belysning af konkrete priser, såsom hvor meget klipfisk, et pund kaffe, smør eller en flaske snaps kostede på et bestemt tidspunkt, men kan også anvendes til kulturhistoriske undersøgelser af indkøbsvaner op til højtider som påske, pinse og jul. Tilsvarende er der oplagte muligheder for slægtshistorikere, der ønsker at supplere deres studier med undersøgelser af forfædrenes hverdagsindkøb eller deres forbrug til større fester som eksempelvis konfirmation og bryllup.

Mindre købmandsregnskab 1885-1939

– Jens Torstensen, Malling

Baggrund

Jens Torstensen etablerede sig i 1885 som købmand i Norsminde og flyttede siden virksomheden til Malling syd for Århus. Sin læretid tilbragte han i Nibe, hvor han også efterfølgende arbejdede syv år som kommis. En kammerat, der arbejdede som tolder, fik arbejde i Norsminde, og Torstensen fulgte efter. Forinden havde han sparet penge sammen, så han kunne leje en købmandsforretning. Men Torstensen blev kun i Norsminde indtil 1891. Så blev han overtalt af købmand Niels Jensen fra Malling til at leje butiksafdelingen i dennes køb-

Købmandsgården på Stationspladsen i Malling, ca. 1920. Foran forretningen ses en del af J. Torstensens omfattende varesortiment.

mandsgård. Niels Jensen havde også både et savværk og en dampmølle at passe.¹

Torstensen er valgt som et eksempel på et mindre købmandsarkiv, da virksomhedens karakter og placering i byens handelsliv er typisk for tidens provinskøbmænd. Det var til købmanden, at bønderne solgte deres produkter, og det var samme sted, at de eksempelvis købte frø, jern, krydderier og tobak. Købmanden spillede derfor en vigtig rolle i provinsbyernes handelsliv.

Ofte er der især for de mindre virksomheders vedkommende kun bevaret få regnskabsbøger. Da der først i 1912 kom faste regler for bogføringen, er det meget forskelligt, hvor omfattende regnskabssystemerne var indtil da. Med bogføringsloven af 1912 blev det påbudt, at alle enkeltmandsvirksomheder, som drev handel, skulle føre kassebog, hovedbog og statusbog.

Torstensen førte et regnskab med forholdsvis få bøger. Det udviklede sig over tid fra enkelt til dobbelt bogholderi, og især regnskabsbøgerne fra de første år som købmand videregiver informationer om den tid og det samfund, som forretningen eksisterede i.²

Regnskabsbøgerne

Statusbogen

Fra 1886 til 1900 er bevaret en statusbog, der er autoriseret i henhold til konkurslovens § 148.³ Den første status er foretaget 6. maj 1886. Bogen er inddelt i opgørelser over butikkens varelager, kontorlageret, lageret i pakhuset, frøpakhuset, kælderen, gården, beholdningen af korn- og foderstoffer, jernlageret og en opgørelse over inventaret. Derefter kommer en opgørelse over debitorer og kreditorer. Værdien for hver varegruppe er opgjort og anført under aktiver fordelt på grupperne Varebeholdningen og Korn- og Foderstoffer sammen med debitorer og kontantbeholdningen. Kreditorerne er anført under passiverne, som desværre overskygger aktiverne dette år, og underbalancen er opgjort til 277,19 kr.

Torstensen fik næringsbevis til at drive detailhandel i Norsminde 18. maj 1885, så da statusopgørelsen fra 6. maj 1886 blev foretaget, havde virksomheden allerede eksisteret i næsten et år.⁴ Ud over oplysninger om varernes værdi kan statusbogen også fortælle, hvad en købmand på denne tid handlede med. I opgørelsen over butikkens varer findes alt fra forskellige slags koste som kalk- og tjærekoste, træsko –

Kontoret 6 Mai 1886.

Gaarden	Lagerport. Moner	3324 28
12. 1/2 Liheden 20 210. 20. 160. 20. 120. 10. 80. 20. 125. 20. 165.		18 ..
20. 1/2 af Læn 20 = 4 Sk. 2/3 1/2. Skildpæl 10 = 8 Sk.		12 ..
3. Tønde 1/2 = 105 1/2 Sk. 2 Sk. 1/2 35 1/2 1/2 2. 75.		6 15.
6. Halmkorn 265 = 15. 90 1 Lammekorn 65.		16 55.
10. 1/2 Smidkøl 2. 50		30 ..
	<u>Sk. 3406 98</u>	
Korn & Foderstoffer		
600. 1/2 Læg 1/2 494	Sk. 28 50	
4791. 1/2 Læg 1/2 5. 00	239 53	
1200. Havn 1/2 5. 75.	69 ..	
3450. Papirkagen 1/2 5. 45.	188 ..	
507. Børstede fædkage 1/2 6. 50	30 95.	
1700. Linnkage 1/2 7. 30	124 10	
400. Solvikkekage 1/2 5. 50.	22 ..	
500. Kild 1/2 4. 97	39 76	743 86
	<u>Sk. 4150 84</u>	
Jernlageret		
145. 1/2 Læn 1/2 8. 40. 210. 1/2 Læg 1/2 10 = 21. 00		39 1/2
136. 1/2 1/2 Læn 1/2 10 = 11. 60 674. 1/2 Læg 1/2 674 = 45 83		64 43
1261. 1/2 Læn 1/2 9 1/2 = 120. 20. 315. 1/2 Læg 1/2 674 = 21. 24		141 50
(315. 1/2 1/2 Læn 1/2 674 =) 207. 1/2 Læg 1/2 1/2 794 =		16 04
210. 1/2 1/2 Læn 1/2 9 1/2 = 19. 95 75. 1/2 Læg 1/2 1014 = 461		24 50
6. 1/2 Læg 1/2 12 = 70 25. 1/2 Læg 1/2 9 1/2 = 4. 94.		5 66
50. 1/2 Læg 1/2 13 = 6. 50 352. 1/2 Læg 1/2 794 = 29. 60		36 10
11. 1/2 Læg 1/2 13 = 134. 106. 1/2 Læg 1/2 13 1/2 = 14. 29		15 63
85. 1/2 Læg 1/2 11 = 9. 35. 19. 1/2 Læg 1/2 12 = 2. 20.		11 63
47. 1/2 Læg 1/2 12 1/2 = 5. 33. 74. 1/2 Læg 1/2 11 1/2 = 8. 51.		14 39
265. 1/2 Læn 1/2 17.		45 05
	<u>Sk. 4565 29</u>	
Jernskat m. m		
1 Læg med Hæder 33 Sk. 1 Læg 11 ..	44 ..	
1 1/2 1/2 10 Sk. 4 Læg 20 Sk. 1/2 Læg 1/2 10 Sk. 70. 00	114 ..	
95 Læg 1/2 10 = 95 Sk. 1/2 15 Sk. 1/2 Læg 1/2 10 Sk. 8. 50.	118 ..	
Læg 1/2 1/2	35 ..	
	<u>4832 29</u>	

Opgørelse af købmandsgårdens lager i Gaarden, Korn- og Foderstoffer, Jernlageret og Inventarie, 1886.

både almindelige og franske – over vin, portvin, piber, soya, bindgarn, krydderier (peber, allehånde, ingefær, karry, nelliker), til tallerkner, kopper, spybakker, hagl og tællelys. Under Kontoret er opgjort en kontrabog, papir, cigarer og spillekort. I Pakhuset fandtes

Notis b. Mai 1886.

<u>Debitorer.</u>		
1	Stommindes Ejend.	20 75
3	Torngården Christensen Skovlund	134 82
4	Landsk. at Skovsiden Lillenord	35 46
5	at Bisgaard Skovord.	5 15
7	Torsh. Patsch. Rasmussen Skovmind	24 00
10	Peder Andersen Skovord.	8 50
11	Torsh. Loren Jensen hu	21 55
13	Torsh. Ole Christensen Skovord	47 79
14	Rasmus Andersen Skovord.	1 80
15	Erik Andersen. Skovord	1 98
16	Jens Skovsiden Skovsiden	9 62
17	Landsk. at Skovsiden Skovsiden	1 95
18	Landsk. at Skovsiden Lillenord	13 54
20	Landsk. at Skovsiden Skovsiden	38 33
21	Landsk. at Skovsiden Lillenord.	1 03
22	Peder Skovsiden. Skovsiden	39 50
23	Torsh. Skovsiden Skovsiden	1 25
24	Landsk. at Skovsiden Skovsiden	3 20
25	Ole Rasmussen Skovsiden	29 67
26	Skovsiden Peder Skovsiden Skovsiden	10 00
27	Torsh. Skovsiden Skovsiden. Skovord.	65 13
28	Landsk. at Skovsiden Lillenord.	16 49
29	Landsk. at Skovsiden Skovsiden Skovmind	53 49
31	V. Skovsiden. Aaben	29 31
33	Rasmus Skovsiden Skovsiden Skovsiden	18 01
34	Landsk. at Skovsiden Skovsiden	2 46
38	Landsk. at Skovsiden Skovsiden Skovsiden	3 67
41	Landsk. at Skovsiden hu	116 94
43	Landsk. at Skovsiden Skovsiden Skovsiden	13 05
44	Landsk. at Skovsiden Skovsiden	321 32
45	Landsk. at Skovsiden Skovsiden	321 22
46	Torsh. Peder Skovsiden Skovmind	71 09

cognac, vin, hesteskosøm, kaffe, soda og saltet flæsk m.v. Af frø var der eksempelvis kløver, rågræs og rug på lager. I Kælderen var der blandt andet smørfarve på lager; i Gården slibesten, tjære og kul. Af korn og foderstoffer lå Torstensen inde med eksempelvis rug, byg, rapskager, solsikkekager og klid, og af jern havde han sømjern, sko-

Ratio d. 6. Mai 1886.

<u>Kasjebeholdning i Kontanter</u>		220	60
<u>Kasjira</u>			
<u>Andelssum</u>			
30	Tommer Jensen København	399	00
31	Caroli Andersen Kysing	12	00
200	Thomas Lemmke København	21	00
201	Reubelager Carsten Sjogager	117	82
203	J. J. Jensen & Co Aarhus	22	92
204	P. Parok Spiritfabrikken	562	63
206	J. Simonsen & Co Aarhus	80	74
207	Andreas Jensen Aarhus	4	40
208	E. Hebel Tabak ibd	94	00
209	H. C. Holten Aarhus	44	00
211	C. Bang & Søn Aarhus	43	89
212	H. Torjensen Aarhus	300	00
214	Svend Brasm Aarhus	7	50
216	et J. Kjøfdeing Kjøbenhavn	569	32
217	et Skole Aarhus	11	21
219	Carl Petersen Kjøbenhavn	7	84
220	C. Nyegaard Løngren & Co Kjøbenhavn	22	30
	Faldemar Kieftu Kolding	42	61
221	J. C. Schmausfeld Aarhus 51 50 - 10% = 5 15	46	45
222	Hummer Kjøbenhavn	78	35
	Petersen & Schmitt Kjøbenhavn	62	00
		<u>2546</u>	<u>98</u>
	Carl Petersen ifølge Contrahet	60	94
	Lauritz Tusch. etib	1000	00
	<u>Gjælden betalt H. Torjensen 4000 Rk = 20 pangs 1/40</u>	<u>3200</u>	<u>00</u>
			<u>6807 92</u>

Udsnit af Torstensens debitorer og kreditorer, 1886.

jern, båndjern, hulplader, plovstål og skovplader m.v. På inventarlisten er opført en seng med madras, en lampe, et bord og fire stole, sengeklæder til karlen og tørv. I Torstensens opgørelse over debitorer og kreditorer kan kundegrundlag og handelsforbindelser studeres nærmere. De fleste kunder kom fra nærområder som Kysing og

Fløjstrup, men der var også kunder fra både Århus og København. Af kreditorerne havde de fleste hjemme i Århus, Kolding og København. J. E. Schmalfeldts fabrikker (tobaksfabrik i Århus) og De Danske Spritfabrikker var blandt kreditorerne ved den første status. I 1887 var også den århusianske købmand Joh. Baune & Co. en stor kreditor.

Torstensen havde fra 1886 til og med 1888 et voksende underskud ved statusopgørelsen, men ved opgørelsen i 1889 er der for første gang en fortjeneste ved regnskabsårets afslutning. Ved statusopgørelsen i maj 1891, hvor Torstensen var flyttet til Malling, er varelageret ikke opgjort som årene forud og efterfølgende; men værdien af varerne, som han havde medtaget fra Norsminde, er opgjort. Debitorer og kreditorer er udspecificeret på samme måde som i de foregående og kommende år. Statusbogen viser fra og med statusopgørelsen i 1892, at Torstensens butik ekspanderede efter flytningen til Malling. Varelageret blev udvidet og bestod nu af mange flere varetyper. Kontoret tjente nu også som lager for blandt andet farver, lak, patroner og trådvæv samt nogle af de ting, der tidligere optrådte under opgørelsen for jernlageret såsom søm, skruer og jernpløkker. Til gengæld er der ikke opgjort noget egentligt jernlager. I stedet findes opgørelse for en vinkælder, et vinlager samt en olie-kælder, hvor der er noteret forskellige former for olie, vognsmørelse, eddike, sennep, smørfarve og cognac. Og så er der kommet et stort fajancelager til med alt inden for glas (vin,- vand,- og snapseglas), krystal, lampeglas, tallerkner, kagefade, sukkerstel, vandkander, kopper, kaffekander, æggebægre og meget mere. På loftet havde Torstensen et mindre lager af eksempelvis ærter, ris, hør og slibesten.

Opgørelsen vidner om, at Torstensen fik et bredere kundegrundlag i købmandsgården i Malling. En stor del af debitorerne kom nu fra Malling, Beder og Mårslet, og der var flere af dem end i tiden i Norsminde. De fleste kreditorer kom fra Århus, København, Aalborg og Odense. I de næste år fremgår det af statusbogen, at vinkældereren ændrede betegnelse til brændevinskældereren, olie-kældereren til saltkældereren, og fra 1894 nævnes også et fjernlager i Århus. Fra og med statusopgørelsen i 1895 nøjedes Torstensen med at anføre værdien af de forskellige varetyper og udspecificerede dem ikke som i de foregående år. Alle debitorer og kreditorer blev fortsat anført, og det fremgår, at kundekredsen fortsat blev udvidet. I årene frem til 1900, hvor statusbogen ophører, kan man se, at værdien af aktiverne steg støt, og det samme gjorde overskuddet. I 1896 er kassebeholdningen blevet udvidet med en aktie i Nationalbanken og to i Malling Landbrugsskole. Ved den sidste sta-

tusopgørelse, anført i bogen i august 1900, er der en inventarliste, hvor tre heste med seletøj, en jagtvogn, en arbejdsvogn, kaffemølle, vægte, udstillingskabe med skuffer og et osteskab er noteret.

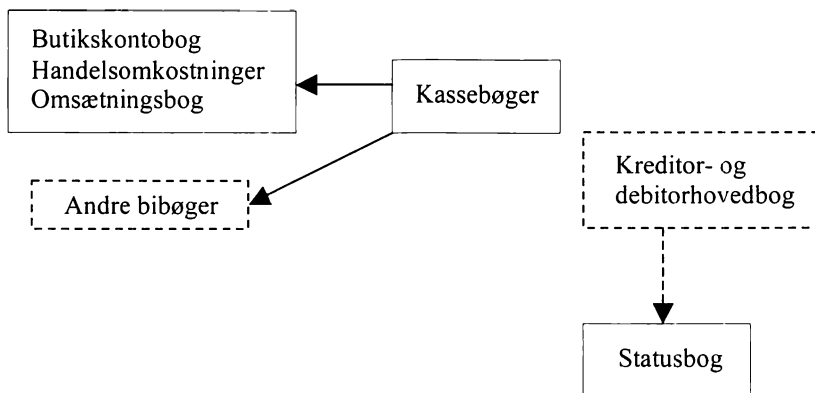
Kassebøger og bibøger

Materialet i Torstensen's arkiv viser, at der i årene op til år 1900 sandsynligvis har eksisteret flere regnskabsbøger, end der er bevaret. Tilbage er kun to kassebøger fra 1885-1893 og 1893-1899, der er ført kronologisk og opdelt i en indtægts- og udgiftsside. I marginen ud for hver postering er der angivet forkortelser for andre bøger i regnskabs-systemet. Eksempelvis er der ud for posteringer fra butikken skrevet 'B', og disse posteringer genfindes i en bog, der benævnes 'omsætningsbog', men som oprindeligt har heddet Butikskonto.⁵ Bogen dækker perioden 1885-1888 og ud for posteringer som 'husholdning', 'diverse' og eksempelvis 'benklæder og sengeklæder' er skrevet et 'H'. Bagerst i butikskontobogen er der fra maj 1885 til maj 1888 ført et såkaldt regnskab over Handelsomkostninger, hvor de med et 'H' mærkede poster fra kassebogen er anført. Der blev altså holdt selvstændigt regnskab med de ovennævnte posteringer. Dertil kommer henvisninger til andre bøger, som ikke er bevaret. Samtidig viser opgørelsen i statusbogen for kontoret, at der har eksisteret en kontrabog. I statusbogen er der angivet et hovedbogsfolionummer for debitorer og kreditorer, så der har været ført en hovedbog herfor. Det ser ikke umiddelbart ud til, at der er ført en hovedbog for døde konti, og måden, hvorpå statusbogen er opstillet med lageropgørelse og opgørelse af aktiver og passiver, viser, at Torstensen i de første år benyttede sig af et enkelt bogholderi i sin regnskabsføring.

Fra og med april 1891 ophører henvisningerne ud for posteringerne i kassebogen. Butikskontobogen bliver skrevet ud i juni 1888. Regnskabet er sandsynligvis blevet ført frem til maj 1891, hvor henvisningerne i kassebogen stopper, men denne del af regnskabet er ikke bevaret. I januar 1892 begyndte Torstensen at føre en omsætningsbog, der dækker perioden 1892-1900. Omsætningsbogen er ført kronologisk og opdelt i tre kolonner, hvoraf det fremgår, hvor meget der er solgt for En gros, Kontant og Kredit (fra og med marts 1893 bliver sidstnævnte kolonne til Debiteret). Forrest i bogen er den månedlige omsætning for 1892-1900 opgjort. Bogen viser, at Torstensen i perioden omkring flytningen til Malling forenkledede sit system og samlede nogle af sine regnskaber i én bog. Omsætningsopgørelserne viser en støt stigende omsætning fra 1892 til 1900, og af den månedsvise op-

gørelse fremgår det på hvilke tidspunkter af året, der var størst efterspørgsel i forretningen. April og maj samt august og september var gode måneder for Torstensen, hvilket falder sammen med landbrugets så- og høsttid, som krævede både frø og reparationer og reservedele til landbrugsredskaberne.

Figur 1. Regnskabet 1885-1900.⁶

Generalhovedbogen

I år 1900 sker der en ændring i regnskabssystemet. Torstensen begyndte at føre en generalhovedbog med i alt 21 konti. Den sidste status i statusbogen er pr. 1. august 1900, hvor generalhovedbogen begynder. Der findes to generalhovedbøger i arkivet for 1900-1914 og 1914-1939. De 21 konti består blandt andet af konti for kreditorer og debitorer, kassekonto, varekonto, butikskonto, vekselkonto, omkostningskonto, privatkonto, gevinst- og tabskonto samt balancekonto. Kontiene blev ført månedsvis og afsluttet en gang om året, og opgørelsen overførtes til balancekontoen, hvor nettoformuen blev opgjort, og hvor regnskabet blev underskrevet af Torstensen. Kontiene er delt op på to sider, hvor der på den ene er anført tilgangen af værdier (varer, betalinger m.v.) og på den anden udgifter/omkostninger. Bogen viser, at Torstensen gik over til det dobbelte bogholderi, som indebar, at alle transaktioner blev ført på to forskellige konti samtidig. På denne måde var der indbygget en kontrolfunktion i systemet, så forretningen kunne opgøre sit nettoresultat og ejeren sin kapitaltilvækst eller -nedgang.

I generalhovedbogen kan udviklingen i virksomhedens størrelse og omsætning følges, men ekstraoplysningerne i materialet er ikke så

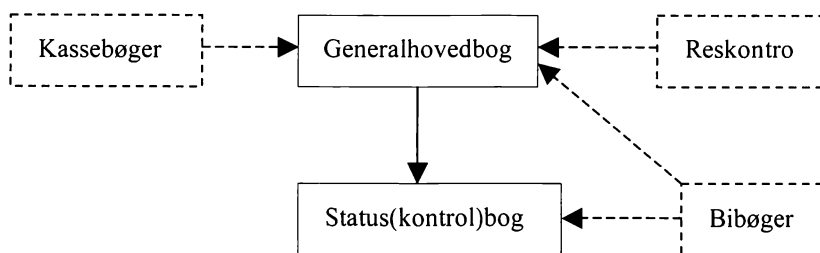

righoldige som i de foregående bøger. Dog kan det eksempelvis på gevinst- og tabskontoen ses hvilke varer, der har været fortjeneste på, og derved giver bogen også oplysninger om nogle af de varer, der blev handlet med. Der bliver i generalhovedbogen henvist til opgørelser i lagerbogen, som desværre ikke er bevaret.

Torstensen påbegyndte samtidig med generalhovedbogen en anden bog, som er benævnt kassebog.⁷ Det er dog ikke en egentlig kassebog, der her er tale om. Det er en slags status over de forskellige konti, foretaget en gang om året i august eller juli måned sandsynligvis inden den endelige opgørelse af kontiene og overførslen til balancekontoen. Ved opgørelserne er der henvist til kontienes folionumre i hovedbogen, men opgørelserne af omkostningskontoen og varekontoen er mere specificerede end i hovedbogen og må bygge på oplysninger fra andre bøger. Bogen kan have fungeret som en slags kontrol af oplysningerne i hovedbogen og dækker samme periode som de to generalhovedbøger, nemlig 1900-1939.

Fra 1912, hvor bogføringsloven blev vedtaget, skulle handlende som nævnt føre en kassebog, hovedbog og statusbog. Hovedbogen for 1914-1939 er også autoriseret til sit formål, og der har sandsynligvis også eksisteret en egentlig kassebog, hvorimod statusbogen i dette system er indbygget i hovedbogen. Derudover har der eksisteret flere bibøger, som dannede baggrund for de månedlige regnskaber i hovedbogen. Nævnes kan blandt andet en reskonto for kreditorer og debitorer.

Figur 2. Regnskabet 1900-1939.

Anvendelsesmuligheder

Materialet i dette købmandsarkiv giver ud over oplysninger om selve forretningens udvikling også en del oplysninger om det lokalsamfund, som forretningen eksisterede i. Eksempelvis fremgår det af materialet indtil 1900, hvad købmanden handlede med, og hvor stor og forskel-

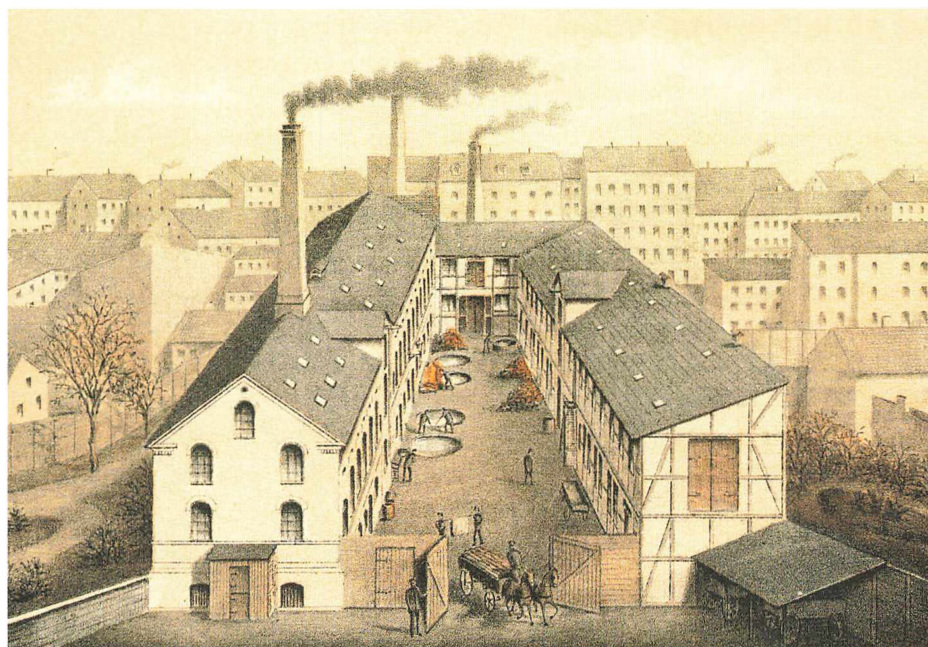
ligartet kundekredsen var med de mange typer af varer, som skiftede ejer i hans butik. Samtidig vidner materialet om, hvem kunderne var, i nogle tilfælde hvilket erhverv de havde, og hvor de kom fra, samt hvem der solgte varer til købmanden.

Industriregnskab 1847-1925

– Messerschmidts Garveri, København

Baggrund

Lavsvæsenets ophævelse og gennemførelsen af en mere liberal erhvervslovgivning i Danmark i 1850'erne og 1860'erne satte efterfølgende skub i en fornyelses- og vækstproces i mange tidligere små håndværksvirksomheder. Den friere anvendelse af arbejdskraft og en begyndende industrialisering med indførelse af mekanisk udstyr i form af kraft- og arbejdsmaskiner gav større spillerum for en virksomheds udvikling. En ny og mere liberal toldlov i 1863 skabte desuden muligheder for en udvidelse af pro

Et litografi af Messerschmidts garveri på Gl. Kongevej var blandt de ca. 100 industri-anlæg, der i 1888 indgik i Danmarks Industrielle Etablissementer, udgivet af N. Malmgren. Prospektet vises i et tillempet fugleperspektiv, hvor man ser hovedbygningerne og gårdrummet med de udendørs arbejdsprocesser. Fabriksbygningerne er – som det ses – kraftigt overdimensionerede i forhold til naboejendommene.

duktionsgrundlaget. Det blev lettere (og billigere) at importere råvarer til brug i fremstillingsprocessen, og derved blev der bedre muligheder for at afsætte de færdige produkter ikke bare lokalt, men også til resten af Danmark eller til udlandet.

En sådan udvikling fra en lokal håndværksbedrift til en større og mere industripræget produktionsvirksomhed gennemløb den københavnske garverivirksomhed Messerschmidt fra grundlæggelsen i 1844 og frem til dens ophør som selvstændig virksomhed i 1908, da den indgik i en fusionsdannelse, der 10 år senere samlede branchens væsentligste virksomheder i hovedstaden i koncernen Ballin & Hertz.¹ Garveriet blev grundlagt af lysestøber Christian William Messerschmidt (1804-1888), og lysfabrikationen blev også fortsat i nogle år, efter at sønnen Emil Messerschmidt (1822-1877) havde overtaget virksomheden i 1853. Han stod i spidsen for virksomheden til sin død i 1877, hvorefter sønnerne John (1855-1940) og Louis (1858-1925) overtog garveriet, der herefter skiftede navn til Emil Messerschmidts Sønner. Fra 1880 var det især John Messerschmidt, der ledede garveriet. Efter en brand i 1907 blev det solgt til den konkurrerende virksomhed, A/S M. I. Ballins Sønner, i hvis bestyrelse han derefter indtrådte. Herefter ophørte fabrikkens egenproduktion, og virksomheden fortsatte som grossistfirma. I 1918 indgik den som nævnt i en omfattende fusion: A/S M. I. Ballins Sønner & Hertz' Garverier og Skotøjsfabrikker, der omfattede ikke mindre end 15 fabrikker.

Garveriets arkiv omfatter 205 bind og pakker, som dækker årene 1838-1925. Det omfatter regnskabsmateriale fra perioden 1847-1925, og derudover er bevaret blandt andet korrespondance (1862-1922), patentsager (1869-1916), ejendomspapirer (1838-1924) samt diverse sager vedr. M. I. Ballins Sønner (1910-1928).

Det bevarede regnskabsmateriale bærer præg af, at regnskabet blev ført med omhu og med vægt på at kunne give en god dokumentation af alle sider af garveriets virksomhed. Bogføringen er ikke ensartet for hele perioden, men omlagt nogle gange, således at nye typer af regnskabsbøger er kommet til, mens andre er udgået eller har skiftet karakter. Det giver mulighed for at belyse ændringer i regnskabsføringen over tid. Desuden kan garveriets karakter som en familieejet virksomhed give indblik i, hvordan virksomheds- og privatøkonomien afspejler sig i regnskabsmaterialet.

Det er desuden et karakteristisk træk, at regnskabet for en stor dels vedkommende ikke er ført i standardiserede regnskabsbøger, men i forskellige linierede bøger og hæfter, ofte små notesbøger, der er tætskrevne

og med mange overførsler (transporter) af konti til nye helt eller halvt ubeskrevne sider med det formål at udnytte bøgerne fuldt ud. I en af de ikke fuldt udskrevne bøger er sidste del af bogblokken fjernet, og den senere ejer har derefter på sidste side noteret: *Ubeskrevet Papir afrevet. John M.*

Regnskabsbøgerne

Hovedbøger

Mest omfattende af det bevarede materiale er rækken af hovedbøger, der er bevaret for årene 1851-1855, delvis for 1863 samt for en sammenhængende periode fra 1864 til 1925. Hovedbøgerne omfatter således også årene efter egenproduktionens nedlæggelse i 1908 og kan belyse afviklingen af denne samt ejernes fortsatte økonomiske deltagelse i M. I. Ballins Sønner og senere, efter 1918, i Ballin & Hertz-selskabet, der blev stærkt involveret i Landmandsbankens transaktioner og krak frem mod 1923.

Journaler

Journalbøger findes for årene 1875 til 1915 og falder i to serier, journaler og journalkladder, med forskelligt indhold, der også varierer over tid (se senere). Ligeledes skifter betegnelserne for de to typer journalbøger. For årene før 1875 er der spredte vidnesbyrd om eksistensen af journalbøger, der dog nu er forsvundet, og det samme gælder for en af journalbogsrækkerne i perioden 1880 og 1888.

Kassebøger

Også mange af virksomhedens kassebøger er gået tabt. De findes bevaret for spredte år i 1850'erne (1850-1853) og 1860'erne (1860-1864) og derudover samlet for perioderne 1875-1879 og 1895-1921. For nogle år kan de suppleres med kassekladder (1860-1861 og 1875-1879), og væsentligt i denne sammenhæng er det endvidere, at der er bevaret mange private kassebøger og regnskabsbøger for virksomhedens forskellige indehavere og andre familiemedlemmer. Det gælder således for C. W. Messerschmidt 1866-1886, for Emil Messerschmidt 1848-1856 samt for John Messerschmidt 1874-1925.

Materiale vedr. årsresultater

En selvstændig række af egentlige statusbøger findes ikke bevaret i arkivet. Regnskaber til belysning af årsresultater og -balancer kan dels findes

1872						Bonto		
1870	1871	1872	1873	1874	1875	Hæder		
Jan	1	2	3	4	5	- Se Pg 166		
	280					16370	1-12	
		20				3059	2-5	
			308			7128	5-10	
				386		4346	8	
					513	2000		19874 4 3
	2							8 4 8
			1			465	11/24	8 2 7
					13	144	1/2	40 1/3
	50					3925	2-27	838 15
1871	7			113		5435	2-17	976 3 10
50			66			3295	2-15	574 5 1
50			44			21825	2-14	411 5 14
3/8				7		2064	10/17	47 2 4
			6			21	11-17	53 4 9
						121	5-17	52 4 6
					12	165	5	42 11
					2	Spekter		3 2
11					1	2c		1 3
1/5				13		Fructon 495 x 17		87 3 15
						331. 213. 425. 520 541 Pg 128. 1871 22961. 5. 12.		

- ◄ *Side af regnskabsbogen (hovedbogen) 1866-1870. Conto for Huder og Skind omfatter ikke færre end 28 opslag i bogen. Som det ses indeholder denne varekonto de sædvanlige posteringer med kredit- og debetbeløb, der modsvares af tilsvarende debet- og kreditposteringer på henholdsvis en samlet Conto for Debitorer og konti for de enkelte kreditorer, og der bliver fra disse henvist til hude- og skindkontoen. Kontoen indeholder tillige løbende oplysninger om til- og afgang på 'hudelageret' og fungerer således tillige som lagerbog. Af de anførte hudebetegnelser angiver R.J. sydamerikanske huder (Rio de Janeiro), buller er tyrehuder og skind omfatter kalve-, fåre- og gedeskind.*

i nogle af hovedbøgerne (herom senere), i kommenterende årsopgørelser 1883-1913 eller på løse statusark. Bidrag til belysning af status- og balanceregnskaber fremgår desuden af bevarede råbalancer for de fleste år 1872-1887 og 1907-1917.

Lønningsbøger

I disse bøger er der lavet detaljeret opgørelser af arbejdslønninger for hver enkelt medarbejder. Lønningsbøgerne findes ikke for de første årtier, men derimod i en næsten ubrudt række fra 1880'erne og 30 år frem.

Diverse bi- og hjælpebøger

Af andre gængse bibøger, der benyttedes ved eller i forbindelse med bogføringen, er bevaret flere forskellige typer, som for de flestes vedkommende dog kun er bevaret for kortere åremål. Det drejer sig blandt andet om forskellige købsbøger, der enten omfatter samtlige køb af huder og skind, køb af udenlandske huder, køb af huder fra specielle leverandører eller til særlige formål. Købsbøger er bevaret for de fleste år mellem 1873 og 1907. Salgsbøger findes kun for årene 1872-1880 og 1898-1907 og kan i nogen grad suppleres med oplysninger i lagerbøger, der er bevaret for alle årene mellem 1875 og 1907.

Der har endvidere til hjælp for styringen af forskellige dele af regnskabsbets bogføring været anvendt andre slags hjælpebøger, af hvilke der kun er bevaret ganske få, som dækker korte tidsperioder. Der findes således to vekselbøger, den ene fra perioden 1866-1880, den anden fra 1909-1915, hvor aktiviteterne var begrænset til ren engroshandel. For årene 1878-1881 har et par kalkulationsbøger overlevet, og det samme er tilfældet med nogle udgifts- og omkostningsbøger for få år spredt over hele perioden. Desuden kan nævnes kontrabøger med et par af firmaets faste samarbejdspartnere for årene 1898-1905.

<u>3/12 89.</u>	<u>Vildthuder</u>	<u>Hude Ckr</u>
00	Hude kr. f. pr. d. d. 1. 350 pr. 1889 a 56 ^{kr}	Kr 3696.00
	og en del af <u>Restbeholdning</u> van pas <u>Torrerthuder</u>	
140	de pr. 3 die Bark in Ckr. a 55 ^{kr}	, 7700.00
	<u>Paar 2 den Bark</u>	
202	de kr. f. pr. Louis Fleischman a 48 ^{kr}	, 9696.00
314	de kr. f. pr. Gaud pr. d. d. 1. 35 a 38 ^{kr}	, 1178.00
	<u>Paar 4 die Bark</u>	
142	de kr. f. pr. d. d. 1. a 40 ^{kr}	, 6880.00
	<u>Paar Salt.</u>	
1000	de orig. R. f. pr. d. d. 1. Fakt.	, 2448.00
400	de uds. do do	, 12911.28
50	de Kr. do S. E. K. H. H.	, 1584.44
<u>1101</u>	<u>Huder</u>	<u>Kr 46093.72</u>
	<u>Salt pas Lager og under Arbejde</u>	
5488 1/2	Hud danske Huderthuder	Kr 121769.99
1328 1/2	udenl. do	, 46044.21
<u>1101</u>	<u>Vildthuder</u>	<u>, 46093.72</u>
<u>7978</u>	<u>Huder</u>	<u>Kr 214507.92</u>

hvilken Opgjørelse tydelig viser den absolute Nødvendighed af at have noget nødsagede til og af Omstændighederne som disse sind pas Nødsagede at indtræffe Puffen af danske Huder og udenlandske Puffen af udenlandske samme Huder.

Torrigt Nødsagede opgjørelse fandtes 197 i alt 1328 1/2 uds. til

Side af årsopgørelse 1889, der viser en del af kommentaren til hovedbogens Hudekonto. Øverst ses optællingen af vildthuder, opdelt efter hvor langt de er i garvningsprocessen. Derefter følger en opsummering af den samlede hudebeholdning, og nederst første del af ca. 2 1/2 siders vurdering af årets hudekøb og -salg, den danske og udenlandske prisudvikling, statistiske opgørelser over de seneste års hudebeholdning m.v.

Regnskabssystemet

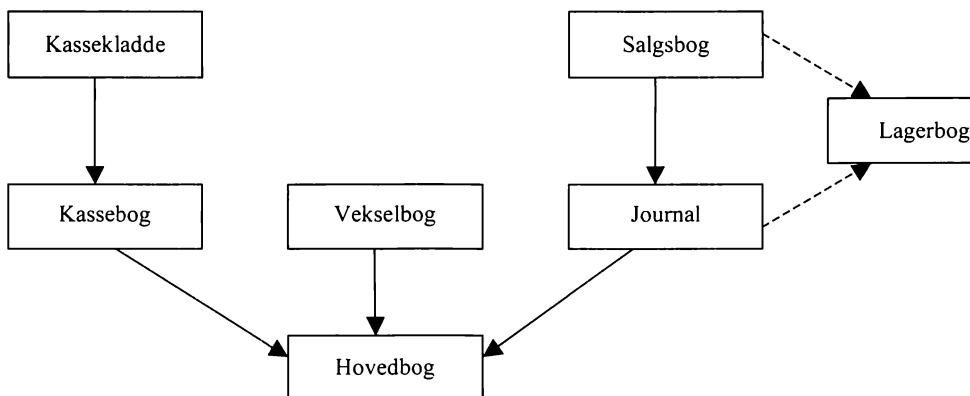
Det er således langt fra alle virksomhedens regnskabsbøger, der er blevet bevaret, så en tilbunds gående oversigt over det eller de systemer, der har været anvendt i regnskabsføringen, er det ikke muligt at give.

Af bevarede hoved- og kassebøger fra C. W. Messerschmidts ejertid i første halvdel af 1850'erne ses, at bogholderiet i disse år har omfattet flere samtidige hovedbøger, memorialer, varejournaler og kassebøger. Om det har været ført som enkelt eller dobbelt bogholderisystem i denne periode kan ikke afgøres ud fra de bestående bøger.

På trods af den noget mangelfulde bevaring i flere serier af regnskabsbøgerne kan det derimod ud fra indførslerne og kontiene i hovedbøgerne konstateres, at virksomheden fra midten af 1860'erne anvendte en slags dobbelt bogholderi med hovedbogsposterings på to forskellige konti i henholdsvis debet og kredit. Systemet er dog noget vanskeligt at gennemskue, idet der ikke for de samme år er bevaret både hovedbøger og tilhørende grundbøger i form af journaler eller kassebøger. De løbende posterings for kreditorer og debitorer er indført på specielle sider i hovedbogen (der i øvrigt betegnes regnskabsbog), hvilket måske delvis kan have overflødiggjort i hvert fald journalen. Også lageroplysninger vedrørende eksempelvis de to centrale sagkonti Huder & Skind Conto og Bark Conto anføres i hovedbogens kontoopsætning, der således bliver både meget omfattende og i nogen grad vanskeligt overskuelig.

Det rådes der noget bod på ved en ændring af bogholderisystemet i 1874/1875. På dette tidspunkt går virksomheden over til et dobbelt bogholderi af en mere traditionel type, nærmest det italienske system med kassebog og journal som grundbøger. Fra disse føres hver postering ind på to modsatte hovedbogskonti (i henholdsvis debet og kredit) ledsaget af gensidige sidehenvisninger til de respektive konti og grundbøger. Som hjælpebøger til orientering om henholdsvis vekseltransaktioner og

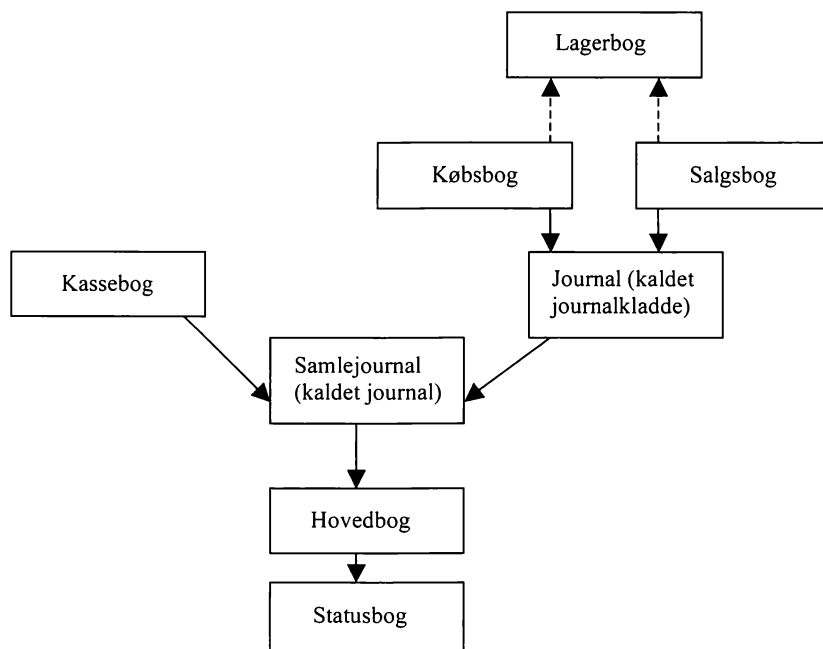
Figur 1. Centrale regnskabsbøger hos Messerschmidt 1874-1880.

køb og salg fungerer den før nævnte vekselbog samt salgskladder/salgs bøger, og der oprettes en serie af lagerbøger, hvor kun de kvantitative vareoplysninger bliver registreret ved direkte overførsel fra journal eller salgsbog (derfor de stiplede pile i figur 1 og 2). Hovedbogens varekonti indeholder herefter kun de beløbsmæssige opgørelser. De personlige konti for såvel kreditorer som debitorer bibeholdes i selve hovedbogen og er således ikke udskilt i en særlig reskonto, hvad der formentlig har sammenhæng med, at ingen af de to grupper antalsmæssigt er voldsomt store.

Fra 1880 udbygges bogholderisystemet i retning af det tyske system, idet der nu som mellemed mellem den hidtidige journal (herefter kaldet journalkladde) og hovedbogen indskydes en samlejournal (herefter kaldet journal), hvortil journalkladdens beløbsposteringer overføres i sammentrængt form til videreførsel til hovedbogens person- og varekonti. Ved denne ændring opnås, at indførslerne i hovedbøgerne konti bliver langt mere kortfattede og bøgerne mere overskuelige. Det er således sigende, at mens der i 1870'erne anvendtes ikke mindre end tre hovedbøger, kunne den følgende række til de tyve år mellem 1880 og 1900.

Figur 2. Centrale regnskabsbøger hos Messerschmidt efter 1880.

Messerschmidt foretog i hele perioden regnskabsafslutninger ved hvert årsskifte med opgørelse af årets økonomiske resultat og fremlæggelse af status. Der er ikke fra firmaet bevaret en eller flere samlede statusbøger, men det fremgår af regnskabsnotater, at sådanne har eksisteret i hvert fald efter 1880. Årsoversigterne er før 1880 tilsyneladende ført på løse ark, oftest betegnet som Opgørelse med Bilag pr. 31te December (1872), mens de tilgrundliggende afslutningsbalancer er blevet indskrevet i journalerne som afslutning efter årets løbende posterings. Den form for årsopgørelser er naturligvis ikke så overskuelige, som indføres i faste statusbøger ville være, men den har til gengæld ikke været bundet af statusbogens faste opstillingsnorm, og der er i de bevarede opgørelser fra 1870'erne vedføjet en række kommentarer til årsregnskabet enten i direkte tilknytning til opstillingen eller på særlige ark. For årene 1884-1913 er kommentarerne samlet i hæfteform og kan undertiden nærmest have karakter af en årsberetning, der beskriver og forklarer nogle af de faktorer, som har haft betydning for årsresultatet. Især de overvejelser og vurderinger, der har ligget til grund for indkøb af råhuderne (danske eller udenlandske) og salget af de forskellige læderprodukter, alt efter prisniveau og -udvikling, fylder meget i årsopgørelserne, der ofte har et omfang af 25-30 sider. Men også en række andre regnskabsammenligninger og -analyser fremgår af opgørelserne. For 1888 redegøres der således for virksomhedens overordentlige udgifter på 871,44 kr. til deltagelsen i den store nordiske industriudstilling i København i dette år. I beløbet indgik blandt andet 20 kr. til *Opsynsmand Møller for varernes Reenholdelse*, men det noteres dog også, at cirka 250 kr. er gået til at forskønne virksomhedens indgangsparti og kontorlokaler i anledning af de formentlig fornemme gæsters besøg.

Uden organisk tilknytning til selve virksomhedsbogholderiet er de private regnskabs- og kassebøger, som er bevaret for flere af firmaets indehavere og deres familie. Ikke mindst som følge af de tidsmæssige huller i rækken af forretningsbøger kan de bidrage til at belyse, hvilken rolle ejernes private økonomi havde i forhold til virksomheden. Særlig interessante i den forbindelse er naturligvis generelt sammenhængen til eksempelvis hovedbøgernes kapital- og formuekonti eller til husholdnings- og ejendomskonti, der også omfattede beboelsen. Men også ved specielle begivenhedsforløb kan de kaste lys over firmaets forhold, for eksempel i forbindelse med Emil Messerschmidts overtagelse i 1853, ved hans fallit 1863 og efter hans død i 1877. Ligeledes kan de bevarede regnskabsbøger fra John Messerschmidt sammen med firmaregnskaberne være med til at

belyse salget i 1907-1908 og de økonomiske problemer, der tårnede sig op både for ham privat og for firmaet i årene før og under Landmandsbankkrisen.

Anvendelsesmuligheder

Ovenfor er antydnet nogle af de muligheder, som regnskabsmaterialet giver for at belyse økonomiske forhold i Messerschmidts garverivirksomhed: den generelle økonomiske udvikling for selve virksomheden og for dens indehavere. Men regnskabsbøgerne, både de centrale og ikke mindst de mange små bi- og hjælpebøger af forskellig art, kan anvendes til studier i mange andre sammenhænge. En omfattende undersøgelse af hele forløbet af garvningsprocessen er der et rigt materiale til i hoved- og lagerbøger kombineret med købs- og salgsbøger og med inddragelse af årsopgørelser, notesbøger og vejledninger. Leverandør- og kundekonti giver ikke blot mulighed for at afdække forretningsforbindelser i ind- og udland, men åbner også op for at se på betalingssædvaner (både de normale og vekselrytternes) eller følge skotøjsfabrikkernes indtog til skade for skomagerne. På det teknologiske område kan ibrugtagning af maskiner og nye værktøjer følges, og man kan se udviklingen fra den personlige til den institutionelle lånekapital illustreret ved lånene fra grev Lerche på Lerchenborg i 1850'erne til kreditforenings- og banklån sidst i århundredet.

De mange private regnskabsbøger giver desuden mulighed for at komme meget tæt på personernes daglige, sociale og familiemæssige liv, som når det af Emil Messerschmidts private kassebog fra 1848-1856 fremgår, at han var stærkt forfalden til spil, havde en særlig konto for cigarer og var en ivrig gæst på skydebanen. Faderen, C. W. Messerschmidt, beholdt efter afståelsen af virksomheden i 1853 fortsat nogle af beboelsesejendommene og drev desuden et landbrug, og han førte omhyggeligt regnskabsbøger for såvel ejendommene, landbruget som den private husholdning helt frem til nogle år før sin død i 1888. Både i disse, men også i bevarede private regnskabsbøger fra John Messerschmidt og andre familiemedlemmer kan man desuden se, hvordan familien i en tid uden offentlige forsorgsmuligheder søgte at sikre sig økonomisk mod dårlige tider. Der blev indgået aftægtslignende aftaler, tegnet livrenter, foretaget investeringer, oprettet legater til børnene m.v. Efter regnskabsbøgerne at dømme var disse hensættelser og investeringer vellykkede helt frem til afhændelsen af virksomheden i begyndelsen af 1900-tallet, men både Louis og John Messerschmidt måtte dog i

årene mellem 1918 og 1923 se en betydelig del af opsparingen/investeringen forsvinde efter rekonstruktionen af Ballin & Hertz ved Landmandsbankkrakket sidstnævnte år.

Håndværkerregnskab 1850-1939

– Tømrerfirmaet Weber, Roskilde

Baggrund

Tømrerfirmaet Weber blev grundlagt i 1830, da Johann Lorenz Weber fra Nürnberg løste borgerskabsbrev som tømremester i Roskilde. Siden overtog hans ældste søn, Harald, virksomheden, og ved dennes død i 1884 stod tredje generation klar til at overtage familieforetagendet, nemlig Lorenz, som døde i 1941.¹

Lorenz Weber skrev i 1926 om familien og virksomheden gennem tre generationer og herunder også om forhold, der vedrørte virksomhedens bogholderi. Både Johann Lorenz Weber og Harald Weber stod selv for regnskabsbøgernes førelse, mens Lorenz selv havde god hjælp i de første mange år af sin onkel, den arkitektuddannede Georg Weber, som både kunne overslagsberegning og føre bogholderi.²

Bogholderiets udformning og førelsen af den enkelte regnskabsbog hænger nødvendigvis sammen med de forudsætninger, som den enkelte bogholderansvarlige har. Om virksomhedens grundlægger Johann Lorenz Weber vides kun, at han i 1841 i et brev til sin søn Harald klagede over, at det kneb med både skriveri og regnskabsvæsen, og at han derfor så frem til sønnens snarlige hjemkomst fra sin uddannelsesrejse.³ Det fortælles ikke, om Harald fik nogen bogføringsmæssige kundskaber som led i sin uddannelse, eller om han forventedes at overtage regnskabsføringen alene i kraft af sin unge alder.⁴ Men Lorenz fortæller om sin far, at han ved hjemkomsten fra sin uddannelsesrejse i 1843 overtog regnskaberne, *og da dette Arbejde skulle udføres om Aftenen, og vel særlig paa de lange Vinteraftener, naar det praktiske Arbejde hvilede, købte Fader en solid Messinglysestage med Lysesax og Lyseslukker.*⁵

Regnskabssystemet

Arkivet efter det weberske tømrerfirma har en spændvidde på næsten 120 år, hvilket er ganske usædvanligt for et håndværkerarkiv. Den overve-

jende del af arkivet består af regnskabsmateriale, der foruden at tjene som dokumentation for virksomhedens økonomi, også giver vidnesbyrd om den private husholdning, fordi udgifterne dertil indgik som poster i tømrervirksomhedens regnskab. Her behandles dog kun materiale fra perioden 1850-1920.

Foruden regnskabsbøger indeholder arkivet også en række brevkopibøger, der tilsammen dækker en periode på næsten 60 år. Brevene skal fremhæves, fordi de er yderst velegnede til at supplere eller uddybe oplysninger i regnskabet, og de kan indirekte fortælle om eksempelvis arbejdsforhold, virksomhedens samarbejde med eller forhold til andre private interessenter og den offentlige forvaltning.

De fleste håndværksarkiver fra det 19. århundrede indeholder som hovedregel kun få typer bøger, hvoraf de fleste er regnskabsbøger som for eksempel journal, kassebog og hovedbog. I Weberfamiliens virksomhed blev derimod sideløbende ført flere typer regnskabsbøger, som hver især indeholdt oplysninger om dele af virksomhedens økonomi. Virksomhedens regnskabsbøger kan derfor ikke bruges som eksempel på et typisk arkiv fra en håndværksvirksomhed, men da de fleste bevarede håndværkerarkiver indeholder en eller flere af de regnskabsbøger, som også findes i Weberfamiliens virksomhedsarkiv, kan arkivet både vise hvad de enkelte typer regnskabsbøger kan indeholde, og hvordan de forskellige regnskabsbøger tilsammen kan udgøre et helt regnskabsystem.

Regnskabssystemet i tømrerfirmaet udviklede sig aldrig til et dobbelt bogholderi med hovedbogen som omdrejningspunkt. Hovedbogen blev i stedet suppleret af forskellige typer lønningsbøger, lagerbøger, indtægts- og udgiftskassebøger, en kassebog vedrørende husholdningsudgifter samt bøger med indbundne kopier af regninger og overslag.⁶ Bøgerne indeholder hver især oplysninger om dele af virksomhedens økonomi. Til gengæld er det vanskeligt at etablere et samlet overblik.⁷

Bogholderiet har omfattet mindst yderligere en regnskabsbog, nemlig journalen, som enten er gået tabt eller ikke blev afleveret sammen med de øvrige regnskabsbøger.⁸ Journalens eksistens fremgår af flere af de øvrige regnskabsbøger, og den blev efter alt at dømme taget i brug senest i slutningen af 1860'erne og afskaffet i begyndelsen af 1920'erne.

Hvordan journalen var opbygget lader sig ikke afgøre, men den har sandsynligvis været brugt til bogføring af de daglige indtægter og udgifter, herunder de kontante forretninger. I de ugentlige regnskabsekstrakter, der findes bevaret for årene 1857-1884, henvises nemlig til udgifter henholdsvis med og uden regning bogført i journalen. Journalen optræder

også som reference i den hovedbog, der indføres i bogholderiet fra 1885. Ved hovedparten af kontiene henvises til sidetal i journalen, ligesom hovedbogen er opbygget med tre kolonner til postering af beløb: Journal, Debet og Kredit.

Regnskabsbøgerne

Årlige rekapitulationer over udgifter og statusopgørelser

Der findes kun ganske lidt materiale til belysning af årsresultaterne, men for årene 1855-1874 er der bevaret årlige rekapitulationer over udgifter til henholdsvis bygninger, redskaber, hesteholdet, husholdningen og forskellige udgifter (se mere herom nedenfor). Tilsvarende findes årlige rekapitulationer for udgifter til arbejds løn for perioden 1862-1939. Eventuelle tilsvarende beregninger af årets samlede indtægter findes derimod ikke i arkivet.

Tilsammen giver rekapitulationerne et overblik over udgifterne i en næsten tyveårig periode. Ved at følge en bestemt gruppe udgifter i rekapitulationerne kan man imidlertid også danne sig et indtryk af flere andre forhold. Eksempelvis ses, at udgifterne til husholdningsudgifter stiger en lille smule hvert år. Det kan være udtryk for en generel prisstigning, ændringer i kostsammensætningen, eller måske er det et tegn på, at familiens indkøbsvaner ændrer sig, efterhånden som virksomheden vokser. Måske er stigningen i udgifterne til husholdning blot udtryk for, at den omfatter flere og flere personer. Det kan undersøges nærmere ved at bruge de årlige udgiftsekstrakter, som rekapitulationerne er fremkommet på grundlag af.

De samme muligheder gør sig gældende for tendensen i udgifter til lønninger. Rekapitulationerne giver et overordnet billede af, hvor meget arbejde og hvor megen arbejdskraft virksomheden havde, mens selve lønningsbøgerne (se nedenfor) kan bidrage med mere detaljerede oplysninger til underbygning eller nuancering af det generelle billede.

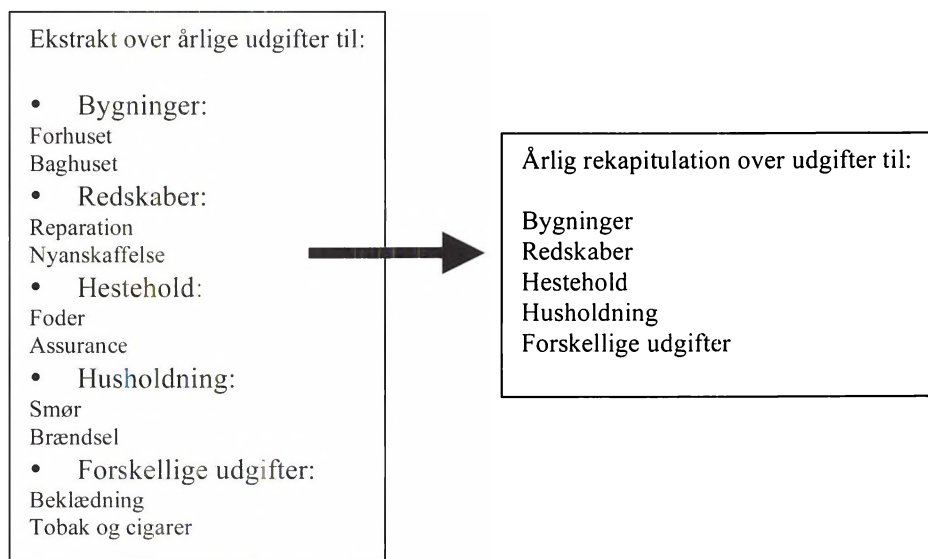
For perioden 1884-1912 er bevaret statusopgørelser. Statusopgørelserne, som også benævnes årsopgørelser, er årligt indført i hovedbøgerne.⁹ Enkelte af posterne på statusopgørelserne er overført direkte fra andre bøger, eksempelvis skyldige beløb fra ugeseddelbøger og resultatet fra optællingen af lageret, som findes i lagerbøgerne. I hovedbogen findes en maskinkonto, hvor værdien årligt beregnes og overføres til statusopgørelsen.

Ekstrakter af de årlige udgifter

For perioden fra 1855-1882 er bevaret detaljerede årlige ekstrakter af udgifterne fordelt på fem hovedgrupper: bygninger, redskaber, hesteholdet, husholdningen og forskellige udgifter. Med undtagelse af bygninger er de øvrige fire grupper inddelt i en lang række nogenlunde faste undergrupper.

En gang årligt er der på grundlag af ekstrakternes mange mindre beløb udarbejdet en rekapitulation. Rekapitulationen giver derfor et mere overordnet indtryk af de årlige udgifter.¹⁰ Særligt fra 1860'erne udgør ekstrakterne en sand guldgrube af informationer om virksomheden og om den private husholdning i særdeleshed. Ekstrakterne fortæller eksempelvis om de udgifter, som måtte afholdes i forbindelse med indkøb af jordarealer til en ny afbindingsplads, hvordan pladsen blev indrettet og om tilbygninger til både virksomhed og privatbolig. Der er årlige udgifter vedrørende reparation af gammelt værktøj, indkøb af nyt værktøj, møbler, gardiner, sølvtøj og porcelæn og ikke mindst tøj og sko til de enkelte familiemedlemmer. Ekstrakterne indeholder tillige en oversigt over de klubber og foreninger, som familien og ikke mindst virksomhedens ejer var medlemmer af og betalte kontingent til. Tilsammen gives altså en klar fornemmelse af, hvorledes en tømrermester og hans familie levede eller ønskede at fremstå i en provinsby i sidste halvdel af det 19. århundrede.¹¹

Figur 1. Sammenhængen mellem ekstrakter og rekapitulationer af årlige udgifter.

Hovedbøger

Den første hovedbog er taget i brug i 1885 og indeholder primært kunde-konti. Antallet af døde konti vokser dog efterhånden.¹² Saldo på de enkelte konti opgøres som hovedregel i begyndelsen af det nye regnskabsår. Hovedbogen er opbygget med kolonner til dato, henvisninger og tekst samt tre kolonner, der altid bærer overskrifterne Journal, Debet og Kredit.¹³

Hovedbogen giver oplysninger om de kunder, der ikke betalte kontant, men fik arbejde udført på regning. De kan derfor i vid udstrækning bruges som kilde til kundernes sociale og geografiske fordeling. For eksempel ses det af hovedbøgerne, at Roskilde købstad var en stor kunde, der ofte fik udført arbejde på sine institutioner, og at tømrerfirmaet udførte meget arbejde på adskillige sjællandske kirker og herregårde.

Aktiver og kontanter

Oversigter over aktiver og kontanter findes for perioden 1861 til og med februar 1884 og er opbygget med henholdsvis en indtægts- og en udgifts-side. Af oversigten fremgår eksempelvis hvilke aktier og obligationer, familien/virksomheden ejede, og hvilken værdi de havde. Ligeledes kan indskud på bank- eller sparekassebøger følges i oversigten. Da hovedbogen i 1885 blev taget i brug, oprettedes i stedet en konto for hver af de banker og sparekasser, som midlerne var placeret i. Desværre ajourførtes hovedbogskontiene kun en gang årligt med et samlet beløb for indskud og udtræk samt tilskrevne renter, så dispositionerne kan ikke længere følges fra dette tidspunkt.

Oversigter over indtægter og udgifter

For perioden 1857-1884 er bevaret oversigter over indtægter og udgifter. I modsætning til de årlige rekapitulationer for arbejds løn er udgifterne til arbejds løn en del af de samlede udgifter i oversigterne, som er indrettet månedsvis med indtægter og udgifter opstillet på hver sin side. Udgifterne er opstillet i faste poster for hver uge, mens der er tale om en løbende postering af månedens indtægter, der varierer meget fra måned til måned. Ved månedens udgang beregnes saldoen, og denne overføres til næste måned.

Posterne på udgiftssiden er ekstraheret fra andre regnskabsbøger og overført til oversigten en gang ugentligt. På indtægtssiden optræder beløb fra de kunder, som har betalt deres regninger, forskud på kommende tømrerarbejder samt lejeindtægter, og i en kort periode i 1884 optræder også indskud i banker og sparekasser. De ugentlige tal for udgifter til svendeløn er hentet fra ugeseddelbøgerne, mens de resterende summer sandsynligvis kommer fra journalen.

		Roskilde Amts Regning og Frangarbejdsansættelse.		Journal	Debet	Credit
			Frangarbejds fra Pag. 42			442,57
1909	8	Journal Pag. 388		11 20.		
	15	" " " 392		10 10.		
	29	" " " 402		4 1/2		
	6	" " " 406		5 62.		
	12	" " " 412		3 20.		
April	30	" " " 469		2 10.		
May	7	" " " 480		7 72.		
	14	" " " 488		12 66.		
	28	" " " 502		8 152.		
June	4	" " " 508		7 184.		
	11	" " " 516		18 301.		
	18	" " " 520		80 401.		
	25	" " " 531	+ 92	159 784.		
July	2	" " " 534		1 62.		
	9	" " " 534	9248 = 115	92 201.		
	20	" " " 555		4 72.		
Aug.	6	" " " 6		3 33.		
	25	" " " 26		59 62.		
	20	" " " 20		12 60.		
Sept.	3	" " " 37		6 46.		
	24	" " " 57		0 22.		
	30	" " " 73		0 60.		
	21	" " " 496	+ 92	50 0 1/2		
1910	30	Fr. Bank 334,24 - 108,00				442,67
Debet	20	Journal Pag. 54				
	31	Regning 166			22 60.	
	31	" 167			6 140.	
	31	" 167			30 300.	
	31	" 168			19 671.	
		Fr. Balance				1338 61
1910	1	Journal			178 1 18	178 1 18
		Frangarbejds til 1910 Pag. 32				1338 61

Tømrervirksomheden havde mange loyale kunder, der over tid fik udført store og små opgaver. Det ses både af overslag og regninger samt af hovedbøgerne. Amtssygehuset i Roskilde var en sådan kunde, og i overslagskopibogen for 1905-1910 findes et tilbud på opførelse af Amtssygehusets tuberkuloseafdeling, dateret den 12. september 1906. Overslaget, der lyder på 31.600 kr., er sendt til arkitekt Munch i København. I forlængelse af selve tilbuddet har tømrermester Lorenz skrevet, at "... da Materialpriserne stadig er stigende og der særlig bebudes højere Træpriser til Foraaret, vil jeg lægge noget til". Hvorvidt byggeriet gik til tømrervirksomheden i Roskilde, ses ikke af regnskabsmaterialet. Men at Amtssygehuset fik udført mange arbejder, er til gengæld tydeligt i blandt andet hovedbogen fra 1907-1910. Sammenhængen mellem hovedbog og regningskopibog samt den manglende journal fremgår i øvrigt tydeligt af den viste side fra netop denne hovedbog.

Indtægts- og udgiftskassebøger

Fra 1. januar 1896 er bevaret indtægtskassebøger, mens udgifterne blev ført i en separat bog. Indtægtskassebøgerne er indrettet med daglige posteringer og tilhørende oplysninger om, hvem eller hvad det bogførte beløb vedrører. Der er ligeledes både en debet- og kreditkolonne. I kreditkolonnen optræder det beløb vedrørende arbejds løn, som en gang ugentligt overføres fra udgiftskassebogen til indtægtskassebogen.¹⁴ Desuden er vekslers samt indskud i banker og sparekasser bogført i kreditkolonnen.¹⁵

Udgifterne er bogført i den serie regnskabsbøger, der benævnes ugeseddelbøger, og som før 1854 blev anvendt som lønningsbog. Bøgerne er ikke bevaret for årene 1854-1896 og det er derfor ikke muligt at afgøre, hvornår bogens indhold skiftede fra lønningsbog til udgiftsbog, herunder også lønudgifter (se afsnit om lønningsbøger).

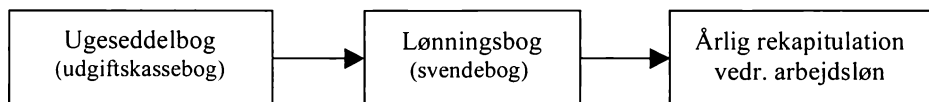
Lønningsbøger

I det weberske tømrerfirma blev der ført forskellige lønningsbøger. I arkivet findes to typer, hvis indhold og formål synes gradvist at ændre sig i tidens løb; nemlig ugeseddelbogen samt en lønningsbog, der oprindeligt benævntes svendebog.¹⁶

Ugeseddelbogen er, som navnet antyder, en ugentlig oversigt over, hvem der har arbejdet på hvilket projekt samt hvor længe og hvad der er optjent i løn. Disse oplysninger overføres til lønningsbogen.

I lønningsbøgerne er afsat en side pr. år for hver medarbejder. Oplysningerne overføres hertil fra ugeseddelbøgerne, og til forskel fra ugeseddelbogen indeholder lønningsbøgerne en overordnet oversigt over de samlede lønudgifter pr. medarbejder pr. år. På et tidspunkt ændrer forholdet sig tilsyneladende mellem de to lønningsbøger, så de i stedet bruges som lønningsbøger for to forskellige grupper ansatte i virksomheden.¹⁷ En gang årligt er der udarbejdet en rekapitulation over lønudgifterne.

Figur 2. Løn- og arbejdsoplysningernes vej fra ugeseddelbog til årlige rekapitulationer.

Regningskopibøger

De regninger, som virksomheden udarbejdede, giver som hovedregel ganske detaljerede oplysninger om de enkelte dele af det udførte ar-

<u>1888.</u>	
5	Jensen, Hans
9	Jensen Chr
"	Jørgensen Carl
10	Jørgensen Hans
11.	Jensen, H. O.
12.	Jensen Hans.
<u>1889</u>	
5-	Jensen, Hans
16	Jensen Chr
9.	Jørgensen Hans
11.	Jørgensen Peter
<u>1890</u>	
4	Jensen, Hans.
8.	Jørgensen, L.
19	Jørgensen Peter
20	Jørgensen P.
19	Jørgensen O
<u>1891</u>	
4	Jensen Hans.
8	Jørgensen L.
<u>1892.</u>	
4	Jensen Hans
7	Jørgensen L.
25.	Jensen Niels
28	Jensen Baldur
<u>1893.</u>	
4.	Jensen Hans
7	Jørgensen L.
21.	Jensen B.
<u>1894</u>	
30	Jensen Hans
32	Jørgensen Sv.
40	Jensen Baldur
44	Jensen N
"	Johansen
45	Jørgensen F.
	Jensen H

<u>1897.</u>	
181.	Jensen Hans.
182	Jørgensen D.
187	Jensen Julius.
189	Jensen Adolf.
189	Jensen Chr.
192.	Jørgensen J. P.
200	Jørgensen J. P.
200	Jørgensen Chr.
200	Jørgensen S. Chr.
201.	Jørgensen J.
201.	Jensen O.
202.	Jørgensen H.
210	Jørgensen P.
218	Jensen I. (Laustrøm)
<u>1900</u>	
229	Jensen Hans
230	Jørgensen D.
234	Jensen Julius.
238	Jørgensen J. P.
250	Jensen (Laustrøm)
256	Jørgensen J.
258	Jacobsen H.
260	Jensen H. P.
261	Johansen Jørg.
262	Jørgensen Chr.
262	Evensen Axel
265	Jensen Chr.
265	Jensen. Baldur.
<u>1901</u>	
271	Jensen Hans.
272	Jørgensen D.
276	Jensen Julius.
279	Jørgensen J. P.
288	Evensen Axel.
293	Jensen, Laustrøm
284	Jørgensen D.

Lønningsbøgerne rummer oplysninger om, hvornår og hvor mange timer de enkelte medarbejdere arbejdede samt hvad de fik udbetalt i løn. De tilhørende navneregistre er foruden at være alfabetiske også opdelt i år. Dermed er det muligt at beregne, hvor længe ansættelsesforhold i virksomheden varede eller vurdere om økonomiske op- og nedture afspejlede sig i antallet af medarbejdere. Af registre til lønningsbog 1884-1902 fremgår eksempelvis, at Hans Jensen var ansat hvert år i perioden 1884-1901 og af billedet her fra samme bog ses, at ikke alle fandt beskæftigelsen hos tømrervirksomheden i en tilsvarende årrække.

bejde samt en tilhørende pris.¹⁸ Den samlede pris for arbejdet kan findes i hovedbogen, men ved at bruge hovedbogens sidehenvisninger til regningskopibogen får man langt flere detaljer om for eksempel materialetype og hvor meget tid, der er medgået til et bestemt stykke arbejde.

De enkelte regninger kan findes uden brug af hovedbogshenvisningen. Regningskopierna er indbundet i kronologisk rækkefølge og kan slås op ved hjælp af dato eller det alfabetiske register, der med få undtagelser er indbundet i hver enkelt regningskopibog.

<i>Regning</i>		
<i>Om indførsel af dødsbeholdningen til de Kongelige Begravelsescapeller i Roskilde Domkirke i 1863.</i>		
<i>Åndledning af Jvstelig Prinsens</i> <i>Ferdinand's Betsars og flykthet til</i> <i>i Jvde 5te dagne. Sarsen . . . . .</i>	8	4 8.
<i>Forberedelse af Begravning for Prins</i> <i>Arveprins Ferdinand og Arveprins</i> <i>Arveprins Ferdinand's og Arveprins</i>	2	3 8.
<i>Åndledning af Jvstelig Konge Jvde 7de</i> <i>Prinsens flykthet til Jvde</i> <i>@ 5te dagne.</i> <i>Sarsen i Domkirkeholden . . . . .</i>	3	3 7.
<i>Summa</i>	14	37 7/8
<i>Roskilde den 22de Januari 1864.</i> <i>H. Weber.</i>		

I Roskilde stedes de afdøde regenter til hvile i domkirken. I forbindelse hermed skal der gøres klar til selve ankomsten af kisten og den efterfølgende bisættelse. Regningerne i Webers arkiv beretter om nogle af de forberedelser, der skulle gøres, da såvel Christian 8. i 1848 som hans søn Frederik 7. i 1863 blev begravet i Roskilde. Her ses en regning udstedt til "de Kongelige Begravelsescapeller i Roskilde Domkirke" vedrørende udført tømrerarbejde i forbindelse med bisættelsen af både Frederik 7. og arveprins Ferdinand i 1863. På næste side i kopibogen findes endnu en regning for klargøring af de kongelige begravelseskapeller i forbindelse med bisættelserne.

Lagerbøger

Virksomhedens lagerbøger er bevaret for en lang næsten ubrudt periode og indeholder en årlig status for hver enkelt varegruppe på lageret. I forbindelse med lageropgørelserne er der redegjort for antallet af varer i hver gruppe, hvilken størrelse den enkelte varegruppe har samt hvilken værdi varegruppen repræsenterer. Selve lagerbøgerne dækker årene 1897-1939; den samlede bogførte lagerværdi skal imidlertid findes som en post på statusopgørelsen for årene 1884-1912.

Lagerbøgerne giver mulighed for at foretage sammenligninger over tid af eksempelvis lagerets størrelse eller prisudviklingen på de enkelte varegrupper. Det er endvidere muligt at lave nærmere undersøgelser af, hvilke materialer, som virksomheden havde på lager, for eksempel om nogle udgik, mens andre og nye materialer kom til.

Overslagskopibøger

Webers tømrerfirma udarbejdede rigtig mange overslag i tidens løb. Materialet ligger egentligt uden for selve kerneregnskabet, men er alligevel forbundet med det, fordi regningerne af og til henviser direkte til det fremsatte tilbud/overslag. Overslagene er ligesom regningerne indbundet i kronologisk rækkefølge og forsynet med et alfabetisk register, der gør det enkelt at anvende materialet.¹⁹

De enkelte overslag kan i sig selv være en god kilde til det arbejde, der var efterspørgsel på, og det kan ofte give et meget detaljeret billede af det projekt, der skulle udføres. I nogle overslag føres man eksempelvis fra rum til rum i den bygning, der skal renoveres. Fra gulv via væg til loft, fra døren ud til trappen og videre op eller ned til næste etage. Hvad enten det var Webers tømrerfirma, der løb af med ordren eller ej, så kan bygningsinteresserede få et grundigt kendskab til, hvordan en bygning eller et rum så ud før og efter ændringerne.

Husholdningsbog

Husholdningsbogen er en udgiftsbog, hvori posterne bogføres en gang ugentligt og fordeles på en af de to kolonner Husholdningsudgifter eller Forskellige udgifter. Det fremgår flere steder i husholdningsbogen, at beløbene er overført fra journalen.

Den bevarede husholdningsbog (1882-1884) er kun en af et ukendt antal husholdningsbøger. Af bogens første side ses nemlig, at de første beløb er overført fra en ældre bog. Den ene tilbageværende husholdningsbog er til gengæld rig på informationer om eksempelvis, hvilket udstyr en veletableret tømrermesters datter fik med sig, når hun blev gift.

Harald Webers datter, Anna Nicoline Weber, født i 1861, blev i Roskilde Domkirke den 11. juli 1882 gift med den 41-årige cand. jur. Richard August Vilhelm Poulsen, lærer ved Roskilde Borger- og Realskole.²⁰ I den forbindelse er der blandt andet bogført udgifter til blomsterbringerens budpenge, offer, tillysning og udgifter til Annas beklædning og udstyr såsom gulvmåtter, børster, sybord, porcelæn, strygejern og meget andet. Det er også i denne bog, at man kan se, at kuskens nye frakke kostede 11,57 kr. i 1883, at familien jævnligt spillede i Industrielotteriet, abonnerede på Roskilde Avis, og at det kostede 40 øre at få brillerne repareret.

Kalkulationsbøger for småarbejder

De to bøger indeholder detaljerede beskrivelser af hvert småarbejde som for eksempel antal rammer, ruder eller udskæringer til døre eller vinduer.²¹ Hertil kommer angivelser af mål samt pris for hver del af arbejdet samt den endelige slutpris. Der er skrevet henvisninger, sandsynligvis sidetal, ved en del af disse mindre opgaver, men det er ikke muligt at finde den bog, som henvisningen gælder.

Desværre fremgår det ikke, hvilken kunde der har bestilt et tilbud eller fået udført arbejdet, så det er ikke umiddelbart muligt at finde den bygning, hvor det pågældende arbejde skulle udføres eller placeres.

Kontrabøger

I det bevarede arkiv fra tømrervirksomheden findes også nogle få kontrabøger. Der er stor forskel på den kildemæssige værdi af de enkelte kontrabøger, men i flere tilfælde er det ved den enkelte post nævnt, hvilket projekt den bestilte vare skulle bruges til. Der kan altså være visse bygningshistoriske oplysninger at hente.

Anvendelsesmuligheder

Som det er fremgået ovenfor, kan regnskabsmaterialet i et håndværksarkiv bidrage med langt flere oplysninger om det omgivende samfund end blot rent håndværksmæssige informationer om konkrete projekter. Afhængigt af hvilken type håndværk det drejer sig om, vil arkiverne give forskellige branchespecifikke oplysninger. Som udgangspunkt vil man kunne finde oplysninger om prisforhold, lønninger, beskæftigelsesmæssige, socialhistoriske, kulturhistoriske forhold og, i arkiver som Webers tømrerfirma, også om bygningshistoriske forhold.

Sparekasseregnskab 1824-1969

– Aalborg Bys og Omegns Sparekasse

Baggrund

Sparekasser adskiller sig fra banker ved at have et almennyttigt formål og henvender sig fortrinsvis til den store del af befolkningen, som ikke omsætter penge under udøvelse af forretningsvirksomhed, men blot lejlighedsvis indsætter penge til senere anvendelse. Tyngdepunktet i sparekassens opgave er derfor den sikre opbevaring af de modtagne indskud, hvorfor der ved anbringelsen af disse skeles mere til sikkerheden end på et højt afkast.

Sparekassen for Grevskabet Holsteinsborg og Omegn var Danmarks første sparekasse og åbnede i 1810. Den efterfulgtes af Sparekassen for Odense By i 1816. Sparekassetanken bredte sig, og i løbet af 1820'erne blev der etableret ikke færre end 12 nye sparekasser. Aalborg Bys og Omegns Sparekasse var en af disse og åbnede 12. maj 1824 som det første pengeinstitut i Jylland.¹ I den nye sparekasse koncentreredes bestræbelserne udelukkende om opsparingssiden. Der var ikke tænkt på forøgelse af de indsatte kapitaler ved lokale udlån. Stifterne ansøgte kongen om adgang til, gennem amtstuen, at indlevere indskuddene til statskassen og få dem forrentede af denne. Sparekassen fik tilladelse til at deponere indtil en sum af 15.000 rigsbankdaler sølv og 15.000 rigsbankdaler sedler i amtstuen imod 5 % årlig rente samt tilbagebetaling efter 3 ugers foregående opsigelse.²

I begyndelsen af 1830'erne blev der rejst kritik af, at provinsens opsparede kapitaler blev ført til København og derved unddraget provinsens erhvervsliv. Det medførte, at sparekasserne blev givet mulighed for at yde lån med sikkerhed i fast ejendom, hvilket sparekassens direktion besluttede at benytte sig af i 1838, da der blev afsat 15.000 rigsdaler til udlånsvirksomhed.³ Senere begyndte sparekassen også at diskontere gældsbreve og vekslers, og det viste sig at være en givtig forretning.⁴

I 1848 brød Treårskrigen ud, og den dermed forbundne usikkerhed medførte, at mange indskydere valgte at hæve hele eller dele af deres opsparede penge. Heldigvis var kassebeholdningen stor nok til at kunne

imødekomme det ekstraordinære udtræk, og sparekassen overlevede stormløbet.⁵ Sparekassens indskydere reagerede også på udbruddet af 1. verdenskrig i august 1914. I dette tilfælde udbetalte sparekassen i perioden 1.-15. august 1914 i alt 501.529 kr., men modtog også indskud på i alt 312.140 kr.

Sparekassen havde ikke pengemarkedet for sig selv. I 1854 fik byen sit andet pengeinstitut, Aalborg Disconto-, Spare- og Lånebank A/S, og i 1880 åbnede Nationalbanken en filial i byen. Desuden åbnedes en konkurrerende sparekasse, fordi en gruppe landmænd var utilfredse med den førte udlånspraksis. De mente, at de ikke så let kunne låne risikovillig kapital, og de stod bag åbningen af Landbosparekassen i 1885.⁶

I 1924 kunne sparekassen fejre 100-årsjubilæum og se tilbage på en periode, hvor man stort set kun havde kendt til fremgang. Der havde naturligvis været kriser, men de store tab havde man ikke lidt.

Regnskabsbøgerne og anvendelsesmuligheder

Årsregnskaber med bilag (1824-1967)

Dette materiale minder en del om årsregnskaber i andre virksomhedstyper. Foruden de sædvanlige regnskabsoplysninger om virksomhedens drift, indtægter, udgifter samt over- eller underskud er der forholdsvis detaljerede oplysninger om, hvad sparekassen har i sin beholdning af obligationer og aktier. Der er ligeledes en lang række statistiske oplysninger om lån i landejendomme, købstadejendomme, mod håndpant, til andelsforetagender og til kommuner. For hver kategori er oplysninger om, hvor mange nye lån der er kommet til i årets løb. Det er dermed muligt at følge udviklingen i optagelse af lån over en årrække. Tilsvarende findes statistiske oplysninger om sparernes konti, hvor mange konti der er i de forskellige afdelinger, hvor mange der er kommet til i årets løb, og hvor mange der er udgået, og hvor stort et indestående der er.

Hovedbøger (1878-1969)

Sparekassernes hovedbøger har nogle få konti, som ikke findes i andre typer virksomheder end pengeinstitutter, nemlig konti til sparernes indskud og udtræk. Disse konti er ført daglig med en månedlig status. Det er her muligt at se eventuelle svingninger i mønstret for indskud og udtræk, hvorvidt der forekommer sæsonudsving samt følge størrelsen på de beløb, som indskydes og hæves. Hvem der har indsat eller hævet penge, kan dog ikke ses. Den oplysning må i stedet søges i sparernes hovedbøger (reskonto).

En anden interessant konto, som er karakteristisk for pengeinstitutter, er udlån mod håndpant. Desværre er ikke alle bibøger til denne konto bevaret i sparekassens arkiv, men et par ældre bøger over aktiver A og B viser, hvad der formentlig ligger bag håndpantet, nemlig sikkerhedsstillelse i form af panteobligation, kreditforeningsobligation, bankbog eller sparekassebog eller lignende. Der er altså ikke i dette tilfælde tale om egentlige genstande, for eksempel i form af værdigenstande som smykker, sølvtøj eller lignende. Oplysningerne på denne hovedbogskonto fortæller om de personer, som benyttede sig af en form for kviklån; hvilken socialgruppe tilhørte de, er der tale om gengangere, er lånetiden lang, eller er der tale om finansiering af en akut likviditetskrise hos personen eller virksomheden?

Kassebog for bogholderen (1877-1958)

I denne kan – som i hovedbogen – dagligt følges bevægelserne på de forskellige konti, men her er oplysningerne i stedet samlet på samme side. Desuden er der oplysninger om, hvem der den pågældende dag har op-

1881. Juni 27.		N.B. Pag	Indtøgt Krone	Øre	Udgift Krone	Øre
Gaardejer Jens Pedersen, Mjels (Ans. 1105)	291		6000			
Koumand Jørgen Jensen, Qvinn (. 1441)	291		800			
Gaardejer Niels Pedersen, Mjels (. 1105)	290		100		4000	
Koumand Lorenz Peter Pedersen, Qvinn (. 1441)	290		20		800	
Gaardejer Niels Pedersen, Tjeltvej (. 1544)	290		100		4000	
Gaardejer Lars Olsen, N. Krogvej (. 1545)	290		625		25000	
Koumand Jens Peter Pedersen, Friiter (. 1546)	290		15		600	
Porto af Værdipapirer	314					40
Dividendsam. Af Nationalbanken (Akte. 1100)	322					192509
Renter	303		428634			
Indskydning	220/220		6146757		681813	
Renter	311					76
	217/219		7341391		4314458	

100 552 - 89
75 918 - 31
176 470 - 20
252 388 - 82
176 470 - 97
75 918 - 23

I kassebog for bogholderen kan man se, at gårdejerne Niels Pedersen, Mjels og Jens Pedersen, Mjels har givet sparekassen en indtægt på 6.000 kr. og en udgift på 4.000 kr.

nået lån i sparekassen med henvisning til udlånshovedbogen, hvor de nærmere betingelser for lånet kan ses. Det er ligeledes muligt at danne sig et hurtigt indtryk af, hvordan de enkelte dage forløber i sparekassen.

Månedsoversigter (1900-1968)

Denne type regnskabsbog, hvor sparekassen forsøger at skabe sig et overblik over de pengemæssige transaktioner, er ret speciel. For det første registrerer den, om der på månedsbasis (de tilsvarende oplysninger for måneden året før bringes til sammenligning) er fremgang eller tilbagegang på sparernes konto. Dernæst registreres, om der har været større indbetalinger, ligesom større udtræk registreres, og det noteres, hvem der har foretaget disse bevægelser. Der er desuden en oversigt over, hvilke indbetalinger sparekassen forventer i månedens løb. Tilsvarende noteres hvilke forestående udbetalinger der står til betaling i løbet af måneden samt, hvilke kapitaler der er opsagte, og som skal udbetales i løbet af de næste tre måneder. Der er mulighed for at identificere et mønster i frem- eller nedgangen på sparernes konto, ligesom man kan danne sig et overblik over et eventuelt mønster i bevilgede lån eller opsagte kapitaler.

Månedsopgørelser (1907-1945)

Denne opgørelse minder lidt om månedsoversigten, men teksten til de enkelte posteringer er mere kortfattet. Der er dog et par oplysninger flere i denne bog. Det gælder oplysninger om udgifter til veldædighed og sparekassens fribolig, ligesom det er muligt at følge indtægter og udgifter ved sparekassens bygning og inventar. Skulle der være enkelte store udgiftsposter, er det muligt via bilagene til årsregnskaberne at se, hvad disse udgiftsposter dækker over.

Sparernes hovedbøger (1829-1960)

Denne regnskabsbog findes kun i pengeinstitutter, og med lidt tålmodighed kan den give et utal af oplysninger om personer, erhverv og bopæl. Det er muligt at danne sig et indtryk af, hvilken evne og mulighed kontohaveren har for opsparing. Ligeledes kan der skabes overblik over, hvorvidt der er tale om en regelmæssig opsparing, eller om det sker i ryk. Det er også muligt at danne sig et indtryk af, hvor store beløb der trækkes på kontoen. Igen kan der være tale om et regelmæssigt mønster, for eksempel løbende mindre udtræk på en pensionskonto eller udbetaling af store beløb med store mellemrum.

Disse hovedbøger kan også benyttes til studie af en befolkningsgruppes økonomiske transaktioner i et bestemt tidsrum. Som nævnt tidligere,

så viser det sig for eksempel, at sparerne reagerede på udbruddet af Tre-årskrigen i 1848 ved at strømme til sparekassen for at hæve hele eller dele af sine indeståender.

Hovedbøger for skolebørn (1886-1948)

I 1886 indførtes sparemærker for børn. Det gjaldt for alle sparekasser i Danmark, og i perioden fra 1886 til 1915 indsatte skolebørnene 2-øres sparemærker i deres skolesparemærkebøger til et beløb af 3.100.000 kr.

Lømmesparebøsse 451 Hjemmesparebøsse
udleveret 13/2. 26. udleveret 13/2. 26.

Henning Verne Petersen

7/2. 26.

		Kapital		Renter	
		Kr.	Ør.	Termin	Kr. Ør.
1925					
marks	4 Pr	5		11. Jun. 25.	05
			05		
		5	05	11 Dec. 25.	10
		3	74		03
		3			01
		11	79		14
			14		
		11	93	11. Jun. 26.	22
		5			07
		16	93		29
			29		
		17	22	11. Dec. 26.	34
		10			12
		27	22		46

Rent undtagelsesvis er der ved denne konto ikke angivet bopælsadresse, men til gengæld kan man se, at kontohaveren har haft to forskellige typer sparebøsser, nemlig en Lemmesparebøsse og en Hjemmesparebøsse. Han har formentlig, da kontoen blev åbnet, boet på fattiggården.

Gårdejer Jens Pedersen, Mjels.

KAPITAL			RENT	
Bikkelighed	Kroner	Øre	Terrain	Kroner
Obl. af 15 Januar tingly. 30 Januar 1872 med 1 Tr. i hans Eend. af Hartk. 5 Tr. 4 Skp. 3 Fdk. 2. Ml. 4 1/2 %			Dechr.	
1881. June 27. Indfriet			Juni	75 135
			Dechr.	75 135
			Juni	76 135
			Dechr.	76 135
			Juni	77 135
			Dechr.	77 135
Gårdejer Niels Pedersen, Mjels. 1 ^o Gæltet noj.			Juni	78 135
Obl. af 24 June, tingly. 2 Juli 1881 med 1 Tr. i hans Eend. af Hartk. 2 Tr. 1 Skp. 3 Fdk. 4 1/2 %			Dechr.	78 135
1886. August 4. Indfriet			Juni	79 135
			Dechr.	79 135
			Juni	80 135
			Dechr.	80 135
Obl. af 4 August 1886, tingly. 7 s. Ml. med 1 Tr. i hans Eend. af Hartk. 2 Tr. 1 Skp. 3 Fdk. 4 1/2 %			Juni	81 135
			Dechr.	81 90
Obl. 11 Juni 1891, tingly. 26 s. Ml., med 2 Tr. i hans Eend. af Hartk. 5500 Kr. i samme Kjøbskøns, Ml. af 2 s. Hartk. 2 Tr. 1 Skp. 2 Fdk. (samt af Skjær Indfriet 1 s.) i Hartk. Forfatter boges, Bækkens Kædet 4 1/2 %			Juni	82 90
			Dechr.	82 90
			Juni	83 90
			Dechr.	83 90
			Juni	84 90
			Dechr.	84 90
1895. Jan. 10. Indfriet, ved nye Obl. Obl. 10 Juli 1895, tingly. 13 s. Ml., med 1 s. Trivial			Juni	85 90
			Dechr.	85 90
			Juni	86 90
			Dechr.	86 115
1901 Obl. 9. Overført til Nr. 532.			Juni	87 123
			Dechr.	87 115

Gårdejer Jens Pedersen, Mjels, lán nr. 1105 i udlánshovedbogen. Gårdejer Niels Pedersen, Mjels 'overtog' Jens Pedersens lánenummer, da det blev ledigt efter indfrielse. Det er her muligt at se, at han ikke umiddelbart har kunnet indfri lånet eller også, at han har haft behov for et nyt lån. Han indfried lånet fra 1881 ved at optage et nyt lån i 1886. Han har igen behov for at optage et lån i 1891, og dette lån indfries med et nyt lån i 1895.

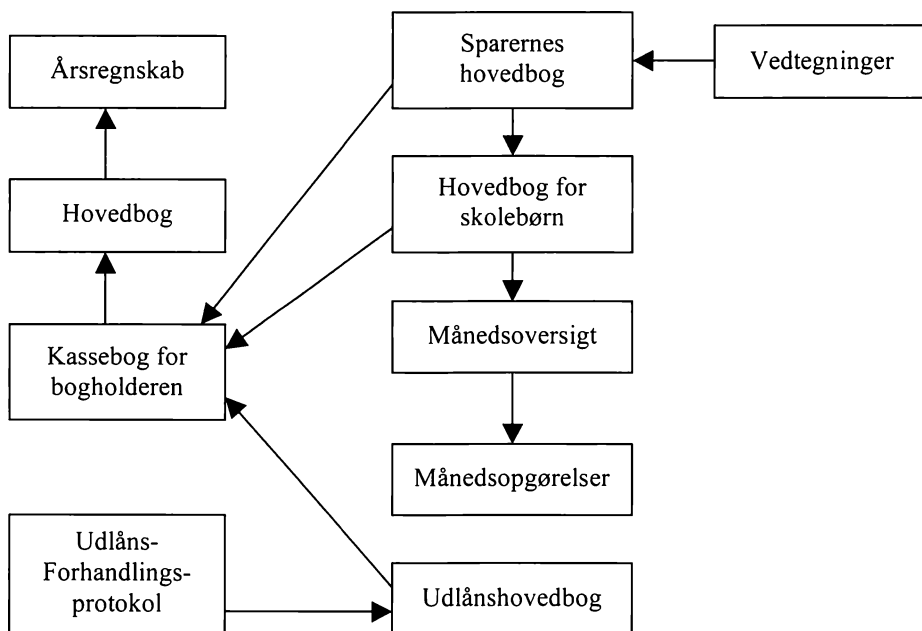
Aalborg Bys og Omegns Sparekasse havde 50 år efter starten i 1886 mere end 17.000 børnesparere.⁷

I hovedbøgerne for skolebørns opsparing kan det naturligvis ses, hvem der er kontohaver, hvilken skole pågældende går i, om der er udleveret en sparebøsse, og hvor ofte og hvor meget der indbetales.

Udlånshovedbøger (1874-1947)

I denne regnskabsbog findes et væld af oplysninger til både slægtsforskere og forskere med interesse for finansiering af fast ejendom. Der er oplysninger om låntagerens navn, erhverv, bopæl, hvor stor vedkommenheden er i areal og naturligvis lånets størrelse og forrentningen heraf. Det er muligt at følge, hvordan lånet afvikles, eksempelvis om det udbetales ved lånets udløb, eller det udbetales med et fornyet lån med eventuel ny sikkerhedsstillelse, som det kan ses i udlånshovedbogen under lån nr. 1105, Gårdejer Jens Pedersen, Mjels. Heraf fremgår, at han ikke umiddelbart har kunnet indfri lånet eller også, at han har haft behov for et nyt lån. Han indfrier lånet fra 1881 ved at optage et nyt lån i 1886. Han har igen behov for at optage et lån i 1891, og dette lån indfries med et nyt lån i 1895.⁸

Figur 1. Oversigt over regnskabssystemet.

Til Privatbanken, Kjøbenhavn
 Dato Aalborg d. 15de ds. 1864. Indslag
 fremjendes til Accept:
 No. 14486, Th. Dencker, Aalborg C. Lange Ret 500.
 Bevilget som Credit bliver accepteret af J.
 C. Lange hustru som land 100, Afdrag af 6de 13/4;
 Dneuro, som Crediten ikke for restfandt, som
 indtagne Accept No 14068 i Kjøbenhavn Acceptantens
 i godkendt Stand, som indfaldt som blev bygge
 Bygningen at godkjent. De indtagne 100 af
 1/4 13/4 harer og ca. 100
 Aalborg Sparekasse d. 19 Februar 1864
 J. S. W. Wilhelmsson

Sparekassen fremsender en veksler til accept til Privatbanken i København. Mellemværendet er mellem brændevinsbrænder Th. Dencker, Aalborg og C. Lange i København.

Udlånsforhandlingsprotokoller (1926-1934)

Denne protokol, som ikke er en del af selve regnskabssystemet, skal alligevel fremhæves, fordi de giver et indtryk af, hvordan direktionen på sine møder behandlede de indkomne låneansøgninger. Det fremgår her, hvor stort et lån der ansøges om, hvordan ansøgeren har tænkt sig at stille sikkerhed enten mod pant i fast ejendom, ved kautionister, selvskyldnerkaution eller ved anden sikkerhedsstillelse. Direktionens begrundelse for henholdsvis afslag på eller imødekomme af ansøgningen er også noteret i forhandlingsprotokollen.

Vedtegninger (1894-1954)

Vedtegningsbøgerne har egentlig intet med regnskabet at gøre, men her kan man få oplyst, hvilke begrænsninger kontohaveren har bestemt for at kunne få adgang til kontoen. Typisk er der tale om, at kontoen er forsynet med 'mærke', men der kan også, hvis det er en foreningskonto, være tale om at kun formanden og kassereren i forening kan hæve på kontoen. Der er desuden mulighed for at begrænse rådigheden over kontoen ved at sætte et loft for, hvor meget der kan haves inden for givne tidsrum.

Mejeriregnskab 1899-1926

– Ålsø andelsmejeri

Baggrund

Det første andelsmejeri i Danmark begyndte sin virksomhed i 1882 i Hjedding i Vestjylland, og dets vedtægter blev udgangspunktet for de andelsmejerier, der blev etableret efterfølgende. Betegnelsen andelsmejeri blev her brugt for første gang. Andelshaverne påtog sig et solidarisk ansvar for anlægssummen, udbyttet skulle fordeles i forhold til den indvejede mælkemængde, og alle andelshavere havde ved generalforsamlingerne én stemme uanset besætningens størrelse. Bestemmelserne har siden kendetegnet de danske andelsmejerier og adskiller dem fra andre fællesmejerier, hvor aktionærer har indflydelse i forhold til aktieandelens størrelse.

I Danmark har der aldrig eksisteret en egentlig andelslov, så grundlaget for andelsmejeriernes virke vedblev at være den præcedens, som de første mejeriers vedtægter havde dannet. Under visse omstændigheder kunne andelsmejerierne være omfattet af næringsloven, men som hovedregel var de hverken omfattet af denne eller bogføringsloven. Dog blev de fra og med 1906 omfattet af lovene vedrørende handel med landbrugsprodukter, som pålagde mejerierne at føre autoriserede smørsalgsbøger.¹ En generel bogføringspligt havde mejerierne altså ikke, men det har naturligvis været praktisk med en god bogføring, og man kan da også se af det bevarede materiale fra de tidlige andelsmejerier, at flere har haft et udbygget regnskabssystem.

Et af de bedst bevarede mejeriregnskaber findes i Ålsø andelsmejeris arkiv.² Ålsø andelsmejeri lå nær Grenå på Djursland, hvor det blev grundlagt i 1899.³ I november 1899 begyndte mejeriet sin produktion, og det havde på det tidspunkt 145 andelshavere samt en mælkeleverandør, nemlig forpagterne af Katholm Hovedgård (Nymann), som ikke var andelshavere. Mejeriets regnskab består i årene frem mod 1920 af fire dele, nemlig hovedregnskabet, andelsregnskabet, produktionsregnskabet og salgsregnskabet.

Hovedregnskabet

Årsregnskaber

I Ålsø andelsmejeris arkiv findes indtil 1920 årsregnskaber for årene 1913-1915 og 1917-1918. De overordnede regnskabsoplysninger vedrørende mejeriets drift det pågældende år fremgår heraf, nemlig indtægter og udgifter samt oplysninger om beholdning i banken og afdrag på lån. Der til kommer en status for mejeriet ved regnskabsårets afslutning med angivelse af aktiver og passiver. Ved hvert regnskabsårs afslutning blev årsregnskabet fremlagt af formanden på en generalforsamling, hvor andelshaverne godkendte det.

Hovedbøger

I hovedbøgerne er posterne fordelt på de forskellige konti under indtægter og udgifter. Til og med regnskabsåret 1915-1916 er der ført en type hovedbog, hvor kontiene ser ud som nedenstående.

Figur 1. Eksempel på hovedbogskonti.

Indtægt						
Smør	Ost	Skummetmælk	Forskelligt			

Udgift						
Nymalket mælk	Kørsel	Kul	Lønninger	Renter, Afdrag, Reparationer	Smørtræer, Farve, Salt	Forskelligt

Den samlede afregning med andelshaverne og mælkeleverandøren Katholm (Nymann) fremgår af hovedbogen. Den er opgjort ugevis og indbefattede køb af leverandørernes sødmælk og salg til dem af skummetmælk, smør, ost og fløde. Kontantsalget fra mejeriet figurerer to gange om måneden og omfatter skummetmælk, smør, ost og fløde. Af lønningskontoen fremgår, at de eneste faste lønudgifter er til mejeribestyrelsen Rasmussen,⁴ som får løn en gang om måneden, og formanden, der blev aflønnet hvert halve år. Derudover optræder enkelte arbejds-lønninger på kontoen Renter, Afdrag, Reparationer. Grunden til, at den eneste faste lønudgift er til mejeribestyrelsen, er, at mejeribestyrelsen indtil 1918 selv aflønnede sine medhjælpere. I 1918 indgik mejerierne og mejeristforeningen en overenskomst, som indebar, at mejerierne aflønnede medhjælperne samt betalte kostpenge for personalet. Fra 1. november 1918 aflønnedes mejeribestyrelsen Rasmussen efter den nye overenskomst. Bestyrelsens løn blev i øvrigt beregnet i forhold til smør og

ostemængde, og han fik derudover et beløb til repræsentation og porto m.v. Mejeribestyrelsen skulle betale 20 % af kulforbruget, men i marts 1916 blev han dog fritaget for denne udgift på grund af de høje kulpriser forårsaget af krigen.⁵

Regnskabsåret går fra april til april (medio) til og med regnskabsåret 1914-1915, og derefter fra oktober til oktober (medio). Efter hvert år er der opstillet en balance for de samlede indtægter og udgifter samt en statusopgørelse, som danner grundlag for årsregnskaberne. Katholm figurerer i hovedbogsregnskabet kun som leverandør til og med regnskabsåret 1904-1905. Det skyldes, at forpagterne Nymann indtrådte som andelshavere i mejeriet fra 1. april 1905. Fra 1. marts 1919 optræder Katholm igen som leverandør i regnskabet; denne gang er det hofjægermesteren til Katholm, som mejeriet indgik aftale med om køb af mælk.⁶

Fra og med regnskabsåret 1916-1917 føres en ny type hovedbog. Da det var formanden, som førte hovedregnskabet, skyldes skiftet sandsynligvis den ny formand, som tiltrådte 1. november 1916.⁷ Hovedbogen er ført på samme måde som i foregående periode, men opdelingen i konti er anderledes.

Figur 2. Eksempel på konti i ny hovedbog.

Indtægt					
Hævet i banken	Smør	Ost	Skummetmælk	Indkomne restancer	Forskelligt

Udgifter				
Indsat i banken	Sødmælk	Omkostninger	Udestående fordringer	Forskelligt

Bevægelserne på de forskellige konti samt udviklingen i mejeriets virke år for år fremgår af hovedbøgerne. De kan derved uddybe og supplere oplysningerne i årsregnskaberne.

Kassebøger

Den første kassebog fra november 1899 til 31. maj 1900 adskiller sig fra de efterfølgende, idet den indeholder både kassebog fra 1899-1900, regnskab for mejeriets oprettelse samt opgørelser over smørsalget 1900-1901. Men selve kassebogen er ført som de efterfølgende kassebøger, nemlig kronologisk med de forskellige poster opdelt på indtægter og udgifter. Hver 14. dag er der foretaget en sammentælling af indtægter og udgifter. Kassebogens oplysninger er overført til hovedbogen, hvor indtægterne og udgifterne som nævnt er udspecificeret på forskellige konti. Det samlede

beløb for afregningen med andelshaverne og Katholm samt kontantsalget er noteret i kassebogen hver 14. dag. Den detaljerede opgørelse i hovedbogen bygger altså også på andre bøger i systemet. Man kan dog udlede af kassebogen og kassekontrolbogen (se nedenfor), at afregningen med leverandørerne er foregået hver 14. dag. I kassebøgerne henvises til de bilag, som har dannet grundlag for kassebogføringen. Derudover henvises til en kontrabog, som ikke findes i arkivet.

Kassebogen for regnskabsårene 1900-1902 mangler. Efter regnskabsåret 1915-1916 eksisterer der ikke kassebøger i arkivet, hvilket falder sammen med skiftet i hovedbogstypen. Måske skyldes fraværet af en kassebog ikke, at den ikke er bevaret, men at mejeriet ophørte med at føre den – i hvert fald i den hidtidige form. I den sidste kassebog, der strækker sig fra 1911-1916, er omtrent halvdelen af bogen nemlig ubeskrevet.

Kassekontrolbøgerne

Bøgerne bliver ført hver 14. dag til og med regnskabsåret 1915-1916 på baggrund af kassebogen og mejeriets øvrige regnskabsbøger. Kassekontrolbogen opsummerer de samlede indtægter og udgifter, udbetalingen til andelshaverne samt kontantsalget fra mejeriet. Efter ændringen af hoved- og kassebogssystemet fra regnskabsåret 1916-1917 føres kassekontrolbogen fortsat, men den bliver mindre detaljeret og opregner kun indtægter og udgifter samt beholdning, stadig hver 14. dag.

Andelsregnskabet

Andelsopgørelser

I de første årtier af andelsmejeriernes virksomhed var det almindeligt med driftsperioder på typisk 10-15 år. Andelshavernes leveringspligt gjaldt i denne periode, og ved periodens udløb blev regnskabet gjort op med nuværende og fratrådte andelshavere. Det blev opgjort, hvor stor en andel hver andelshaver havde i mejeriet udregnet i forhold til mejeriets vurderingssum og værdien af andelshavernes i alt leverede sødmælksmængde. Normalt var hver andelshaver forpligtet i hele perioden, men af Ålsø andelsmejeris vedtægter fra 1913 fremgår, at en andelshaver kunne udtræde af foreningen ved hvert regnskabsårs afslutning, hvis han skriftligt anmeldte det til formanden i rette tid. Det var også muligt at overdrage sin andel til en anden, hvis generalforsamlingen gav sit samtykke.

Andelshaveres Navne		Andel	Kørselsprotokol for 1900-1925																								Bemærkninger			
			1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	1919	1920	1921	1922	1923	1924	1925		
Vigen Hansen	Andel	7	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2		1 Spandag = 6 Kr. = 1/2 Skilling 1 Spandag = 7 = 1/2 Skilling
Dam Hansen	Andel	12	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2		1 Spandag = 4 Kr. = 1/2 Skilling
Niels Jensen	Andel	9	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2		
Knut Andersen	Andel	14	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2		
Andreas Jensen	Andel	6	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2		
Carl Møller	Andel	12	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2		
Andreas Andersen	Andel	10	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2		
Carl Møller	Andel	5	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2		
Carl Møller	Andel	6	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2		
Carl Møller	Andel	6	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2		
Carl Møller	Andel	10	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2		
Carl Møller	Andel	12	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2		
Carl Møller	Andel	3	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2		
Carl Møller	Andel	3	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2		
Carl Møller	Andel	3	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2		
Carl Møller	Andel	1	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2		
Carl Møller	Andel	5	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2		
Carl Møller	Andel	12	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2		
Carl Møller	Andel	12	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2		

I denne medlems- og kørselsprotokol for 1900-1925 er der en andelshaverfortegnelse, oplysninger om besætningernes størrelse samt angivelse af pligtkørslen for andelshaverne. Den daglige mælkekørsel blev udliciteret, men der var pligtkørsel for andelshaverne blandt andet med smør og materialer til mejeriet.

Andelsopgørelserne for Ålsø andelsmejeris andelshavere er for driftsperioderne 1899-1915 og 1915-1926. Andelshaverne i opgørelsen er ind delt efter geografisk tilhørsforhold. Det er opgjort, hvor meget mælk de har leveret i perioden, værdien af mælken, hvor meget overskudsbetaling de har fået, samt hvor stor en andel af mejeriet de har fået udbetalt eller ejer. For perioden 1899-1915 udgjorde andelen 68 øre pr. 100 kr. af sødmælksværdien og for perioden 1915-1926 udgjorde den 25 øre pr. 100 kr. Overskudsudbetalingen var det nettoudbytte, som fordeltes halvårligt mellem andelshaverne. Sidst i andelsopgørelsen findes en opgørelse over, hvor meget der er udbetalt til udmeldte og fratrådte andelshavere. 'Ud-

meldte' ser ud til at dække over de, som har udmeldt sig af mejeriet i periodens løb, mens 'fratrådte' er de andelshavere, som fratrådte ved periodens udløb. Førstnævnte fik halvande udbetalt, sidstnævnte fuldandele.

Sammen med andelsopgørelsen 1915-1926 er der hvert halve år udarbejdet nogle overskudslistor, hvor den indvejede sødmælk og udbetalingen er indført, sandsynligvis som en hjælp til opgørelsesregnskabet.

Andelsprotokoller

Andelsprotokollerne er som andelsopgørelserne opdelt i de to driftsperioder. Hver andelshaver og leverandør har en konto, hvoraf det fremgår, hvor meget mælk de har leveret til mejeriet det foregående halve år, værdien af det samt deres overskudsudbetaling, der som nævnt foregik hvert halve år. Overskudsudbetalingen – fordelingen af nettoudbyttet – blev udregnet på baggrund af den leverede mælkemængde. For leverandøren Katholm (Nymann) er alene mælkemængde og værdi noteret, da kun andelshavere fik del i overskuddet. Andelsprotokollen danner grundlag for de periodevise andelsopgørelser.

Afregningsbøger

I afregningsbøgerne er afregningen med hver enkelt leverandør noteret. De er delt op pr. uge, og hver leverandør har sin konto, hvor den indvejede mælkemængde, noteringsprisen, den indvejede mælkemængdes pris, købt skummetmælksmængde, smørmængde og ostemængde samt pris er noteret. Den sum, leverandørerne får udbetalt, er den indvejede mælkemængdes pris minus det, de skal betale for skummetmælken, som de får med tilbage, og det smør og ost, som de køber. Fra og med november 1910 er leverandørerne inddelt i henhold til geografisk tilhørsforhold.

Afregningsbøgerne viser, at mejeriet fra 1. november 1903 overgår til afregning af mælken efter flødeprocent, men følger ellers samme princip som hidtil. Grunden til denne ændrede afregningsmåde skal findes i det forhold, at mejeriet havde haft en klagesag, hvor en gårdmand blev beskyldt for både at have taget mælk af sine transportspande, efter at mælken var hældt op, og at have forfalsket mælken ved at fortynde den. Ved at afregne efter flødeprocent fjernede man fristelsen til at fortynde mælken samt gjorde afregningsmåden mere retfærdig. Kontrolleringen af mælken foregik to gange ugentlig og skulle overværes af to andelshavere efter tur.⁸

Afregningsbogen danner grundlag for den specificering af afregningen med leverandørerne, som forekommer i hovedbogen, hvor den som nævnt er opgjort pr. uge.

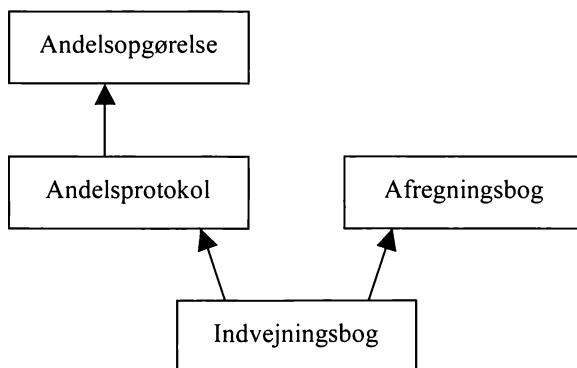

Produktionsregnskabet

Indvejningsbøger

Indvejningsbøgerne eksisterer fra og med 1. juni 1900 og er det første led i regnskabet med den enkelte leverandør. Hver leverandør har sin konto, og det er hver uge noteret, hvor meget mælk vedkommende har leveret samt værdien af det. Hvert halve år er der en sammentælling af mælke-mængde og dens værdi for hver leverandør. Den indvejede mælke-mængde overføres til afregningsbogen, hvor den danner grundlag for den lø-bende afregning med leverandørerne. Den halvårslige sammentælling af mælk og værdi overføres til andelsprotokollen og danner som nævnt grundlag for beregningen af den halvårslige overskudsudbetaling.

Figur 3. Regnskabet med andelshaverne.

Af det samlede regnskab med andelshaverne er det muligt at følge den enkeltes produktion og mælkelevering både ugentlig, halvårligt og for hver periode, samt hvor meget det førte til i overskudsudbetaling. Eksempelvis fremgår det af indvejningsbogen 1911-1915, at andelshaver Ane Kristensen leverede 838 pund mælk til Ålsø andelsmejeri i ugen 14.-20. april 1911, den første uge i regnskabsåret 1911-1912. Denne mængde er overført til afregningsbogen, hvoraf det fremgår, at den samlede værdi af mælken var 30,17 kr. Det fremgår ligeledes, at Ane Kristensen har købt for 7,87 kr. skummetmælk og smør og derfor får udbetalt 22,30 kr.

Af indvejningsbogen fremgår også, hvor meget mælk Ane Kristensen leverede det første halve regnskabsår i 1911-1912, nemlig 18.104 pund mælk til en værdi af 673,80 kr. Denne mængde er overført til andelsprotokollen, hvor overskudsdelingen og udbetalingen fremgår. Den 1. november 1911 udgjorde overskuddet 90 øre pr. 100 pund mælk, så Ane

Kristensen fik udbetalt 162,94 kr. Overskuddsdelen varierede fra gang til gang; eksempelvis udgjorde den ved udbetalingen 1. maj 1912 75 øre pr. 100 pund. mælk.

Ifølge den endelige opgørelse ved periodens udløb 21. oktober 1915 ejede Ane Kristensen en andel i mejeriet svarende til 127,61 kr. Hun havde i alt leveret 512.131 pund sødmælk til en værdi af 18.766,84 kr. og fået 3.745,25 kr. udbetalt i overskud.

Figur 4. Andelshaverregnskab for Ane Kristensen.

14.-20. april 1911		Overskuddsdeling for april-oktober 1911	Opgørelse ved periodens udløb i oktober 1915
Leveret mælk i pund	838	18.104	512.131
Værdi i kr.	30,17	673,80	18.766,84
Udbetalt i kr.	22,30	162,94	3.745,25
Andel i kr.			127,61

Tilvirkningsbøger

Tilvirkningsbøgerne indeholder samlede mejerioptegnelser over smør og ost. De er inddelt i måneder og ført dagligt. På første side af optegnelsen fremgår, hvor mange pund mælk der er indvejet den pågældende dag, og derefter hvor meget der eventuelt er solgt og brugt, inden mængden er gået videre i produktionen. Det er noteret, hvor meget mælk der er brugt til produktion af smør og ost, hvor meget smør der er blevet kærnet, og hvor mange pund mælk der er gået til et pund smør. Nogle dage er det anført, hvor stort ostelageret var den pågældende dag.

Side to er brugt til at notere, hvad der er solgt af smør, ost, fløde og skummetmælk. To gange om måneden er det regnet sammen, hvor meget der er solgt for i alt, og det er overført til kassebogen, hvor det figurerer som kontantsalg fra mejeriet. I hovedbogen, hvor kontantsalget er udspecificeret, er det muligvis fra tilvirkningsbogen, at indtægterne fra ost, fløde og skummetmælk er overført, da enkeltregnskabet med disse varer indtil 1911 ikke optræder andre steder. Smørsalget fra mejeriet figurerer derimod i smørsalgsbogen 1902-1911 (se nedenfor) og er overført til hovedbogen fra denne.

Fra og med juli måned 1916 bliver ostningen ikke længere noteret i tilvirkningsbøgerne. Ostelageret bliver dog noteret med jævne mellemrum samt salget af ost fra mejeriet. Sandsynligvis har der eksisteret en tilvirkningsbog for ost sideløbende med smørtilvirkningsbogen. Med mejerioptegnelserne kunne mejeriet holde styr på sin produktion; hvad der eventuelt var af svind, og hvad det fik ud af den indvejede mælk.

Salgsregnskabet

Salgsbøger

Ålsø andelsmejeri solgte smør i perioden gennem flere, skiftende agenter. Ud over dets eget detailsalg solgte mejeriet på forskellige tidspunkter smør gennem grosserer Klitgaard, grosserer Esmann og Danske mejeriers Smøreksportforening. Mejeriet havde også i en periode udsalg i Grenå ved A. Jacobsen.

Der findes fra 1902 og fremefter flere forskellige slags salgsbøger i mejeriets arkiv. I den første smørsalgsbog 1902-1911 er smørsalget samlet i en bog og fordelt på konti til grosserer Klitgaard, andelshavere, detailsalg, Katholm til og med regnskabsåret 1904-1905 og udsalget i Grenå, første gang fra og med regnskabsåret 1909-1910. Bogen er ført pr. uge med en konto til hver aftager, hvor det er noteret, hvor meget der er solgt og til hvilken pris. Den følger regnskabsåret, og ved årets afslutning er der en opgørelse over, hvor meget der er solgt og den samlede indtægt. Oplysningerne blev overført til hovedbogen.

Efter regnskabsåret 1910-1911 fortsætter opgørelsen af salget til andelshaverne i denne bog indtil 1918. Regnskabet med grosserer Klitgaard fortsætter i en anden bog til og med 1913, hvor salget til grosserereren ophører. Det sker efter at bestyrelsen i oktober 1913 valgte at melde mejeriet ind i Danske mejeriers Smøreksportforening, som de derefter fra 1. januar 1914 solgte smør til.⁹ Dette salg føres i samme bog til og med regnskabsåret 1916-1917. Detailsalg føres i særskilt bog for perioden 1911-1918, og det samme gælder udsalget i Grenå for perioden 1912-1914. Bogen for udsalget i Grenå har konti for smør, ost, fløde, skummet- og kærnemælk, hvor salgsbogen for grosserereren kun er en smørsalgsbog. Oplysningerne er med i hovedbogsregnskabet.

I detailsalgsbogen 1911-1918 er der konti for både smør, ost, fløde og skummetmælk samt det samlede detailsalg. Det er sandsynligvis oplysningerne fra tilvirkningsbogen, der ligger til grund for dette regnskab, der nu først overføres til salgsregnskabet og derefter til kasse- og hovedbog.

Mejeriets udsalg i Grenå ophørte ved udgangen af 1914, da mejeriet ikke kunne blive enigt med Ågaard og Grenå mejerier om en samordning af mælkepriserne. Ålsø andelsmejeri ønskede prisforhøjelser, som de andre mejerier ikke ville gå med til. Formanden var stærkt imod ophøret af salget, da det havde givet en god indkomst til mejeriet, som han mente ville blive savnet, når normale forhold indtraf.¹⁰ De usædvanlige forhold, som formanden hentydede til, var de forhøjede eksportpriser, der her-

skede på det pågældende tidspunkt som følge af krigen. Det fremgår af hovedbogen, at mejeriet fra og med regnskabsåret 1918-1919 igen sælger smør til en grosserer, nemlig grosserer Esmann, i stedet for Smøreksporforeningen.

Autoriseret salgsbog

Som nævnt i indledningen blev andelsmejerierne fra og med 1906 omfattet af lovene vedrørende handel med landbrugsprodukter. Statskontrollen med Mejeriprodukter og Æg m.m. blev etableret i 1888, men omfattede de første år kun margarinekontrol. Årsagen til oprettelsen var den stigende eksport af animalske landbrugsvarer, hovedsageligt smør, til England. Produktets kvalitet skulle sikres, og det var derfor nødvendigt at indføre kontrol med det nye produkt, margarinen, også kaldet kunstsmør, for at undgå en forfalskning af smørret. Denne kontrol blev dog utilstrækkelig i takt med den stigende eksportkonkurrence fra andre lande. Der opstod et behov for en fællesmærkning af smørret, hvilket blev lovfæstet i 1906 med lov af 30. marts 1906 og Landbrugsministeriets bekendtgørelse af 1. september 1906 vedrørende handel med og mærkning af landbrugsprodukter, fulgt op af bekendtgørelse fra Landbrugsministeriet 18. november 1911. Lovene indførte bestemmelsen om, at alt eksportsmør skulle forsynes med lurmærket.¹¹

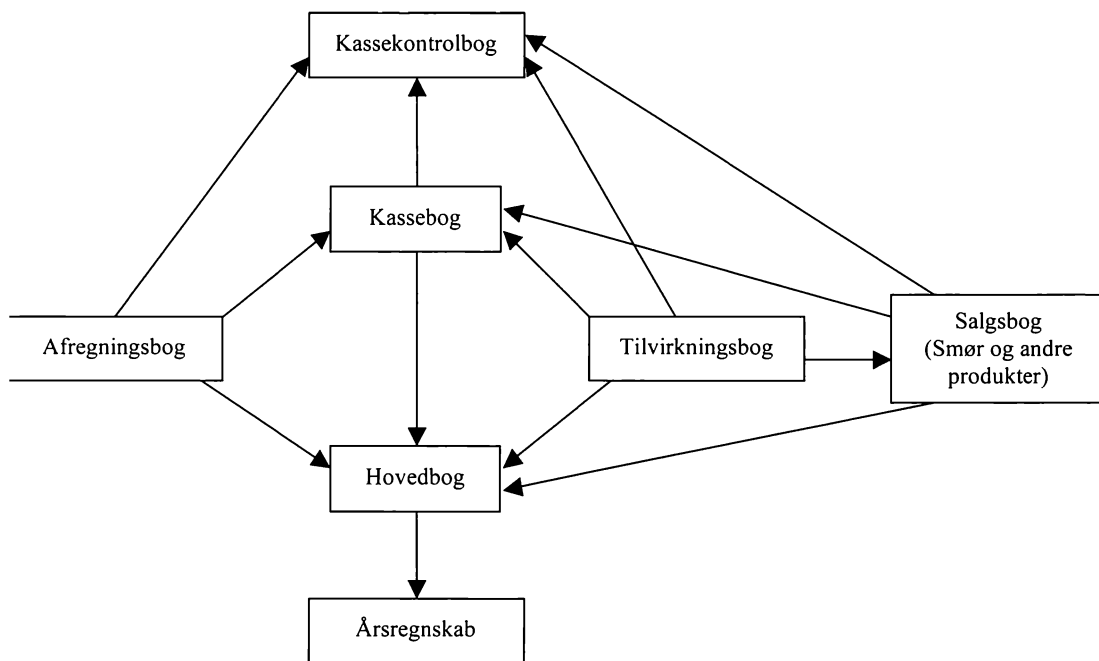
I Ålsø andelsmejeris arkiv findes smørsalgsbøger for 1907-1919 og 1919-1933, som er autoriserede i henhold til disse love. I bøgerne er det skemalagt til hvem, hvornår og hvor meget mejeriet leverer. Hver måned er der noteret en beholdningsopgørelse og derefter opgørelse over afgangs- og tilgangsmængde i løbet af måneden.

I perioden 1918-1921 eksisterer en autoriseret produktions- og salgsbog, som er ført i henhold til bekendtgørelse af 12. december 1917, der påbyder mejerier både at føre en produktions- og salgsbog og en En gros-salgsbog. Både under og efter 1.verdenskrig var det nødvendigt med statslig regulering af vareforsyningen for at sikre forsyningen af varer som flæsk, smør og æg samt for at regulere priserne, der på fødevarer var steget voldsomt. Bekendtgørelsen af 12. december 1917 gjaldt befolkningens forsyning med smør, og der var specifikke regler for, hvem blandt andet mejerierne måtte sælge til og en bestemmelse om, at de skulle bogføre ethvert salg.¹² Produktions- og salgsbogen er delt op i et dagskema på den ene side, hvor det fremgår, hvor meget sødmælk der er indvejet, og hvor meget sødmælk, ost og fløde der er solgt. På den anden side er det noteret, hvor meget smør der er produceret den pågældende dag, og hvor meget der er solgt til henholdsvis forbrugere og an-

delshavere, detailhandlere og brugsforeninger samt eksportører og grossister. I En gros-salgsbogen er alt salg på over fem kilo til eksportører og grossister samt detailhandlere og brugsforeninger specificeret. Bogen er ført dagligt.

De ovennævnte love og bekendtgørelser medførte altså på salgsområdet en bogføringspligt for andelsmejerierne. Det ser ikke ud til, at de autoriserede salgsbøger refererer til resten af regnskabet, men at de kun er ført med henblik på myndighedernes kontrol.

Figur 5. Hovedregnskabet.

Anvendelsesmuligheder

Ålsø andelsmejeris velbevarede regnskab viser et andelsmejeris virke i en periode i Danmarks erhvervsudvikling, hvor landbruget stadig dominerede erhvervslivet, men samtidig gennemgik store omlægninger, som gjorde det muligt at spille en større rolle på eksportmarkedet. Etableringen af andelsmejerier var i sig selv en af forudsætningerne for den stigende eksport, og denne udvikling kan følges i mejeriets regnskaber. Udviklingen i det omgivende samfund og ikke mindst situationen under

1. verdenskrig satte sit præg på mejeriets produktion og salg. Af andelsregnskabet fremgår navnene på andelshavere og leverandører samt i hvilke tidsrum, de har været en del af mejeriet, og regnskabet som helhed kan fortælle om de enkelte landmænds situation. Materialet kan også bruges til at beskrive mejeridriften.

Kapitel 4

Regnskabsvæsenets udvikling i Danmark 1920 - 1950

– videnskabeliggørelse og mekanisering

Erhvervslivets udvikling 1920-1950 i hovedtræk

1. verdenskrig trak dybe spor i dansk erhvervsliv langt ind i 1920'erne.¹ Den generelle efterkrigsdepression ramte alle sektorer: landbrug, industri, handel og finans. Landbruget fik afsætningsproblemer, men kom nogenlunde gennem krisen. Store og små industrivirksomheder rammes hårdere. Mindre og usunde spekulationsforetagender fra krigsårene brød sammen, men også større industrivirksomheder kollapsede. I 1921 var industriproduktionen faldet med en fjerdedel i forhold til året før. Inden for handelen var Transatlantisk Kompagnis sammenbrud i juni 1922 den mest spektakulære fallit. I forvejen var banksektoren hårdt ramt af krak som følge af spekulationer og finansiering af ustabile enkeltkunder. I kølvandet på Transatlantisk Kompagnis fald fulgte i efteråret 1922 krakket i Landmandsbanken, Nordens største bank. Flere banker fulgte efter: Diskontokassen gik fallit i 1924, året efter standsede Andelsbanken, og i løbet af 1920'erne trådte omkring 30 ud af Danmarks omkring 200 banker i likvidation med store tab til følge for både aktionærer og indskydere.

En af de væsentlige årsager til krisen inden for industrien var en halvering af engrospriserne på verdensmarkedet i begyndelsen af 1920'erne. Det ramte hårdt, og der måtte foretages rekonstruktioner i store industrivirksomheder som Svovlsyrefabrikkerne, Ballin & Hertz, Nielsen & Winther, De forenede Papirfabrikker og Nordisk Metalvare. Som helhed genvandt industrien dog allerede i 1923 sit produktionsniveau fra 1920, men forude ventede nye problemer. Importvarer blev generelt billigere som følge af valutapolitikken (hævning af kronkursen), og i 1925-1926 rammes en række store erhverv af øget konkurrence fra udlandet. Det gjaldt især hjemmemarkedsindustrier som tekstil-, beklædnings- og skotøjsindustrierne. Et højt renteniveau hæmmede samtidig aktiviteterne i

byggebranchen, hvor arbejdsløsheden også steg. Samlet steg arbejdsløsheden fra 10,7 % i 1924 til 22,5 % i 1927. Blandt andet som følge af nogle gode høstår, der også bragte fremgang i byerhvervene, faldt arbejdsløshedsprocenten dog igen i 1929 og 1930 til henholdsvis 16 % og 14 %.

Virkningerne af Wall Street-krakket i oktober 1929 ramte dansk landbrug og byerhvervene med stor styrke i vinteren 1930-1931. Afmatning på verdensmarkedet betød et fald i den danske industrieksport på næsten en tredjedel fra 1929 til 1931. Det svarede til tabte eksportindtægter på omkring 100 millioner kroner. Danmark måtte opgive sin hidtidige handels- og toldpolitiske frihed og indgå tosidige handelsaftaler med vigtige samhandelslande. Som andre lande blev Danmark tvunget til at føre en beskyttelsespolitik. Staten havde før krigen ført en ikke-interventionspolitik over for erhvervslivet, men havde dog efter omkring 1900 gennemført visse støtte- og låneforanstaltninger, især til landbruget, mens kontrolforanstaltninger over for koncentrationstendenser i erhvervslivet drøftedes, men ikke kom til udførelse. Under krigen havde erhvervslivet accepteret en række reguleringer, ligesom befolkningen affandt sig med rationeringer, maksimalpriser og andre produktions- og fordelingsordninger. Disse blev ophævet igen efter krigen. Et af 1920'ernes store spørgsmål var erhvervsfrihed kontra statsregulering af erhvervslivet. I 1929 blev Lov om Værn for Erhvervs- og Arbejdsmiljøet vedtaget, men loven, der blandt andet forbød al begrænsning af den enkeltes adgang til fri erhvervsudøvelse og arbejde, fik ikke stor betydning; det erkendtes, da den blev ophævet i 1937.

Krisen betød, at der igen fra 1930'ernes begyndelse kom fornyede politiske restriktioner for erhvervslivet, for eksempel anti-trustlovgivning, prisregulering, valutarestriktioner og importregulering. I januar 1932 blev Valutacentralen oprettet. Derved fik staten kontrol med valutahandelen, herunder al indførsel af varer og værdipapirer. Industriens muligheder og vilkår blev derefter i vid udstrækning bestemt af importreguleringen, der blandt andet bevirkede, at tekstil-, beklædnings-, og skotøjsindustrien slap lettere igennem krisen i begyndelsen af 1930'erne.

I løbet af 1930'erne blev balancen mellem landbrug og industri forrykket. I 1930 beskæftigede landbruget, der især producerede i eksportøjemed, omkring 1/3 af befolkningen, og tegnede sig for cirka 1/4 af samfundets samlede produktion samt for omkring 4/5 af eksporten. Ti år senere var tallene mærkbart reduceret til lidt over 1/4 af arbejdsstyrken, knap 1/5 af samfundets produktion og under 3/4 af eksporten. Industriproduktionen blev samtidig forøget med 60 %. Det lod sig blandt andet gøre i kraft af en nettotilgang af arbejdere fra land- til byerhvervene. Al-

ligevel blev 1930'erne arbejdsløshedens store årti. Med en kulmination i 1932 på 32 %, året efter på 29 % og resten af årtiet balancerende omkring 19-22 %.

Antallet af handelsvirksomheder voksede. Det skyldtes især, at den høje arbejdsløshed i 1930'erne resulterede i et stigende antal mindre selvstændige, blandt andet mindre købmænd og tobaks- og bladhandlere.²

Af andre erhverv, der voksede, var råstofudvindingen og transporterhvervet. Udvinning af brunkul og tørvegravning fik en opblussen som vigtige erhverv. Det kulminerede under besættelsen med bruttoindkomst på 84 millioner kroner mod to-fem millioner kroner i 1920-1930'erne. Inden for transportsektoren var især lastbilerne med til at skabe fremgang i erhvervet.

Den tyske besættelse 1940-1945 betød især store ændringer i de hidtidige import- og eksportforhold, men gav selvsagt også andre problemer i forhold til forsyninger, transportmuligheder m.v. I det store og hele tilpasses erhvervslivet sig de ændrede vilkår. Krigstidens restriktioner blev forlænget ind i de umiddelbare efterkrigsår, men tilsvarende efterveer som efter 1. verdenskrig blev undgået.

Nyskabelser i regnskabslovgivningen

De vigtigste nyskabelser på regnskabslovområdet i perioden 1920-1950 fandt sted inden for selskabslovgivningen (aktieselskabs- og banklove), straffeloven og revisionslovgivningen.

Vigtigst blandt disse var aktieselskabsloven, der havde været på vej siden århundredeskiftet, men først fik sin endelige udformning ved Lov om Aktieselskaber af 29. september 1917.³ Under 1. verdenskrig steg de gennemsnitlige aktieudbytter markant: fra 9 % i 1914, 19 % i 1915 til 29 % i 1916. Aktieselskabernes antal voksede samtidigt og gav anledning til stigende politisk interesse. Behovet for en aktieselskabslov trængte sig på. Loven fik til en begyndelse nogle rolige år, men allerede krisen i starten af 1920'erne, herunder Landmandsbankens krak, aktualiserede ændringer i erhvervslovgivningen, herunder aktieselskabsloven. Det førte til en ny aktieselskabslov i 1930. Såvel 1917-loven som 1930-loven fik meget stor betydning for regnskabsaflæggelsen og dermed også for regnskabsføringen i aktieselskaber, der for længst var blevet den dominerende selskabsform. Årsregnskaber med driftsregnskab og statusopgørelse blev lovpligtige, og der udviklede sig herefter nogenlunde ensartet praksis omkring aflæggelsen.

Under 29. September:

Register-Nummer 1047: „Forsikringsaktieselskabet National“, af København. C. W. Jessen er udtraadt af Direktionen og indtraadt i Kontrolkomitéen.

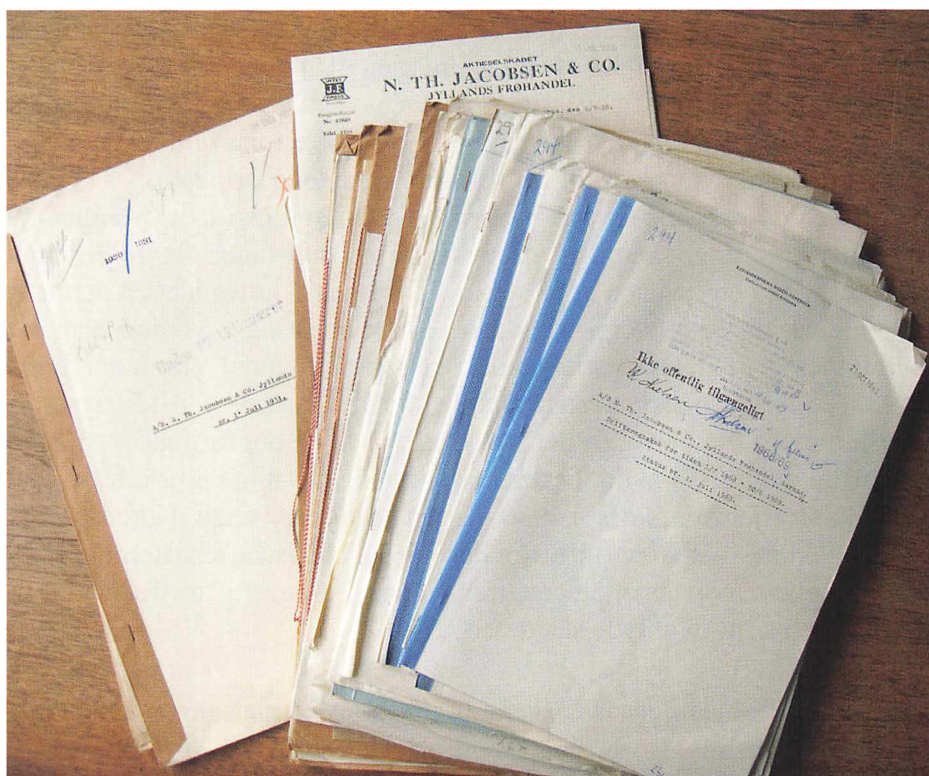
Register-Nummer 2071: „Aktieselskabet Nordisk Betonkompagni“, af København. N. P. Larsen er udtraadt af, og Overretssagfører Knud Dalgas Langballe, Østerbrogade 35, København, er indtraadt i Bestyrelsen.

Register-Nummer 7481: „A/S Haderslev Markfrøkontor under Likvidation“, af Haderslev. Under 8. September 1930 er Selskabet traadt i Likvidation. Bestyrelsen og Direktøren er frattraadt. Til Likvidatorer er valgt: Direktør Hermann Hermansen, Direktør Peter Theodor Christian Petersen, begge af Odense. Selskabet tegnes — derunder ved Afhændelse og Pantsætning af fast Ejendom — af begge Likvidatorer i Forening.

Register-Nummer 9520: „A/S Slangerup Mejeri“, af Slangerup. Under 28. November 1929 er Selskabets Vedtægter ændrede. Selskabets Aktiekapital, der ved Stiftelsen fejlagtig var anmeldt som værende 40,800 Kr., fuldt indbetalt, dels kontant, dels i andre Værdier, men rettelig skulde have været anmeldt som værende 21,864 Kr. 44 Øre, er nu nedskrevet til dette Beløb, uden Udbetaling til Aktionærerne. Den tegnede Aktiekapital udgør herefter 21,864 Kr. 44 Øre, fuldt indbetalt, dels kontant, dels i andre Værdier. Af Aktiekapitalen er 21,600 Kr. fordelt i Aktier paa 100 og 1000 Kr. og Resten i bundne Beløb. Hvert Aktieløb paa 100 Kr. eller paabegyndt Del heraf giver 1 Stemme efter 3 Maaneders Noteringstid. Proklama har været indrykket i Statstidende for 24. December 1929 og 24. Januar og 24. Februar 1930. Mejeriejer Frede Nielsen, Slangerup, er indtraadt i Bestyrelsen.

Register-Nummer 10,164: „Legal & General Assurance Society Limited, London, Udenlandsk Aktieselskab“, af Frederiksberg. Vedrørende Hovedselskabet: Medlem af Bestyrelsen: A. J. Finch er afgaaet ved Døden.

Udsnit af spalte i Registreringstidende for Aktieselskaber 1930. Alle anmeldelser af nye selskaber og ændringer i bestående selskabers vedtægter, kapitalforhold, bestyrelser m.m. blev offentliggjort månedsvis. Der er gode registre, så det er let at følge de fleste aktieselskaber fra start til ophør.

Aktieselskaber har siden den første aktieselskabslov i 1917 været forpligtet til at indsende deres regnskaber og meddelelser om ændringer i vedtægter og lignende til Aktieselskabsregistret (nu Det centrale virksomhedsregister). Derfor findes i Rigsarkivet over 10.000 arkivæsker med materiale til belysning af aktieselskabernes historie. I Statens Arkivers søgebase Daisy fremfindes sagerne ved hjælp af registreringsnummeret eller ophævelsesdato. Den trykte Registreringstidende er derfor et uundværligt redskab. Her ses bunken af regnskaber for A/S N. Th. Jacobsen, Jyllands Frøhandel, Århus, fra 1930 til 1970.

For banker, sparekasser, forsikringselskaber, pensionskasser og sygekasser var der desuden givet særlige regler for den årlige regnskabsaflægelse. For banker gjaldt eksempelvis i udgangspunktet bogføringsloven af 1912, dernæst aktieselskabsloven af 1917 (senere 1930), men hertil kom så Lov om Banker af 4. oktober 1919, der blev revideret 15. april 1930. I bekendtgørelse af 12. marts 1932 blev der givet nærmere bestemmelser om affattelsen af bankers månedsbalancer, årsregnskaber m.v.⁴

Lov om Bogføring m.v. af 10. maj 1912 kom med enkelte mindre ændringer til at gælde frem til 1959. I 1940'erne blev spørgsmålet om en revision af loven aktuel. Nye bogføringsmetoder som gennemskrivning på løbblade, herunder anvendelse af bogholderimaskiner, nødvendiggjorde en ajourfø-

ring af 1912-loven. Handelsminister Jens Otto Krag tog derfor i oktober 1949 initiativ til nedsættelse af en kommission til at undersøge spørgsmålet om en modernisering af bogføringsloven og eventuelt fremkomme med et forslag. En betænkning, der fremkom i 1950, førte ikke til noget resultat, og først i 1959 lykkedes det at gennemføre en ny bogføringslov.

Foruden de paragraffer om bogføring, som fandtes i den ovennævnte selskabslovgivning, skete det væsentligste nybrud inden for regnskabslovgivningen i en revision af straffelovgivningen. I kølvandet på de mange svindelsager og erhvervsskandaler i årene omkring 1. verdenskrig var holdningen i mellemkrigstiden klar: regnskabssvindel, herunder bortskaffelse af regnskabsmateriale, skulle straffes hårdere. I 1912 var straffebestemmelserne blevet flyttet fra straffeloven til bogføringsloven, men ret hurtigt derefter kom der bestræbelser i gang for at få regnskabssvindel tilbage i straffeloven. Først i 1930, da det langt om længe lykkedes at få vedtaget en ny straffelov (ikrafttræden 1933), blev straffebestemmelsen i bogføringsloven ophævet og erstattet af en ny paragraf i straffeloven. Bestemmelsen kom til at lyde således:

§ 302. Med Bøde eller Hæfte straffes den, der unnlader at føre Forretningsbøger, som det ifølge Lov paahviler ham at føre, eller gør sig skyldig i grove Uordener med Hensyn til Førelsen af saadanne Bøger eller ved den ved Lov foreskrevne Opbevaring af disse eller deres Bilag.

Interessant er det, at strafbarheden ikke som tidligere var betinget af konkurs eller lignende. Strafferammen blev tillige udvidet. § 302 blev suppleret med den langt strengere bestemmelse i straffelovens § 175, hvorefter urigtig bogføring kunne give indtil tre års fængsel, mens bevidst tilintetgørelse af regnskabsbøger, for eksempel i den hensigt at fjerne beviset for en fordrings eksistens, kunne straffes med indtil to års fængsel efter straffelovens § 178. Disse straffelovsbestemmelser var gældende frem til bogføringsloven af 1959.

Endelig undergik også revisorloven i løbet af 1930'erne nogle forandringer, der er nærmere omtalt i et senere afsnit.

Uddannelsesforhold

Såvel i København som i provinsbyerne var der inden 1920 skabt handelsskoler, hvor handelslærlinge kunne erhverve sig teoretiske kundskaber i handelslære, herunder i bogholderi. Året 1920 blev imidlertid skel-sættende på uddannelsesområdet. Lov af 23. juni 1920 om Handelsskoler

blev Danmarks første samlede lov for handelsskoleuddannelse. Den holdt i 45 år. Læseplanerne blev justeret i takt med elevernes behov. Det gjaldt blandt andet i faget bogføring. De videregående kurser, handelseksamen og højere handelseksamen blev også tilpasset nye krav⁵

I udgangspunktet var den danske handelsskole en lærlingeskole, som havde til formål at give butiks- og kontorlærlinge en teoretisk ballast i form af en handelsmedhjælpereksamen. Med 1920-loven kom yderligere to led til: en handelseksamen, der blev det mellemste led, samt en højere handelseksamen på et handelsgymnasium – i 1920 havde man kun to af denne slags, nemlig Niels Brocks Handelsskole i København og Den jyske Handelshøjskole i Århus (frem til 1939 hed den sådan, men var blot en handelsskole). Vigtigst i henseende til udbredelsen af generelle kundskaber i bogføringsvæsen er imidlertid de almindelige handelsskoler.

Antallet af handelsskoler voksede efter lovens ikrafttræden. I slutningen af 1920'erne var der omkring 100 handelsskoler landet over, hvoraf de fleste lå i købstæderne. Det gav mange mulighed for at følge undervisningen. Langt størstedelen søgte handelsmedhjælperuddannelsen, som var obligatorisk for alle handelslærlinge. Der var helt frem til 1960'erne stort set alene tale om aftenundervisning.⁶ I skoleåret 1928-1929 var der 12.112 elever, ti år senere 17.750, og i 1948-1949 21.556 elever på denne uddannelse. Da uddannelsen, som fortsat primært blev gennemført som aftenundervisning, var flerårig – og alle naturligvis ikke bestod – var antallet af årlige dimittender langt færre. I skoleåret 1928-1929 gennemførte 2.250 elever en uddannelse ved en handelsskole. Ti år senere var antallet stort set fordoblet til 4.453. Stigningen fortsatte, nemlig til 6.497 beståede handelsskoleelever i 1948-1949. Som det ses af nedenstående udgjorde kvinderne en voksende procentdel af de handelsskoleuddannede.

Tabel 1. Gennemførte uddannelser ved handelsskolerne 1928/29 – 1938/39 – 1948/49.

Uddannelse/år og køn	1928/1929		1938/1939		1948/1949	
	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder
Højere handelseksamen	44	10	60	34	179	19
Handelseksamen	145	103	244	149	277	121
Handelsmedhjælpereksamen	1.529	419	2.486	1.480	3.266	2.635
I alt / køn	1.718	532	2.790	1.663	3.722	2.775
I alt i procent / køn	76,4	23,6	62,7	37,3	57,3	42,7

Kilde: Statistisk Årbog 1930, 1940 og 1950. Beståede tillægsgag og særkurser nævnt i 1950 er ikke medregnet.

Perioden 1920-1950 bød også på udvikling i pædagogisk henseende. Kort efter handelsskolelovens vedtagelse afholdt Danmarks Handelsskoleforening den 12. juli 1920 sit 10. årsmøde.⁷ Ved mødet, der fandt sted på Den jydsk Handelshøjskole i Århus, holdt Hans Chr. Riis et foredrag. Riis var lærer ved Købmandsskolen i København, hvor han navnlig underviste i bogføring og regnskabsvæsen. Ved mødet i Århus indledte han med at spørge, om butikslærlinge ikke blot kunne nøjes med undervisning i enkelt bogføring, og gav herefter en malerisk beskrivelse af de forudsætninger, som en lærling i en typisk forretning medbragte ved starten på Handelsskolen:⁸

Hans Principal fører maaske sin Hovedbog og Kassebog med stor Orden og Omhu, naar han har Tid dertil, men Lærlingens skriftlige Arbejde indskrænkes vist nok ofte til i Huj og Hast at føre ind i en Butikskladde med en tommelang Blyant og til i lige saa stor Hast, maaske staaende ved Disken eller en lille Pult, at skrive en Regning eller at føre ind i en Kontrabog ... Dette er altsaa den praktiske Uddannelse paa dette Omraade, som Butikslærlingen møder med; ret ofte kan man gøre den sørgelige Opdagelse, at Lærlingen endogsaa kun daarligt forstaar at omgaas Pen og Blæk, og at dette løse Bekendtskab sætter sine sørgelige Spor paa de skriftlige Arbejder.

Hans Chr. Riis fandt, at det var synd for butikslærlingene, at de ofte led nederlag i handelsskolen, fordi de blev plaget med det dobbelte bogholderi, når enkelt bogholderi var nok i det daglige arbejde. Kontorlærlinge havde derimod gennem deres ansættelser opnået visse færdigheder i dobbelt bogholderi, færdigheder, som de medbragte på handelsskolen. Riis mente derfor, at de to slags lærlinge skulle gå i forskellige klasser, og at kun kontorlærlingene skulle lære dobbelt bogholderi.

I årene derefter blev spørgsmålet om kravene til butikslærlinge fortsat ivrigt debatteret. Handelsskolerådet, der havde hjemmel i den nye lov, debatterede emnet på et møde i 1921. Det stod klart, at de store handelsskoler kunne lave en linjedeling, men det kunne de mindre ikke. Det var også helt klart, at butikselever, som kom direkte fra folkeskolen, havde svært ved at klare opgaverne i bogføring samt i handels- og vekselret. Umiddelbart enedes man om linjedeling på de større skoler, mens undervisningen i dobbelt bogholderi på de mindre fandt en mere enkel form. Der blev nedsat et udvalg til at se nærmere på bogføringsundervisningen. Resultatet udmøntedes i bekendtgørelse af 26. juli

1923 vedr. undervisningens indretning. Heri blev bogføringsundervisningen fastsat til 140 timer. Bekendtgørelsens § 4d bestemte nærmere om indholdet:

Lovgivningens Bestemmelser med Hensyn til Bogføring. Enkelt Bogføring med Øvelse i at føre Kassebog, Memorial og Hovedbog samt i at afslutte Kassebog og Personkontoer. Desuden øves Eleverne i at opstille en simpel Statusoversigt. Dobbelt Bogføring. Daglige Posteringer i Kassebog, Memorial og Hovedbog med Reskonto samt Afslutning af disse Bøger efter forskellige Forretningsgange, hvis Stof som Regel hentes fra Købmandspraksis, saavel Detailistens som Grossererens. Ved Bogholderiets Afslutning øves Eleverne i at opstille Statusoversigt efter Lovens Fordringer og i at danne de Afslutningsposteringer, der bringer Hovedbogens Kontoer til at balancere, samt dem, hvorved Kontoerne aabnes paany. Eleverne øves i at føre Bøgerne saavel efter Kolonnesystemet som med almindelig Kontering (efter italiensk System).

Bekendtgørelsen fastsatte også nærmere regler for de øvrige fag: dansk, regning, skrivning, kontorarbejder og handelslære. Reglerne for undervisningen i bogføring var ganske omfattende, og der blev ikke slækket på kravene ved den afsluttende prøve. I midten af 1920'erne var der en dumpeprocent på knapt ti procent.

Der var stor forskel på at være handelslærling i et storbyfirma, og møde hundredvis af medstuderende på en større handelsskoles linjeundervisning, og på at være lærling i en mindre købmandshandel på landet og mødes med en halv snes jævnaldrende fra butikker og kontorer på en kommuneskole i den nærmeste købstad. Der var også stor forskel på lærerpersonalet. Hans Sigismund, som var tilsynsførende for handelsskolerne og ikke alene tyede til læsning af tørre indberetninger, men udøvede en ganske omfattende besøgsvirksomhed på handelsskolerne landet over, sammenfattede situationen:

Efter mit Kendskab til Forholdene tør jeg nok sige, at det er ret vanskeligt, i alt i Provinserne, at faa velegnede Lærerkrafter fra det praktiske Forretningstiliv. (...) Lærergerningen ved en Handelsskole stiller ikke blot Krav om en vis faglig Dygtighed hos den pågældende Lærer, men der maa kræves Færdighed i at undervise og omgaas unge Mennesker. Det er ikke altid let at faa disse Krav tilfredsstillende.⁹

Til trods for sådanne besværligheder må det antages, at det efter den nye lov i 1920 lykkedes at udstyre ganske mange butiks- og kontorlærlinge samt butiksmedhjælpere med gode begreber om regnskabsvæsen og solide kundskaber med hensyn til praktisk regnskabsføring. Meget af det regnskabsmateriale, som er bevaret for perioden 1920-1950, er udfærdiget af personer, der som minimum har gennemført en medhjælperuddannelse på en handelsskole. Derved forklares også den højere grad af ensartethed i materialet, om end der fortsat ses store variationer.

Regnskabssystemer må naturligvis tilpasses den enkelte virksomhed. Det kunne betyde langt større behov for periodiske opgørelser af likviditet, kalkulationer, omkostningskontrol og lignende. En handelsmedhjælper mestrede næppe sådanne mere komplicerede regnskabsprocedurer. Derimod var der en klar udvikling i retning af, at den mekanisering i form af bogføringsmaskiner, der blev taget i anvendelse i mange bogholderier, også påvirkede handelsskoleuddannelserne. På alle uddannelseslinjer, som krævede undervisning i to systemer, blev gennemskrivningsbogføringen således gjort obligatorisk i 1949.¹⁰ Yderligere professionalisering i bredden forudsatte i dette som i mange andre forhold innovation i teori og praksis på et højere niveau. Den kom fra handelshøjskolerne.

Videnskabeliggørelse og begyndende professionalisering

Det følgende udsagn fra 1940 afspejler det forhold, at regnskabsvæsen i perioden i stigende grad blev betragtet som en videnskab fuldt på højde med andre videnskaber.

Som Astronomen har sin Kikkert, Kaptajnen sit Kompas og Biologen sit Mikroskop, saaledes har Erhvervsøkonomen sit Regnskabsvæsen.¹¹

Handelshøjskolen i København blev grundlagt som en selvejende institution i 1922. Grundstenen var dog lagt allerede i 1917 under navnet Købmandsskolens Handelshøjskoleafdeling. Formålet var blandt andet at give et dyberegående teoretisk kendskab til handelslivet. Det første egentlige studium var en diplomuddannelse i regnskabsvæsen. De første HD'ere i regnskab dimitterede i 1922. Flere fag kom til, og i 1929 deltes skolen i en handelsvidenskabelig og en handelsproglig afdeling. Undervisningen på Handelshøjskolen blev endnu blot varetaget af deltidsansatte som et bijob. Inden for regnskabsvæsen var den første docent Hans Chr. Riis fra Købmandsskolen. Blandt hans publikationer skal nævnes Omkostninger og deres Behandling ved Bogføring og Kalkulering i Handels- og Industri-

virksomheder (1932), der er fremhævet som den første egentlige lærebog på området.¹² Riis, der er blevet betegnet som Danmarks første regnskabssteoretiker, havde den opfattelse, at de studerende ikke havde forudsætninger for at specialisere sig i regnskabsvæsen, og frarådede dem derfor at vælge dette område som hovedstudium. Af de 97 specialer, der blev afleveret i årene fra 1926 til 1930, var der da også kun et enkelt i regnskabsvæsen.¹³ Det ændrede sig dog. I midten af 1930'erne var faget med omkring 150 studerende og 35 dimittender blevet et af de største på skolen.¹⁴ Fra januar 1937 lykkedes det at få oprettet seks faste stillinger, to professorater og fire docenturer, herunder med Max Kjær Hansen som professor i driftsøkonomi og Hans Chr. Riis som docent i regnskabsvæsen.¹⁵ Riis døde året efter, og samme år blev statsautoriseret revisor og HD i regnskabsvæsen Palle Hansen lektor i regnskabsvæsen (fra 1941 docent, fra 1953 professor). Palle Hansen, der endnu som løst tilknyttet

Som regel er der ikke gjort noget særligt ud af omslaget på bøger om regnskabsvæsen. En undtagelse er den første bog, der blev udsendt af Regnskabslaboratoriet ved Handelshøjskolen i København. Den udkom i 1940. Holger Jerrild tegnede forsiden, hvor forskellige typer af kontoplener svæver som skyer hen over fabriksbygninger, skorstene og siloer. Budskabet er klart: kontoplener er en solid baggrund for den moderne industri, men de skal tilpasses den enkelte bedrift.

lektor ved skolens årsfest i 1941 holdt hovedtalen om regnskabschefer og det moderne regnskabsvæsen, blev frem til 1980'erne en central skikkelse inden for regnskabsvæsen.¹⁶

I 1932 var der ved Handelshøjskolen blevet oprettet en særlig afdeling for regnskabsvæsen. Denne havde fået det karakteristiske navn Regnskabslaboratoriet med klare associationer til de eksakte videnskaber. Under titlen Regnskabslaboratoriets Skrifter udgav dette laboratorium (det nuværende Institut for Regnskab og Revision) sammen med Foreningen til Unge Handelsmænds Uddannelse indtil 1972 ni bøger; de seks før 1950. Disse omfattede emner som den industrielle kontoplan, industriens interne regnskab, kalkulation og regnskab under skiftende priser, formelt regnskabsvæsen, maskinbogføring samt regnskabsvæsenet inden for fire hovederhverv (landbrug, banker, skadesforsikring og rederier). Publikationerne henvendte sig til studerende på handelshøjskolen, *men man ser det ogsaa som en Opgave herigennem at orientere det praktiske Erhvervs-liv om moderne Regnskabs- og Revisionsproblemer, hvis teoretiske Løsning Regnskabslaboratoriet søger at bidrage til gennem sin Forskning- og Systematiseringsvirksomhed.*¹⁷

Allerede i 1939 var der ved Handelshøjskolen lagt op til en stærkere specialisering. Som nyt hovedfag kom erhvervsøkonomi til at omfatte afsætningsøkonomi, omkostningslære og prispolitik, regnskabsvæsen, virksomhedsorganisation samt finansiering. Fra 1943 var H. Winding Pedersen professor i erhvervsøkonomi, og fra 1948 Thorkild Kristensen.¹⁸

Grænseområdet mellem de økonomiske og de tekniske videnskaber blev fra 1930'erne også udforsket. Ved Den polytekniske Lærestalt (fra 1933 Danmarks Tekniske Højskole, fra 1994 Danmarks Tekniske Universitet) søgte professor P. O. Pedersen at inddrage de økonomiske fag i lærestaltens forskning og undervisning for gennem dybere forståelse af blandt andet produktionsteori og prispolitik bedre at kunne foretage kalkulationer, tarifieringer m.v. I 1935 førte det til dannelsen af Nordisk Tidsskrift for Teknisk Økonomi, der fik ingeniøren og økonomen Ivar Jantzen som en ledende kraft. Arbejdet med standardisering blev videreført i regi af Akademiet for de Tekniske Videnskaber, da dette blev oprettet i 1937.¹⁹

Videnskabeliggørelsen fandt ikke blot sted i hovedstaden. Ret beset var man i Århus først på banen med oprettelse af et professorat. Ved Aarhus Universitet blev Økonomisk Fakultet oprettet 1. august 1936, og som første professor i driftsøkonomi blev ansat tyskeren dr. rer. pol. Erich Schneider.²⁰ Sammen med dr. polit. Jørgen Pedersen, der samtidig blev professor i nationaløkonomi, fik han sat skub i økonomistudiet ved Aarhus Universitet. Erich Schneider havde studeret i Bonn hos økonomen Joseph

A. Schumpeter, som han var stærkt påvirket af. På det nye økonomiske fakultet var det teoretiske niveau derfor højt fra starten, men baseret på blandt andet Schneiders arbejde med det industrielle regnskabsvæsen på mikroøkonomisk plan. Schneider var tillige med i kredsen omkring teknisk økonomi.²¹ Cand. oecon. blev betegnelsen for de økonomiske kandidater.

Derved blev det ikke, idet handelshøjskoleundervisningen i Århus blev etableret i 1939. Ligesom i København en snes år tidligere var udgangspunktet også regnskabsvæsen, idet man ved Den jydsk Handelshøjskole ønskede at udbyde det nu firårige HD-studium i regnskabsvæsen. I Århus fik man først professorater oprettet i begyndelsen af 1960'erne.

Videnskabeliggørelsen blev også næret af aktiviteter inden for revisorerhvervet. Tidsskriftet Revision og Regnskabsvæsen påbegyndtes i 1932 som Meddelelser fra Foreningen for Statsautoriserede Revisorer. Fra 1934 fik tidsskriftet sin nuværende titel og senere tilføjedes undertitlen Tidsskrift for Erhvervsøkonomi og Skatteforhold. Foruden almindelige foreningsmeddelelser om årsmøder og lignende publiceredes i tidsskriftet et væld af artikler om regnskabsvæsen i almindelighed: bogføringssystemer, kontoplaner, maskinelt regnskabsvæsen m.v. Dertil kom en lang række artikler om specielle emner som for eksempel opstilling af formue-regnskaber, vurderings- og afskrivningsprincipper, henlæggelser samt krav til aktieselskabers konsolidering. Særligt bemærkes i de første årtier mange artikler, der introducerede forskellige udenlandske udviklingstendenser inden for revision og regnskabsvæsen.

Den videnskabelige udvikling i perioden skete især på to områder, nemlig vedrørende kontoplaner og regnskabsanalyse.

Teoriudvikling I: Kontoplaner

Tilrettelæggelsen af bogføringen i større virksomheder fordrede i stigende grad en detaljeret planlægning. Tidligere havde der været stor fokus på formue og likviditet, men specielt inden for industrien kom rentabiliteten i forhold til driftsresultatet nu i centrum. Der blev således brug for mere avancerede regnskabsystemer. Regnskabsteoretikere kom her til hjælp med kontolæren, som beskriver kontosystemets indretning, de enkelte konti og deres anvendelse, samlet kaldet kontoplanen. Den kan betegnes som en organisationsplan for den enkelte virksomheds regnskabsvæsen med det formål at give dette en så rationel opbygning som muligt. Kontoplanen giver dermed også et overblik over, hvilke konti der findes eller som agtes oprettet, hvilke funktioner de har, samt hvordan de hænger

Kontogrupper		
Gruppe 1:		Side
» 2:	Debitorer	18
» 3:	Kreditorer	19
» 4:	Beholdninger	30
» 5:	Penge	30
» 6:	Varekøb - Øl	31
» 7:	do - Mineralvand	32
» 8:	Emballage	33
» 9:	Fabrikationsomkost. - Øl	34
» 10:	do. - Mineralv.	35
» 11:	Kraftanlaget	36
» 12:	Købs Afgiftsindgifter	37
» 13:	Ølskat & Omsætningsafgift	38
» 14:	Administrationsomkost. m.	39
» 15:	Salgsmarkedsomkost.	40
» 16:	Indskrift	41
» 17:	Renter	50
» 18:	Ejendommens Afgift	51
» 19:	Salg af Øl	52
» 20:	Salg - Mineralvand	53
» 21:	Diverse	54
» 22:	Erindringer	57
» 23:		
» 24:		
» 25:		

Nr.	Varekøb - Øl. Navn
6-1	Bryg
6-2	Crown Corks
6-3	Etiketter & Etikappaler
6-4	Etik m. m.
6-5	Øl
6-6	Håndl.
6-7	Kasserevler
6-8	Kulør & Lakrids
6-9	Kulør
6-10	Lak
6-11	Propper
6-12	Stikker
6-13	Åbner

Bryggeriet Thor i Randers anvendte i perioden 1940-1955 maskinbogsføring, men selve kontoplanen var enkelt udformet i et hæfte. For det meste anvendtes kun to cifre, nemlig hovedgruppenummer og kontonummer. Til venstre ses inddelingen i hovedgrupper, til højre udspecificeringen af hovedgruppe 6: Varekøb - Øl. Bryggeriet Thors arkiv i Erhvervsarkivet.

sammen. I praksis er kontoplaner især benyttet i industrien, blandt andet i kalkulationsøjemed.

Det teoretiske fundament for kontoplaner blev udviklet i Tyskland i 1920'erne og fik sit store gennembrud med professor Schmalenbachs værk *Der Kontenrahmen* (1927) (se kapitel 1). I modsætning til i andre lande blev der i Danmark ikke udgivet officielle normalkontoplaner for de enkelte brancher, men inden for flere af disse, herunder jernindustrien, blev der udfoldet bestræbelser i denne retning. Udarbejdelsen af kontoplaner havde dog stor bevågenhed blandt danske regnskabsteoretikere. I 1940 udsendte Regnskabslaboratoriet ved Handelshøjskolen i København sit første skrift, som handlede om den industrielle kontoplan. I 1940 og 1941 blev der i Revision og Regnskabsvæsen tillige givet en orientering om, hvilke tyske brancher, der havde fået udarbejdet standardkontoplaner. I erhvervslivet var man interesseret i en mere standardiseret regn-

skabsførelse, blandt andet fordi en sådan muliggjorde opstilling af normaltal. Ved hjælp af sådanne kunne den enkelte virksomhed lettere betragte detaljer i sit eget regnskab i forhold til branchens gennemsnit. I mange virksomheder var kontoplaner desuden et godt hjælpemiddel til at styre hele bogføringen. Virksomhedsarkiver fra mellemkrigsårene rummer hyppigt mere eller mindre detaljerede kontoplaner. Hvor sådanne kontoplaner med en samlet oversigt over en virksomheds konti findes, vil de være et naturligt udgangspunkt for videre undersøgelser.

En kontoplan opremser ikke blot kontiene i bogholderiet, men inddeler dem i nærmere bestemte hovedklasser indeholdende beslægtede konti. Disse klasser vil desuden være inddelt i et antal grupper, ligesom der kan være en eller flere undergrupper. Typisk vil decimalklassesystemet (Dewey-systemet, som kendes fra biblioteksvæsenets emneregistrering af bøger) være anvendt. Hovedklasserne, grupperne og kontiene er derefter hver især nummereret fra 0 til 9. Hver konto har herefter et trecifret nummer. Konto 769 betegner således klasse 7, gruppe 6, konto 9. Hvis der er indskudt undergrupper, vil der være flere cifre. Derved er sikret en systematisk og overskuelig indretning af kontosystemet; kontonummeret giver i sig selv oplysning om kontoens karakter; det er let at indføje nye konti og fjerne overflødiggjorte. Kontonummeret fungerer som en bekvem forkortelse, der desuden kan anvendes af bogføringsmaskiner uden tekstfunktioner.

Kontorammen udgør systemets hovedstruktur, altså de oprettede klasser og grupper. Oftest er denne indrettet efter en normalkontoplan, men standardisering er i øvrigt vanskeligt, idet der selv inden for samme branche er en række særegne forhold i de enkelte virksomheder, som kræver særlige grupper og konti. Selv kontoplanens hovedklasser kan være vidt forskellige, ligesom betegnelserne kan variere meget.²² Tilsvarende kan der være væsensforskelle i kontoklassernes indretning og betegnelserne inden for forskellige virksomheder. For at sikre overskuelighed og knaphed i udtryksformen er kontoplaner ofte fremstillet grafisk. Forskellige kontoarter kan være betegnet ved hjælp af symboler i form af geometriske figurer, ligesom daglige posteringer, afslutningskonti m.v. kan være fremhævet ved stiplede linjer, optrukne streger og lignende. Kontoplanen kan dog også blot være et håndskrevet hæfte.

Teoriudvikling II: Regnskabsanalyse

Regnskabsteoretikere begyndte også at beskæftige sig med udvikling af metoder til at analysere regnskabsmaterialet. I litteraturen om regnskabsvæsen fremtræder regnskabsanalyse stadig oftere som et begreb. I den

tidligere omtalte bog fra Regnskabslaboratoriet om Fire Hovederhvervs Regnskabsvæsen (1949) slutter eksempelvis de enkelte omtaler af regnskabsførelsen inden for landbrug, bankvæsen, skadesforsikring og rederivirksomhed med kapitler om analyser af regnskaber inden for de respektive erhverv. Behovet for regnskabsanalyser forklares heri som en konsekvens af lovgivningens manglende specifikke krav til regnskabsaf-læggelsens form, og som en følge af forskellige virksomhedsstørrelser og -indretninger. Samlet kunne bedriftssammenligninger være ret vanskelige.²³ Valg af poster, gruppering af poster og valg af tekster til regnskabsposter kunne indebære en u hensigtsmæssig udformning. Populært blev dette kaldt regnskabstilsløring, ikke forstået som bevidst svigagtig regnskabsopstilling, men fordi læseren kunne blive ført på vildspor af uklarheder og uoverskueligheder. Det forhold, at virksomhedens finansielle stilling i statusopgørelsen alene blev opgjort på en bestemt dag – almindeligvis 1. januar – kunne også give et fortegnat billede.²⁴

Regnskabsanalysens formål blev at foretage en vurdering og fortolkning af regnskabsmateriale. For årsregnskabernes vedkommende var udfordringen især at fremskaffe oplysninger om virksomhedens økonomi, der almindeligvis ikke umiddelbart kunne aflæses af driftsregnskabet og statusopgørelsen.²⁵ Regnskabsanalysen skulle give de interesserede i virksomheden – ledelsen, ejerne, långivere og offentlige myndigheder – informationer om virksomhedens aktuelle værdi og generelle økonomiske situation. De nævnte gruppers ønsker med hensyn til regnskabsanalysen var naturligvis forskellige. Virksomhedsledelsen ville ved hjælp af det interne regnskabsmateriale være godt hjulpet i forvejen, mens virksomhedsejerne (aktionærer eller andre kapitalindskydere) typisk ville have et stort behov for analyser af virksomhedens økonomiske udvikling over en årrække, men også af den aktuelle rentabilitet. Långivere ville tillige have behov for mere dybtgående beregninger vedrørende virksomhedsdriften i et fremadrettet perspektiv. Offentlige myndigheder ville som kontrolinstanser være interesserede i mere bagudrettede informationer i forbindelse med den generelle efterlevelse af lovgivningen, eksempelvis skatte- og toldforhold, priskontrol og krav til egenkapital.²⁶

Som regnskabsanalysen udviklede sig, koncentrerede den sig om fire spørgsmål vedrørende den undersøgte virksomhed:

- Rentabiliteten (hvordan går det?)
- Finansieringen (hvor afhængig er virksomheden af andre?)
- Soliditeten (er den værd at sætte penge i?)
- Likviditeten (er virksomheden på vej ind i vanskeligheder?).²⁷

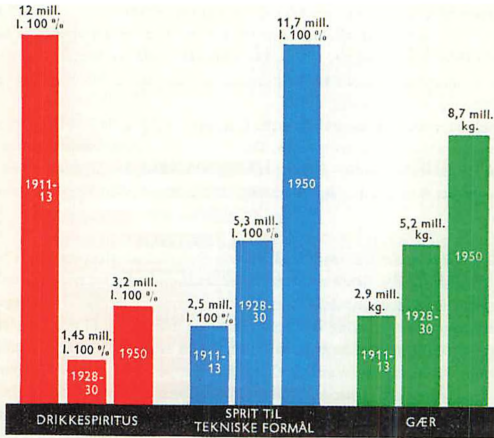
De enkelte spørgsmål gav sig udslag i forskellige fremgangsmåder. Udover sammenligning af faktiske talstørrelser blev der udviklet metoder til sammenligning ved hjælp af forholdstal, procentberegninger, grafiske opstillinger, tendenser og indeksberegninger.

Et af de regnskabsanalytiske redskaber, som blev udviklet, var rentabilitetsanalysen.²⁸ Formålet var at fortolke virksomhedens evne til at forrente den investerede kapital. For aktionærerne var rentabiliteten af stor betydning af hensyn til både udbytte og aktiernes værdi. For kreditorerne var analysen også vigtig, idet den viste virksomhedens evner til at forrente og tilbagebetale sin gæld. I simpel form ville rentabiliteten udtrykkes ved et forholdstal eller et procenttal, nemlig nettooverskuddet divideret med egenkapitalen, eventuelt multipliceret med 100 for procenttal. I praksis måtte nettooverskuddet gøres til genstand for indgående analyse, da dette typisk ville være påvirket af en række sekundære eller ekstraordinære indtægts- og udgiftstørrelser. Afskrivninger, skatter og tantiemer ville typisk være meget svingende år for år og forstyrre sammenligninger. Ligeledes ville egenkapitalen skulle granskes, idet afsatte beløb til udbytte og lignende ville kunne siges at have arbejdet som egenkapital i årets løb. I enkeltmandsvirksomheder ville blandt andet indehaverens vederlag og forrentning af egenkapital i forhold til fremmedkapital udgøre særlige problemer. Det blev regnskabsanalytikerens opgave at foretage sådanne beregninger.

Finansieringsanalysen har til formål at vise, om virksomhedens kapitalanskaffelse er hensigtsmæssig. Også her blev der udviklet forskellige metoder med den hensigt at belyse kapitalstrukturen, blandt andet ved at fremdrage forholdstal mellem de enkelte grupper af fremmedkapital i forhold til den samlede egenkapital. Analysen tog også sigte på at udrede forholdet mellem omsætningsformuen og anlægsformuen, herunder foretage beregninger på tværs af kapitalanskaffelsen og kapitalanvendelsen. Herved blev det blandt andet muligt at afsløre uheldige forhold, som hvis anlægsformuen i realiteten var finansieret ved kortfristet fremmedkapital.

Analysen af soliditeten tog sigte på at undersøge virksomhedens evne til at imødegå tab. Formuedelens materielle sikkerhed blev central. I soliditetsanalysen var det ikke vigtigt at skelne mellem omsætnings- og anlægsformue, men derimod mellem mere og mindre risikobehæftede aktiver. Mere risikobehæftede aktiver var eksempelvis debitorer, vekslere (herunder diskonterede vekslere), varelagre, værdipapirer samt immaterielle aktiver som goodwill, patentrettigheder og koncessioner. Soliditetsanalysen ville kunne indrettes både i et kreditor- og et aktionærperspektiv. Kreditorer ville være interesserede i forholdstal, der belyser evnen til

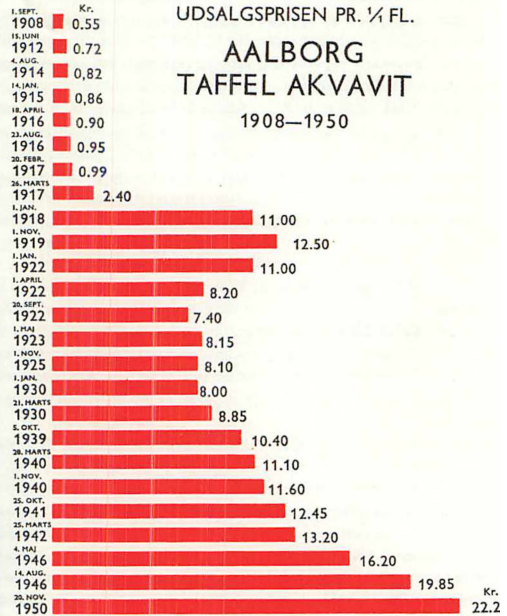
TAVLE I

DEN DANSKE GÆR- OG SPIRITUSINDUSTRIS
SALG

I gennemsnit af årene 1911-13 og 1928-30 samt i 1950.

TAVLE II

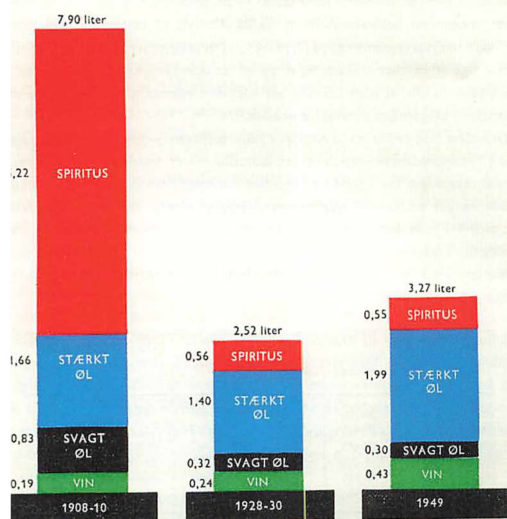

at imødegå tab. I simpel form ville dette fremkomme ved egenkapitalen divideret med den samlede formue. Forholdet mellem egenkapitalen og de mere risikobehæftede aktiver var dog også interessant til belysning af tabsrisikoen. Aktionærer ville have mere fokus på reserverne som en stødpude for aktiekapitalen, herunder hvor stor en del, der kunne tabes, inden aktiekapitalen blev angrebet.

Endelig var der likviditetsanalysen. Formålet var at belyse virksomhedens evne til at indfri sine forpligtelser i den rækkefølge, hvori de forfalder til betaling. I simpel form anvendtes begrebet likviditetsgraden som en sammenstilling af de mest likvide aktiver med den kortfristede lånekapital. Interessant blev også omsætningsformuens finansieringsgrad, altså omsætningsformuens evne til at indløse den kortfristede gæld. I likviditetsanalysen kunne også indgå andre beregninger såsom omsætningshastigheder for debitorer og kreditorer og udarbejdelse af likviditetsbudget med oplysninger om kommende udgiftsposter.

TAVLE III

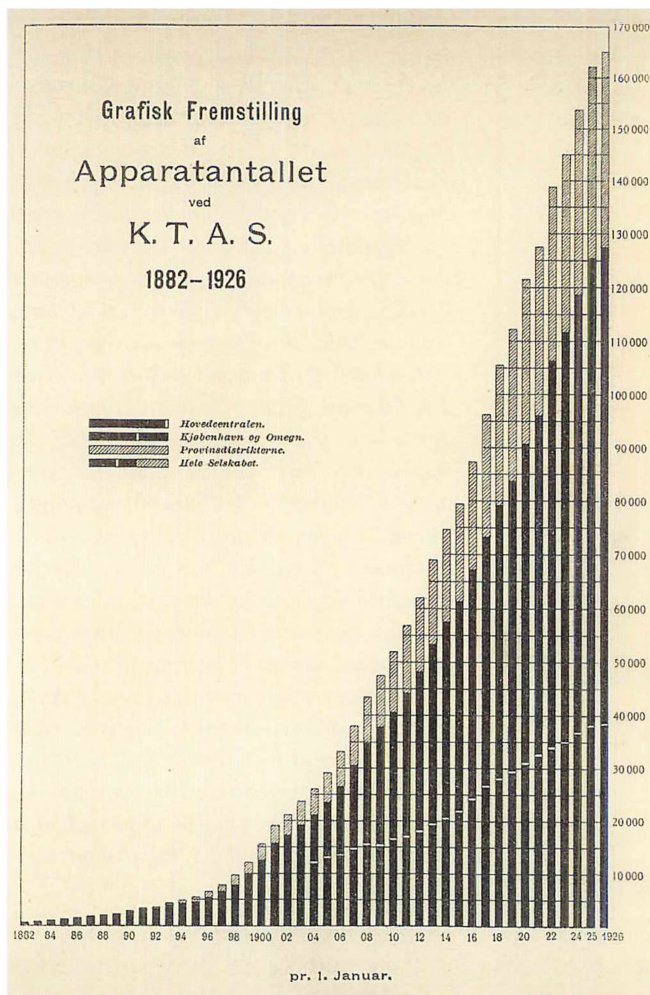

ALKOHOLFORBRUGET I DANMARK FØR OG NU.

Angivet i liter ren alkohol i gennemsnit pr. indbygger og for hver af hovedgrupperne af alkoholholdige drikke.

Aktieselskabet De danske Spritfabrikker havde en lang tradition for smukt trykte årsberetninger. Efter flere tilløb med grafiske afbildninger tog virksomheden i 1950 skridtet fuldt ud og illustrerede beretningerne med både farverig grafik og fotos af fabriksbygningerne. I 1950 blev der på tre tavler givet generelle oplysninger om gær- og spiritusindustriens vigtigste salgsområder, om udviklingen i udsalgsprisen for en helflaske Aalborg taffel akvavit og om alkoholforbrugets udvikling i Danmark de forløbne 40 år. I de følgende år blev denne linje fortsat med tilsvarende flotte grafiske afbildninger, der blandt andet informerede om udviklingen i statens indtægter af alkoholbeskatningen, om udviklingen i råstofpriserne, akvavitsalget fordelt på mærker, den procentvise andel i forhold til anden dansk og udenlandsk spiritus, og antallet af 'tørlagte kommuner', dvs. sognekommuner, hvor der ikke blev givet bevilling til handel med og udskænkning af stærke drikke. Skønt de nøgterne regnskabstal fortsat blev fremstillet i skematisk form er spritfabrikernes årsregnskaber og -beretninger dermed et godt eksempel på, at disse kan anvendes til belysning af mere generelle forhold.

Udviklingen af disse regnskabsanalytiske redskaber blev som nævnt suppleret med nye metoder vedrørende fremstillingsformen. Efter amerikansk inspiration blev den grafiske afbildning i løbet af mellemkrigsårene taget i anvendelse i større virksomheder som led i regnskabsanalysen. Det skete især som linjediagrammer (kurvedigrammer) eller som fladediagrammer (som cirkel- eller søljediagrammer), hvis udformning blev fast lærestof på handelshøjskolerne. Undertiden kan sådanne også på denne tid ses gengivet i danske virksomheders publicerede årsregnskaber og beretninger. Foruden at være hjælpemidler i regnskabsanalysen blev disse grafiske afbildninger også en del af arbejdsopgaverne. En virksomhed kan i et eksternt regnskab have illustreret vareomsætningen som en hastigt voksende kurve over et tiår. I de tilfælde var det regnskabsanalytikerens opgave at foretage en indeksberegning, der korrigerede for generelle pristal eller særskilte branchepristal.

Kjøbenhavns Telefon Aktieselskab begyndte i 1921 at anvende grafiske afbildninger i de årlige årsberetninger. Regnskabsstallene var fortsat henvist til skematisk opstilling, men aktionærerne har utvivlsomt glædet sig over illustrationen. Bestyrelsen valgte at gengive antallet af telefonapparater, og ikke antallet af abonnenter, der var noget lavere, og i øvrigt ifølge beretningen – her fra 1925 – kun svagt stigende med en overskudstilgang på 1,48 % i forhold til året før. Alligevel var der som de tidligere år et udbytte på 8 %.

Historikeren Jørgen Fink har i en artikel om regnskabsmateriale som historiske kilder fra 1996 påpeget, at det er vigtigt at holde sig for øje, at der er forskel på den økonomiske regnskabsanalyse og den historiske regnskabsanalyse.²⁹ Historikeren kan ikke uden videre overtage de økonomiske regnskabsanalyser, fordi historikeren principielt arbejder i et bagudrettet perspektiv. Den historiske analyse vil ofte have form af en virksomhedsintern analyse, altså undersøgelse af en enkelt virksomheds historie. Rentabiliteten vil naturligvis være central, hvorfor det vil være nødvendigt at følge virksomhedens driftsresultat år for år for at kunne belyse resultatet af den løbende drift. Derimod er det ikke givet, at det på samme måde vil være nødvendigt at foretage analyser af finansiering, soliditet og likviditet. Her vil det i mange tilfælde være tilstrækkeligt at

foretage analyser med visse faste tidsmæssige intervaller, eller når der er særlig grund til det, altså i perioder af virksomhedens historie, hvor en eller flere af de tre faktorer fik særlig betydning. Det er ikke virksomheden som investeringsobjekt, der interesserer historikeren, men forhold som ledelsens investeringsstrategi, arbejdstidstilrettelæggelse og effektiviseringsbestræbelser, konjunktur- og udbyttepolitik samt markedsføring. Den historiske regnskabsanalyse vil ofte anvende regnskabsmaterialet til at forklare noget andetsteds konstateret. Hvis virksomheden investerede meget i en bestemt periode, tog ny teknik i brug eller indledte en uddannelsesoffensiv for personalet m.v., kan regnskabsmaterialet bruges til at belyse effekten af disse tiltag. Tilsvarende vil historikerens analyser af regnskabsmateriale ofte dreje sig om forhold, der kan udledes af regnskabsmaterialet, men som det i og for sig ikke har taget sigte på at belyse. Det kan være markedsudviklingen gennem en analyse af leverandør- og kundekreds, sortimentssammensætning m.v. eller konjunkturforløb gennem undersøgelser af omsætningshastigheder og kredittid. Det kan naturligvis ikke udelukkes, at der er et sammenfald mellem historikerens spørgsmål og de nøgletal, der indgår i regnskabsanalyserne. Som regel vil det derfor være naturligt, om historikere tager udgangspunkt i regnskabsanalyser, hvor sådanne er bevaret.

Årsregnskabet og årsberetninger – funktion og indhold

Det første materiale, som historikere typisk anvender i forbindelse med undersøgelser af en virksomheds økonomiske udvikling, er årsregnskaberne. Disse betegnes ofte som det eksterne regnskab, fordi de er beregnet til offentliggørelse. Som vist i kapitel 3 begyndte aktieselskaber fra 1870'erne at offentliggøre deres årsregnskaber, således at aktionærerne og offentligheden i øvrigt kunne få indblik i driften. Kvaliteten var vekslende, og det var først i mellemkrigsårene, at årsregnskaber for alvor vandt frem og fik en lidt fastere form. Baggrunden var aktieselskabsloven af 1917, som stillede krav om indsendelse af et årsregnskab til Aktieselskabsregistret. Også virksomheder uden denne forpligtelse har typisk lavet et årsregnskab til internt brug eller til andre formål, for eksempel i forbindelse med kredittagning eller skatteangivelse. Her skal det i øvrigt bemærkes, at aktieselskabernes pligt til at indsende regnskaberne til Aktieselskabsregistret betyder, at der i Rigsarkivet er bevaret lange rækker af indsendte årsregnskaber samt meddelelser om ændringer i bestyrelser, aktiekapitalstørrelse m.v. Sidstnævnte oplysninger blev sammen med oplysninger om nytilkomne og hævdede selskaber publice-

ret i Registreringstidende for Aktieselskaber, Forsikringselskaber og Foreninger (1918 ff.).

Den generelle uvilje til gennem lovgivningen at stille for præcise krav til regnskabsaflæggelsen er ligeledes slået igennem på dette område. Derfor ses i virksomhedsarkiverne også årsregnskaber, der er udformet meget forskelligt, hvilket for så vidt er logisk i betragtning af virksomhedernes forskellige størrelser m.v. Først i perioden efter 1950 er kravene blevet præciseret, således at der kan tales om nogenlunde standardiserede årsregnskaber, hvorved sammenligninger er blevet lettere.³⁰

Lovgivningens krav vedrørende årsregnskaber har generelt været ret nødtørftige.³¹ Bogføringsloven af 1912 stillede i § 2 krav om, at der i statusbogen eller i hovedbogen blev foretaget en årlig statusopgørelse, som skulle være omhyggelig med angivelse af aktiver og passiver, men uden nærmere retningslinjer for udformningen. Et driftsregnskab nævntes ikke. Aktieselskabsloven af 1917 gav nærmere retningslinjer for årsregnskabet i aktieselskaber (§§ 26-27). Det blev heri først og fremmest krævet, at selskabsvedtægterne skulle indeholde bestemmelser om regnskabsaflæggelsen. Dernæst blev det præciseret, at regnskabet skulle indeholde et driftsregnskab og statusopgørelse udvisende selskabets sande stilling efter bestyrelsens bedste skøn. Senest seks måneder efter regnskabsårets afslutning skulle bestyrelsen indsende en afskrift af selskabets årsregnskab og statusopgørelse til Aktieselskabsregistret, en bestemmelse, der ikke gjaldt, såfremt selskabets aktier alle lød på navn, og hvis antallet af aktionærer ikke oversteg ti. Skønt driftsregnskabet nærmere indhold ikke blev præciseret, sigtedes der som minimum til den oftest anvendte gevinst- og tabskonto.³² I revisionen af aktieselskabsloven i 1930 (§ 42) blev reglerne strammet en smule, så syv konkrete poster skulle fremgå af årsregnskabet:

1. Opskrivning af anlægsformue
2. Pantsætninger
3. Kautions- og garantiforpligtelser
4. Bestyrelsestantiême
5. Egne aktier
6. Good-will
7. Etableringsomkostninger.

Efter 1930-loven var det fortsat overladt de enkelte selskaber at opstille deres regnskaber, som det passede efter selskabets forhold.³³ Skønt det

ikke blev anset for muligt at opstille ensartede regler for de mange forskelligeartede selskaber, betød almindelig praksis med ordentlig regnskabsaflæggelse, at en række forhold skulle medtages. Efter H. B. Krenchels håndbog om aktieselskabsloven skulle driftsregnskabet således indeholde en passende specifikation af selskabets indtægtskilder (fra handelsvirksomhed, fabriksdrift, renter, indtægter fra filialer, fra kapitalanbringelser i fremmede selskaber m.v.) og af selskabets udgifter (til administration, varekøb, lønninger, skatter, renter, afskrivning på ejendomme, maskiner m.v.). I statusopgørelsen skulle optages værdien af kasse-, bank- og girobeholdninger, faste ejendomme, maskiner, varelager, værdipapirer, vekselbeholdning m.v. under aktiver. Under passiver skulle medtages aktiekapitalen, prioriteter i fast ejendom, andre pantsætninger, bank- og vekselgæld, andre kreditorer, reservefond m.v.³⁴ Krav til detaljer blev således præciseret med 1930-loven. Et forslag i 1941 til en ny aktieselskabslov indeholdt meget detaljerede forslag til mindstekrav af driftsregnskaber og statusopgørelser.³⁵ Lovforslaget blev dog ikke vedtaget, og den næste samlede revision af den danske aktieselskabslov fandt først sted efter mange års forberedelser i 1973.

Krav om årsregnskaber blev således i udgangspunktet især knyttet til aktieselskaber, men lovgivning om specielle virksomheder (banker, sparekasser, kreditforeninger, forsikringsvirksomheder m.v.) kom også til at indeholde regler om indsendelse af årsregnskaber i mere bestemte foreskrevne former til de relevante tilsynsmyndigheder. Mange ikke-forpligtede virksomheder har også af egen drift, og til internt brug, udarbejdet årsregnskaber.

Baggrunden for både udarbejdelsen og udformningen af et årsregnskab kan altså være vidt forskellig, og det må naturligvis have in mente ved anvendelsen af årsregnskaber i historisk forskning. Endnu i 1952 hed det i Palle Hansens Håndbog i Regnskabsvæsen, at årsregnskabet udarbejdedes i første række til brug for virksomhedsledelsen. Med hensyn til aktieselskaber blev aktionærerne dernæst tilføjet som målgruppe i kraft af at være selskabets ejere. Årsregnskabet med tilhørende beretning ville *være det væsentligste og ofte eneste grundlag for nuværende og kommende aktionærers bedømmelse af selskabets økonomiske stilling*. Også långivere, navnlig banker, ville kræve årsregnskabet forelagt, men ville *sædvanligvis forlange flere oplysninger om de økonomiske forhold end dem, man direkte kan udlede af årsregnskabet og en eventuel årsberetning*.³⁶ I forbindelse med anvendelse af årsregnskaber i historisk forskning er denne bemærkning en eftertanke værd, idet de tilknyttede bemærkninger om regnskabets rigtighed antyder nogle af udfordringerne. For det første

kunne de være af rent teknisk karakter, eksemplificeret ved vanskelighederne ved periodeafgrænsninger såsom at bogføre indtægter og udgifter i det år, som de rent faktisk hidrørte fra. For det andet kunne de være af mere principiel karakter, og hvis rette løsning er afgørende for regnskabetts rette udarbejdelse, eksempelvis vurderingen af varebeholdninger og udestående fordringer, fastsættelse af afskrivninger på anlægsformuen, vurdering af interesser i andre virksomheder og lignende. Ingen virksomhedsledelse kunne med nøjagtighed forudse, hvilke tab og fortjenester uafsluttede forretninger kunne medføre, som muligvis burde henføres til det afsluttende regnskabsår. Palle Hansen tøver ikke med at konkludere, *at det er umuligt at udarbejde et årsregnskab, der kan karakteriseres som absolut rigtigt.*

Det er indlysende, hedder det videre, at værdien af et årsregnskab i høj grad er afhængig af nogle sunde regnskabsmæssige vurderingsprincipper (herunder kontinuitet i disse) samt klarhed i opstillingen.

Valg af regnskabsår udgør en særlig problematik, der ikke her skal behandles ud over en bemærkning om, at regnskabsteoretikere på denne tid anbefalede afslutning af regnskabsåret på det tidspunkt, hvor virksomhedens forretningsmæssige aktiviteter nåede det laveste niveau på året. Derved ville antallet og omfanget af uafsluttede transaktioner som regel være på et minimum og risici for fejlvurderinger derfor mindst muligt. Da eventuelle omlægninger af regnskabsåret stort set altid vil have medført noter i tilknytning til regnskabet eller anmærkninger fra revisorerne, er det i historieforskningen relativt let at tage højde for dette. Værre er det med andre omlægninger, især valg af poster, disses gruppering og navngivning samt naturligvis kontinuiteten i opstillingsprincipperne:

Et meget vigtigt moment ved bedømmelsen af et årsregnskab er sammenligning med eet eller flere foregående års regnskaber. For at en sådan sammenligning kan udøves også af interesserede uden for selve virksomheden, er det nødvendigt, at der ved udarbejdelsen af årsregnskabet anvendes ensartede regnskabsprincipper, således at regnskabetts poster hver for sig dækker samme indhold i alle årene, og at teksterne er de samme.³⁷

Årsregnskabetts to væsentligste bestanddele blev da også opbygget efter nogenlunde ensartede principper. Driftsregnskabetts primære funktion var oplysning om rentabiliteten, altså at belyse overskud eller underskud

ved modstilling af indtægter og udgifter. I tilfælde af overskud tillige at redegøre for dettes anvendelse. Statusopgørelsens primære funktion var derimod oplysning om virksomhedens samlede økonomiske stilling, altså at belyse finansieringen (soliditet og likviditet) ved en modstilling af størrelsen og sammensætningen af aktiverne (formuen) og passiverne (gæld og egenkapital). Det følger også heraf, at driftsregnskabet blev opstillet på basis af hovedbogens driftskonti, mens statusopgørelsen baserede sig på hovedbogens statuskonti. Disse uddrag af hovedbogskonti skete i første omgang typisk ved hjælp af en råbalance (afslutningsbalance). I en enkel form blev de forskellige konti for varekøb, lønninger, varelager, kassebeholdning, debitorer, kreditorer m.v. på råbalancen posteret i fem dobbeltkolonner.³⁸

Omsætningsbalance: Notering af hovedbogens slutsummer i debit og kredit.

Efterposteringer: Poster (typisk mindre), der hører til regnskabsåret, men først er fremkommet efter dettes udløb samt diverse ultimoposteringer.

Saldobalancen: Det herved fremkomne resultat.

Gevinst- og tabskonto: Afslutningskonto med tal fra saldobalancens driftsposter (herunder afskrivninger).

Balancekonto: Afslutningskonto med tal fra saldobalancens statusposter.

På baggrund af en sådan råbalance blev driftsregnskabet og statusopgørelsen herefter udarbejdet.

I driftsregnskabets venstre kolonne ses udgifterne som eksempelvis lønudbetalinger, handelsomkostninger, afskrivningerne, tab på debitorer, driftsunderskud på ejendom, renter og kunderabat. Nederst vil et eventuelt nettooverskud fremkomme ved modstilling med resultatet på driftsregnskabets højre kolonne, hvor indtægterne, især varesalg, er noteret. Driftsregnskabet slutter således med to interessante beløb: en samlet omsætning og i venstre kolonne en post, der udviser årets nettoresultat og typisk anfører, hvordan det er anvendt. Der kan for eksempel stå 'overført til kapitalkonto'.

Statusopgørelsens venstre kolonne indeholder virksomhedens aktiver og typisk poster som kassebeholdning, indeståender i bank og på girokonto, tilgodehavender hos kunder, varelager, ejendomsværdi, inventar, automobiler og lignende formuekonti. Højre kolonne indeholder modsat passiverne, altså den direkte gæld til banker, leverandører og andre kredi-

torer, skyldige omkostninger og prioritetsgæld. Kolonnen sluttes med kapitalkontoen, hvor saldoen ved regnskabsperiodens start er tilføjet eller fratrukket overskud eller underskud, således at der gives et billede af den samlede egenkapital (i aktieselskaber aktiekapitalen og reserver).

Årsregnskabs funktion, at oplyse ledelsen, aktionærer, kreditorer og andre interesserede i virksomhedens drift, understøtter således også historikernes behov for indsigt i en virksomheds nøgletal. For aktieselskabers vedkommende vil årsregnskabet typisk være suppleret med en årsberetning, der som redegørelse til aktionærerne uddyber og supplerer de mange nøgterne tal.

Hverken i 1917- eller 1930-aktieselskabslovene var årsberetningen lovpligtig. Bestemmelserne om afholdelse af generalforsamlinger foreskrev alene aflæggelse af årsregnskab, ligesom de rummede detaljer med hensyn til indkaldelse, beslutningsbeføjelser, stemmeret m.v. Der udviklede sig dog en praksis, således at dagsordenen for generalforsamlinger sædvanligvis indeholdt beretning, aflæggelse af regnskab til godkendelse, forslag til udbyttets fordeling, valg til bestyrelse og valg af revisorer.³⁹

Årsberetningen blev især i selskaber, der var noteret på fondsbørsen, udarbejdet i trykt form med det formål at give supplerende oplysninger om det pågældende selskabs økonomiske forhold, herunder sådanne oplysninger, der ikke direkte kunne aflæses af regnskabet, eller som ikke kunne udtrykkes i regnskabsform.⁴⁰ Det kunne være en redegørelse for ekstraordinære tab eller fortjenester, for ændringer i regnskabsaffattelsen, for større investeringer i fast ejendom eller maskiner, eller for ydre forhold som selskabet havde arbejdet under i det forgangne år. Det var alt sammen forhold, der ikke kunne udtrykkes i det egentlige regnskab, men som dog har stor betydning til forståelsen af dette.

I årsberetningen kunne der tillige være en sammenknytning til budgettet for det pågældende regnskabsårs indtægter og udgifter, men det blev i Palle Hansens Håndbog i Regnskabsvæsen beskrevet som mere typisk i offentlige regnskaber og i foreningsregnskaber. I mange erhvervsvirksomheder anvendte man ganske vist budgetlægning, men i beretningen nøjedes ledelsen typisk med at udtale sig om udsigterne for den kommende periode, herunder afsætningsmuligheder, forventninger om prisudviklingen, planer om udvidelser og andre investeringer. Årsberetninger i større virksomheder med en stor aktionærkreds vil tillige ofte indeholde uddrag af nøgletal fra tidligere års regnskaber, således at udviklingen let kan sammenlignes. Sådanne kan være præsenteret i grafisk form. Om årsberetningers troværdighed konkluderede Palle Hansen:⁴¹

Det er sagt, at et regnskab oftere kan være misvisende gennem det, der udelades eller tilsløres deri, end gennem det, der virkelig fremgår af regnskabet, og dette gælder i endnu højere grad årsberetninger. Årsagen hertil er naturlig. For årsregnskaber er der, dels gennem lovgivning og vedtægter, fastsat visse rammer for, hvad de bør indeholde, dels er der skabt en vis praksis for deres opstilling, og endelig giver sammenholdelse med tidligere års regnskaber visse muligheder for at kontrollere tilslørede ændringer i regnskabsopstillingen. På grund af årsberetningernes ganske frie form, er der ikke tilsvarende muligheder for at kontrollere, om alle ønskelige oplysninger er medtaget.

Alligevel var der knyttet et sandhedskrav til årsberetningerne. Det viste en dom i Østre Landsret i 1925, hvor bestyrelsen for et forsikringselskab (aktieselskab) blev idømt bødestraffe for grov uagtsomhed ved vedtagelsen af et årsregnskab, hvis statusopgørelse indeholdt væsentlige urigtigheder vedrørende værdiansættelsen af selskabets aktiver.⁴² Om beretningens betydning fastslog Østre Landsret:

Sandhedskravet til Statusopgørelsen i Regnskabet gælder ifølge Lovbestemmelsens naturlige Formaal ikke alene de rent talmæssige Opgørelser, men ogsaa det Skøn, som »Bestyrelsen« skal udøve over Rigtigheden af den Stilling for Selskabet, som Regnskabet skal være et Udtryk for. Sandhedskravet gælder derhos ogsaa baade Beretningen og Udbyttedeklarationen...

Et årsregnskab er naturligvis resultatet af en proces, hvor der er foretaget mange mellemregninger. I mange virksomhedsarkiver findes derfor bilag til årsregnskaberne. Som specificering af nøgletallene vil et sådant basismateriale ofte kunne anvendes til grundigere studier. I forbindelse med koncerner og lignende er dette særligt vigtigt. Kan en virksomheds årsregnskaber ikke umiddelbart findes, er det ofte en god ide at undersøge det overordnede ejerskab nærmere. Eksempelvis er der i FDBs arkiv blandt bilagene til koncernens samlede årsregnskab bevaret detaljerede årsregnskaber vedrørende de enkelte brugsforeninger og øvrige tilknyttede virksomheder.

Industriens regnskaber i praksis

Den teoretiske udvikling inden for bogføringslæren satte i mellemkrigsårene især solide spor i industrivirksomhedernes regnskabspraksis, hvor

der i højere grad end tidligere blev sat fokus på det interne regnskab som instrument for økonomistyring. Inden for det industrielle regnskabsvæsen udviklede der sig en særlig driftsbogføring til registrering af produktionsprocessens omkostningsmæssige implikationer. Driftsbogføringen blev et supplement til den almindelige bogføring (forretningsbogføring, finansbogføring), som yderligere kunne belyse produktionsforløbet og fordelingen af dets omkostninger. En sådan driftsbogføring kunne være fuldt integreret med finansbogføringen og blot komme til udtryk i et forøget antal konti (specificerede omkostningskonti), eller den kunne udskilles fra den øvrige bogføring, så kun de samlede resultater af den kunne afstemmes med finansbogføringen. Det afhænger naturligvis af virksomhedens størrelse og karakter, hvorledes forholdet mellem finans- og driftsbogføring blev etableret og kontoplanen indrettet.

Organiseringen af finans- og driftsbogholderiet var afgørende for, at der kunne foretages mere præcise kalkulationer. Et af hovedformålene med opstillingen i en specificeret og standardiseret kontoplan var netop at fremskaffe et talmateriale, som kunne anvendes til at kontrollere omkostningerne ved fremstillingen af de enkelte produkter. I forlængelse heraf tjente kalkulationer som instrument ved prisfastsættelsen. Kalkulationsmateriale i virksomhedsarkiverne er meget forskelligt, idet det afspejler virksomhedens størrelse og karakter. I en virksomhed, der kun producerede en vareart, vil kalkulationen være forholdsvis enkel, idet alle omkostninger kunne henføres til den pågældende vare. Produktionsprisen kunne således beregnes ved at dividere de samlede omkostninger med antallet af producerede enheder. Denne kalkulationsmetode kaldes for divisionsmetoden. En så simpel form vil selvsagt være sjælden. De fleste virksomheder producerer flere varer i forskellige kvaliteter eller kvantiteter. Et teglværk fremstiller eksempelvis mursten og teglsten i forskellige størrelser og en mineralvandsfabrik sodavand af forskellige slags i flasker af varierende størrelser. I praksis vil kalkulationen derfor indebære betydelig mere komplicerede processer. De direkte omkostninger til lønudgifter og materialeforbrug var forholdsvis lette at beregne på baggrund af arbejdssedler og rekvisitionssedler eller fakturaer vedrørende indkøb af råvarer. De indirekte udgifter var vanskeligere at fordele på de enkelte varegrupper (eller ordrer). Som hovedregel anvendtes kalkulationstillæg, som blev betegnet fællestillæg, afdelingstillæg og maskin- og pladstillæg. For at lette beregningerne blev der udarbejdet forskellige kalkulationskemaer. Disse standiseringsbestrebelse var i lighed med kontoplanerne under indflydelse af udlandet.⁴³ I Danmark udgav Industrirådet i 1943 en Vejledning i industriel Kalkulation.⁴⁴

Der blev skelnet mellem for- og efterkalkulationer. Som kontorchef Ole Thomsen skrev i sin populært anlagte, men omfattende Haandbog i Bogholderi (1943) måtte forkalkulationer altid efterfølges af en efterkalkulation, når varen var produceret. Formålet var naturligvis at lære af eventuelle fejlregninger.⁴⁵ Der er dog flere forkalkulationer (kalkulationsbøger) end efterkalkulationer i de bevarede virksomhedsarkiver.

Denne sammenhæng mellem for- og efterkalkulationer har en parallel i budgettering i forhold til den egentlige regnskabsaflæggelse. Udarbejdelsen af et budget for den kommende regnskabsperiode blev typisk opdelt i en række underbudgetter, eksempelvis driftsbudget, produktionsbudget, salgsbudget og finansbudget. Budgettering var for så vidt ikke en del af bogføringen, men henhørte naturligt under regnskabsafdelingen. Det skyldtes det forhold, at udarbejdelsen måtte finde sted i nøje overensstemmelse med virksomhedens regnskabssystem, herunder også udøvelse af periodisk budgetkontrol, altså løbende sammenligninger mellem budgettets tal og bogføringens udvisende. Udarbejdelsen af budgetter var naturligvis ikke noget nyt i denne periode, men som Palle Hansen konstaterede i 1944, så havde budgetteringen *i den sidste Snes Aar (..) vundet større og større Indpas i rationelt drevne Erhvervsvirksomheder.*⁴⁶

Regnskabsvæsen hører ikke til de områder, der normalt har kastet slagord af sig. I sjette udgave af Hages Haandbog for Handel og Industri (1943) anførte Palle Hansen dog følgende:

Moderne Regnskabsvæsen er i lige saa høj Grad et Regnskab over Tids- og Mængdestørrelser som over Værdistørrelser.⁴⁷

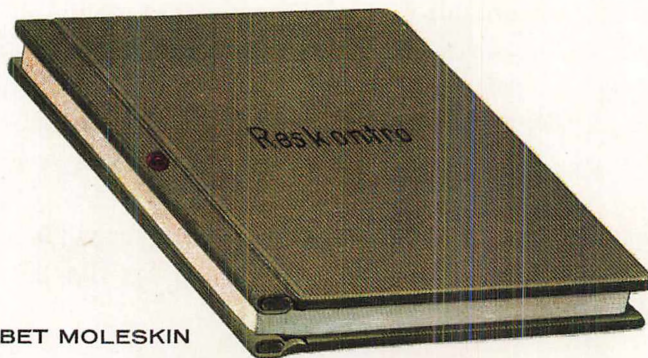
Dermed sigtede han til forskellige former for driftsstatistikker, der typisk blev udarbejdet i andre afdelinger, men som regnskabsafdelingen ofte benyttede som bilag til regnskabsaflæggelsen.

Maskinbogføringen – bogholderiets mekanisering

Den traditionelle manuelle udførelse af bogføringen krævede i takt med dennes specialisering og stadig mere komplekse regnskabssystemer betydelige ressourcer til sorteringer, omposteringer, delberegninger og sammentællinger, skrivearbejde og lignende. Regnskabsførelse var blevet en videnskab, men også en stor omkostning i den praktiske hverdag i den enkelte virksomhed. I mellemkrigsårene gjorde regnemaskiner, ofte blot additionsmaskiner, men også mere komplicerede

MODEL IV

DETTE Bind er særlig konstrueret paa Grundlag af de Erfaringer, som er indhøstede i de senere Aar. De Ulemper, som vi har forefundet ved tidligere Systemer, er her afhjulpne, her findes ingen Metaldele, som kan genere Borde og Pulte. Indførelse af nye og Bortfjernelse af gamle Blade gaar for sig paa nemmeste Maade, uden at der sker nogensomhelst Uorden i eller Beskadigelse af Bladene. Bindet kan benyttes fra 10 mm Rygvidde med Udvidelse, alt efter de Krav, der stilles til det.

STRIBET MOLESKIN

OXEHUD OG FLØJL

Bindet fremstilles og føres paa Lager monteret med naalestribet Moleskin og med brunt Læder med graat eller brunt naalestribet Fløjl.

Heimdal er et af de protokolmærker, der ofte ses i virksomhedsarkiver. Firmaet udviklede en stor serie af regnskabsprotokoller som løsbladssystemer, længe før det blev lovligt.

maskiner, for alvor deres indtog i kontorlokalerne. De vigtigste opgørelser med nøgletal som budgetter, statusopgørelser, årsregnskaber og lignende blev i stigende grad udfærdiget på skrivemaskine, måske duplikeret eller endog trykt, såfremt de skulle tilgå en bredere kreds som eksempelvis aktionærer. Kontoret blev automatiseret. Arbejdets rationalisering kom på dagsordenen, og det gjaldt ikke blot i fabrikshallerne, men også for virksomhedernes bogholdere. I 1920'erne vandt anvendelse af hulkort frem i enkelte større virksomheder, men først i efterkrigsårene fik hulkort en udbredt anvendelse. I mellemkrigsårene holdt en række andre posteringsmaskiner deres indtog på kontorerne. Begrebet maskinbogføring dukkede op i kontormaskinfabrikanternes produktkataloger og handelshøjskolernes lærebøger og blev en ny virkelighed på store og mellemstore arbejdspladser. Den første egentlige afhandling om emnet synes at være Helge Andersens artikel om maskinel regnskabsføring, der blev publiceret i *Revision og Regnskabsvæsen* i 1934.⁴⁸

Indførelse af maskinbogføring krævede en række praktiske ændringer i bogholderiets indretning, personaleorganisering m.v., men implicerede også ændringer i selve regnskabssystemerne, nemlig i bogføringsmetoden, kontoplanen og bilagssystemet. Der blev med andre ord vendt op og ned på hele bogholderiets regnskabsmæssige forretningsgang. Hvor store forandringerne var afhang i det konkrete tilfælde af, om den tidligere kontoplan kunne anvendes som grundlag for den nye indretning, eller om denne skulle opbygges helt fra grunden. Valget af maskintyper (modeller og fabrikater), herunder valg af metoder som gennemskrivning, originalskrift, eventuelt hulkort, spillede også ind.⁴⁹

Der fremkom efterhånden en række hovedtyper af bogføringsmaskiner. Ud over de egentlige hulkortmaskiner var der tale om udbygninger af kendte kontormaskiner som skrive- og regnemaskiner samt kasseapparater. Skrivemaskintypen kunne anvendes som en helt almindelig skrivemaskine, men der kunne påsættes tællværker, som kunne forudindstilles til addition eller subtraktion alt efter behovet. Navnlig kontoføring lettedes på disse maskiner, da der ved anvendelse af gennemskrivningsprincippet kunne indsættes flere kort, for eksempel kontoblad, kontoudskrift og samlejournal. Hertil kom anvendelsen af tofarvet farvebånd, hvorved kreditsaldi og lignende kunne skrives med rødt. Ved gennemskrivningen anvendtes enten karbonpapir eller karboniserede formularer med et tyndt farvelag på bagsiden. Ved metoden kunne flere led i den hidtidige arbejdsgang således begrænses til en enkelt operation, hvorved risikoen for fejlafskrivninger desuden

Ruf

**Schweizer
Bogførings-
System**

*70% Arbejdsbesparelse.
Overflødig gør Konferencer.
Altid à jour.
Giver til enhver Tid en Oversigt.
Væsentlig forøget
revisionsmæssig Sikkerhed.
Billig i Anskaffelse og
Vedligeholdelse.
Demonstration gratis.*

OVE JOHANSEN
Gl. Kongevej 117 København
Bogholderianlæg.

Den første lille annonce for Ruf-bogholderimaskinen stod i Kraks Handelskalender for 1927. I de følgende år blev der bragt denne noget større reklame.

elimineredes. Den store fordel var tillige en hurtig opsamling, rubricering og udregning af tallene, herunder til statistiske formål. Ved gennemskrivningsbogføring blev der i sagens natur benyttet løblade, så der var altså tale om et løbladssystem. Modsat er alle løbladssystemer dog ikke gennemskrivningssystemer, som når reskrotopposteringer indføres på løblade med maskinskrift, og derefter indsættes i skruebinding. De udskrevne og ikke mere aktuelle blade kunne så udtages og erstattes af nye, således at bogholderen kun skulle arbejde med et enkelt eller få bind.

Der var i vid udstrækning tale om såkaldte håndapparater, hvoraf

de mest kendte fabrikater var Ruf, Swiss og Taloyrix. I praksis anvendtes således flere typer, men grundtrækkene var for så vidt ens, fordi de alle byggede på samme princip. Forskellene mellem produkterne blev udvisket af, at de enkelte maskinfabrikater efterhånden forsynede deres produkter med de fordele, der var efterspurgt ved konkurrenternes modeller.

Uanset valg af fabrikat var det en forudsætning for maskinførte regnskaber, at løbladene – ofte kaldet formularerne, kontoblade eller lignende – i så høj grad som muligt var blevet skematiseret. Udgangspunktet var naturligvis kontoplanen. Udformningen af de enkelte løblade skulle således tilpasses behovene for de enkelte konti, men samtidig skematisk tilpasses de øvrige formularer, så de mekanisk indføjede tekster eller tal fandt den rette placering på alle formularerne. Der kunne desuden blive tale om forandringer i regnskabsføringens første led, nemlig i de interne bilag som købsfakturaer, kopier af

Samlejournal						
		Måned Januar		19 -		
Dato	Tekst	DEBET	KREDIT	Konto nr.		
* 23 1	f 456	485000		1 36		
* 23 1	f 457	365400		1 39		
* 23 1	f 458	57850		1 48		
* 23 1	f 459	234550		1 64		
* 23 1	f 460	3445		1 73		
* 23 1	kn 34		22500	1 63		
* 23 1	f 461	125600		1 57		

Pa. A. Jensen & Co., Algade 217, Vejle						
* * Dato	Tekst	DEBET	KREDIT			
* 1 1	saldo	1445745				
* 9 1	645 kt		1264750			
* 18 1	f 358	378225				
* 23 1	f 461	125600				

GRØN ← VIOLET → RØD																								
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
a	b	c	d	e	f	g	h	i	j	k	l	m	n	o	p	q	r	s	t	u	v	xy	z	aa
Side 1 Jensen & Co., A Konto 1 57																								
19 jan. feb. marts Vejele april maj juni juli aug. Algade 217 sept. okt. nov. dec.																								
Ar																								
Dato	Tekst	DEBET	KREDIT	Konto nr.																				
1 1	saldo	1445745		1 57 24																				
9 1	645 kt		1264750	1 57 23																				
18 1	f 358	378225		1 57 22																				
23 1	f 461	125600		1 57 21																				

Fig. 1. Kontoudskrift, kontoblad og journal efter »Swiss-metoden».

Ruf-bogføringsmaskinen i anvendelse. A. Jensen & Co. i Vejle købte 23. januar varer for 1.256 kr. hos en virksomhed. I dette eksempel, der er gengivet efter Palle Hansens Håndbog i Regnskabsvæsen (1952) ses beløbet ved hjælp af gennemskrivningssystemet kontoført på tre kort samtidig, således også i samlejournalen.

salgsfakturaer, ind- og udbetalingsnotaer m.v., således at der på disse blev givet korte og klare anvisninger på konteringen. I realiteten blev der ofte blot anvendt et stempel på bilaget med anvisning om posteringen. På baggrund heraf kunne den person, der betjente maskinen, uden vanskeligheder foretage konteringen på de relevante konti.

Anvendelsen af maskinbogne frembyder en række særlige udfordringer i historieforskningen. Typisk vil formularerne have fortrykt tekst, der sammen med den udbredte anvendelse af både tekst- og talskrivende maskiner erstatter kontering i forskellige typer af protokoller. Da der er tale om løbladssystemer, er der naturligvis grund til at være på vagt over for lakuner i det enkelte system, ligesom

forskellige former for koder kan give problemer, hvis der ikke er bevaret kontoplaner, som forklarer disse. Der kan eventuelt være bevaret underbilag, men det er der oftest ikke. Situationen er i givet fald ikke mere dramatisk, end når man på en hovedbogskonto finder anført 'varer ifølge nota' og i øvrigt ikke har yderligere materiale. Endelig må det erindres, som ovenfor nævnt, at ikke alle maskinbøgførte løbsblade nødvendigvis er led i større regnskabssystemer.

Revisorfagets udvikling i mellemkrigsårene

Revisorloven af 1909 gjorde det ikke til en betingelse for at virke som revisor, at man var autoriseret af Handelsministeriet. Enhver kunne kalde sig revisor. Branchen, som endnu var i sin vorden, tiltrak tvivlsomme personer, der forsøgte at skabe sig en indtægt. Som helhed gav det revisorerhvervet et lidt blakket ry. Ved en stor nordisk revisorkongres i København i 1927 blev netop uddannelsesforholdene gjort til genstand for grundige drøftelser. Autoriseret revisor C. Jespersen lancerede problemet i åbningstalen:

Revisionsfaget er endnu i alt for høj Grad et Bibeskæftigelsesfag, og dette er Hovedgrunden til, at Revisionen – til Trods for, at der ofte gøres et betydeligt Arbejde – svigter den ene Gang efter den anden. Den svigter nemlig, fordi den Mand, der ikke har uddannet sig som Revisor, ligefrem er nødsaget til at lade sig sætte ind i Arbejdet af dem, som han er sat til at kontrollere, og det er derfor, at han – naar der foreligger Uregelmæssigheder – ikke er i Stand til at tage det op med de Bedragerere, som – maaske i Aarevis – har tilrettelagt alt for netop at kunne narre ham. Det er ligefrem ganske uberettiget at forudsætte, at en Revision under saadanne Forhold kan blive effektiv.⁵⁰

C. Jespersen havde foretaget en opgørelse over bedragerierne i dansk erhvervsliv i de forløbne 3½ år – siden 1. januar 1924 – og var kommet frem til, at der var svindlet for 12 millioner kroner. Hertil kom alle de bedragerier, der ikke var kommet til offentlighedens kendskab. Jespersen var ikke i tvivl om, at en fagkyndig revision kunne have forebygget mange af disse bedragerier.

Emnet havde også politisk bevågenhed. I forbindelse med det kommissionsarbejde, der førte til næringsloven af 28. april 1931, fremsatte handelsminister Hauge i februar 1930 et forslag til en lov om statsautoriserede revisorer. Initiativet udgik fra Næringslovskommissionen, som

fremhævede betydningen af uddannelsen af *et tilstrækkeligt Antal Personer, der baade har Evne og Villie til at foretage en virkelig kyndig og ansvarsbevidst Revision*.⁵¹ I forbindelse med reformer i den øvrige erhvervslovgivning i 1930 (aktieselskabsloven, bankloven m.v.) blev Lov om statsautoriserede Revisorer vedtaget 15. april 1930. Den nye revisorlov havde været undervejs en del år, og formålet var at få flere statsautoriserede revisorer. Foreningen af autoriserede Revisorer havde i november 1924 konstateret, at der ved udgangen af 1924 var 40 praktiserende og autoriserede revisorer.⁵² Antallet af autoriserede revisorer i slutningen af 1920'erne var således indlysende nok alt for lille i forhold til erhvervsudviklingen. Hvor mange, der virkede som autodidakte revisorer, blev ikke oplyst. I Kraks Handelskalender for 1930 er optaget 65 autoriserede revisorer, og 363 andre erhvervsdrivende revisorer samt revisionsinstitutter. I revisorloven af 1930 blev det fastslået i § 1, at:

Benyttelse i Reklameøjemed af Betegnelser, der er egnede til til hidføre Forveksling med statsautoriserede Revisorer, derunder navnlig Forbindelser af Ordet »Revisor« med »autoriseret« eller »statsautoriseret«, er forbudt.⁵³

Formuleringen antyder klart et misbrug af betegnelsen revisor. Der var tanker fremme om at henvise uddannelsen af flere revisorer til universitetet eller handelshøjskolen, men med loven blev området fastholdt under Revisoreksamenkommissionen.

Det er karakteristisk, at revisorloven af 1930 især handlede om uddannelsesforhold. Hele meningen var jo netop også at skabe en bedre revisorstand. Det kneb dog fortsat med undervisningsmateriale. I 1943 kom den første egentlige lærebog inden for emnet, nemlig Niels Petersens Revisionslæren i Grundrids. I bogen blev der givet masser af detaljer vedrørende kasseeftersyn, bank- og girokonti, værdipapirbeholdninger, varelager, inventar, maskiner m.v., hvortil kom oplysninger om de forskellige konti og deres beskaffenhed. Rettelser og raderinger af såvel beløbsstørrelser som datoer var blandt de forhold, som revisoren særligt burde være opmærksom på.⁵⁴ Med bogen fik både kommende og allerede praktiserende revisorer et godt redskab til at udøve deres hverv.

Særlig opmærksomhed knytter sig til revisionens afslutning; den såkaldte revisorerklæring.⁵⁵ I almindelighed burde det være tilstrækkeligt, at revisoren skrev 'Revideret' efterfulgt af sin underskrift. I Handelsministeriets bekendtgørelse af 6. april 1933 (§ 8) blev det bestemt at:

J.P. Strobel

**ANKER HEEGAARDS
GADE 1**

TLF. CENT. 10882.

**STATS-
AUTORISERET
REVISOR.**

*Bogholderianlæg.
Revisioner.
Statusopgørelser.
Skatteopgørelser.
Tilsyn.*

**Kritiske
Revisioner.**

Nykjøbing F.:

Eriksen H 71

H Eriksen

Autoriseret Revisor

71 **Nykjøbing F.** 71

*Kritisk Revision. Statusopgørelse.
Aarsrevision. Bogholderianlæg.
Tilsynsføring.
Regnskabskyndig Assistance.*

*Autoriseret handelskyndig Tillids-
mand ved Tvangsaktorder.*

Odense:

Hansen Erik Vesterg. 68 1433

Erik Hansen

Vestergade 68

Odense

TLF 1433

Statsautoriseret

Revisor.

*Autoriseret
regnskabskyndig
Tillidsmand.*

**Kritiske
Revisioner**

*Statusopgørelser,
Aarsrevisioner,
Bogholderianlæg,
Tilsyn.*

Müller, Nicolai, Hans Tausens G. 1 1943

2. Revisionsinstituter.

A. Kjøbenhavn.

Bogføringsbanken, Revisions- og Kreditanstalt,
Akts., st. Kongensg 81 ☒ Cent. 10767 &
Fax: 2550

BOGFØRINGSBANKEN

**Bogholderianlæg
Bogføring
Revision
Kredit**

De lovgivningsmæs-
sige krav til virk-
somhedsregnskaber
og deres revision
gav anledning til et
boom i antallet af
store og små
revisionsfirmaer.
Som det ses af disse
annoncer i Kraks
Vejviser – Handels-
kalenderen fra 1920
var der ikke blot tale
om revision, men
også om anlæggelse
af hele bogholderiet
og udarbejdelse af
statusopgørelser
m.m.

en statsautoriseret Revisors Underskrift paa Regnskabet omfatter Rigtigheden af dette, hvis der ikke er taget Forbehold i selve Paategningen eller henvist til en særlig Beretning.

Hvis en revisor derfor blot underskrev regnskabet, anerkendte han dettes rigtighed. I praksis udviklede der sig forskellige formuleringer:

Ovenstaaende Regnskab har jeg revideret og derved intet fundet at bemærke.

Ovenstaaende Regnskab er revideret og fundet i Overenstemmelse med Bøgerne.

Ovenstaaende Regnskab er i Overensstemmelse med Bøgerne, som jeg har revideret.

Ovenstaaende Regnskab er revideret og fundet rigtigt.

Sådanne formuleringer, der ofte ses i det bevarede regnskabsmateriale, blev for så vidt frarådet i lærebogen, der anbefalede en mere udførlig form. Hensigten var at begrænse revisorens ansvar. I stedet oversattes en formulering, der blev anvendt af de engelske 'chartered accountants':

Jeg har revideret ovenstaaende Statusopgørelse og har modtaget alle de Oplysninger og Forklaringer, jeg har begæret. Efter min Mening er nævnte Statusopgørelse rigtigt opstillet, saaledes at den viser et sandt og rigtigt Billede af Selskabets økonomiske Stilling, efter min bedste Viden og i Overenstemmelse med de Forklaringer, der er givet mig, og saaledes som Selskabets Bøger udviser.

I forlængelse heraf anførte Niels Petersen også et konkret eksempel på en mere uddybende revisorpåtegning, nemlig påtegningen på Burmeister & Wains regnskaber:

Vi har sammeholdt foranstaaende Regnskab med Selskabets Bøger, som vi har revideret. Under vor Revision har vi efterset Selskabets Beholdninger og erholdt alle de Oplysninger, som vi har begæret. Efter vor Opfattelse og efter de Oplysninger, vi har modtaget, er Regnskabet rigtigt aflagt efter Lovgivningen og Vedtægternes Bestemmelser og giver et korrekt Udtryk for Selskabets økonomiske Stilling pr. ....

Påtegninger som de ovennævnte gjaldt naturligvis kun den rene påtegning, altså når revisoren ikke havde bemærkninger. En del af erhvervslovgivningen, blandt andet aktieselskabsloven, indeholdt krav om mere udførlige oplysninger i en særskilt revisionsprotokol. I sådanne, der eventuelt kan være benævnt revisionsberetning eller revisionsrapport, vil revisoren kunne have taget forbehold af mindre væsentlig betydning. I almindelighed har selve regnskabet dog skullet påtegnes ved betydelige forbehold såsom oplysninger om begrænsninger i revisionens omfang, manglende bilag, mangler ved bogføringens tilrettelæggelse, uoverenstemmelser mellem regnskabet og virkeligheden, gældende lovbestemmelser eller virksomhedens retslige grundlag.⁵⁶

Erhvervsregnskaber fra perioden 1920-1950

Der er bevaret mange arkivalier fra dansk erhvervsliv i perioden 1920-1950, herunder også meget regnskabsmateriale. Samtidig er det en periode, hvor den løbende tilvækst endnu er ret anseelig. En karakteristik af de bevarede erhvervsregnskaber fra disse år er derfor udtryk for et øjebliksbillede. Som det er tilfældet for perioden 1850-1920 findes hovedparten i Erhvervsarkivet, men også på landsarkiverne og mange af landets lokalarkiver findes private regnskaber. Den følgende oversigt gælder dog også her kun materialet i Erhvervsarkivet.

Det samlede antal arkiver, der dækker perioden, ses i nedenstående tabel. Perioden 1920-1929 er således det årti, der er bedst repræsenteret i Erhvervsarkivets samlinger overhovedet.

Tabel 2. Antal arkiver i Erhvervsarkivet 1920-1950.

Periode	Antal arkiver
1920-1929	2661
1930-1939	2448
1940-1949	2405

Kilde: www.danpa.dk

Arkivernes fordeling på sektorer ses i nedenstående skema. Tendensen med et generelt svagt faldende antal arkiver inden for de enkelte områder slår jævnt igennem, dog undtaget servicevirksomheder, hvor der er en stigning.

Tabel 3. Antal virksomhedsarkiver i Erhvervsarkivet, fordelt på sektorer 1920-1950.

	1920-1929	1930-1939	1940-1949
Landbrug, skovbrug, fiskeri	43	30	19
Råstofudvinding	15	14	13
Håndværk og industri	577	546	524
El-, gas-, varme- og vandforsyning	8	10	12
Engroshandel	269	239	234
Detailhandel	562	378	227
Restauration- og hotelvirksomhed	29	25	21
Transport og kommunikation	90	64	79
Finans og forsikring	220	232	222
Servicevirksomheder, tjenesteydelser m.v.	197	212	247

Kilde: www.danpa.dk. Se bemærkninger til tabellen for perioden 1850-1920, s. 441, note 55.

Der er ikke foretaget en generel undersøgelse af arkivernes fordeling i forhold til de enkelte sektors relative størrelse i dansk erhvervslivs samlede billede. En enkelt undtagelse er et arbejde af Jørgen Fink, der i 2000 foretog en undersøgelse af bevarede virksomhedsarkiver inden for jernindustrien fordelt kronologisk. Heraf ses, at der fra jernindustrien er bevaret 132 arkiver, som rummer materiale fra perioden 1925-1949. Når det medtænkes, at der i 1925 i alt fandtes 11.458 og i 1948 18.413 virksomheder inden for branchen, er der således kun bevaret arkivalier fra omkring 1 % af jernindustrien. En sådan bevaringsprocent er formentlig ret typisk, men der vil utvivlsomt være store udsving i de forskellige sektorer og brancher.

Også i denne periode er der bevaret regnskabsmateriale i hovedparten af virksomhedsarkiverne. Der er aldrig foretaget en egentlig opgørelse af regnskabsmaterialet i forhold til andre typer materiale, men i størstedelen af de bevarede arkiver – og det gælder fremstillingsfagene, handel, transport og finans – udgør regnskabsmaterialet i omfang typisk mellem halvdelen og trefjerdedele af den samlede mængde arkivalier. Perioden 1920-1950 er i denne henseende ikke nogen undtagelse, snarere tværtimod. Derfor giver de anførte tal et godt fingerpeg om

omfanget af bevaret regnskabsmateriale i sin helhed samt fordelt på brancher.

Der er naturligvis store variationer i omfanget og karakteren af regnskabsmaterialet i de enkelte arkiver. I nogle arkiver er der bevaret et ganske omfattende regnskabsmateriale, som afspejler den udvikling, der er skildret i de foregående afsnit. Foruden de sædvanlige typer af hoved- og bibøger ses nu meget ofte årsregnskaber, revisionsprotokoller, kalkulationsbøger m.v.

Regnskabsoplysninger i Greens Danske Fonds og Aktier i mellemkrigstiden

Baggrund

Erhvervsfolk, journalister, økonomer, bankfolk og historikere hører til dem, der bruger den: Danske Fonds og Aktier, fra 1962 Greens Danske Fonds og Aktier, fra 1974 bare Greens, som i det følgende er anvendt som betegnelse for denne håndbog for dansk erhvervsliv, der lægger væsentlig vægt på den regnskabsmæssige side af de enkelte virksomheder.

Efter en kort redegørelse for udvikling af Greens siden starten i 1883 frem til i dag er det specielt oplysningerne fra mellemkrigstiden, der her er emnet. Perioden påkalder sig særlig opmærksomhed, for der skete i 1920'erne og 1930'erne betydelige ændringer i regnskabspraksis og -opstilling i Danmark dels under påvirkning af den udenlandske, ikke mindst amerikanske, udvikling, dels under indtryk af den almindelige interesse for mere pålidelige og præcise informationer om virksomhedernes situation. På baggrund af konkurser og finansskandaler gav ønsket om bedre regnskab sig også udslag i ny aktieselskabs- og banklovgivning.

Danske fonds og aktier i mere end hundrede år

Greens Danske Fonds og Aktier blev udgivet første gang i 1883 med titlen Danske Fonds og Aktier af vekselerer Theodor Green (1838-1909).¹

Greens bog var ikke den første oversigt over aktier og obligationer i Danmark. På titelbladet anførte han, at der var tale om fjerde udgave. En Actie og Obligationskalender var publiceret tre gange, 1871, 1874 og 1877, af vekselmægler August Jensen (1825-1876), der havde drevet vekselmæglerforretning fra 1849, og for den sidste kalenders vedkommende af journalist Hjalmar Collin (1834-1897).²

Fra 1902 var det H. Green (1875-1931) og H. Stein (1874-1944), i øvrigt begge redaktører ved Børsen, der overtog udgivelsen af Greens. I 1923 blev H. Green kgl. Børskommissær for senere samme år at indtræde i Nationalbankens direktion, og som følge heraf overtog Børsen, senere Forlaget Børsen, udgivelsen, men H. Stein fortsatte som redaktør til sin død.

Oplysningerne i såvel kalenderne som Greens første bind var relativ få, men Green lagde grunden til en struktur, der i udvidet form er fulgt siden. Blandt de oplysninger, man ikke finder i første bind, er navnene på direktører og bestyrelsesmedlemmer, ligesom der ikke er angivet anden adresse end den by, hvor aktieselskabet havde kontor. At oplysningerne ikke var mange, skyldes dels, at der ikke var ret mange aktieselskaber på den tid, dels at det var vanskeligt at få oplysninger fra virksomhederne. På den anden side var antallet af aktieselskaber netop i 1880'erne og 1890'erne stigende i et omfang, så der var behov for sådanne oversigter. Nogle tal for antallet af omtalte aktieselskaber i Greens skitserer udviklingen: i 1877-udgaven af kalenderen var nævnt 143 aktieselskaber; i første Greens fra 1883 var tallet 180, og det svarede til, at stort set alle aktieselskaber i landet var med. Tallet var i 1896 steget til 596 og i 1916 til det formidable 4.200, hvorfor der blev indført en række begrænsninger. Fra 1917-udgaven blev selskaber med en aktiekapital på under 25.000 kr. ikke medtaget; det drejede sig om cirka halvdelen af de 4.200 virksomheder, som var med i 1916-udgaven.³ Fra 1929 blev *udskilt alle Selskaber under 100.000 kr., for saa vidt der ikke foreligger tilgængelige regnskabsmæssige Oplysninger eller særlige Hensyn maatte opfordre til at medtage dem. Saadanne særlige Hensyn har man bl.a. ment gjorde sig gældende for Bankierselskaber og Assuranceselskaber.*⁴ Antallet af aktieselskaber med en aktiekapital på mindst 25.000 kr. var i alt 2.622 i 1919; i 1930 var der 2.216 selskaber med en aktiekapital på over 100.000 kr., mens 4.810 havde under det beløb.⁵ For at belyse den videre udvikling kan nævnes, at antallet af optagne aktieselskaber i 1971-udgaven var 5.000 og i 2005-udgaven cirka 6.000. På det tidspunkt var der i alt i Danmark cirka 28.000 aktieselskaber.⁶ Det er altså langt fra alle aktieselskaber, der er oplysninger om i Greens.

I næsten fem årtier var udgivelsesrytmen ikke regelmæssig. Det var fra 1920'erne hensigten, at Greens skulle komme som en årbog, men først fra 1932 blev det realiseret med et bind om året.⁷ Udgaverne måtte, trods de omtalte begrænsninger, alligevel udvides om følge af det stigende antal selskaber og flere oplysninger om virksomhederne.

Udsnit af de mange bind af Greens på Erhvervsarkivets læsesal. De mange tusinde sider rummer et væld af informationer om danske erhvervsvirksomheder, blandt andet regnskabsoplysninger, men som det fremgår af teksten, skal bøgerne bruges med en varsomhed ved studier af længere tidsserier.

I årene 1914 og 1916 bestod Greens af to bind, og det samme var stort set tilfældet fra 1926 indtil 1984. Der publiceredes i denne periode et bind om året. Eksempelvis udkom Greens 1932/33 med bind I (fonds, banker, trafik-, ejendoms- og forsikringsaktieselskaber) i 1932, mens bind II (industri- og handelsaktieselskaber) så udkom i 1933. Fra 1985 voksede antallet af bind til tre, i 1994 til fire og i 2004 til fem om året. Den branchemæssige opbygning blev i 1984 afløst af en alfabetisk, og fra 1970 føjedes et personalregister over bestyrelsesmedlemmer og direktører til Greens' indhold.⁸

Forlaget Børsen har i 1970 afleveret til Erhvervsarkivet det materiale, der dannede grundlag for udarbejdelsen af bindene. Det vedrører dog næsten udelukkende ophørte og fusionerede virksomheder. Arki-

vet, der i alt fylder omkring 88 pakker, dækker perioden 1883 til 1970 med hovedvægten på de første fem årtier af 1900-tallet. I det afleverede finder man almindeligvis vedtægter og regnskaber, avisudklip vedrørende eksempelvis generalforsamlinger og aktieudstedelse, korrektur på de enkelte årgange samt korrespondance med selskaberne. Ordningsarbejdet er gennemført, så materialet er opstillet efter samme princip, som Greens er opbygget, altså først banker, trafikkselskaber og fonds, derefter industri- og handelsselskaber.⁹

Oplysningerne i mellemkrigstiden

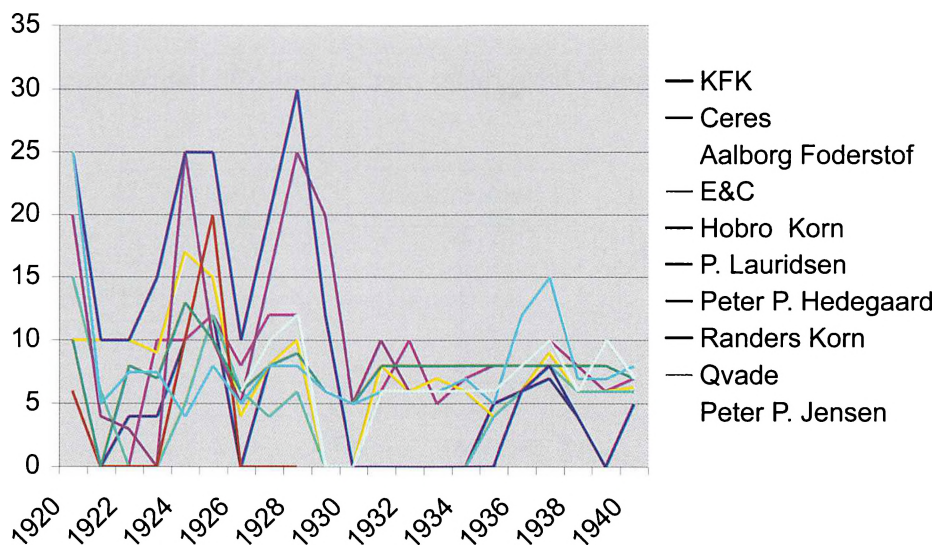
Følgende oplysninger findes som regel om de enkelte selskaber (de med fed anførte konsekvent):

- Adresse
- **Aktieselskabsregisternummer (fra 1919)¹⁰**
- **Stiftet**
- **Vedtægter**
- Historie
- **Formål**
- **Bestyrelse**
- **Direktion**
- Revisor
- Aktiekapital
- Regnskabsår
- Overskudsfordeling
- Overskud (kun ved selskaber med mere end 10 aktionærer)
- Udbytte (kun ved selskaber med mere end 10 aktionærer)
- Status (eller balance)
- Kursnotering
- Filialer/afdelinger, virksomheder, som selskabet driver

Oplysningerne kan bruges til mange slags undersøgelser. Eksempelvis kan der på grundlag af udbytteangivelserne laves oversigt for en årrække over årlige udbytter i et selskab eller en branche (se figur 1), og blandt andet på grundlag heraf kan selskabets/branchens situation på et givet tidsrum vurderes. Også udbyttepolitikken kan der i den sammenhæng anstilles betragtninger over.

Greens oplysninger om medlemmerne af bestyrelse og direktion kan anvendes til at belyse informationsflowet mellem virksomhederne. I figur

Figur 1. Årligt udbytte i en række udvalgte korn- og foderstofselskaber 1920-1940.

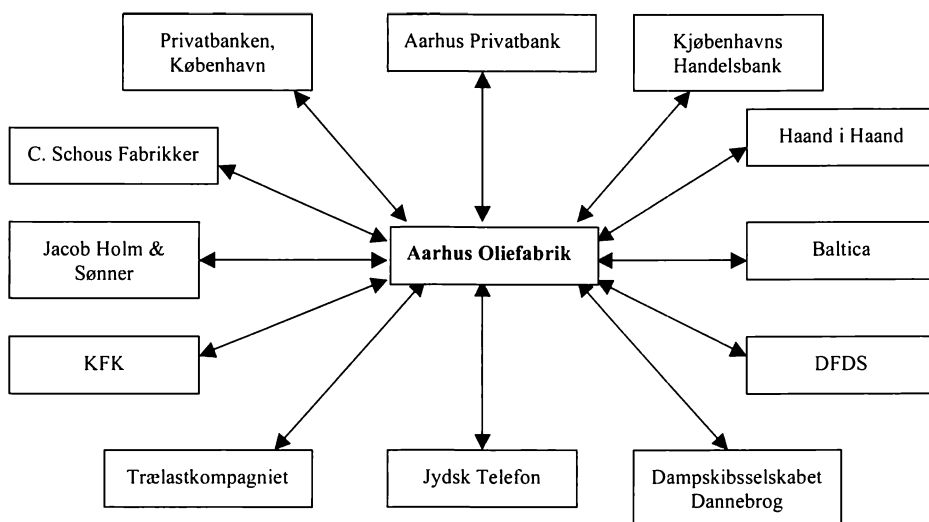

2 er vist, hvorledes bestyrelsen for Aarhus Oliefabrik i 1929 havde forbindelse til en lang række væsentlige selskaber i dansk erhvervsliv ved, at bestyrelsesmedlemmer i Oliefabrikken også sad i andre bestyrelser. Gennem dette netværk havde fabrikkens bestyrelse kendskab til udviklingen inden for banksektoren, forsikringsverdenen, rederierne og handels- og industrivirksomheder, ligesom disse områder omvendt kendte til udviklingen på Aarhus Oliefabrik gennem "deres" bestyrelsesmedlemmer.¹¹ Tilsvarende oversigter over sådanne forbundne bestyrelser kan for eksempel opstilles for en by. Ikke mindst personregistre fra 1970 letter arbejdet.¹²

Til en nærmere regnskabsanalyse, til vurdering af en virksomhed eller en branche over tid slår Greens ikke til. I det omfang, nettooverskuddet kan udledes (se nedenfor), kan det årlige overskud sættes i forhold til aktiekapitalen, hvorved man får en indikator for firmaets drift. Tjente det penge i tilstrækkeligt omfang? På grundlag af statusregnskaberne, som Greens bringer for hvert andet år, vil der endvidere kunne opstilles tal for likviditeten samt overførsler og andre dispositioner, der forøger reserverne, og disse tal kan sættes i forhold til aktiekapitalen. Den regnskabsmæssige kursværdi vil kunne beregnes som aktiekapitalen og samtlige reserver plus overførsler i procent af aktiekapitalen.¹³ Disse talopgørelser, der

altså skal foretages over en længere årrække i og med, at det kun er tal for hvert andet år, som er til rådighed, vil give et billede af selskabets soliditet. Men dette vil ikke tilfredsstille nutidens krav til regnskabsanalyse og virksomhedsvurdering.¹⁴ Nøgletal som afkastningsgrad, overskudsgrad,

Figur 2. Sammenhængende bestyrelser med Aarhus Oliefabrik som udgangspunkt 1929.

egenkapitalens forrentning, soliditetsgrad og indre værdi er oplysninger, som ikke kan beregnes ud fra Greens oplysninger om de enkelte firmaer i mellemkrigstiden, ikke engang med to års mellemrum. Det er imidlertid også tvivlsomt, om det er muligt at opstille talrækker af denne karakter på grundlag af selskabernes egne, samtidige trykte regnskaber.

Bemærkninger til oplysningerne fra industriselskaber m.v.

I det følgende afsnit ses der specielt på begrebet overskud samt overførsels betydning for overskuddet.

Figur 3. Eksempel på typisk årligt driftsregnskab.

+ Overførsel fra forrige år
+ Indtægter
– Udgifter
= Driftsoverskud (overskud, bruttooverskud)

- Afskrivninger
- Tab på værdipapirer
- Andet
= Nettooverskud
- Udbetalt udbytte
- Hensættelse til reserve og overførsler

Følgerne af denne opstillingsmetode belyses i det følgende med udgangspunkt i Greens' oplysninger.

Tabel 1. Aarhus Oliefabrik. Overskud 1919-1940 ifølge Greens.

	G 1929	G 1934/35	G 1936/37	G 1940/41
1919	8.868.502			
1920	671.383			
1921	-13.984.001			
1922	-28.847.115			
1923	538.671			
1924	669.083			
1925	-2.511.616			
1926	-1.512.283			
1927	1.571.632			
1928	1.401.297	1.401.297	1.401.297	1.401.297
1929		2.907.470	1.506.172	1.506.172
1930		919.515	-469.429	-469.429
1931		2.531.130	2.111.997	2.111.997
1932		4.136.621	3.004.083	3.004.083
1933		3.977.902	2.609.484	2.609.484
1934		4.371.502	2.621.074	2.621.074
1935			4.098.177	4.098.177
1936			4.620.864	4.620.864
1937				2.039.407
1938				3.085.557
1939				5.043.036
1940				2.850.020

Man kunne forledes til at tro, at det er muligt at opstille en række af overskud i Aarhus Oliefabrik for mellemkrigstiden, opgjort efter ensartede principper, i og med, at overskuddet for 1928 er det samme i alle fire rækker. Kolonne to, Greens 1934/35, antyder dog, at det ikke er så enkelt. En

Købmandsforretninger.

Danske Købmænds Handels-Aktieselskab.

Postadresse: Strandvej 47, København Str. Stiftet: 1919 med Fællesindkøb som Formaal. Seneste Vedtægter: 24. April 1923. Nr. 2600 i A/S. Reg. Selskabet traadte i Virksomhed 1. Juli 1919. Selskabet driver Filial i Nakskov.

Bestyrelse: Direktør Ludvig Povlsen, Formand, Købmand Fr. Jægerholm, Slagelse, Næstformand, Købmændene G. Strarup, Korsør, Søren Christensen, Sorø, Chr. Hansen, Lyngby, Skibsprovianderingshandler Ose, Roff og Købmand Georg Hansen, begge af København. Adm. Direktør: A. Christensen. Prokura har Karl Christensen.

Aktiekapital: Oprindelig 300,000 Kr., efterhaanden udvidet til 465,200 Kr. i Aktier paa 100, 200 og 500 Kr., udstedte paa Navn.

Netto-Overskud: 1919—20: Kr. 76,478.48. 1921: Kr. 61,463.03. 1922: Kr. 89,528.34.

Udbytte: 1919 og 1920: 7½ % aarlig. 1921 og 1922: 5 % aarlig.

Balance 1/i 1923.			
Aktiver:	Kr.	Passiver:	Kr.
Kassebeholdning	10,349.40	Aktiekapital	415,000.00
Folio i Købmændsbanken	31,865.63	Reservefond	65,192.50
Postgiro	4,681.46	Garantikapital	230,000.00
Veksel Konto	35,377.39	Kassekredit	396,762.04
Diverse Debitorer	711,460.58	Akcept Konto	566,754.79
Manglende Indbetalinger paa Selskabets Aktier	1,500.00	Veksler, diskont. af Banken	11,159.96
Beholdninger af Varer	535,809.59	Diverse Kreditorer	432,282.25
1 Aktie i J. M. Hessing & Co. Aktionærernes Garantiforskrivninger	1,000.00	Foreningens Konto	2,286.01
230,000.00		Ikke høvet Aktieudbytte	6,040.49
Nakskov Afdelingen	150,038.66	Aktieudbytte for 1922	20,675.00
Kaffebrønderiet, Rosenborggade 5	17,122.16	Premie for Aktionærernes Garantiforskrivninger (1922)	2,300.00
Ejend. Rosenborgg. 5	211,567.32	Henlæggelse til Skat 1922	9,000.00
Ejend. Strandv. 47	31,582.07	Præfiks Konto, Rosenborggade 5	199,753.32
Fire Automobiler	21,471.50	Præfiks Konto Strandvej 47	221,454.33
Inventar Konto	14,132.81	Gevinst og Tabs Konto	16,379.65
Etablerings Konto	9,241.77		
2,297,020.34			2,297,020.34

Handelsaktieselskabet Anker.

Adresse: Nørrebrogade 74, København. Stiftet: 8. Marts 1906. Nr. 4883 i A/S. Reg. Bestyrelsens Formand: Revisor B. F. H. Schepeler, tegner Firmaet alene. Aktiekapital: 15,000 Kr.

Købmandshuset Norden.

Adresse: Haraldsgade 107, København. Stiftet: 13. Oktober 1919. Nr. 3369 i A/S. Reg. Direktøren: Købmand R. K. Rasmussen, der tegner Firmaet alene. Aktiekapital: 5500 Kr.

[Alphons Lund, Ltd., København. Stiftet 1919. Nr. 2195 i A/S. Reg. Formaal: Købmandshandel. Aktiekapital: 30,000 Kr.

Da samtlige Aktier er overtagne af Grosserer A. Lund, Strandboulevard 151, København, er Selskabet høvet i 1923.]

Provinskøbmændenes Aktieselskab.

Hjemsted: København.

Stiftet 1918 med Vedtægter af 15. December s. A. Nr. 1377 i A/S. Reg. Selskabets Formaal: Handel og Kommissionsforretning.

Bestyrelse: Direktør N. K. Poulsen, Hellerup, Formand, Købmand Poul

Greens rummer både oplysninger om de enkelte virksomheder, men i mange tilfælde også egentlige regnskabsopstillinger.

nærmere gennemgang af oplysningerne i Greens viser, at tallene er opgjort efter forskellige principper. Kolonne 1 er i Greens 1929 betegnet som overskud, og de trykte regnskaber fra virksomheden viser, at overførsel fra tidligere år indgår, hvor der har været penge dertil. Kolonne to er anført som overskud eksklusiv afskrivning, men inklusiv overførsler. Tredje kolonne fra Greens er betegnet nettooverskud, og i en note angives det, at tallene i tidligere udgaver var angivet inklusiv overførsler. Så denne kolonne er altså uden overførsler. Endelig er den sidste kolonne betegnet som nettooverskud og har ingen overførsler med. Med andre ord: kolonne et og to er med overførsler, kolonne tre og fire uden, og tal for hele perioden kan altså ikke opstilles på grundlag af Greens Danske Fonds og Aktier.

Når 1928-tallet er ens i alle fire kolonner, hænger det sammen med, at Aarhus Oliefabrik blev rekonstrueret to gange i 1920'erne, i 1923 og 1928. Overskuddet på 1.401.297 kr. i 1928 fremkommer i alle fire kolonner, fordi der dette år ikke var overførsler fra det foregående år (ligesom der heller ikke var det i 1926 og 1927). I øvrigt gør Greens udførlig rede for kapitaltransaktioner i forbindelse med rekonstruktionerne.¹⁵

Greens leder dog ikke en helt galt i byen ved Aarhus Oliefabrik. Følgende tabel, opstillet på grundlag af fabrikkens egne, trykte regnskaber, viser det rene nettooverskud samt overførsler fra foregående år, der indgik i det beløb, som var til rådighed til hensættelser, udbytte, tantieme og overførsel til næste år m.v.

Tabel 2. Aarhus Oliefabrik. Overskud 1919-1940 efter virksomhedens trykte regnskab.¹⁶

	Nettooverskud	Overførsel fra foregående år		Nettooverskud	Overførsel fra foregående år
1919	8.712.162	156.341	1930	-469.430	1.388.944
1920	666.896	4.487	1931	2.111.843	419.287
1921	-13.312.618	671.383	1932	3.004.083	1.132.538
1922	-1.577.326	0	1933	2.609.485	1.368.417
1923	538.671	0	1934	2.621.074	1.750.428
1924	669.083	58.671	1935	4.098.177	1.993.449
1925	-2.016.107	247.754	1936	4.620.864	2.089.718
1926	-1.512.283	0	1937	2.039.407	2.690.439
1927	1.571.632	0	1938	3.085.557	3.130.876
1928	1.401.297	0	1939	5.043.936	3.215.156
1929	1.506.402	1.401.297	1940	2.850.020	3.379.895

Fra 1936/37 anføres i Greens almindeligvis ved de optagne selskaber nettooverskuddet uden overførsler. Derved fremkommer et mere pålideligt billede af virksomhedernes reelle situation, det faktiske resultat af driften, og det, der kan udbetales til aktionærerne eller overføres til næste år. Som det ses af tabel 2, kunne der være år, hvor overførslerne i et selskab var ganske betydelige.

Nettooverskud kan imidlertid være mange ting. Sandsynligvis i begyndelsen af 1930'erne grundlagde J. A. Lauridsen Vang (1897-1982) Kurs Vurderings Kontoret i København, der forsynede banker, vekselerere og investorer med månedlige og årlige regnskabsoversigter over en lang række aktieselskaber. Kontoret kom til følgende resultat i dets oversigt over Aarhus Oliefabrik:

Tabel 3. Nettooverskud 1930-1940 i Aarhus Oliefabrik efter Kurs Vurderings Kontorets oplysninger.¹⁷

	Nettooverskud
1930	-469.430
1931	2.013.409
1932	2.735.879
1933	2.382.010
1934	2.743.020
1935	3.796.268
1936	4.800.723
1937	1.890.437
1938	2.484.280
1939	4.314.739

Som det fremgår, kom Kurs Vurderings Kontoret til et helt tredje nettoresultat. Forskellen mellem tabel 2 og 3 skyldes opgørelsesmetode. For eksempel er differencen i 1938 mellem de to tabellers nettoresultat 601.277 kr. Det skyldes, at Kurs Vurderings Kontoret fradrager tantieme til bestyrelsen på 101.277 kr. og beløb på henholdsvis 200.000 kr. og 300.000 kr. til Arbejderstiftelse Nr. 2 og Fond til almene Formaal, før nettooverskuddet fremkommer, mens disse beløb i Aarhus Oliefabriks regnskab og i tabel 2 er inkluderet i nettooverskuddet.

Det kan ikke undre, at der i jubilæumsskriftet fra 1996 for Aarhus Oliefabrik ikke er anført sammenhængende regnskabsmæssige oplysninger.

Det oplyses blot om 1920'erne, at underskuddet i 1921 var 13,9 millioner kr. og 28,8 millioner kr. i 1922, således som de trykte regnskaber fortæller. For resten af mellemkrigstiden benyttes omtaler som: *Efter rekonstruktionen [i 1928] kom AO ind i en opgangsperiode, der varede helt frem til 2. verdenskrig og Allerede i 1932 havde AO både økonomisk og mentalt overskud til at tage nye initiativer.*¹⁸

Overskud kan dog opstilles for nogle selskaber over en længere årække på grundlag af Greens. Nævnes kan De forenede Handels- og Oplagspladser, der oprindeligt (fra 1873) drev oplagspladser og værft samt pakhusforretning, men som senere blev et ejendomsselskab, hvor oplysningerne faktisk kan findes for perioden fra 1891 frem til 2. verdenskrig, tilsyneladende opstillet efter ensartede, sammenlignelige principper. Noget tilsvarende gør sig gældende for Kjøbenhavns Frihavns-Aktieselskab, hvor årene fra 1895 til 1939 er velbelyst ved overskudsangivelser. Der er ingen driftsregnskaber eller bemærkninger i Greens, så det fremgår ikke, om talrækken er med eller uden overførsler, men de trykte regnskaber viser, at sådanne ikke er medtaget.¹⁹

Sammenfattende kan det siges, at overskud, brutto- og nettooverskud, ikke blev benyttet entydigt i Greens i mellemkrigstiden, og det gør det vanskeligt at opstille tal for de to årtier. Belyst er overførslernes indflydelse på tallene. Ved en nærmere analyse af selskaber må dertil lægges den betydning, afskrivninger spillede. Årlige, ordinære afskrivninger og ekstraordinære afskrivninger i en krisesituation for en virksomhed kunne i høj grad påvirke resultatet. Aktieselskabsloven gav ikke konkrete retningslinjer. Det hedder i 1930-lovens afsnit om regnskabsaflæggelse og anvendelse af overskud:²⁰

Aarsregnskabet skal under omhyggelig Hensyntagen til tilstedeværende Værdi og Forpligtelser samt under Foretagelse af nødvendige Afskrivninger opgøres, saaledes som ordentlig og forsigtig Forretningsbrug tilsiger. Det skal indeholde et Driftsregnskab og en Statusopgørelse.

De enkelte selskaber kunne altså fastsætte afskrivninger uden præcise krav og dermed påvirke nettoresultatet.²¹

Bemærkninger til oplysninger fra banker og rederier m.v.

Som for industriselskaberne får man problemer på grund af overførslernes indvirkning, når nettooverskuddet skal opgøres. Eksempelvis opgø-

res i Greens 1929 Kjøbenhavns Handelsbanks nettooverskud for årene 1900 til 1928 inklusiv overførsler, mens overførslerne er fjernet fra 1934/35. Afskrivninger er fradraget i alle årene, før nettooverskuddet fremkommer.²²

Blandt de specielle forhold, der karakteriserer oplysningerne fra bankerne, er angivelserne af afdelinger og filialer. Det ses tydeligt, at afdelings- og filialnettet blev kraftigt udvidet i 1930'erne. Kjøbenhavns Handelsbank angiver ni afdelinger i Københavnsområdet i 1929-udgaven; i 1940 er det blevet til 25. Folkebanken for Als og Sundeved i Sønderborg oplevede en lidt anden udvikling: Med en filial i Nordborg både i 1929 og 1940 faldt antallet af agenturer i de små byer fra 21 til 19 de samme år. Forklaringen skal uden tvivl søges hos konkurrerende banker. Gråsten Banks agenturer steg fra syv til otte mellem 1929 og 1940, mens Den Nordslesvigske Folkebank i Åbenrå udvidede med to agenturer, således at den kom op på ni i 1940. Det var netop agenturerne i Gråsten og Egersund, som Folkebanken for Als og Sundeved nedlagde.²³

Det er også værd at bemærke sig, at Greens omhyggeligt gengiver en række love, der er relevante i forbindelse med enkelte banker. Det gælder naturligvis ikke mindst Nationalbanken, hvor loven af 1907, der forlængede den oprindelige 90-årige oktroi fra 1818, er gengivet in extenso ligesom dens efterfølger fra 1936.²⁴ Man finder også Lov om Ordning af Statens Forhold til Den danske Landmandsbank fra 1928 og Lov om Aktieselskabets Kjøbenhavns Diskontobank og Revisionsbanks Likvidation fra 1924 gengivet, og er lovene ikke optrykt, findes der henvisninger til dem.²⁵

Rederierne hører til de bedst belyste aktieselskaber i Greens. Ud over de sædvanlige oplysninger er der væsentlig regnskabsinformation om deres flåde. Navne på skibene, byggeår samt netto- og bruttoregister-ton kan også findes i den årlige Danmarks Skibsliste, men det kan købspris samt bogført værdi ikke. Det anføres ved en række af de store rederier for hvert enkelt skib. Det forenede Dampskibs-Selskab, DFDS, var som det største rederi klart stolt af sine præstationer, og der er mange oplysninger at hente i Greens. I 1929-udgaven bringes således en samlet oversigt over aktiekapitalen, antal skibe, den samlede tonnage samt overskud fra 1867, det første år, hvor selskabet fungerede efter dannelsen i december 1866, og frem til 1928. I 1867 havde dampskibsselskabet en aktiekapital på 1.155.200 kr., 22 skibe på i alt 4.919 nettoregister-ton, og overskuddet var på 315.089 kr. I 1914 var flåden oppe på 129 skibe, 14 lægttere og 38 pramme svarende til 109.083 nettoregister-ton. Overskuddet var 8,9 millioner kr. 1. verdenskrig og dens følger for skibsfarten med blandt andet den

uindskrænkede ubådskrig ses tydeligt i tallene. Fra 128 skibe i 1916 faldt antallet til 109 i 1917 og 105 i 1918. Men som andre danske rederier anskaffede og byggede DFDS i 1920'erne. I 1928 var aktiekapitalen på 30 millioner kr., antallet af skibe 121 samt 14 lægttere og 43 pramme. Overskuddet blev på 6,5 millioner kr. Der var gang i den:

Selskabet besørger næsten hele den indenrigske Trafik. Den udenrigske Fart er regelmæssig mellem København og Gøteborg, Oslo og Stæderne ved Christiania Fjord, Vestnorge til Trondhjem, Hamborg, Stettin, Königsberg, Libau, Riga, Reval, Leningrad, Antwerpen, Dunkerque, le havre, Bordeaux, La Rochelle, London, Hull, Newcastle, Liverpool, Manchester, Swansea, Marseille, Italien, Spanien, Portugal, Madeira, Nord-Afrika, New York, Boston, Philadelphia, Baltimore, St. John, Montreal, Savannah, New Orleans, Galveston Buenos Aires, Santos, Rio de Janeiro, Victoria, Bahia, endvidere mellem Esbjerg og London via Parkeston, Grimsby, Antwerpen, Dunkerque, mellem forskellige Provinshavne og Hamborg, Newcastle og Leith,

hedder det i Greens 1929.²⁶ Desværre sker der også for DFDS' vedkommende ændringer i oplysninger i Greens i 1930'erne. I bindet fra 1932 er den historiske oversigt tilbage til 1867 væk; overskudsoplysninger kan imidlertid fortsættes frem til 1940 på grundlag af tiårets forskellige udgaver. Overskuddet var i 1939 15,8 millioner kr. Oplysningerne gør det muligt for hvert andet år at opgøre antallet af skibe. I 1940 havde DFDS således 105 skibe, 5 lægttere og 48 pramme på i alt 109.611 nettoregister-ton. Alle overskudsangivelserne er inklusiv overførsler.²⁷

En anden del af transportsektoren, der er omhyggeligt behandlet i Greens, er privatbanerne. Privatbanernes banenet blev i 1929 opgjort i Greens til over 2.200 km., fordelt på omkring 50 selskaber. Statsbanernes banenet udgjorde cirka 2.000 km. Oplysningen findes i en indledning til afsnittet om privatbaneaktieselskaber.²⁸ Tilsvarende introduktioner finder man ikke for nogen anden branche eller sektor i Greens. Der redegøres her overordnet for lovgivningen i forbindelse med de private jernbaneselskaber, og det understreges, som man også kan se under oplysningerne om de enkelte baner, at staten gav forskellige fordele til selskaberne. Det kunne være i form af skattefrihed for grunde og ejendomme. Det kunne også være i form af økonomisk støtte som rentegaranti, som lån eller som aktieindskud for en del af anlægssummen. Til gengæld sikrede staten sig kontrol og indflydelse på driften, og der var åbnet mulighed for, at staten efter en årrække overtog baneanlægget.

Under de enkelte selskaber er der ud over de gængse oplysninger i Greens næsten systematisk gjort rede for de årlige driftsindtægter og -udgifter samt driftsoverskuddet, men også inden for jernbaneselskaberne sker der ændringer i regnskabsopstillingen, idet en betænkning, afgivet af Privatbanernes Moderniseringsudvalg 31. januar 1934, førte til nye regnskabsopstillinger. *Direkte Sammenligninger mellem disse Regnskaber og Regnskaber for forudgaaende Aar kan derfor ikke foretages*, hedder det i Greens.²⁹ Dog er der med forklarende noter søgt at råde bod på denne ulempe.

Måske mest interessant er det, at der for jernbaneselskaberne er gjort rede for de årlige indtægters fordeling på personbefordring, pakkebefordring, gods og kreaturer, postbefordring samt andre indtægter. En opstilling af talrækker viser banernes forskelligheder. Et eksempel er opstillet i tabel 4.

Tabel 4. Indtægter i kr. ved personbefordring samt gods og kreaturer på to udvalgte baner 1920/1921 til 1939/1940.³⁰

	Lyngby - Nærum Banen		Viborg - Faarup Jernbane	
	Personbefordring	Gods og Kreaturer	Personbefordring	Gods og Kreaturer
1920/21	7.545	78.662		
1921/22	28.799	38.056		
1922/23	35.320	30.726		
1923/24	36.425	27.055		
1924/25	37.916	27.210		
1925/26	35.906	19.712		
1926/27	61.821	12.968		
1927/28	62.940	9.842	60.833	52.401
1928/29	72.112	7.535	72.903	86.050
1929/30	68.030	8.070	72.720	106.768
1930/31	68.623	6.280	68.930	96.487
1931/32	62.257	7.937	60.614	90.894
1932/33	57.444	7.653	45.905	70.207
1933/34	61.868	9.108	48.779	64.484
1934/35	65.709	11.513	49.557	65.970
1935/36	74.809	11.513	45.386	64.934
1936/37	96.895	10.150	48.116	70.804
1937/38	100.196	13.694	49.163	66.351
1938/39	104.051	11.244	49.996	69.450
1939/40	117.265	11.272	57.361	70.112

Lyngby - Nærum Banens formål blev i 1920'erne primært personbefordring i det nordsjællandske, mens Viborg - Faarup Jernbane dels udførte lokal transport af gods, tørv, kreaturer og personer, dels havde en vis gennemgående varetransport, herunder kul, via den tilsluttede Mariager - Faarup Jernbane fra havnen i Mariager.³¹

Sammenfattende bemærkninger

Greens Danske Fonds og Aktier er en nyttig, ja uundværlig håndbog for den historiker, der søger oplysninger om dansk erhvervsliv siden 1883. Men som det er fremgået af det foregående, skal oplysningerne i bogen benyttes kritisk. Som ved så megen statistik er heller ikke tallene i Greens opstillet for historikeren; opgørelses- og regnskabsmetoderne varierer over tid, og der må derfor i bedste fald fastsættes bestemte definitioner af, hvordan regnskabernes tal opstilles; hyppigt vil det dog ikke være muligt at anføre længere tidsserier. Hertil kommer, at anvendelse af nutidige parametre for virksomhedsvurdering kun i begrænset omfang er muligt på grundlag af mellemkrigstidens Greens.

Industriregnskab 1918-1950

– Hellesens A/S, København

Baggrund

I 1880'erne eksperimenterede den tidligere smørgrosserer Wilhelm Hellesen med produktion af galvaniske elementer, der havde fået betydelig anvendelse som elektrisk strømkilde til telegrafi- og telefonsystemer, ringeapparater m.v. Tidens mest gængse elementtype var vådelementer (Leclanché), der bestod af en glasbeholder med elektroder af kul og zink i en væske af salmiakopløsning. Elementerne var ret skøre, ustabile og på

*Hellesens hovedfabrik lå fra 1905 i Aldersrogade på Østerbro, men i årene frem mod 2. Verdenskrig måtte dele af den stadigt stigende produktion flyttes til andre adresser i og omkring København (Gerdasgade, Tomsgaardsvej, Vangede, Teglværksgade, Hejrevej). Midt i 1950'erne begyndte en ombygning af hovedfabrikken. På billedet her – der er set fra Vibenshus Runddel – ligger til venstre 1. del (2 af de 4 etager) af denne nybygning, der stod færdig i 1957. Efter udflytningen af hovedproduktionen til Køge og Thisted op-
hørte produktionen i Aldersrogade, og hovedsædet flyttedes i 1976 til Søborg.*

grund af salmiakken ubehagelige at håndtere, og det lykkedes Hellesen efter nogle års eksperimenter at fremstille en prototype af et tørrelement. Han knyttede i 1887 den unge Valdemar Ludvigsen til sin virksomhed, og i løbet af endnu nogle år udvikledes et stabilt og holdbart tørrelement, det første af sin art, og den nye opfindelse kom i de følgende årtier til at gå sin sejrsgang over hele verden – fra 1925 med den kravlende tiger i urskoven som varemærke (Tigerbatteriet).

Virksomheden, der efter Hellesens død i 1892 fik navnet Hellesens Enke & V. Ludvigsen, udvidede i de følgende år kraftigt produktionen, som fra 1905 fandt sted i et stort fabrikskompleks på Østerbro (Vibenshus), der hidtil havde rummet det da nedlagte Aldersro Bryggeri. Med mange tilbygninger var det til langt hen i århundredet hovedsæde for firmaet, der i mellemkrigsårene til tider beskæftigede op mod 2.000 medarbejdere og efter nedgangen under krigen og den efterfølgende rationalisering fra slutningen af 1940'erne omkring 1.000 medarbejdere. I 1918 blev det omdannet til et aktieselskab, og fra 1920 blev der gennemført en betydelig rationalisering og mekanisering af produktion og administration, men den stærke vækst og udviklingen af nye batterier betød dog, at der i slutningen af 1930'erne blev fremstillet ikke færre end 1.000 forskellige elementtyper.

Rationaliseringen efter krigen nedsatte dette antal til omkring 150 og medførte også, at en del af produktionen overførtes til underleverandører. I årene 1964-1965 blev hovedproduktionen flyttet til en nyanlagt fabrik ved Køge, og i 1972 opførtes desuden en batterifabrik i Thisted.

Virksomhedens hovedaktionær var fra 1957 Det Store Nordiske Telegraf-Selskab (GN Store Nord), der bibeholdt Hellesen-navnet (fra 1955 A/S Hellesens) indtil 1986, da varemærket Hellesens blev solgt til batterifirmaet Duracell. Herefter ændrede virksomheden navn til GN Batteries (GN Alkaline Batteries). Omkring 1992 overgik ejerskabet til det Hongkong-baserede GP Group, hvorefter navnet igen skiftede, til GP Batteries.

Regnskabsbøgerne

I Hellesens arkiv er bevaret et omfattende regnskabsmateriale, der rækker fra virksomhedens oprettelse i 1887 og frem til 1970'erne, men ikke alle typer regnskabsbøger dækker dog hele perioden.¹ Samlede årsregnskaber foreligger for årene 1937-1974, hovedbøger 1917-1962, mens en række grundbøger og bibøger går tilbage til eller før århundredskiftet. For tiden efter 1950 er desuden store dele af regnskabet bevaret i form af kontokort-

Hellese's kendte vare-mærke med en kravlende tiger i urskoven som symbol på kraft og lydløshed blev taget i brug fra 1925. Motivet, der hurtigt gav produkterne navnet 'Tigerbatteriet', blev oprindeligt skabt af tegneren Emil Wennerwald, først som et tigerhoved, men siden med hele dyret. Motivet ses her i den mest kendte udformning på en reklame for transistorbatterier omkring 1960'erne.

systemer. Til yderligere oplysning om regnskabsføring og bogholderi findes desuden bevaret revisionsmateriale samt analysebøger vedrørende omkostningskalkulationer og prisberegninger.

Regnskabet er i hele perioden ført efter det dobbelte bogholderis principper. I løbet af de næsten 100 år, som materialet omfatter, har virksomheden dog justeret og moderniseret bogholderiet og regnskabsføringen. En vis omlægning fandt sted i årene 1918-1919 i forbindelse med firmaets omdannelse til aktieselskab i 1918 og tilpasning til de regnskabskrav, som Aktieselskabsloven af 1917 stillede (se kapitel 3 og 4). Få år senere, omkring 1925, justeredes og udvidedes en del af bogføringsmaterialet (salgsbøgerne), formentlig i sammenhæng med den store ekspansion, som virksomheden gennemgik i løbet af 1920'erne. Den næste gennemgribende revision af regnskabsføringen kom 1948-1950, hvor de store regnskabsbøger blev afløst af kontokortsystemer. Disse blev anvendt frem til slutningen af 1970'erne, hvor edb-teknikken holdt sit indtog i virksomheden.

Den følgende gennemgang af materialet vil være koncentreret om perioden 1918-1950 og således dels beskrive regnskabsbøgerne, som de så ud før og efter omdannelsen til aktieselskab, og de ændringer, som bøgerne gennemgik frem til og med indførelsen af kontokortsystemet 1948- 1950, dels udviklingen af kontokort-regnskabet frem mod 1980.

Den løbende regnskabsføring og ændringerne heri 1918-1920

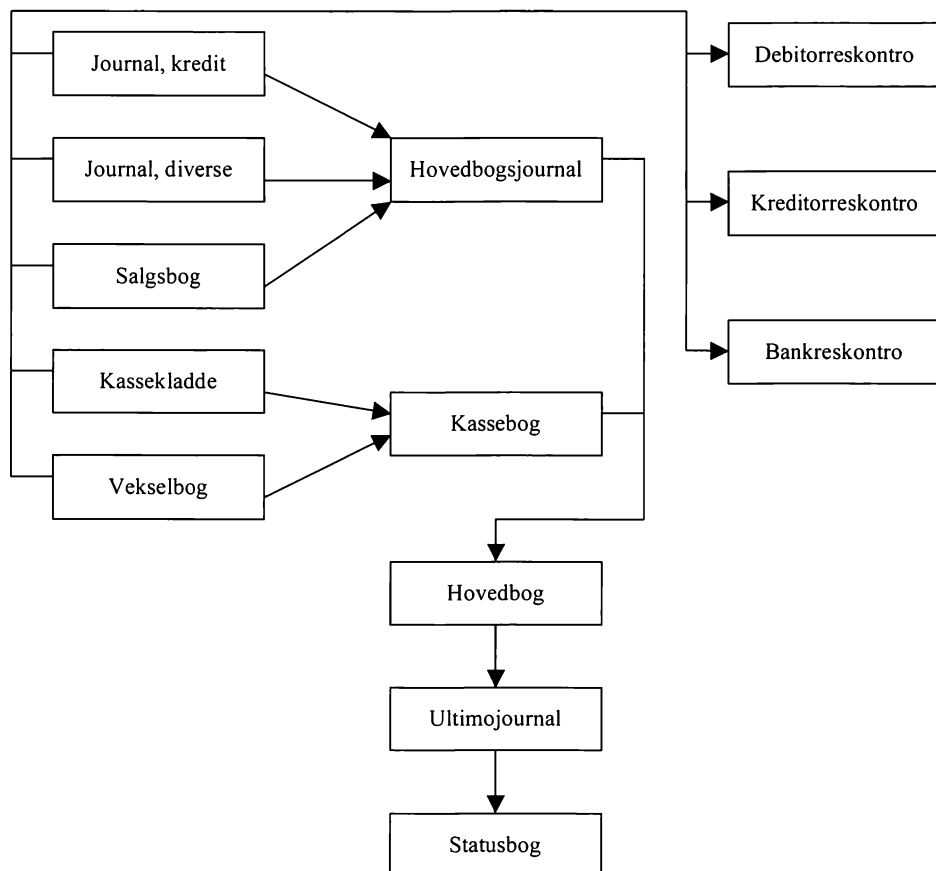
I årene før 1918 førtes virksomhedens dobbelte bogholderi efter den franske metode (se kapitel 1). Grundposterne førtes i en række opdelte grundbøger. Af journaler førtes kreditorjournal, debitorjournal (kaldet salgsbog) og diversejournal. Ud over kassebogen var der anlagt en kassekladde samt særlige kassebøger for specielle udgifter. Vekselforretninger noteredes i vekselsbogen. Fra debitor- og kreditorjournalerne overførtes posterne til reskontri for henholdsvis kreditorer og debitorer eller til en særlig reskontri for bankkonti. Desuden overførtes månedvis den samlede slutsaldo for hver af de to til en samlejournale (hovedbogsjournal), hvortil også de mange forskellige poster i diversejournalen blev overført, sammentalt kontovis. På tilsvarende vis som diversejournalen førtes kassekladden dagligt, og dens saldotal overførtes månedligt kontovis til kassebogen. Fra vekselsbogen overførtes ligeledes dagens indfrielser til kassebogen. Fra samlejournale og kassebog overførtes de månedlige poster derefter hver måned til hovedbogens respektive konti, idet dog konti fra reskontri for kreditorer og debitorer indførtes samlet på en fælles konto benævnt Samtlige personlige konti. Ved årets slutning overførtes de sammentalte saldi fra hver hovedbogskonto til ultimojournalen og derfra til statusopførelsen.

Systemet indebar, at der ved månedsafslutning var et omfattende arbejde med at samle posterne fra grundbøgerne kontovis i henholdsvis hovedbogsjournal og kassebog, idet opstillingen heri skulle være ordnet således, at posterne hovedbogskonto for hovedbogskonto (debet eller kredit) skulle stilles overfor hver enkelt hovedbogskonto, hvor den tilsvarende modpostering skulle indføres i hovedbogen. Ændringerne i bogholderiet i forbindelse med overgangen til aktieselskab omfattede blandt andet denne del af bogføringen.

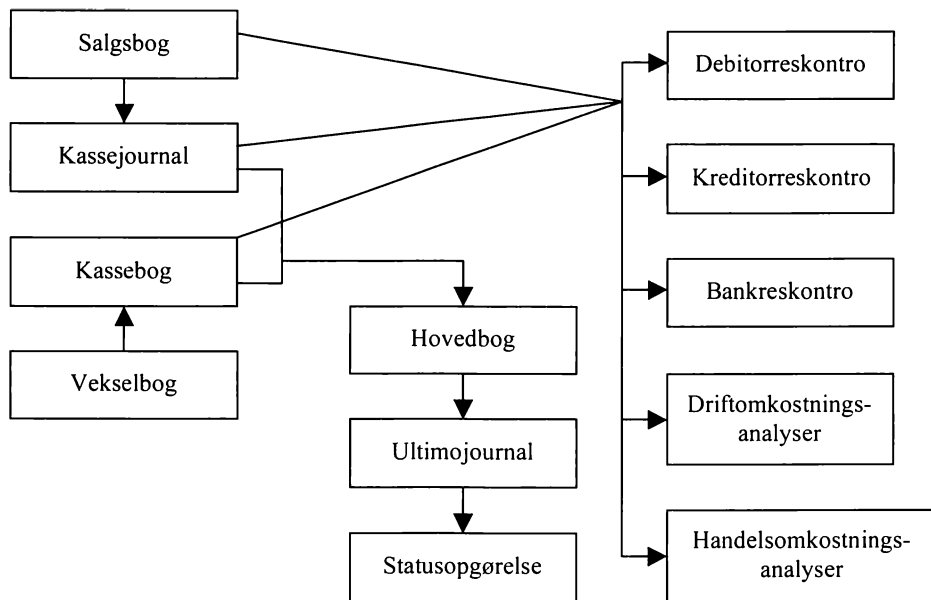
I forbindelse med regnskabsomlægningen i 1918 afløstes nemlig hovedparten af de tidligere traditionelle grundbøger, med undtagelse af salgsbog og vekselsbog, af nye typer, der var indrettet som kolonnebøger (se kapitel 1 om det amerikanske dobbelte bogholderi). I disse kunne

man samtidig med den kronologiske bogføring systematisere de enkelte poster efter de væsentligste hovedbogskonti. Ved månedens udgang sammentales posteringsbeløbene på hver enkelt af de opstillede hovedbogs-konti og overførtes samlet til hovedbogen. De mindre benyttede hovedbogs-konti blev i kolonnegrundbøgerne samlet på en diversekonto, og beløbene på denne konto måtte ved månedens udgang opsplittes på hver af de konti, der indgik i den, før de respektive beløb kunne overføres til hver sin konto i hovedbogen. Antallet af konti i de to typer kolonnebøger blev i øvrigt i løbet af perioden 1918-1950 gradvis forøget, efterhånden som nye bøger blev taget i brug. Det blev således muligt på stadigt flere konti at få et løbende overblik over økonomien i stedet for blot at kunne se saldoen ved månedens udgang i forbindelse med overførslen til hoved-bogen.

Figur 1. Fremstilling af regnskabssystemet indtil 1918.

Figur 2. Fremstilling af det nye regnskabssystem.

Det kan i øvrigt bemærkes, at der herskede en betydelig forvirring omkring benævnelsen af de nyindførte grundbøger. Kolonnekassebogen kaldtes som tidligere kassebog, mens kolonnejournalen herefter blev benævnt kassejournal på trods af, at den ikke indeholdt kasseposter, men kun ikke-kontante poster (kredittransaktioner). Ved indførelsen i hovedbogen henvistes til kassebog og journal.

Blandt de øvrige ændringer i regnskabssystemet kan bemærkes, at der i hovedbogen anlagdes en række nye konti, som var nødvendige ifølge den nye aktieselskabslov, nemlig særskilte konti for eksempelvis aktiekapital, etablering, overskud, udbytte, tantieme og reservefond.

Omkostningskontrol, kalkulation og prisberegning

Den løbende kontrol med de økonomiske transaktioner blev ved overgangen til aktieselskab desuden, som det fremgår af den grafiske fremstilling ovenfor, udvidet gennem ibrugtagning af to typer omkostningsbøger, der dækkede henholdsvis handelsomkostninger og driftsomkostninger. Hertil blev fra journal og kassebog overført udgiftsposter fra disses omkostningskonti. I hver af omkostningsbøgerne udspecificeredes udgifterne på omkring 15 forskellige omkostningstyper. Blandt driftsomkostningskontiene var, foruden den dominerende lønningskonto, de største af kontiene for laboratoriet, for husleje, brændsel, energi (lys, gas, kraft), reparationskonti for maskiner og bygninger/inventar samt for hjæl-

pematerialer og rengøring. Inden for handelsomkostningerne var de største udgiftsposter gager til kontorpersonale, udgifter til tryksager og annoncer, til rejser og repræsentation samt til organisationskontingenter, og hertil overførtes også skattebetalinger. Det blev således muligt meget nøjagtigt at følge omkostningsudviklingen inden for de forskellige områder og sammen med råvareudgiftskontoen anvende materialet i forbindelse med kalkulationer og prisberegninger på de enkelte produkter. At de har været anvendt sådan, tyder indførsler i en enkelt bevaret prisberegning- og efterkalkulationsbog fra midten af 1930'erne på, men oplysningerne heri er dog ikke specificeret på en sådan måde, at man umiddelbart kan henføre dem direkte til omkostningsanalysebøgernes konti.

Materiale til årsregnskab og revision

Den daglige bogføring blev såvel før som efter overgangen til aktieselskab suppleret med en lang række jævnlige regnskabskontroller i løbet af året til sikring af regnskabsføringens rigtighed. Ved hver måneds afslutning blev saldobalancerne af alle personkonti i debitor- og kreditorreskontri ført over i en månedsbalance, og saldsummerne herfra indgik i den samlede råbalance, der samtidig (dog for regnskabsårets første kvartal ved dettes afslutning) blev trukket af alle konti i hovedbog for døde konti.

Den talmæssige kontrol, som blev foretaget ved hjælp af balancerne, blev efter overgangen til aktieselskab udbygget på væsentlige punkter, formentlig fordi der ifølge aktieselskabsloven nu blev stillet krav om, at regnskaberne også skulle revideres af udefrakommende regnskabskyn- dige revisorer, valgt på generalforsamlingen. Det blev ligeledes præcise- ret, at revisorerne skulle have adgang til alle selskabets regnskabsbøger samt rapportere efter hver foretagen revisionsaktivitet.

I hvert fald blev der i 1919 anlagt en revisionsprotokol, hvori den in- terne revisor rapporterede om, hvilke former for revisionstiltag han havde foretaget i løbet af året. Den månedlige revision omfattede ifølge beva- rede revisionsplaner fra midten af 1940'erne samt rapporterne i revisions- protokollen 4 hovedtyper:

1. Bilagsrevision af udgifts- og indtægtsbilag, bankbilag, købs- og salgsfakturaer samt lønregnskabsbilag.
2. Eftertællinger af journaler, kassebøger, råbalancer, saldouddrag og reskontri.
3. Overførsler fra grundbøger til samlejournaler og hovedbøger, samt til råbalancer og reskontri.
4. Afstemninger og eftersyn af blandt andet kassebeholdninger, bank- udtog, fonds- og vekselbeholdninger.

De foretagne revisionsopgaver kan udover i rapporten også konstateres i regnskabsbøgerne, hvor den interne revisor gennem en lang årrække, Viggo Bentzen, markerede den gennemførte revision ved at sætte et stempelmærke med sine initialer i regnskabsbøgerne. De regnskabsvalgte revisorers kontrol af den interne revision, egen løbende revision og den afsluttende revision af årsregnskaberne fremgår af de af selskabet autoriserede revisionsprotokoller. Især de årlige revisionsberetninger giver en række uddybende forklaringer og baggrundsuplysninger til, hvordan det afsluttede og endelige årsregnskab er blevet udformet, og hvilke overvejelser der for eksempel ligger til grund for omfanget af afskrivninger, værdiansættelse af varelagre, fondsbeholdninger, vurderinger af gældsposter, forholdet til datterselskaber m.v. Sammenholdt med saldo-posteringerne i de bevarede ultimojournaler kan de give væsentlige bidrag til forståelsen af de endelige drifts- og statusregnskaber.

Fra regnskabsbøger til kontokort 1948-1950

Regnskabsføringens overgang fra faste bøger til kontokort blev der taget tilløb til i de for selskabet stille år under og efter krigen. I hovedbøgerne fra disse år kan man se konti, som ud over navnet indeholder et nummer.

Fra 1948 er der bevaret regnskabsmateriale på kontokort. Den type, som da blev taget i brug, blev dog allerede fra 1950 afløst af en anden – i et lidt større format og med fortrykte felter, og denne type fortsatte man med at bruge frem til edb-regnskabets indførelse omkring 1980. I forbindelse med indførelsen af kontokortene blev der oprettet en kontoplan med følgende hovedgrupper:

1. Passiver	Konto nr. 100 ff.
2. Aktiver	Konto nr. 200 ff.
3. Vareindkøb	Konto nr. 300 ff.
4. Omkostninger	Konto nr. 400 ff.
5. Varesalg	Konto nr. 500 ff.
6. Andre indtægter og udgifter	Konto nr. 600 ff.

Aktieselskabets trykte årsregnskaber efter 1920 er forholdsvis kortfattede, og en del af oplysningerne heri kan suppleres med specifikationer og kommentarer fra såvel den interne som den eksterne revisionsrapport. Mens det trykte regnskab for 1945 viser, hvordan det samlede nettooverskud fordeles på udbytter, personaletilskud og overførsler til året efter, kan man i de to rapporter f.eks. se flere detaljer om bruttooverskuddets sammensætning og anvendelse. Uddrag af intern revisionsprotokol 1941-1948 og eksterne revisionsprotokol 1920-1925.

Eller Dags Dato at have afsluttet
Revisionen af det mig forelagte Forslag
til Selskabets Aarsregnskab for 1945
og findes dette i Overensstemmelse
med Bogen og Bilag skal jeg bemærke
følgende:

Aarlets Bruttofortjeneste har
udgjort Kr. 1.346.480,68 (incl. det for Kon-
densatorfabrikken anførte Overskud:
Kr. 117.571,91) Nettooverskudet andrager:
Kr. 449.751,99, hvortil kommer det fra 1944

remfærdige Beløb. Kr. 196.344,56, således
at Regnskabet indviser et samlet Over-
skud på Kr. 646.096,55.

Vedrørende Aarsregnskabet skal vi iøvrigt op-
lyse:

Nettofortjenesten andrager Kr. 449.751,99, efter
at der er afsat Kr. 140.000,00 til Tantiemer og Gratiaer
til Direktion og Funktionsrer.

I Nettofortjenesten er endvidere fragaaet di-
verse Bidrag og Gaver, bl.a.:

Finlandshjælpen	Kr. 4.200,00
Grønseforeningen	" 2.000,00
Fonden til Fædrelandets Vel ...	" 10.000,00
Czekiske Gesandtskabs Hjelpe- fond	" 5.000,00
Bornholm Komiteen	" 2.000,00

Ved omlægningen i 1950 blev nummersystemet omlagt til et decimal-klassesystem (se kapitel 4), bestående af 4-cifrede numre og med bibeholdelse af de 6 hovedgrupper. 1. ciffer kom til at betegne klassen (hovedgruppen), 2. ciffer (under)gruppen, mens et 3. og 4. ciffer angav de enkelte konti inden for gruppen. Selve kontoplanen med oversigt over systemet er ikke bevaret for disse år, men det ses af kontokortene, at man for nogle grupper og konti efterhånden måtte indskyde ekstra cifre for at dække hele regnskabet. Det rådede man bod på i midten af 1960'erne, hvor systemet udvidedes til generelt at bestå af 6-cifrede kontonumre, således at de 3 første cifre kunne betegne klasse og grupper og de tre sidste enkeltkontiene. I forbindelse med opkøb af andre virksomheder udvidedes også antallet af klasser fra 6 til 9.

I den tidligere regnskabsføring i hoved- og bibøger havde der oprindeligt til hver postering været plads til i et tekstfelt at anføre indholdet af transaktionen. Teksten heri var dog efterhånden blevet reduceret og til sidst næsten helt afløst af en nummerhenvisning til et fakturabilag. I forbindelse med indførelsen af kontokortene blev dette system indført generelt, således at kun de beløbsmæssige oplysninger fremgår af kortene. I Hellesens arkiv er der kun bevaret en mindre del af fakturamaterialet fra tiden efter 1948, hvilket betyder, at disse oplysninger eventuelt må hentes i andre dele af arkivet.

Anvendelsesmuligheder

Det omfattende bevarede regnskabsmateriale giver god mulighed for at følge Hellesens udvikling fra oprettelsen frem mod en verdensomspændende eksportvirksomhed. Via salgsjournaler (salgsbøger og debitorreskontri) kan forretningernes omfang med de enkelte kunder i ind- og udland følges tæt. De bygningsmæssige og teknologiske ændringer afspejles ligeledes i bøgerne, der også giver gode muligheder for at følge virksomhedens udvidelser i form af opkøb af fabriksbygninger og andre virksomheder. Gennem handelsomkostningsbøgerne kan man blandt andet få indblik i selskabets markedsføringsstrategi ved udsendelse af rejsende og repræsentanter i ind- og udland. Også samarbejdet med andre inden- og udenlandske virksomheder kan følges via regnskabsbøgernes oplysninger om licensindtægter, ligesom forholdene omkring licenstagere jævnligt kan findes omtalt i revisionsberetningerne.

Men i forbindelse med anvendelsen af regnskaberne fra Helleesen er det dog også væsentlig at understrege, at det bevarede arkiv endvidere indeholder en række andre arkivalier, der med fordel kan benyttes til at sup-

KLASSE GRUPPE KONTO NAVN

45

FREMMEDE YDELSER

456

KONSULENTASSISTANCE

456001 TEKNISKE KONSULENTER

456002 OVERSÆTTELSER

456003 SAGFØRERE OG REVISION

456005 EDB-SYSTEMKONSULENTER

456006 PROGRAMMERINGS-KONSULEN.

456007 ANSÆTTELSESKONSULENTER

456008 MILJØKONSULENTER

456009 DIV. KONSULENTER

456999 BUDGET KONTOGRUPPE 456

46

DIV. DRIFTUDGIFTER

Kontoplansoversigterne vedrørende det nye kontokortsregnskab fra 1948 ff. er som nævnt ikke bevaret. Fra kontoplanen for '6-ciffer-systemet' fra 1960'erne, der blev videreført efter overgangen til edb, ses her et uddrag fra hovedgruppen 4: Omkostninger. Kontoplan 1981-1982.

plere de regnskabsmæssige oplysninger. Det gælder ikke mindst breve og tryksagsmateriale, kontraktsager samt den omfattende samling af brochurer og billeder, der på anden vis belyser udviklingen af produktions-sortimentet og selskabets markedsføring.

Landbrugsregnskaber 1905-1966

– Kærbyholm m.fl.

Baggrund

I forhold til udviklingen af bogføringen inden for industri, handel og en række andre byerhverv indtager landbruget langt op i tiden en særstilling. Landbrugsvirksomheder var ikke omfattet af forordningen af 1832, og de hørte heller ikke med blandt de virksomhedstyper, der efter bogføringsloven 1912 blev inddraget under loven med pligt til at føre kasse- og hovedbøger og opgøre en årlig status. Først i 1954 indførtes regnskabspligt for de største landbrugsbedrifter, og med bogføringsloven i 1959 kom den generelle bogføringspligt til at omfatte mellemstore og store gårdbrug på linie med øvrige erhvervsvirksomheder.

Alligevel har der været ført regnskaber inden for landbruget. Som det fremgår af kapitel 2, findes der fra en lang række af landets godser bevaret regnskabsmateriale, der ud over opgørelser vedrørende godsejerens offentlige funktioner også indeholder regnskaber over godsets landbrugsbedrift. For de almindelige bøndergårde betød overgangen fra fæste til selveje efter landboreformerne, at også disses ejere fik større behov for at skaffe sig overblik over gårdens økonomiske forhold. Afgørende i denne sammenhæng var overgangen i sidste halvdel af 1800-tallet til det markedsorienterede landbrug, den teknologiske udvikling (mekaniseringen) og omlægningen mod animalsk produktion. Med moderniseringen fulgte fremkomsten af landboforeninger, etablering af landbrugsskoler og oprettelse af andelsvirksomheder (mejerier og slagterier). Disse institutioner blev ikke blot væsentlige for vejen frem mod det gennemorganiserede landbrug. De fik også stor betydning for, hvordan bogføring og regnskabsvæsen udviklede sig inden for det danske landbrugserhverv. Hertil kommer, at skatteloven i 1903, der indførte årlig skat på indkomst og formue, også bidrog til at skabe et behov for en vis regnskabsføring i landbruget.

Landbrugsorganisationer og regnskabskonsulenter

Allerede inden 1920 blev der udgivet en lang række bøger og pjecer

med det formål at hjælpe landmænd med deres regnskabsføring (se kapitel 3). Kurser i regnskabsføring var siden 1890'erne taget op på flere landbrugsskoler, og også landboforeningerne arbejdede hårdt for at skabe forståelse for regnskabsføringen som driftsøkonomisk hjælpemiddel, ikke mindst i forbindelse med udbygningen af kvægavlsarbejdet og etableringen af kontrolforeninger.

Dette arbejde bar efterhånden frugt. I det første årti efter 1900 udvidedes kontrolregnskaberne i enkelte landboforeninger til også at omfatte markdriften, således at det blev muligt at lade regnskabsføringen omfatte hele bedriften og ikke blot enkelte driftsgrene. Fra 1910 påbegyndte landboforeningerne arbejdet med etablering af egentlige regnskabskredse, hvor en konsulent bistod de enkelte landmænd med bøgernes indretning, kontrol og årsopgørelser. Efter en lov i 1917 kunne der ydes statstilskud til konsulenter, der bistod landmændene med regnskabsarbejdet og den driftsøkonomiske udnyttelse af dette.¹

Herefter steg antallet af regnskabskredse betragteligt. I 1922-1923 var der etableret 50 kredse med 2.380 medlemslandbrug, mens de tilsvarende tal i 1940 var henholdsvis 99 og 7.550. Mange landmænd, der ikke deltog i sådanne kredse, fik typisk gennem den lokale landbo- eller husmandsforening lignende hjælp af en konsulent. Bogføringskommissionen af 1949 vurderede, *at af de 208.000 landbrug, der findes, er i øjeblikket kun ca. 12.000 medlemmer af regnskabsforeninger, hvortil kommer de brug, der uden for regnskabsforeningerne fører regnskab, formentlig særligt de større brug, hvis antal man ikke kender.*² Frem til midten af 1960'erne voksede medlemstallet i regnskabskredsene til mere end 22.000.

Som følge af denne særlige konsulentorganisation kom regnskabsmaterialet også til nytte i en højere sags tjeneste. Landbrugsorganisationerne oprettede i 1918 Det landøkonomiske Driftsbureau, der på baggrund af oplysninger fra konsulenterne udarbejdede regnskabsanalyser og statistikker om driftsøkonomiske forhold inden for landbruget. Bureauets analyser baserede sig fra begyndelsen af 1940'erne på et udsnit på omkring tusind af de udarbejdede regnskaber.³

Regnskabsbøgerne

Landbrugsregnskaber er ofte et ret uensartet materiale. Det skyldes ikke blot den store forskel på bedriftenes størrelse, men også forskellige produktionsforhold. Driftens intensitet kan være vidt forskellig, og hovedvægten kan være lagt på meget forskellige produkter inden

for enten vegetabilsk eller animalsk produktion. Som udgangspunkt indeholder de landbrugsregnskaber, der også er anlagt efter det dobbelte bogholderis princip, en række af de velkendte regnskabsbøger, som anvendes i dettes forskellige systemer, men der er blandt bi- og hjælpebøger flere bøger og lister, der er specielle for landbrugserhvervet.⁴ Det har sammenhæng med landbrugets specielle produktionsform, der indebærer en indbyrdes sammenfletning af de forskellige produktive aktiviteter. Markbruget er således normalt en forudsætning for husdyrbruget, der igen (med gødning) giver bidrag til markbruget; hestehold er både et produktionsmiddel (kraftmaskiner) og et produkt (hesteavl), og tilsvarende gælder for kvæghold. Hertil kommer elementer af naturaløkonomi (forbrug af egne produkter erhvervs-mæssigt og privat) og sammenblandingen af ejerfamiliens aktiviteter i bedriften og på det private område.

Hovedbøger og kolonnebøger

I lighed med handels- og industrivirksomheder rummer hovedbogen også kapitalkonti i landbrugets bogholderi. Som særlige konti for landbruget findes herunder beholdningskonti for foderstoffer, korn, kunstgødning m.v., men også særlige konti for eksempelvis jordforbedringer som mergling, dræning m.v. Kontoen for korn er ofte kaldt 'konto for kornloftet'.

Ligeledes vil hovedbogens øvrige konti typisk være indrettet efter den specielle produktion i det pågældende landbrug. Under rækken af produktionskonti kan der for eksempel være særlige konti for malkekøer, ungvæg og tyre, svinehold, fjerkræ, får, geder, kornavl, foderroer, sukkerroer, kartofler, græsmark og frøavl. Alt efter bedriftens forhold kan de to førstnævnte konti være slået sammen til en konto for kvæghold, og i helt små landbrug kan hele den nævnte række af husdyrkonti være samlet på en konto for hele den pågældende produktion. På lignende måde kan produktionskonti for markbruget være opdelt efter de enkelte plantearter eller samles på en fælleskonto. Alt efter bedriftens beskaffenhed kan der desuden være særlige konti for biaktiviteter uden for det egentlige landbrug, eksempelvis for mose- eller skovbrug. Personlige konti vedrørende handel på kredit, ofte meget få, føres undertiden sammen med andre sjældent anvendte kontokategorier på en mellemregningskonto, der så udlignes ved regnskabsårets slutning.

Debet- og kreditposterne er foretaget på samme måde som i andre erhverv. En konto for kvæghold vil således på debetsiden efter

åbningsposteringsen med besætningens værdi indeholde oplysninger om indkøbte dyr, udgifter til foderstoffer, dyrlæge, kreaturforsikring og lignende. På creditsiden findes modsvarende oplysninger om solgt mælk, sødmælk, valle og skummetmælk til eget forbrug, solgte dyr, ydet gødning m.v. I den forstand er der ikke forskel på et landbrugsregnskab og andre erhvervsregnskaber, hvis det føres efter det dobbelte bogholderis princip. Også her kan årsregnskabet afsluttes alene på grundlag af hovedbogsposteringerne.

Forskellene i regnskabsføringens intensitet har ofte sammenhæng med den vægt, som de enkelte landmænd har lagt på det løbende avls- og forædlingsarbejde inden for både husdyrbruget og planteavl. En løbende kontrol af dette forudsætter, at der føres et omhyggeligt regnskab over hele den interne omsætning, så det gøres muligt at få en mere eller mindre stærk specifikation af konti til belysning af de enkelte driftsgrenes økonomi. I regnskabskredsene betegnedes denne type regnskaber B-regnskaber, mens A-regnskaber kun omfattede landbrugets ydre omsætning eller den samlede landbrugsbedrifts økonomi. Uden for kredsene og regnskabskonsulenternes bistand var de sidstnævnte formentlig helt dominerende, og her anvendtes ikke udelukkende dobbelt bogholderi, men også forskellige typer af en mere enkelt bogføring.

At dømme efter de udgivne lærebøger og bevarede regnskaber synes det amerikanske kolonnebogssystem at være mest udbredt. Det kan i sin simple form bestå af en enkelt regnskabsbog som en journal-hovedbog, også betegnet kasse- og hovedbog, eller have en fælles kolonnebog for de kronologiske grundposterings, kaldet kolonnejournal, kolonnekassebog eller blot kassebog samt en hovedbog og diverse hjælpebøger (eller hjælpesider) tilknyttet forskellige hovedbogskonti.

Bi- og hjælpebøger

Til blandt andet husholdningskontoen, der samler regnskabet for en for landbruget speciel hjælpefunktion (ejerfamilie samt tjenestefolk på kost), kan således tilknyttes en husholdningsbog med oplysninger om husholdningens forbrug af egne produkter (mængde og værdi) samt om antal kostdage, fordelt på ejerfamilie og folkehold. Bogen har også sammenhæng med hovedbogskonti som konti for forbrug af mælk, kalve, grise, fjerkræ m.v. og konto for arbejdskraft.

En anden særlig bog er en arbejdsbog til notering af landmandens og andre ulønnede familiemedlemmers arbejdsydelser for bedriften. Lønnede medhjælperes arbejdsydelser i forskellige grene af bedriften

(markarbejde, kvæghold, svinehold m.v.) indføres også i bogen, hvis oplysninger også overføres til hovedbogskonti. Desuden føres beholdningsregnskaber til notering af til- og afgang af foderstoffer, korn og mælk. Materialet tjente først og fremmest til støtte for opgørelse af beholdningerne, mens fordelingen af det daglige forbrug af indkøbt og hjemmeavlet foder og mælk kan være udskilt på særlige foderlister, hvor også foderets næringsværdi (antal foderenheder) kan være beregnet og prissat. Endelig føres typisk besætningsregnskab med oplysning om besætningens størrelse og forandringer heri ved køb og salg.

Det er forholdsvis begrænset, hvad der er bevaret af regnskabsbøger fra landbrugsbedrifter for perioden. Som det er fremgået, skyldes det ikke, at der ikke blev udarbejdet regnskaber. Dét blev der både i regnskabskredsens regi og udenfor, om end utvivlsomt på et mere behersket plan end konsulenternes fordringer. Forklaringen skal snarere søges i, at ejere af landbrug modsat handels- og industrivirksomheder typisk har betragtet deres bedrift i et mere beskedent lys og vel nok har haft en meget mindre forståelse for bevaring af regnskabsbøgerne. Skønmæssigt nogle hundrede regnskaber findes dog bevaret på de statslige arkiver og lokalarkiverne.⁵

Eksempel på landbrugsregnskab – Kærbyholm på Fyn

Blandt de bevarede regnskaber findes i Erhvervsarkivet en række regnskabsbøger fra gården Kærbyholm ved Nørre Åby. Gården ejedes af Hans Anton Hansen og senere, fra begyndelsen af 1940'erne, af sønnerne Hans og Karl. De bevarede regnskabsbøger dækker årene 1905-1966.⁶

Både far og sønner anvendte fortrykte regnskabsbøger, der alle var beregnet til føring af landbrugsregnskaber efter kolonnesystemet. Hans Anton Hansen har i sin ejertid anvendt 3 forskellige typer: for 1905-1906 N. P. Pedersen og Chr. Nyrop Larsens Praktisk regnskabsbog for Større og mindre Bøndergårde samt Husmandsbrug, for 1906-1932 J. A. Lemmings Regnskabsbog for Landmænd – med udførlig Forklaring og for årene derefter Regnskabsbog for mindre Landbrugere, udgivet på Foranledning af De Samvirkende Sognerådsforeninger i Danmark. Denne type er også siden benyttet af sønnerne.

Alle tre typer regnskabsbøger er indrettet til føring af regnskabet efter kolonnebogssystemet. De er opbygget lidt forskelligt, men fælles for dem er, at de foruden sider til den løbende bogføring indeholder fortrykte opslag til brug ved årsafslutningsregnskabet, opgørelser

over forbrug af egne produkter m.v., således at hele regnskabsføringen kan foregå i denne ene bog.

Opstillingen for den løbende bogføring er nogenlunde ensartet. Hver dobbeltside (opslag) med overskrifterne henholdsvis Kasse- og pengeregnskab, Kassebog/Hovedbog og Kassebog er indrettet med grundposter til venstre og faste hovedbogskonti over resten af siden, først indtægtskonti og længst til højre udgiftskonti. Kontobetegnelserne varierer en smule i de tre bogtyper. For den sidstnævnte findes følgende indtægtskonti: mark og have; heste og kreaturer; svin; mælk; fjerkræ, biavl o.l.; forskelligt, mens udgiftskontiene er betegnet: mark og have; heste, kreaturer og svin; kunstgødning og foderstoffer; arbejds løn til driften; vedligeholdelse af bygninger; maskiner og inventar; husholdning; renter, afgifter og skatter; forskelligt; private udgifter.

En Gaard i Kjørbyholm i Indslev S., Vends H., Odense A. Postforb. og nærmeste St.: Nørre-Aaby. Telef.: Indslev Nr. 51. Gaarden ligger

H. A. J. Hansens Gaard i Kjørbyholm.

1³/₄ Mil fra Middelfart. Dens nuv. Ejer er Hr. *Hans Anton Jesper Hansen*, som overtog den efter sin Svigerfader 1905. Hr. H. A. J. Hansen er født paa Fønsskov Ellegaard 1876 og gift med *Maren Jorgine Hansine Jørgensen*, født paa Ejendommen 1882.

Hans Anton Hansens gård i Kjørbyholm blev i 1903 ansat til en ejendomsskyld på 52.000 kr. Den blev derfor optaget i la Cours 4-bindsværk over større gårde i Danmark sammen med omkring 5.000 andre med en ejendomsskyld på mere end 50.000. Den ca. 1-sides omtale af gården indeholdt ud over det her viste en række økonomiske oplysninger om ejendommen, beskrivelse af driftsforhold og bygninger samt korte historiske oplysninger om gården og dens ejere. J.C.B. la Cour: Danske Gaarde, 3. bd., 1907, s. 771 f.

Opbygningen af siderne til de øvrige regnskabsoversigter er mere forskellige og mest omfattende i den nyeste med muligheder for på fortrykte skemaopstillinger at notere månedlige balancer, få et overblik over samtlige husholdningsudgifter, lave statusopgørelse over besætninger, maskiner og andre beholdninger ud over den samlede status, driftsresultat og skatteregnskab.

Vejledning til regnskabsbogens brug findes ikke i den tidligst anvendte type. Lemming har derimod et indledningsafsnit kaldet Forklaring over regnskabsbogens anvendelse, hvor han tager landmanden ved hånden, forklarer regnskabsføringen og formaner til omhu i en noget moraliserende tone, der blandt andet kommer til udtryk ved omtalen af husholdningsregnskabet:⁷

Husholdningen kræver dagligt Udlæg. Den er det "idelige Dryp" af Penge, der kræver daglig Aarvaagenhed – ogsaa af den Grund, at der for Husholdningens Vedkommende hersker et nøje Kompagniskab mellem Hustruen og Manden. Gennem det daglige Regnskab lægges Kortene paa Bordet. Manden kan straks skride ind, hvis der købes for flot. Og Hustruen kan uden Kommentar kræve sin Ros, hvis hun fører en økonomisk Husholdning.

Vejledningen i regnskabsbogen udgivet af De Samvirkende Sogneradsforeninger er mere kort og nøgtern, og den indledende oversigt følges op bogen igennem med fodnoter til de enkelte regnskabsopstillinger. Såvel af forord som vejledningen i bogen fremgår det, at en regnskabsføring som anvist i bogen principielt vil blive godkendt af skattemyndighederne som grundlag for opgørelsen af ejerens skattepligtige indkomst og formue. Med denne baggrund var regnskabsbogen sikret en betydelig udbredelse, og den udkom i en nyrevideret udgave i 1946, denne gang under direkte medvirken af Statens Ligningsdirektorat.

Det anvendte regnskabsår gik fra 1. juli til 30. juni. – ikke usædvanligt for landbrug, idet beholdningerne af korn og andre afgrødelagre på dette tidspunkt af året lige før høsttiden lå på det laveste niveau, hvilket lettede statusopgørelserne.

De enkelte regnskabsposter blev løbende indført både i tekst- og beløbskolonner i bogens kassebogsdel og længere til højre på samme linie på den relevante hovedbogskonto. Ved månedens udgang blev kassekontoens indtægts- og udgiftssaldi afstemt med kassebeholdningen. De enkelte hovedbogskonti blev sammentalt, hvorefter

det blev kontrolleret, at de samlede indtægts- og udgiftsbeløb her stemte med kassekontoens. For hver måned overførtes derefter saldi-beløbene til en balancekonto, som så ved regnskabsårets udgang efter sammentælling angav årets samlede omsætning og omsætningen på de enkelte hovedbogskonti.

Løbende eller i forbindelse med årsregnskabet blev opgjort forbrug af gårdens produkter, opgørelse af kostdage og fordeling af husholdningskontoen på bedrifts- og privatregnskab samt besætnings- og øvrige beholdningsopgørelser. Disse indgik derefter i beregningen af driftsresultatet, formueopgørelsen og udregningen af den skattepligtige indkomst.

Stikprøver i andre landbrugeres regnskaber viser en regnskabsføring, der ligner Hans Anton Hansens. Således har P. A. Foged i Soesmarke ved Saks København i årene 1920-1931 ført sit regnskab i de af Petersen og Larsen udgivne regnskabsbøger.⁸ Forpagter O. G. Hansen, Jordløse ved Hårby, har til sit regnskab anvendt en selvstændig almindelig kassebog sammen med en ikke-fortrykt kolonnehovedbog, men den sidstnævnte er omhyggeligt blevet inddelt i konti helt svarende til

Datum	Kasse- og Pengeregnskab Ind- og Udbetaling	Samlet Indtægt	Samlet Udgift	Indtægt					
				Mejeriet	Salg af Kreaturer	Salg af Have- og Markpro- dukter	.Eg, Hons og andet Fjerkræ	For- skelligt	Laan og Hævning af Kapital

Anmærkninger	Udgift									
	Hushold- ningen	Lønnings- ogArbejds- Udgifter	Indkøb af Korn- og Foder- stoffer	Indkøb af Kreaturer	Vedlige- holdelse af Inventar	Vedlige- holdelse af Bygninger	Skatter, Renter og Afgifter	Privat Forbrug	For- skelligt	Udsat Kapital og Afdrag på Laan

Forbrugt i Husholdningen af Landbrugs- og Haveprodukter af egen Avl.

Datum	Art og Antal	Samlet Værdi	Mælk	Svin	Kreaturer og Kalve	.Eg og Fjerkræ	Malt og Brødkorn	Kartofler og Havesager	Forskelligt

Antallet af konti (kolonner) i regnskabsbogen fra Pedersen og Nybo Larsen var – som det ses – lidt færre end i den i teksten s. 319 nævnte kolonnehovedbog fra De Samvirkende Sognerådsforeninger. Kasse- og pengeregnskabet var opstillet på opslag med datering, tekstkolonne, samlekonti og indtægtskolonner på venstresiden og anmærkningskolonne og udgiftskonti på højresiden. Længere fremme i bogen var der på nogle sider afsat plads til opgørelse af forbruget "i Husholdningen af Landbrugs- og Haveprodukter af egen Avl". Regnskabsbog 1905-1906.

dem, der ovenfor er omtalt hos Hans Anton Hansen. Som bibøger til opgørelser vedrørende kvægholdet, kornbeholdningerne og foderstofforbruget har O. G. Hansen til gengæld anvendt nogle fortrykte regnskabsbøger – nemlig henholdsvis Indberetning om Besætningen, Korn- og Rodfrugtsrapport og Rapport over Foderstofforbruget, hvori der løbende er indført de fornødne oplysninger.⁹ Endelig kan nævnes, at gårdejer M. Norup Bay i Klejtrup ved Hobro i tilknytning til sit regnskab har udarbejdet udførlige rapporter over arbejdsforbruget på sin gård. For de fleste af årene mellem 1920 og 1950 er bevaret ikke blot arbejdsdagbøger, der omhyggeligt opregner specielt arbejdet på markerne, men desuden også egentlige dagbøger, hvor arbejdet er nærmere beskrevet sammen med omtale af familiens øvrige gøremål.¹⁰

Regnskabsføringen i landboforeningernes regnskabskredse

Hensigten med, at regnskabskredse og Landøkonomisk Driftsbureau arbejdede for en så omfattende regnskabsføring i en landbrugsbedrift, var, udover at skabe overblik over bedriftens enkelte dele, tillige gennem en bearbejdelse af regnskabstallene at skaffe landmanden et solidt begreb om bedriftens samlede rentabilitet, finansiering, likviditet og soliditet. Organiseringen af regnskabsarbejdet gennem regnskabskredse med konsulentbistand medførte desuden, at hovedparten af regnskaberne blev opstillet efter en fælles standardkontoplan (se kapitel 4), og den enkelte landmand kunne derfor via materialet fra sin egen og andre regnskabskredse samt analyserne fra Det landøkonomiske Driftsbureau sammenligne egne resultater med et helhedsbillede.

Ud over de mange regnskabsanalyser fra Det Landøkonomiske Driftsbureau er nemlig også i stort omfang publiceret årlige beretninger om regnskabsføringen i de enkelte landboforeningers regnskabskredse. Disse er baserede på alle regnskaber fra regnskabskredsens landbrug og indeholder mere omfattende statistisk materiale end Det Landøkonomiske Driftsbureau. Beretningens mange tabeller over produktionsresultater fra de forskellige grene af mark- og husdyrbruget, opdelt på ejendomsstørrelser og efter udbytteresultater, gør det muligt at få et indgående kendskab til landbrugsvirksomhedernes drift og driftsresultater samt fortjeneste, omkostninger og udbytte i de enkelte driftsgrene i det pågældende lokalområde. Beretninger indeholder såvel tabeller med gennemsnitsberegninger som oversigter

over de enkelte landbrugs resultater. Dog skjules den enkelte gårds identitet (gården er normalt betegnet ved et ejendomsnummer) i tabellen, ligesom de talmæssige oplysninger er omregnet til beløbstørrelse pr. hektar.

Grundlaget for regnskabskredsens offentlige beretninger er imidlertid også bevaret fra denne periode, i hvert fald fra det jyske område. I Foreningen af Jyske Landboforeningers arkiv findes kontrolforeningsberetninger 1920-1930 og materiale fra regnskabskredsen 1929-1944. Med udgangspunkt i dette grundmateriale, hvor de enkelte ejendomme er angivet med arealstørrelse, er der mulighed for at kunne identificere disse og således rekonstruere regnskabsoplysningerne for den enkelte bedrift.¹¹

Anvendelsesmuligheder

Landbrugsvirksomhederne i Danmark er stort set alle blevet drevet som enkeltmandsvirksomheder eller rettere familiebrug. Regnskaberne herfra kan derfor ikke blot belyse erhvervets økonomiske forhold, men giver også ofte et godt indblik i landbofamiliernes mere private arbejdsmæssige, økonomiske og sociale liv. I selve hovedregnskabet er det især husholdningskontoen og dens sammenhæng med privatkontoen, der kaster lys over de mere private aktiviteter, og blandt bilbøgerne kan, udover husholdningsbogen, også bogen over anvendelsen af lønnet og egen arbejdskraft, bidrage hertil.

I den forbindelse kan det være værd at pege på en anden arkivgruppe, der med fordel kan anvendes sammen med regnskabsmaterialet, når de økonomiske forhold i landbruget skal belyses. Det drejer sig om lånevurderingssagerne fra de kreditforeninger, der siden 1850 har ydet lån til landbrugere mod pant i gårdens bygninger. Da en landbrugs-ejendoms værdi imidlertid ikke blot beror på selve bygningerne, men i høj grad også driften og dens økonomiske resultater, har kreditforeningerne taksationsmænd i forbindelse med deres vurderingsredege-

Et eksempel på opstilling af landbrugsregnskaber i landboforeningernes regnskabskredse. De årlige, trykte beretninger indeholdt normalt omkring 10 tabeller, specificeret blandt andet i de økonomiske resultater for markbrug, dyrehold og husholdning. Her er vist hovedtabellen fra beretningen 1933-1934 for regnskabskredsen i Skanderborg Landboforening. I det i arkivet liggende tilhørende regnskabsmateriale kan man blandt andet se resultaterne for hvert af de 4 brug under 10 ha. De havde arealer på henholdsvis 9,4, 9,9, 5,5 og 7,2 ha. Foreningen af Jyske Landboforeningers arkiv, pk. 787: Regnskabsberetninger for Salling og Skanderborg Landboforeninger.

Beretning om Regnskabsføring i Skanderborg Landboforening 1933-34.

a. Driftsoplysninger.

	Ejendomme med					Alle Ejendomme	
	Under 10 ha	10—25 ha	25—50 ha	50— 100 ha	Over 100 ha	1933-34	1932-33
Antal Ejendomme	4	33	51	21	2	111	116
Gennemsnitsstørrelse ha	8.1	17.3	36.0	59.8	22.6	37.3	35.0
Landbrugsar. Benyttelse i pCt.:							
Korn	51	47	43	45	43	45	44
Roer og Kartofler	24	21	18	17	14	19	19
Græs og Grøntfoder	25	32	37	37	43	35	35
Andet			2	1		1	2
Landbrugskapital. Kr. pr. ha:							
Jordværdi	1625	1407	1316	1265	1510	1348	1307
Bygninger	68	45	49	37	43	46	47
Heste	174	150	131	108	161	134	136
Kvæg	66	67	62	53	31	62	62
Svin	9	8	6	4	2	6	6
Andre Husdyr	121	142	120	90	94	120	119
Inventar	1		1	1	6	1	1
Forraad							
Landbrugskapital ialt	2064	1819	1685	1558	1817	1717	1678
Bruttoudbytte. Kr. pr. ha:							
Planteprodukter	17	11	18	10	95	16	21
Mælk	245	180	164	140	132	166	171
Kvæg	12	16	15	12	6	14	12
Svin	241	195	168	152	67	174	200
Æg og Fjerkræ	38	28	16	12	5	19	19
Andre Kilder	38	32	31	33	4	33	30
Bruttoudbytte ialt	591	462	412	359	309	422	453
Driftsomkostninger. Kr. pr. ha:							
Folkehold	84	79	94	94	93	89	90
Familiens Arbejde	75	24	12	8		17	28
Driftslederløn	46	53	50	44	36	49	49
Arbejds løn ialt	205	156	156	146	129	155	167
Oliekager	99	92	62	60	49	72	
Korn og Kornvarer	49	46	36	32	17	38	
Skm. Mælk, Valle o. a. F.							
Fodermidler ialt	148	138	98	92	66	110	136
Udsæd	8	7	6	5	6	6	10
Kunstgødning	19	18	15	15	22	16	16
Inventar	41	28	26	20	23	26	24
Bygninger	36	15	14	10	10	15	14
Ejendomsskatter	23	21	19	18	17	20	20
Elektricitet	5	8	8	6	2	7	9
Andre Omkostninger	29	12	13	12	9	13	17
Driftsomkostninger ialt	514	403	355	324	264	368	413
Driftsresultat. Kr. pr. ha:							
Nettoudbytte	77	59	57	35	25	54	40
Rentekrav	103	91	84	78	93	86	85
Nettooverskud	÷ 26	÷ 32	÷ 27	÷ 43	÷ 68	÷ 32	45
Forrentn. af Landbrkap., pCt.	3.7	3.2	3.4	2.3	1.4	3.1	2.4
Fam. Arbfortj. Kr. pr. ha *	75	42	32	12	÷ 31	21	
Ejend. *	608	727	1152	718	÷ 6820	783	

* Vejede Middeltal.

relser indhentet omfattende oplysninger om denne. De bevarede vurderingsrapporter indeholder derfor ofte et meget omfattende materiale, der belyser landbrugsbedriften og dens økonomi.¹²

Specielt hvad angår det af landboorganisationerne og Landøkonomisk Driftsbureau indsamlede og udarbejdede materiale, kan dette benyttes i en bredere sammenhæng til belysning af landbrugets økonomiske og driftsmæssige vilkår, og således har det også været anvendt i landbrugshistoriske studier.¹³

I 1900-tallets første halvdel var der omkring 200.000 landbrug i Danmark, og som det mest valutaindtjenende erhverv var landbruget samlet set en ganske betydelig økonomisk faktor. Alene derfor er denne sektors bogføring af særlig interesse.

Bankregnskab 1925-1946

– Skanderborg Handels- og Landbrugsbank

Baggrund

Da Den danske Andelsbank trådte i likvidation 2. juni 1925, stod mange i Skanderborg og opland uden bankforbindelse. En kreds af tidligere kunder med overretssagfører Chr. Holtet i spidsen tog hurtigt initiativ til at oprette en ny selvstændig bank: Skanderborg Handels- og Landbrugsbank, som blev stiftet 24. juni samme år. Personerne bag den nye bank havde næsten alle været tilsluttet Den danske Andelsbanks stedlige filial, og man overtog da også hele det tidligere personale.¹ Ledelsen i den nye bank tog hurtigt kontakt med Den danske Andelsbanks likvidationskomite, og resultatet blev, at Skanderborg Handels- og Landbrugsbank købte Andelsbankens bygning, inventar og forretning for 50.000 kr. Med købet fulgte desuden forpligtelse til at likvidere Den danske Andelsbanks engagementer uden vederlag. At banken overtog inventar og forretning, skal tages meget bogstaveligt, idet der i arkivet findes en del materiale, der går tilbage til Den danske Andelsbanks tid herunder også nogle af regnskabsbøgerne.

I 1930 åbnede Dansk Andels- og Folkebank i Århus. Nogle aktionærer foreslog en sammenslutning, da de frygtede, at Dansk Andels- og Folkebank skulle blive en for stor konkurrent, fordi den henvendte sig til næsten det samme publikum som Skanderborg Handels- og Landbrugsbank, men forslaget vandt kun ringe tilslutning. I 1942 sluttede Skanderborg Handels- og Landbrugsbank sig imidlertid sammen med Dansk Andels- og Folkebank.

Bankbogføring generelt

Der er afleveret mange sparekassearkiver til danske arkivinstitutioner, men endnu kun få bankarkiver, hvilket vil ændre sig i de kommende år. Den historiske forskning har endnu kun i begrænset omfang anvendt bankernes regnskabsmateriale, og af samme grund er kendskabet til arbejds-

gangene i banken og dermed om baggrunden for regnskabsbøgerne og regnskabssystemets opbygning ikke så udbredt.

I det følgende beskrives derfor den ideale bogføring med tilhørende bøger for driften af en bank. Der ses især nærmere på bankernes bogføring af kundernes økonomiske dispositioner. Bankbogføringens regnskabsbøger og -konti er indrettet efter forskelligartede forretninger, der typisk vil være yderligere specificerede. Indlånsmidler vil eksempelvis være udspecificerede på indlån, på anfordring eller opsigelse. Udlån vil være udspecificeret på faste udlån (varelån, byggelån m.v.), kassekredit, vekselkredit, udlån mod kaution eller lignende.

Regnskabsmaterialet vil typisk afspejle den praktiske forretningsgang i banken, men også afhænge af bankens størrelse. I større banker vil kassereren, der varetager kontante ind- og udbetalinger, ofte kun have haft en meget begrænset bogføring af afstemnings- og kontrolhensyn. Bilag på de foretagne transaktioner vil blive noteret i bogholderiet eller i en særlig ekspeditionsafdeling. Ved kontant indskud på en foliokonto har kunden udfyldt et indbetalingsbilag, hvorefter transaktionen er noteret i bibog og reskonto i indlånsafdelingen, der herpå har udskrevet kvittering. Denne er sammen med kassebilaget tilbagesendt til kassen, hvor kassereren efter beløbets modtagelse har medunderskrevet kvitteringen samt attesteret kassebilaget og eventuelt indført det i en kassekladde. Andre typer ekspeditionsafdelinger kan være en kassekreditafdeling, en udlånsafdeling, en vekselafdeling og en fondsafdeling.

Mens kassereren altså ofte blot har ført en kassekladde til afstemningsbrug, er kassejournalen blevet udfærdiget i bogholderiet. Kassejournalen er ofte anlagt med en dobbelt kolonne for hver af de daglig berørte hovedbogskonti og ligner i øvrigt kassejournaler i andre virksomheder. Mellem kassejournalen og bibøgerne har der i reglen været en særlig daglig afstemningsjournal, hvori kassebeholdningen ved dagens begyndelse er indført. Ved dagens afslutning er bibøgernes slutsummer noteret heri, hvorved den nye kassebeholdning fremkommer. På baggrund af den daglige afstemningsjournal kan der tillige være ført en daglig råbalancebog. Kassejournalen er typisk opgjort hver måned, og slutsummerne overført til hovedbogen.

Hvis ikke maskinbogholderi er anvendt, så er bankbogføring typisk indrettet efter kolonnesystemet. De enkelte bibøger er indrettet mest hensigtsmæssig efter den pågældende transaktion, og der er derfor forskel på antallet af kolonner. Ved bibøger for indlån, folio, kontokurant og kassekredit er ofte anvendt smalfolier, mens der ved bibøger for udlån, vekslere og panteobligationer er benyttet større formater. I sidstnævnte skulle der

eksempelvis være kolonner til betalte renter og til provision, idet disse dagligt overførtes til bibøger til rentekonto og provisionskonto, hvilket først herefter sammentales og overførtes til den daglige afstemningsjournal.

Bankbogskonti vil foruden regnskabet med det indestående beløb omfatte renteberegning, der almindeligvis er foretaget efter hver postering. På folio-, kontokurant- og kassekreditkonti vil der som følge af det store antal posterings dog ofte være anvendt et rentetal (kapitalen afrundet til hele kroner multipliceret med antallet af dage, hvorefter produktet divideres med 100, og kvotienten afrundes til nærmeste hele tal),² der ved rentetilskrivningen (sædvanligvis halvårlig pr. 30. juni og 31. december) er omregnet til rentebeløbet, som er tilskrevet eller fratrukket kontoen. På kassekreditkonto ses typisk en ekstrakolonne til bogføring af kreditmaksimum nedskrevet successivt, for så vidt dette er aftalt. Anvendelsen af debet- og kreditbetegnelserne er i bankbogføringen naturligvis nøjagtig som i andre regnskabstyper: for eksempel vil en udlånskonto være debiteret for lånebeløbet ved udbetalingen og modsat være krediteret, når der er betalt afdrag, eller lånet er blevet indfriet.

Bankbogføringen indeholder dog også en række specielle regnskabsbøger. Typisk findes en specifikationsbog for noterede checks, der foruden checkens nummer, beløb m.v. også viser trassentens, altså checkudstederens navn. Diskonterede veksler er indført i en forfaldsbog, der, som titlen angiver, er ført efter forfaldsdato, og hvori ligeledes er indført navne på trassenten, acceptanten og endossenten. Før banken diskonterede nye veksler, har den tillige haft behov for at undersøge, hvor store de involveredes vekselengagementer i forvejen var, således at et aftalt kreditmaksimum ikke blev overskredet ved den nye diskontering. Til det brug er ført engagements- eller obligobøger (in obligo; at være skyldig), hvoraf der er anvendt både en for diskontenter (vekselkøbere) og en for acceptanter. Disse bøger viser for hver diskontent henholdsvis acceptant, hvert enkelt vekselnummer, beløb, forfaldsdato og navn på henholdsvis acceptanten og endossenten. Som en sidste særlig type af regnskabsbøger skal nævnes depotbogen. Bankerne har ofte været i besiddelse af ganske betydelige mængder værdipapirer, der tilhørte kunderne, og som banken enten blot opbevarede eller havde modtaget som sikkerhedsstillelse for udlån m.v. Depotbogen er anlagt med en side for hver deponent, og herpå er indført obligationer, aktier, panteobligationer, bank- og sparekassebøger, livforsikringspolicer og lignende, som den pågældende havde indleveret. Som grundlag for depotbogen ses ofte en depotjournal, hvori de modtagne værdipapirer er indført i kronologisk orden.

Regnskabsbøger

Skanderborg Handels- og Landbrugsbank var en mindre bank og har derfor enten ikke ført alle de ovenfor nævnte typer regnskabsbøger, eller også er de ikke bevaret. Dog vil det alligevel kunne ses, at principperne har været de samme. En del af bibøgerne er ikke bevaret, og derfor vil der være huller eller mangler i beskrivelsen af den daglige arbejdsgang. De væsentligste bevarede regnskabsbøger gennemgås i det følgende.

Foliobog, kassekreditprotokol og checkkonti

Gennem et studie af bankens regnskabsbøger dannes et billede af det daglige arbejde samt et overblik over, hvem der brugte banken og hvor ofte. Erhvervsdrivende benyttede i udstrakt grad en kassekredit med debet- og kreditrente. Denne kontotype blev ført i foliobogen (1934-1938) og her ses, hvor ofte og hvor store beløb der blev trukket. Der var naturligvis også erhvervsdrivende, der havde brug for at kunne trække forholdsvis store beløb med kort varsel. I disse tilfælde måtte sagen omkring bestyrelsen, før der eventuelt kunne gives grønt lys (se senere). Hvis ansøgningen blev imødekommet, fik ansøgeren bevilget et kreditmaksimum, og i samtlige sager af denne type indgik parterne en kontrakt. Denne kontotype blev ført i kassekreditprotokollen (1932-1939). Det var som regel også de erhvervsdrivende, der benyttede sig af checks som betalingsmiddel. I hvor høj grad det var tilfældet, og hvornår andre bankkunder begyndte at benytte checks, kan man få et overblik over ved at se i bøgerne over checkkonti (1927-1935), hvor checks, der passerede banken, er registreret, ligesom også navnet på udstederen.

Indlåns- og udlånsmateriale

Ind- og udlån er selvsagt centrale aktiviteter for en bank. Desværre er der ikke bevaret udlånsprotokoller fra Skanderborg Handels- og Landbrugsbank, men at der har været tale om udlånsaktivitet kan ses af hovedbogens kontofortegnelse, og det samme gør sig gældende for kassejournalens vedkommende. Begge steder optræder en konto benævnt udlån mod pant eller kaution. Der er desuden bevaret enkelte lånebeviser (1915-1939).³

I det bevarede materiale vedrørende indlånsaktiviteter findes oplysninger om kontohaverens navn, adresse og erhverv samt de bevægelser, der har været på kontoen. Gennem en undersøgelse af bankkundernes bopæl kan det eksempelvis undersøges, hvor stor geografisk gennemslagskraft Skanderborg Handels- og Landbrugs bank har haft. Der er forskellige indlånstyper som indlån på bankbog eller bankbogs vilkår (1925-1936) og

Melom	Anton Friis	Holmand	Polyest	13.
"	Loren	Qvarden	Vengel	17.
"	Loren A.	Kerer	Fruring	21.
"	Margrethe Friis	Friis	Skilling	32
"	Ehlers	Qvarden	Vitved	40.
"	Peder	Vognmand	Alken	268.
"	C.	Torpøved	Kanderborg	261.
"	W.	fru Qvarden	"	58.
"	Carl	Kusmand	Skarup	68.
"	C Johan	Postassistent	Kanderborg	288. 311.
"	Fr	Malermester	"	113
"	Muren K	Enkefrue	"	120.
"	Chr W	Lokomotivfører	Groer	322 323
"	Aage	Støbejernmand	Ry	340.
"	Angrar	Bygmester	Kanderborg	130.
"	Niels Peter	Qvarden	Saunghøj	132/ 146
"	Rasmus	Torpagter	Miunkedal	360.
"	Marius	Javvarksarbejder	Ry St.	358.
"	A Friis	Holmand	Kanderborg	356.
"	W. S.	Togvaretalesmand	Vocladega	149
"	A. G.	Brantebal	Kanderborg	157

En af måderne til at danne sig et overblik over, hvilke kunder der benyttede banken, er at gennemgå de forskellige registre til indlån, kassekredit eller som her udlån. Det fremgår ret tydeligt, at banken hentede kunder fra hele Skanderborgs opland og endda Struer. Således havde lokomotivfører Chr. Nielsen, bosat i Struer, lån i banken. Ligeledes kan man også hurtigt danne sig et overblik over erhvervsfordelingen blandt kunderne.

almindeligt indlån (1933-1941). Ved den første type var renten lavere end ved den anden, men til gengæld var det muligt at foretage mange bevægelser på kontoen. Det var en kontotype, der mest blev brugt af erhvervsdrivende.

Materiale vedr. omkostninger

Det var naturligvis ikke uden omkostninger at drive og vedligeholde en bank. Foruden lønnen til personalet var der udgifter til lokaler og repræsentation. De bygninger, man ejede eller lejede sig ind i, skulle vedligeholdes, eller, hvis der var tale om nybygningsprojekter, skulle der også

afholdes udgifter hertil. I arkivet for Skanderborg Handels- og Landbrugsbank er bevaret en del sådant materiale (1936-1945).

Kassejournaler

Oplysningerne i de førnævnte regnskabsbøger blev dagligt overført til kassejournalen (1925-1942). Som kuriosum kan nævnes, at den ældste kassejournal har været autoriseret til to banker, men kun været brugt af Skanderborg Handels- og Landbrugsbank. Man kan i disse protokoller følge den daglige drift af banken, og ved månedens udgang blev der lavet en månedsopgørelse. De daglige posteringer føres også over i hovedbogen.

Hovedbøgerne

I disse findes naturligvis de hovedkonti, som også er repræsenteret i hovedbøger fra eksempelvis handelsfirmaer. Bankens hovedbog (1925-1941) adskiller sig dog alligevel på grund af nogle få konti, som vedrører bankens

251

Gaardejer S. Jacobsens Almindelig Hælling

Dato		Debet	Kredit	Saldo	Val. pr.	Dage	Rente Nr.	Rente
Aug 27	Indlån		✓ 1000.-	1000.-	Aug. 28	58		
29	an. — 1441	✓ 570.-		430.-	29	1	101	
Septbr. 1.	af R. S. S.		✓ 652.16	82.16	2	3	121	
10	an. — 1404	✓ 113.50		968.66	9	7	75	
10	an. — 1405	✓ 59.79		879.47 (39)	9	(4)	41	
10	" — 1402	✓ 5.00		879.47 (39)	9	(4)	201	
11	Indlån af R. S. S.		✓ 267.-	646.47	12	3	11	
24	an. — 1406	✓ 110.-		246.47	23	11	71	
28	" — 1406	✓ 240.-		6.47	26	3	71	
3	— " 74. R. S. S.		✓ 21.45	279.2	26	7	0	
Dec. 4	— " overf. 6.6.1351		✓ 10.24	279.2	3	62	161	
7	— " " " "		✓ 857.80	38.16	5	78	146	
24	— " " " "			857.96	23	5	50	
24	— " " " "	✓ 150.-		745.96	23	60	6	
24	— " " " "	✓ 630.-		115.96	23	7	8	
31	Opfølg.		✓ 231	118.27	30	180	185	231
Jan 12	Indlån af R. S. S.		✓ 1859.10	1977.97	12	180	185	231
20	" — 1409	✓ 1000.-		977.97	19	1	9	
28	" — 1410	✓ 100.-		877.97	20	2	17	
28	" — 1411	✓ 100.-		777.97	22	8	62	
29	" " " " "		✓ 242.35	535.62	30	3	51	
Feb 4	" " " " "			1720.30	30	3	51	
15	" " " " "	✓ 350.-		1370.30	Feb. 3	9	123	
15	" " " " "	✓ 465.-		905.30	12	(3)	6	
15	" " " " "	✓ 205.-		700.30	9/2	12	84	
25	" " " " "	✓ 600.-		100.30	24	12	12	
Mars 8	" " " " "	✓ 140.-		39.70	11	11	9	
18	" " " " "	✓ 200.-		239.70	17	(109)	380	
24	Indlån af R. S. S.		✓ 344.32	109.62	17	25	34	
Apr 20	" " " " "		✓ 233.68	343.30	Apr. 21	12	41	
May 7	" " " " "	✓ 250.-		93.30	May 3	5	4	
17	" " " " "	✓ 500.-		703.78	8	7	49	
				203.78	15	11	28	

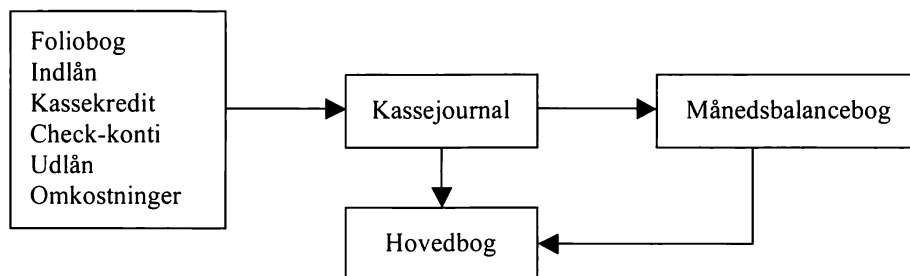
Som det ses på illustrationen, var der en livlig aktivitet på gårdejer S. Jacobsens konto, som var af typen "indlån på bankbog eller bankbogs vilkår".

ind- og udlånsaktiviteter. Disse konti føres daglig med en månedlig status. Det er her muligt at se eventuelle svingninger i mønstret for henholdsvis indlån og udlån. Det er dog ikke muligt at se, hvem der er indskyder eller låner. Det kan til gengæld undersøges ved hjælp af en anden bog, nemlig indlån på bankbog (1925-1936) eller i registerbind til udlån (u.å.)

Månedsbalancebog

Det kan til tider også være en fordel at kunne se en månedlig form for status. Denne findes i månedsbalancebogen (1925-1942) og er en opsummering af, hvad der i den forgangne måned er sket i bankens drift. Her vises råbalancen for debitorer og kreditorer samt nettobalancen for debitorer og kreditorer. Desuden angives det, hvilke konti i hovedbogen beløbene overføres til.

Figur 1. Regnskabssystemet.

Bestyrelsens forhandlingsprotokol

Uden for det egentlige regnskabssystem findes bestyrelsens forhandlingsprotokol (1925-1942). Bankens forretningsorden fastslog, at bestyrelsen skulle mødes en gang hvert kvartal. På mødet blev bestyrelsen orienteret mundtligt om bankens økonomiske transaktioner, ligesom de vigtigste ind- og udgåede skrivelser blev læst op. I forretningsordenen var det også fastsat, hvilke økonomiske engagementer den daglige ledelse kunne foretage uden at skulle forelægge sagen for bestyrelsen og dermed, hvilke der skulle forelægges bestyrelsen. Det er således muligt at følge med i de vigtigste og økonomisk mest afgørende sager i bestyrelsens forhandlingsprotokol, der dækker perioden fra bankens stiftelse til sammenslutningen med Andelsbanken.

Fonds bog og fondsordre bog

Banken har andre aktiviteter end blot ind- og udlån og handler eksempelvis også med både aktier og obligationer. I de regnskabsbøger, som er

- † Vedtaget 27 marts 1931 afbestyrelsesmødet. forordning om Færdsels.
1. Kædetagende fra B. Suryaninoff. om Lån 12.500 kr. med Kaution af to Biler - Læbetagningen - samt Pant i 3 Biler. - Bevilget. -
  2. Kædetagende fra Landmand Svend Johansen, Alken. Om Kassekredit 2000 kr. Kaution af Restauratør Johansen. Bochem - Aarhus. -
Overlades til Direktionen. -
  3. Matrimester Helen og Ewert, Aarhus, ansøger om Lån 5500 kr., Kaution af Mrs. J. P. Jensen, her, og Gaardens B. Holm, Aalew. - Bevilget. -
  4. Der foretoges den 13 marts d. A. fra Mini skrift for Handels- og Industri, henvendt til Kædetagende om Kassekredit i St. 1. Bankloven § 7^f afsløves. - Endvidere foretoges den 16 marts d. A. om et Bestemmelse i Bankloven § 7^f skal være opfyldt med et samtykke.

Fra dette uddrag af forhandlingsprotokollen kan man se, hvilke sager der blev behandlet på bestyrelsesmødet. F.eks blev der 27. marts 1931 bevilget et lån på 12.500 kr. til automobilforhandler Suryaninoff i Skanderborg mod pant i blandt andet tre biler. Landmand Svend Johansen fra Alken søgte en kassekredit på 2.000 kr. med restauratør Johansen fra Århus som kautionist, men denne sag blev overladt til direktionen.

særligt indrettet til formålet, kan handlen med aktier og obligationer således følges både i fondsbogen (1925-1939), som overvejende indeholder obligationshandler, og i fondsordrebogen (1944-1946), der indeholder både aktie- og obligationshandler. Det fremgår desuden af fondsbogen, hvordan banken har fungeret som mellemhandler mellem to kunder.

Inkassobreve

Det er jo ikke altid, at økonomiske transaktioner falder heldigt ud, og i disse tilfælde kunne det ske, at der måtte en inkassoforretning til. I inkassobrevene (1938-1939) kan man se, hvilke banker der har anmodet Skanderborg Handels- og Landbrugsbank om hjælp til inddrivelse af fordrin-

HENRY HANSEN

AUTOMOBILFORRETNING A/S

SILKEBORG
TELEFON 948

SILKEBORG, DEN 2/11. 1938.-
JERNBANEVEJ 67

A/S. Skanderborg Handels- & Landbrugsbank,
S k a n d e r b o r g . -

Jeg fremsender vedlagt Veksel Kr: 325,00 1/ Kjøld Ras=
mussen, Kielbergsgade, Skanderborg, der venligst bedes ind=
kasseret.- Vekslen kan omsættes mod Afdrag Kr: 50,00 samt
Renter Kr: 2,85 tilligemed Deres Omkostninger, samt accept
af ny Veksel Kr: 275,00 pr. 5/12. 1938.-

Med Højagtelse.-

H E N R Y H A N S E N .
Automobilforr. A/S.

A handwritten signature in dark ink, appearing to read 'H. Hansen', is written over a horizontal line.

1 Veksel.-

Blandt incassobrevene kan man blandt andet finde to breve fra Henry Hansen Automobilmilforretning A/S i Silkeborg. Det første fra oktober 1938 er en anmodning om at indkassere vedlagte veksel på 375 kr. eventuelt ved at acceptere en ny veksel på 325 kr. samt et afdrag. Det andet brev, der er gengivet her, omhandler indkasseringen af de 325 kr. ud fra de samme forudsætninger som ved den første veksel.

ger. Dette materiale giver mulighed for at få et indblik i, hvad folk købte. Det giver også oplysninger om, hvordan en veksel kunne betales med en ny veksel plus et afdrag på den gamle fordring.

Anvendelsesmuligheder

Regnskabsføringen inden for finanssektoren er interessant af flere grunde. Først og fremmest er sektorens samfundsøkonomiske betydning vokset ganske betragteligt gennem 1900-tallet. Med afsæt i industrialiseringen i 1800-tallets sidste årtier og med etableringen af en lang række forudsætninger for velfærdsstaten i 1900-tallets første halvdel har hele pengemarkedet fået stadig større betydning. Regnskabsmateriale fra denne sektor er derfor i sig selv ganske betydende forstået som basismateriale til belysning af sektorens udvikling, men også til belysning af finansielle kriser i en større sammenhæng.

Regnskabsbøgerne i den enkelte bank kan blandt andet benyttes til en overordnet analyse af den førte ind- og udlånspolitik og konsekvensen for udviklingen af det lokale erhvervsliv. Kriser, som den Skanderborg Handels- og Landbrugsbank selv opstod i kølvandet på, medfører typisk, at der holdes igen med nyudlån med faldende ekspansion i erhvervslivet til følge. Også enkeltpersoner eller enkelte virksomheder kan følges over tid.

Arkivet fra Skanderborg Handels- og Landbrugsbank er et godt eksempel på, at regnskabsbøger kan inddrages i langt flere undersøgelser af historiske forhold end blot rent økonomiske. Da nogle af regnskabsbøgerne eksempelvis oplyser om bankkundernes navn, erhverv og bopæl kan materialet derfor alene eller i kombination med andre kildetyper også anvendes til at afdække forskellige socialhistoriske forhold.

Kapitel 5

Regnskabsvæsenets udvikling i Danmark efter 1950

– elektronisk databehandling og internationalisering

Erhvervslivets udvikling efter 1950 i hovedtræk

2. verdenskrig blev ikke efterfulgt af en økonomisk kriseperiode, som det var tilfældet efter 1. verdenskrig.¹ Verdensøkonomien kom forholdsvis hurtigt ind i en stærk og holdbar opsvingsperiode. Valutamangel lagde ganske vist et bånd på dansk økonomi frem til slutningen af 1950'erne, men undervejs havde blandt andet Marshallplanen afhjulpet de største vanskeligheder. Fra 1958 bed et økonomisk opsving sig fast i Danmark, og frem til 1973 var den årlige vækst i dansk økonomi omkring 5 %. Oliekrisen satte en brat stopper for væksten, og først fra begyndelsen af 1990'erne blev udviklingen atter vendt.

Danmark deltog i internationaliseringen af det økonomiske samkvem imellem landene, blandt andet gennem OECD, der i 1960-1961 afløste OEEC, som var oprettet i tilknytning til Marshallplanen. Markedsmæssigt blev Danmark først medlem af EFTA, oprettet 1960 som frihandelsområde, og fra 1973 af EF (fra 1993 EU). Disse markedsdannelser fik stor betydning for dansk erhvervsliv. Den frie bevægelighed for kapital, varer og arbejdskraft over landegrænserne samt støtteordninger af forskellig karakter blev efterhånden nye grundvilkår for erhvervsudøvelsen.

Industrien overhalede i 1963 landbruget som det vigtigste eksporterhverv. Forskydningen fra landbrugs- til industrisamfund faldt nogenlunde sammen med en begyndende forskydning fra industri- til servicesamfund. Fra 1950 til 1970 blev antallet af beskæftigede i landbruget mere end halveret. Samtidig blev antallet af beskæftigede i de liberale erhverv mere end fordoblet. Det var dog fortsat industrien, der var hovederhvervet frem til konjunkturomslaget i 1973. Plastik, elektronik og hårde hvidevarer hørte til fornyelser inden for industriproduktionen. Disse varer satte sig også spor i handelserhvervet, hvor

der opstod butikskæder inden for hårde hvidevarer og elektronik. Detailhandelen blev generelt præget af koncentrationstendenser. Inden for dagligvarehandelen blev de første selvbetjeningsbutikker etableret i 1950'erne. Supermarkeder udkonkurrerede de mange små ismejerier, ligesom de fleste små selvstændige købmænd bukkede under, også som følge af fremvæksten af discountbutikker fra 1980'erne og frem. Antallet af slagtere, fiskehandlere og osteforretninger er siden 1970'erne faldet markant, og i 1990'erne begyndte også antallet af bagerforretninger at falde. En tilsvarende udvikling sås i produktionen, hvor for eksempel de fleste mindre andelsmejerier efterhånden blev erstattet af stordrift. Fusioner og virksomhedsopkøb har i det hele taget karakteriseret erhvervsudviklingen i de seneste tre-fire årtier, således at virksomheder og forretninger i sig selv er blevet en handelsvare.

Erhvervsudviklingen siden 1950 har været præget af den betydelige udvikling inden for transportsektoren. Det gælder privatbilismen, den kollektive trafik og godstransport. Motorveje og broer blev ligesom bilforhandlere, autoværksteder og benzinstationer synlige vidnesbyrd om denne udvikling, men utallige andre brancher, som asfaltfabrikker, dækindustri, rejsebureauer, fragtcentraler og autohjælp, blev også påvirket.

Transportsektorens udvikling kom også til at præge import- og eksportmulighederne i hidtil uset grad og skabte grobund for eksempelvis eksport af dansk ost til fjerne markeder og import af eksotiske frugter. Sammen med liberaliseringen af samhandelen gav det bedre muligheder for opkøb eller etablering af filialfabrikker i udlandet, ligesom udenlandske investeringer i dansk erhvervsliv voksede ganske betydeligt fra slutningen af 1950'erne. Medvirkende hertil var, at valutarestriktionerne fra 1961 gradvist blev afviklet. Da de sidste restriktioner blev fjernet i 1988, og det frie kapitalmarked dermed var en realitet, trådte dansk erhvervsliv for alvor ind i globaliserings tidsalder.

Fra midten af 1970'erne vandt finans- og servicesektorerne frem. Inden for finanssektoren var der tale om koncentrationstendenser, og dertil kom brancheglidning, idet de tidligere klare skel mellem pengeinstitutter, realkreditinstitutter og forsikringsselskaber efterhånden blev blødt op. Ejendomsmæglervirksomhed blev for en stor dels vedkommende et forretningsområde i finanskoncerner. Andre brancher inden for servicesektoren (eksempelvis reklame- og markedsføring, revisions- og bogføringsvirksomhed samt rådgivende ingeniørvirksomhed) har siden 1973 været i konstant vækst.

I 1945 var arbejdsløsheden over 8 %, men de to efterfølgende år kom den under 5 %. Den steg dog hurtigt igen, og i 1950'erne lå den samlede arbejdsløshedsprocent i gennemsnit pr. år på godt 9,5 %. Det hjalp i det følgende tiår, hvor den faldt til næsten en tredjedel, nemlig knap 3,5 % i gennemsnit pr. år.

Ekspeditionslokalet hos Hobro Sparekasse i midten af 1960'erne. Foto i privateje.

Den absolut laveste procent i hele efterkrigstiden blev nået i 1965, hvor der stort set ikke herskede arbejdsløshed. Efterspørgslen på arbejdskraft i forning med velfærdsudviklingen var medvirkende til, at flere kvinder søgte ud på arbejdsmarkedet, og i midten af 1960'erne blev det også nødvendigt, at Danmark åbnede for indvandring af gæstarbejdere fra især Tyrkiet og Jugoslavien, hvilket dog atter blev stoppet i 1973. Fra 2,9 % i 1970 steg arbejdsløshedsprocenten frem til 1993, hvor den var på 12,4 %. Først derefter lykkedes det at knække kurven. Fra 1999 til 2005 lå arbejdsløsheden på 5-6 %, og er herefter faldet til omkring 3 %.

Siden 2. verdenskrig har arbejdsmarkedspolitikken resulteret i samarbejdsudvalg og medarbejderrepræsentation i bestyrelser. Arbejdstidens længde, ferieregler, pensionsalder, arbejdsmiljø og meget andet er også blevet justeret, hvorimod forslag om økonomisk demokrati og overskudsdeling ikke blev gennemført. Storkonflikter fandt sted i 1956, 1961, 1973, 1985 og 1998 – alle udløst af sammenbrud i overenskomstforhandlinger – og hertil føjer sig en lang række store strejker, blandt andet som følge af eksklusivaftaler, lønforhold og afskedigelser i forbindelse med indførelse af ny teknologi. Nogle brancher har desuden i perioder været hårdt ramt af konkurser, for eksempel byggebranchen i 1980'erne og rejsebranchen i 1990'erne. Perioden har tillige været præget af en række erhvervsskandaler foranlediget af regnskabsfusk,

overbelåning, selskabstømning og insiderviden. Dansk erhvervsliv blev i 2008 hårdt ramt af den globale økonomiske krise. En stribe banker bukkede under, aktieværdien i C20-indekset faldt med 45 %, mange virksomheder fik likviditetsproblemer, og antallet af konkurser i små og mellemstore virksomheder blev næsten fordoblet.

Selskabs- og regnskabslovgivningen

I 1950'erne og 1960'erne fulgte erhvervslovgivningen stort set i de spor, der var lagt i 1900-tallets første halvdel. Fra 1970'erne og frem til i dag har internationaliseringen præget lovgivningen meget stærkt, herunder tilpasning af danske love til direktiver fra EF/EU. De seneste årtier er der gennemført omfattende ændringer i den del af erhvervslovgivningen, som har betydning for erhvervsvirksomheders bogføring og regnskabsaflæggelse. Selskabs-, regnskabs- og skattelovgivningen er blevet kompliceret i kraft af utallige ændringer og et virvar af nye cirkulærer og vejledninger. Stadig flere emner er gjort til genstand for retlig regulering, der løbende er blevet mere omfattende. Samlet set er udviklingen foregået på to måder. Dels er der sket en knopskydning ved revision og udbygning af den eksisterende lovgivning, dels har der været tale om en indre udvikling og tilpasning.

Det startede i roligt tempo i 1949 med nedsættelse af en kommission, der skulle udarbejde et forslag til en ny bogføringslov. Selv om der forelå en betænkning allerede året efter, blev en ny bogføringslov først vedtaget 5. juni 1959.² På afgørende punkter var der tale om et brud med 1912-loven. Pligten til at lade forretningsbøger autorisere bortfaldt. Det hang sammen med den i praksis udbredte anvendelse af løbsblads- og kortsystemer, en praksis, der efter 1912-loven ikke var tilladt, men som nu blev lovlig. Et andet afgørende brud med 1912-loven var udeladelse af bestemmelsen om ordentligt førte bøgeres særlige beviskraft. Under kommissionsarbejdet var det blevet diskuteret, om landbrugsbedrifter skulle inddrages under loven. Et flertal gik ind for, at landbrug og skovbrug skulle pålægges bogføringspligt af hensyn til *disse erhvervs overordentlige betydning for samfundet*.³ Landbrug blev derefter pålagt bogføringspligt, men kun såfremt grundværdien var over 30.000 kr. Et hovedpunkt i loven var netop at fastslå, hvem der var bogføringspligtige. Disse blev opremset i en lang række punkter i § 1. Lovens øvrige paragraffer begrænsede sig til tre, idet bogføringspligtens omfang og indhold blev nærmere bestemt i en bekendtgørelse, der kunne ændres administrativt, når udviklingen af bogføringsteknikken gjorde det hensigtsmæssigt.⁴ Straffebestemmelserne, der i 1930 var overført til straffeloven, kom nu atter tilbage i bogføringsloven i kraft af en bestemmelse om bødestraf ved

forsætlige og groft uagtsomme overtrædelser. Strengere straffe kunne dog idømmes efter den øvrige lovgivning. Som helhed var bogføringsloven af 1959 ikke særlig omfattende, men dette blev til dels rettet op med særbestemmelser om bogføring, herunder strafferammer, der i stigende grad blev indsat i andre dele af erhvervslovgivningen, især på skatte-, afgifts- og tilskudsområderne.⁵

Regnskabspligtige efter Bogføringsloven af 1959

A. 1) Aktieselskaber, kommanditaktieselskaber og andre erhvervsdrivende selskaber med begrænset ansvar, 2) gensidige forsikringsselskaber, 3) kreditforeninger, kreditkasser og hypotekforeninger, 4) sparekasser samt de af lov nr. 156 af 2. maj 1934 omfattede spare- og udlånsvirksomheder, 5) brugsforeninger og andre andelsforeninger, herunder andelsproduktionsforeninger, andelsboligforeninger, andelskasser og lignende samt fællesforeninger af andelsforeninger, og 6) foreninger, stiftelser, korporationer og selvejende institutioner, der udøver erhvervsvirksomhed, herunder erhvervmæssig skolevirksomhed.

B. Personer, ansvarlige interessentskaber og kommanditselskaber, der driver erhvervsvirksomhed, hvis udøvelse er betinget af næringsbrev i henhold til næringsloven eller bevilling i henhold til beværterloven.

C. Personer, ansvarlige interessentskaber og kommanditselskaber, der erhvervmæssigt driver en eller flere af følgende virksomheder: 1) revision, regnskabs- og anden økonomisk konsultation, bogføring, 2) dispatchørvirksomhed, 3) mæglervirksomhed, 4) vejning, måling, 5) marketenderi- eller pensionatsvirksomhed, såfremt der regelmæssigt beskæftiges flere end tre fremmede medhjælpere, 6) læge-, tandlæge-, dyrlæge- eller tandteknikervirksomhed, kiropaktik, 7) drift af hospital, klinik, sanatorium eller lignende, 8) drift af hvilehjem og lignende, såfremt der regelmæssigt beskæftiges flere end tre fremmede medhjælpere, 9) apotekernæring, 10) skønhedspleje, fodpleje eller lignende, såfremt der regelmæssigt beskæftiges flere end to fremmede medhjælpere, 11) landinspektørvirksomhed, 12) udlejningsvirksomhed; for så vidt angår udlejning af fast ejendom eller dele heraf dog kun, såfremt udlejningen omfatter flere end 25 lejemål, 13) bolig og værelsesanvisning, 14) drift af private skoler, handelsskoler, tekniske skoler (herunder fagskoler), højskoler, landbrugsskoler, husholdningsskoler, musikkonservatorier, 15) rådgivende ingeniør- eller arkitektvirksomhed, 16) advokatvirksomhed, 17) pantelånevirksomhed eller handel med brugte genstande, 18) teater, varieté, cirkus, biograf eller dermed beslægtet virksomhed, 19) rednings- eller vagtvirksomhed, 20) bjærgning, bugsering, 21) entreprenørvirksomhed, 22) rengøringsvirksomhed, herunder vinduespolering, såfremt der regelmæssigt beskæftiges flere end to fremmede medhjælpere, 23) befordring med skib, dog ikke såfremt befordringen sker med ikke registreringspligtigt fartøj, der ejes af dettes fører, 24) anden befordring af personer eller gods, 25) befordring af meddelelser, 26) forlagsvirksomhed, herunder udgivelse af tidsskrifter og blade, 27) annonce- og reklamebureauvirksomhed, 28) rejse- og turistbureauvirksomhed, 29) fiskeri med anvendelse af registreringspligtigt fartøj, 30) fiskeopkøbsvirksomhed, hvis salget sker en gros, 31) udnyttelse af sten-, granit- og kalkbrud eller grusgrav, medmindre virksomheden drives alene som bierhverv i forbindelse med landbrugsvirksomhed, gartneri eller skovbrug, der ikke er undergivet bogføringspligt, jfr. nr. 35-37, 32) dambrug, såfremt der regelmæssigt beskæftiges flere end tre fremmede medhjælpere, 33) høseri, såfremt der regelmæssigt beskæftiges flere end tre fremmede medhjælpere, 34) pelsdyravl, såfremt der regelmæssigt beskæftiges flere end tre fremmede medhjælpere, 35) landbrugsejendomme, for hvilke grundbeløbet ved udmåling af grundværdistigningen i henhold til §§ 53-55 i lov om vurdering og beskatning til staten af faste ejendomme, jfr. lovebekendtgørelse nr. 237 af 9. juli 1958, udgør 30.000 kr. eller derover, 36) gartneriejendomme, frugtplantager og planteskoler, for hvilke enten grundbeløbet udgør 40.000 kr. eller derover, eller vurderingen til ejendomsværdi udgør 70.000 kr. eller derover, 37) alle selvstændigt vurderede skovejendomme samt skove, der er vurderet sammen med en af de under nr. 35 eller 36 nævnte ejendomme, når grundbeløbet, henholdsvis grundbeløbet eller vurderingen til ejendomsværdi, udgør de under nr. 35 og 36 nævnte beløb, idet bogføringspligten da omfatter den samlede ejendom.

Bogføringsloven blev atter ændret i 1966, hvor grundværdien for bogføringspligtige landbrugsbedrifter blev hævet til 175.000 kr. I 1970 blev handelsministeren endvidere bemyndiget til at udsætte bogføringspligten i indtil to år for landbrug, der i kraft af de almindelige ejendomsvurderinger kom ind under loven.⁶

For at sikre den nødvendige tilpasning til udviklingen, herunder især teknologi og internationalisering, blev der 23. december 1998 vedtaget en ny bogføringslov. Antallet af paragraffer i den endnu gældende lov steg fra fire til 20, men under folketingsdebatterne blev der talt om regelforenkling. Det skyldtes blandt andet, at loven nu kom til at gælde for alle erhvervsdrivende

Krav til bogføringen efter 1959-bekendtgørelsen

Uddrag af Bekendtgørelse af 18. juni 1959 om bogføringspligtens krav og indhold

§ 1. Bogføringen skal – under fornødent hensyn til virksomhedens omfang og beskaffenhed – foretages på en sådan måde, at der gennem bogføringen gives en klar og overskuelig redegørelse for virksomhedens forretninger og formueforhold, herunder oplysning om driftsindtægter og -udgifter, den i virksomheden anbragte kapital (såvel egenkapital som fremmed kapital), udbetalinger til indehaverne samt disses udtagelse af varer eller lignende fra virksomheden.

Uanset virksomhedens størrelse skal den løbende bogføring i det mindste omfatte et kasseregnskab for ind- og udbetalinger (...)

§ 3. Regnskabsperioden skal omfatte tolv måneder. En virksomheds første regnskabsperiode kan dog omfatte et kortere eller længere tidsrum, dog højst fjorten måneder – for aktieselskaber indtil atten måneder. Ved omlægning af regnskabsperioden kan en enkelt periode ligeledes omfatte et kortere eller længere tidsrum (...)

§ 4. (...) For hver regnskabsperiode skal der udarbejdes et regnskab (årsregnskab) indeholdende en opgørelse over indtægter og udgifter i perioden samt en opgørelse over aktiver og passiver (status) ved periodens udgang.

(...) For varebeholdninger og andre poster, der ikke specificeres i status, skal der foreligge særskilte specifikationer med oplysning om værdiansættelsen. For poster, der i status opføres til en anden værdi end anskaffelsesværdien med fradrag af de i bøgerne oplyste afskrivninger, må det i specifikationerne fremgå, hvilke vurderingsregler der er anvendt ved opgørelsen. (...)

(...) Der skal i årsregnskabet redegøres for, hvorledes egenkapitalen har ændret sig ifølge opgørelse over indtægter og udgifter, udbetaling af overskud, udtagelse af penge eller varer til indehavere eller som følge af ændringer i aktiver og passiver, som ikke fremgår af opgørelsen over indtægter og udgifter. (...)

§ 5. Status ved bogføringspligtens indtræden samt årsregnskabet skal være opgjort og optaget i en statusbog senest 6 måneder efter henholdsvis bogføringspligtens indtræden og regnskabsperiodens udløb. (...)

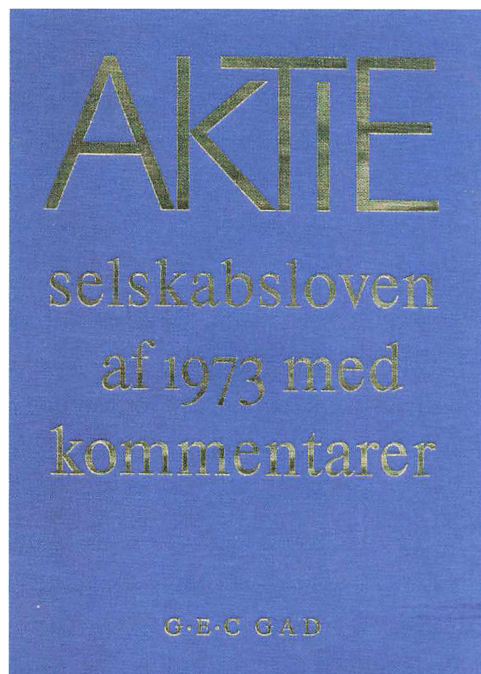
§ 6. Bogføringen skal foretages med blæk, maskine eller anden holdbar skrift. Hvor indførsler ifølge gængse bogføringsregler skal ske i rækkefølge, må tomme mellemrum ikke findes. I det bogførte må raderinger ikke foretages. Fejlpостeringer skal enten rettes ved modposteringer eller ved udstregning, men må ikke gøres ulæselige.

Blade af indbundne bøger må ikke fjernes.

Sker bogføringen helt eller delvis på løblade, kort eller lignende (...), skal der ved en hensigtsmæssig tilrettelæggelse af forretningsgangen tilstræbes sikring mod misbrug af løblade.

§ 7. Alle regnskabsbøger skal opbevares i 5 år regnet fra udgangen af det regnskabsår, i hvilket den sidste notering er foretaget. (...)

Regnskabs- og selskabslovgivningen blev efterhånden ret kompliceret. Det har medført en stor mængde af kommenterede udgaver af de forskellige love, hvor juridiske forfattere har fortolket de enkelte paragraffer. Advokater, revisorer og andre virksomhedsrådgivere var naturligvis målgruppen for disse værker, men de kan også være et nyttigt hjælpemiddel for historikere. Her forsiden af den kommenterede udgave af aktieselskabsloven fra 1973.

virksomheder uanset størrelse og ejer- eller hæftelsesforhold, ligesom det blev præciseret, at erhvervsaktiviteter i Danmark, der udøves af virksomheder, som er hjemmehørende i udlandet, også er omfattet. Enhver usikkerhed med hensyn til, hvilke typer regnskabsmateriale, der var omfattet, blev tillige udryddet, idet loven nøje definerede materialet, der også kom til at omfatte de såkaldte transaktionsspor og kontrolspor, som har til formål at dokumentere sammenhængen og rigtigheden af regnskabet. Ved transaktionssporet forstås de oplysninger, der dokumenterer sammenhængen mellem de enkelte registreringer og det samlede regnskab. Sigtet er altså dokumentation for, at registreringer af enkeltposter er indeholdt i regnskabet. Ved kontrolsporet forstås de oplysninger, som dokumenterer registreringernes rigtighed, herunder blandt andet transaktionsdato, beløb, bilagsnummer og kontering.⁷

Som noget nyt blev revisionsprotokoller anset for at være regnskabsmateriale, hvilket gav anledning til en del diskussion i Folketinget. Lovens vigtigste nybrud gjaldt materialetyper, valuta, opbevaring ved aktiviteter i udlandet og ved ophør, konkurs m.v. Det blev således tilladt at opbevare regnskabsoplysninger på elektronisk medie, mikrofilm, papir eller andet medie, dog skulle disse altid kunne udskrives, hvorfor en beskrivelse af datasystemer blev lovpligtig. Internationalisering blev tilgodeset ved, at det blev tilladt at opbevare regnskabsmateriale i udlandet, dog skulle det altid kunne fremskaffes. Hvis en virksomhed blev indstillet, skulle den senest fungerende ledelse sør-

ge for, at regnskabsmaterialet fortsat blev opbevaret i overensstemmelse med loven. De gamle bestemmelser om fem års opbevaringspligt blev opretholdt, dog kunne detailhandelen kassere kassestrimler m.v. et år efter underskrivelse af årsregnskabet. Det blev endelig tilladt at foretage registreringerne i danske kroner, i euro eller i relevant fremmed valuta. Straffebestemmelserne fastholdtes til bøder, med mindre lovgivningen nævner andet.

Inden for erhvervslovgivningen i øvrigt må nævnes selve registreringsloven. Den gamle Lov af 1. marts 1889 om Handelsregistre, Firma og Prokura, kaldet fimaloven, blev ophævet og erstattet af Lov af 18. februar 1994 om erhvervsdrivende, benævnt erhvervsvirksomhedsloven. Der er overvejende tale om en registreringslov vedrørende de typer af erhvervsvirksomheder, der ikke er aktie- eller anpartsselskaber. I forhold til regnskabsaflæggelsen har loven især betydning ved at omtale de forskellige selskabstyper, hvorunder også selskaber med begrænset ansvar (S.m.b.a.) kom med som en vigtig ny-skabelse.

I forhold til selskabslovgivningen skete det vigtigste nybrud i 1973. Aktieselskabsloven af 1930 blev i 1973 afløst af en ny lov, der trådte i kraft 1. januar 1974. Arbejdet med den nye lov havde været længe undervejs. En kommission afgav betænkning i 1964, men det blev en fællesnordisk kommission, der med sin betænkning i 1969 kom til at præge loven. Samtidig blev vedtaget en lov for en helt ny type selskaber: anpartsselskaber (ApS). Forbillederne var de tyske og franske selskabsformer Gesellschaft mit beschränkter Haftung (GmbH) og société à responsabilité limitée. Reglerne for aktieselskaber og anpartsselskaber er i vid udstrækning identiske, men for anpartsselskabers vedkommende dog mere enkle. Der kan være en bestyrelse, men det er ikke lovpligtigt, og oprettelse kan foregå alene ved underskrivelse af et stiftelsesdokument. Den begrænsede hæftelse, der knytter sig til anpartsselskaber, indtræder dog først efter registrering i Erhvervs- og Selskabsstyrelsen. I mellemtiden hæfter stifteren eller stifterne fuldt ud, hvilket ofte er søgt undgået ved brug af et færdigregistreret selskab – et såkaldt skuffeselskab. ApS-formen, der især er blevet anvendt af mindre virksomheder, blev hurtigt populær, og allerede i 1978 var der flere anpartsselskaber end aktieselskaber. Fremgangen skete dog ikke på bekostning af aktieselskaber, men ved omdannelse af enkeltmandsejede virksomheder til anpartsselskaber. Det var og er dog de enkeltmandsejede virksomheder, som fortsat dominerer det samlede billede af ejerformerne i dansk erhvervsliv rent kvantitativt, men vurderet efter omsætning tegner aktieselskaberne sig for cirka halvdelen.⁸ Med aktieselskabsloven af 1973 ophævedes den gamle bestemmelse om, at selskaber med højst 10 aktionærer noteret med navn ikke behøvede at offentliggøre deres regnskaber.⁹

EFs selskabsretsdirektiver fik stor betydning for danske erhvervsregnskaber. For at gennemføre EFs 4. selskabsretsdirektiv, der fremkom i 1978, blev årsregnskabsloven vedtaget i 1981. Med loven blev regnskabsreguleringen udvidet ganske betragteligt (se senere). EFs 7. selskabsretsdirektiv om koncernregnskaber, der blev vedtaget i 1990, medførte, at kapitel 8 i årsregnskabsloven blev nyformuleret. Samtidig skete der flere ændringer i aktieselskabsloven, og koncerndefinitionen kom nu til at matche definitionen i årsregnskabsloven (om koncernregnskaber, se senere).

I løbet af 1970'erne kom de erhvervsdrivende fonde i offentlighedens søgelys. Efter et kommissionsarbejde blev der i 1984 gennemført en fondsløvgivning. Med Lov af 6. juni 1984 om erhvervsdrivende fonde blev der etableret regler for sådanne fonde, der stort set lignede bestemmelserne for aktieselskaber. Det gjaldt eksempelvis for navngivning, kapitalindsud, aflæggelse af årsregnskab og revision.

Skatte- og afgiftslovgivning kom også til at præge bogføringen i højere grad end tidligere. I 1957 blev afskrivningsreglerne forenklet. Afskrivninger på de enkelte aktiver blev erstattet af en afskrivningsprocentsats, der skulle være ens for de samlede driftsmidler.¹⁰ Den progressive selskabsbeskatning, der var indført i 1903, blev i 1960 erstattet af en proportionalsskat på 44 % af et selskabs skattepligtige indkomst. Denne sats er mange gange blevet reguleret, blandt andet med henvisning til konkurrenceevnen i forhold til andre lande.¹¹ Indførelsen af omsen (forkortelse for omsætningsafgift) i 1962 som en afgift i engrosleddet, stillede nye krav til grossistvirksomheders bogføring. I 1967 blev omsen erstattet af momsen (forkortelse for meromsætningsafgift) som en generel vareafgift i alle de led, som en vare passerer. Den påvirkede derfor alle virksomheder. Indførelsen af momsen gav anledning til et nyt internt regnskab – momsregnskabet. Mindre virksomheder førte typisk dette i særlige hæfter med konti for udgående moms (moms af salg) og for indgående moms (moms af køb og omkostninger). Momsen betød dog også ændringer i den generelle bogføningsprocedure. Momsen for visse omkostninger kunne ikke refunderes, og derfor måtte der i bogføringen laves to grupper konti, nemlig henholdsvis med og uden moms. Momsen er tillige et godt eksempel på, at straffebestemmelser er medtaget i tilknytning til den pågældende lovgivning. Efter momsloven straffes momssvig med bøde, hæfte eller fængsel i op til to år. Som eksempler på momssvig kan nævnes manglende registrering af en momspligtig erhvervsvirksomhed, ukorrekt angivelse af ind- og udgående moms og angivelse af mindre omsætning end den reelle. Et andet eksempel på en lov, der påvirkede bogføringen, er kildeskattens indførelse i 1970, som betød, at arbejdsgiverne skulle opkræve de ansattes skattebetalinger.

Årsregnskabsloven af 10. juni 1981, der trådte i kraft 1. februar 1982, var som nævnt en konsekvens af det 4. selskabsretlige direktiv. Dette nødvendiggjorde ændringer i de 13 paragraffer om årsregnskaber, der fandtes i aktieselskabsloven. De nye regler var så omfattende, at aktieselskabsloven ville blive uoverskuelig, hvis de indsattes der. Derfor blev bestemmelserne om årsregnskaber pillet ud af aktieselskabsloven og indsat i den nye lov, der omfattede 68 paragraffer. Loven er gentagne gange blevet ændret og suppleret.

Den største ændring skete med den nye årsregnskabslov, Lov af 7. juni 2001 om erhvervsdrivende virksomheders aflæggelse af årsregnskab m.v., som trådte i kraft 1. januar 2002.¹² Bortset fra finansielle virksomheder og kommunale og statslige virksomheder, der fortsat er undergivet særlovgivning, kom loven til at gælde alle erhvervsdrivende virksomheder i stedet for tidligere tiders diskussioner om, hvilke typer af virksomheder som var regnskabspligtige. Prisen var, at loven måtte bygges op over en byggeklodsmode, der matchede det brede sigte. Virksomhederne blev inddelt i fire regnskabsklasser, som benævntes A, B, C og D. Kravene til regnskabsaflæggelsen i en årsrapport blev gjort afhængig af især virksomhedens størrelse, således at kravene i klasse A er de mest begrænsede og i klasse D de mest omfattende (grænserne er og bliver justeret). Regnskabsklasserne i den oprindelige lov var:

- A. Små virksomheder som i to på hinanden følgende regnskabsår på balancetidspunktet ikke overskrider to af følgende størrelser: a) En balancesum på 4 millioner kroner, b) en nettoomsætning på 10 millioner kroner og c) et gennemsnitligt antal heltidsbeskæftigede i løbet af regnskabsåret på 10.
- B. Små virksomheder, der ikke er omfattet af regnskabsklasse A, og som i to på hinanden følgende regnskabsår på balancetidspunktet ikke overskrider to af følgende størrelser: a) En balancesum på 20 millioner kroner, b) en nettoomsætning på 40 millioner kroner og c) et gennemsnitligt antal heltidsbeskæftigede i løbet af regnskabsåret på 50.
- C. Mellemstore og store virksomheder. Som mellemstore regnes virksomheder som i to på hinanden følgende regnskabsår på balancetidspunktet ikke overskrider to af følgende størrelser: a) En balancesum på 75 millioner kroner, b) en nettoomsætning på 150 millioner kroner og c) et gennemsnitligt antal heltidsbeskæftigede i løbet af regnskabsåret på 250. Som store virksomheder regnes virksomheder, der ikke er små eller mellemstore virksomheder.
- D. Børsnoterede virksomheder og statslige aktieselskaber uanset størrelse.

Det gamle problem med, hvem der var regnskabspligtige, blev derved stort set løst. Men årsregnskabsloven af 2001 bød på mange flere nyskabelser i de i alt 170 paragraffer.

Først og fremmest indførtes begrebet årsrapport som et samlebegreb for årsregnskab, ledelsesberetning, ledespåtegning, eventuelt koncernregnskab samt frivillige supplerende beretninger om eksempelvis miljø, sociale og etiske forhold samt viden. Desuden blev der som noget nyt indarbejdet en begrebsramme, der præciserede årsregnskabets formål, de grundlæggende begreber og sammenhænge mellem disse. Denne var baseret på den samme begrebsramme, som anvendtes af International Accounting Standards Board (se kapitel 1), og derved blev regnskabsaflæggelsen i Danmark bragt i langt nøjere overensstemmelse med internationale standarder. Begrebsrammen skulle også sikre en ensartet fortolkning af begrebet 'et retvisende billede', der som en generalklausul var møntet på alle elementer i årsrapporten, herunder også de frivillige beretninger om miljø, etiske forhold m.v.

Tabel 1. Oversigt over de væsentligste ændringer i regnskabsterminologien.

Tidligere begreber	Nye begreber
Årsregnskab	Årsrapport
Årsberetning	Ledelsesberetning
Nytteværdi	Genindvindingsværdi
Handelsværdi	Dagsværdi
Optagelse/medtagelse	Indregning
Værdiansættelse	Måling
Regnskabsposter	Regnskabslementer

Som noget helt nyt i dansk regnskabslovgivning blev målgruppen slået fast. Det hedder i § 12, stk.2:

Årsrapporten skal udarbejdes således, at den støtter regnskabsbrugerne i deres økonomiske beslutninger. De omhandlede regnskabsbrugere er personer, virksomheder, organisationer og offentlige myndigheder m.v., hvis økonomiske beslutninger normalt må forventes at blive påvirket af en årsrapport, herunder nuværende og mulige virksomhedsdeltagere, kreditorer, medarbejdere, kunder, alliancepartnere, lokalsamfundet samt tilskudsgivende og fiskale myndigheder.

De internationale regnskabsstandarder, som IASC påbegyndte i 1973 (se kapitel 1), påtog Foreningen af Statsautoriserede Revisorer (FSR) sig hurtigt at oversætte og kommentere. I forlængelse heraf indledte FSR i 1988 udgivelsen

af en række danske regnskabsvejledninger. Frem til 2007 blev det til 23 vejledninger om forskellige emner som årsrapporten, ekstraordinære poster, begivenheder efter balancedagen, entreprisekontrakter, varebeholdninger, valutaomregning, materielle anlægsaktiver, pengestrømsopgørelsen, indkomstskatter, finansielle instrumenter, hensatte forpligtelser, virksomheds-sammenslutninger, egne kapitalandele, leasing og indtægter.

Koncernregnskaber

Virksomheder, der indbyrdes er forbundne med hinanden i kraft af ejerskab og kontrol, er ikke nogen nyskabelse i denne periode, men først i 1973 blev der lovgivet på området.¹³ Det skete i aktieselskabsloven, hvor der også blev stillet krav om koncernregnskaber. Som en koncern betegnes to eller flere selskaber, hvoraf det ene, moderselskabet, har bestemmende indflydelse på det andet selskab eller de andre selskaber, datterselskaberne. Sidstnævnte betegnes indbyrdes som søsterselskaber. De afgørende kriterier for, hvornår flere virksomheder udgør en koncern, er, at de er juridisk selvstændige virksomheder, og at de udgør en økonomisk enhed og er undergivet fælles kontrol. Hvis en virksomhed opkøber en anden virksomhed og opretholder denne som et selvstændigt selskab, bliver der således tale om en koncern. Ved en fusion mellem to eller flere virksomheder skabes derimod ikke en koncern, idet der efterfølgende kun er tale om én juridisk enhed. Koncernstrukturer kan være meget komplicerede. Moderselskabet kan direkte eller indirekte kontrollere virksomheder af vidt forskellige typer, ligesom moderselskabet eventuelt kan være et holdingselskab. Denne betegnelse anvendes, når moderselskabet ikke udøver anden væsentlig aktivitet end kapitalbesiddelse i andre selskaber.

Koncerndannelser er i efterkrigstiden vokset i antal og økonomisk betydning. Derved har offentligheden fået stigende interesse for dem, og i dette lys skal lovgivningen i 1973 ses. Lovgivningens formål er at belyse de økonomiske bånd – ejerskabsforhold, kreditforhold m.v. – mellem moderselskabet og datterselskaberne samt indbyrdes mellem de sidstnævnte. Lovgivningen på området er løbende blevet revideret, blandt andet efter EFs 7. selskabsretslige direktiv. Et moderselskabs ledelse og ejere (aktionærer) har også tidligere haft behov for et overblik over koncernens samlede økonomi, og derfor ses også koncernregnskaber før 1973. Til forskel fra almindelige virksomhedsregnskaber viser koncernregnskaber en helhed, hvorved det er klart, at detaljer om de enkelte datterselskabers indtjening og økonomiske stilling forsvinder. For disse foreligger der naturligvis selvstændige regnskaber, men da virksomhederne i en koncern kan være sammenfiltrede med hinanden i øko-

nomisk henseende, kan datterselskabernes regnskaber være mindre interessante. Moderselskabets regnskab kan også være uinteressant, såfremt aktiviteterne i datterselskaberne er omfattende.¹⁴ Det er disse forhold som koncernregnskabet forsøger at rette op på.

Et koncernregnskab skal omfatte regnskaberne for samtlige virksomheder i koncernen. Det er i årsregnskabsloven et generelt krav, at alle koncernvirksomhedernes regnskaber skal indgå i koncernregnskabet ved fuld konsolidering (§ 114). Det hedder videre, at *koncernregnskabet skal vise de konsoliderede virksomheders aktiver og passiver, deres finansielle stilling samt deres resultat, som om de tilsammen var en enkelt virksomhed* (§ 115). Begrebet konsolidering defineres som et sammendrag af alle koncernselskabernes regnskaber til ét regnskab, der giver et samlet økonomisk billede af koncernen som en økonomisk enhed.¹⁵

Koncernregnskabet skal således bestå af balance, resultatopgørelse og eventuelle noter, og skal sammen med moderselskabets regnskab og årsberetning udgøre en helhed. Udarbejdelsen af et koncernregnskab fordrer, at der er en vis ensartethed i opbygningen af koncernvirksomhedernes regnskaber. De mest centrale krav er samme regnskabsår, ensartet regnskabspraksis, navnlig værdiansættelsesmetoder samt ensartede kontoplaner og konteringspraksis. Alligevel giver udarbejdelsen af koncernregnskaber anledning til en række praktiske problemer, som ikke har direkte paralleller til de enkelte virksomheders regnskaber. Ofte vil der være et debitor- eller kreditorforhold mellem virksomhederne i en koncern, og når det samlede billede af koncernen som en økonomisk enhed skal laves, må interne tilgodehavender og gæld elimineres. I denne sammenhæng optræder også betegnelsen koncerndlån, hvormed menes lån, kaution eller anden sikkerhedsstillelse, som ydes inden for koncernen.

Det interne salg mellem koncernens virksomheder har fået stor opmærksomhed. Varelagre, afregningspriser m.v. kan inden for koncernen misbruges til at flytte over- eller underskud fra den ene virksomhed til den anden og derved til at opnå fiktive resultater, for eksempel med henblik på skattebesparelser.¹⁶ Den omfattende koncernlovgivning er derfor ret restriktiv på dette område og kræver ensartet værdiansættelse af varebeholdninger, uanset hvor de befinder sig i koncernen, og i øvrigt eliminering af interne avancer i koncernregnskabet. Et andet særegent forhold er de såkaldte minoritetsinteresser. Et moderselskab ejer måske kun en del af et datterselskab, mens resten ejes af andre udenforstående. Ved opstilling af koncernregnskabet kan det være fristende, at man blot medtager moderselskabets procentuelle andel i aktiver, passiver, indtægter, omkostninger m.v. Derved vil målsætningen for koncernregnskabet – at se på summen af alle virksomhederne i koncernen som en

økonomisk enhed – ikke blive indfriet. Derfor medtages datterselskabernes centrale regnskabstal fuldt ud, men således at minoritetsinteresserne udskilles som en særskilt post. Særlige regler knytter sig også til koncerner med datterselskaber i udlandet, hvor der skal tages højde for forskelle mellem de danske regnskabsregler og reglerne i det pågældende land. Endelig skal nævnes, at der findes detaljerede regelsæt vedrørende værdiansættelsen af opkøbte virksomheder samt i selskabsskattelovgivningen komplicerede regelsæt om mulighederne for sambeskatning af virksomhederne.

De her nævnte forskelle mellem ordinære virksomhedsregnskaber og koncernregnskaber er nogle af de centrale forhold, der blandt andet har givet anledning til en særdeles omfattende litteratur om koncernregnskaber.

Regnskabet og offentligheden

Lovgivningen er med tiden kommet til at stille ret indgående krav til virksomhedernes regnskabsaflæggelse. Offentlighedens interesse i regnskabsreglerne er blandt andet blevet skærpet af de mange konkurser og skandaler i erhvervslivet.¹⁷ Siden 1980'erne er erhvervsstof blevet en fast del af dækningen i stort set samtlige dagblade, ligesom det efter udenlandsk forbillede fra midten af 1990'erne blev en fast del i tv-nyhederne. Særligt offentliggørelse af virksomhedernes årsregnskaber er blevet godt nyhedsstof. Analytikere leverer en stor del af dette erhvervsstof, hvortil kommer, at virksomhederne selv bidrager ved ofte at udsende pressemeddelelser om stort og småt, der menes at være af interesse for offentligheden, herunder især investorer. Det kan være informationer om modtagelse af store ordrer, innovationer samt opkøb og fusioner. Markedet reagerer lynhurtigt på de mange informationer, der således løbende påvirker kursdannelsen. Der er altså mange andre faktorer end årsregnskabet, som påvirker en virksomheds værdi. Investorerne anvender et bredt sæt af informationer til at danne sig forventninger til den fremtidige indtjening i virksomhederne. De direkte meldinger fra virksomhederne ved hjælp af pressemeddelelser er blevet en betydeligt hurtigere kommunikationsform, hvor der modsat årsregnskabet ikke er lovgivningsmæssige formkrav, idet der dog stilles visse krav til børsnoterede selskaber. Årsregnskabet, der i sin natur er baseret på historiske data om virksomhedens indtjening i den forløbne periode, bliver således ikke længere anvendt som eneste informationskilde til bedømmelse af en virksomhed. I løbet af de seneste årtier er det dermed også blevet klart, at erhvervsregnskaber ikke kan forstås uden sammenhæng med de øvrige informationer, der er til rådighed for investorer og øvrige interessenter. Ligesom investorerne i stigende grad er begyndt at anvende andre informatio-

ner end regnskabets historiske fakta, er det tilsvarende blevet nødvendigt i historiske studier ikke alene at fokusere på regnskabstal, men også at inddrage de øvrige informationer, der er udgået fra en virksomhed, eksempelvis i form af pressemeddelelser.¹⁸

Den øgede bevågenhed i offentligheden resulterede også i stiftelsen af Årets Regnskabspris, som uden tvivl har haft en vis pædagogisk betydning. Prisen blev uddelt første gang i 1968 af tidsskriftet Profil, og fra 1970 af tidsskriftet Revision og Regnskabsvæsen og Greens Danske Fonds og Aktier. Børsens Regnskabspris, som den i mange år blev betegnet, blev efter årsregnskabsloven 2001 til Børsens Årsrapportpris. I 2008 er der tale om en række rapporteringspriser, herunder også diplomer.¹⁹

Uddannelsesforhold

De store årgange, i forening med behovet for flere funktionærer samt øget mekanisering af kontorarbejdet med stadig hurtigere og mere komplicerede maskiner, pressede i 1950'erne handelsskolerne. I 1961 blev handelsskoleområdet flyttet fra Handelsministeriet til Undervisningsministeriet, og i maj 1962 nedsatte undervisningsminister K. Helveg Petersen en kommission, der skulle tage hele handels- og kontoruddannelsen op til en samlet vurdering. Resultatet blev ophævelse af handelsskoleloven fra 1920. Først blev handelsskolerne i økonomisk henseende bragt sammen med tekniske skoler m.v. (lov af 4. juni 1964), og derpå udstedtes en ny lov om undervisningen på de godkendte handelsskoler (lov af 26. maj 1965). Sidstnævnte lov var en rammelov, der ikke fastsatte nærmere bestemmelser for undervisningen, men overlod detaljerne til undervisningsministeren, blandt andet efter indstilling fra et nyoprettet Uddannelsesråd for Handels- og Kontorfagene. I kommissionsarbejdet var man dog ikke vejet uden om de praktiske forhold, for eksempel blev lærlingskolen foreslået opdelt i en butiksskole og en kontorskole. Om kravene til bogføringen inden for de to retninger mente kommissionen, at det i butiksskolen var nok at indøve bogføringens grundprincipper *så eleverne kan udføre enkle bogføringsarbejder og få forståelse af regnskabets betydning for en virksomheds trivsel*. I kontorskolen skulle undervisningen i bogføring derimod tilstræbe *gennem indøvelse af det dobbelte bogholderis grundprincipper efter gennemskrivningssystemet at give eleverne elementær forståelse af regnskabets betydning*.²⁰

Fra 1964 blev dagsundervisning gjort obligatorisk. Det betød, at mange af de mindre foreningsdrevne handelsskoler, der hidtil havde udbudt aftenundervisning, enten helt blev nedlagt eller sammensluttet med skoler i nabobyer. Antallet af handelsskoler blev derved reduceret fra omkring 175 til 60 skoler

ved udgangen af 1960'erne. Samtidig blev skolerne omdannet til selvejende institutioner.

Handelseksamen blev efter 1965-loven delt i fire linier: almen linje (hxa), butikslinje (hxb), regnskabslinje (hxr) og sproglinje (hxs). Da den erhvervsfaglige grunduddannelse, efg, der skulle afløse mesterlæren, blev startet i 1972, blev handel og kontor et af de otte hovederhvervsområder. I 1991 blev efg-uddannelsen og mesterlæren erstattet af erhvervsuddannelserne, EUD, der også omfatter praktikophold.

I dag (2008) kan unge vælge handelsskolernes grunduddannelse (hg) og handelsgymnasiet (hhx). I grunduddannelsen indgår regnskab i det obligatoriske fag erhvervsøkonomi, der ikke vægtes højt, men dog indeholder fire

Regnskabsfagets selvstændighed tur/retur

– eksempel på institutudvikling fra Handelshøjskolen i Århus

Regnskabsfaget ved handelshøjskolerne er i tidens løb blevet opsplittet og sammensmeltet med andre fag. Nedenfor ses udviklingen ved Handelshøjskolen i Århus siden oprettelsen af Regnskabsinstituttet i 1961 som et selvstændigt institut.

- 1961 **Erhvervsøkonomisk Institut og Regnskabsinstituttet** blev oprettet.
- 1962 Regnskabsinstituttet blev omdøbt til **Institut for Regnskabsvæsen og Revision.**
- 1968 Institut for Regnskabsvæsen og Revision opdeltes i **Institut for Regnskabsvæsen og Institut for Revision.**
- 1969 **Institut for Finansiering og Kreditvæsen** oprettedes.
- 1992 Institut for Regnskabsvæsen og Institut for Revision blev igen lagt sammen til **Institut for Regnskabsvæsen og Revision.**
- 1996 Erhvervsøkonomisk Institut blev omdøbt til **Institut for Driftsøkonomi og Logistik.**
- 1996 Institut for Finansiering og Kreditvæsen blev omdøbt til **Institut for Finansiering.**
- 1996 Institut for Regnskabsvæsen og Revision blev omdøbt til **Institut for Regnskab.**
- 2004 Institut for Driftsøkonomi og Logistik, Institut for Finansiering og Institut for Regnskab lægges sammen til **Institut for Regnskab, Finansiering og Logistik.**
- 2005 Informatik-området blev lagt ind under Institut for Regnskab, Finansiering og Logistik.
- 2006 Institut for Regnskab, Finansiering og Logistik blev omdøbt til **Erhvervsøkonomisk Institut.**

Kilde: www.asb.dk

elementer: virksomhedens økonomifunktion, grundlæggende registrering og afstemning, budgettering samt regnskabsanalyse. Andre fag som sprog og IT samt emner som konkurrenceforhold, markedsføring, forbrugerlovgivning har vundet frem, men der er mulighed for gennem valgfag og områdefag, som i emner og antal svinger fra skole til skole, at dygtiggøre sig yderligere i regnskab. Det kræver dog et aktivt tilvalg. I handelsgymnasiet, der stiler mod videreuddannelse på handelshøjskoler eller universiteter, er der lidt mere bogføring. Der kan vælges mellem økonomisk orienterede, markedsorienterede, internationalt orienterede og matematik- og IT-studieretninger. Antallet af linjer kan variere fra skole til skole. Fælles er dog faget virksomhedsøkonomi, som også omfatter det interne og eksterne regnskab. Det skal tilføjes, at mange handelsskoler som voksenundervisning udbyder forskellige kurser, for eksempel i regnskab med anvendelse af IT-systemer (økonomistyringsprogrammer). Undervisning i regnskabsvæsen vil i øvrigt kunne findes som aftenskolekurser.

Ved handelshøjskolerne, der i 1972 blev bragt ind under universitetsloven, indgår regnskabsvæsen nu i kandidatuddannelsen (cand.merc.). Ved Copenhagen Business School, som Handelshøjskolen i København i dag hedder, er der således under cand.merc.-studiet en linje i finansiering og regnskab. Studiet er koncentreret om virksomhedernes økonomiske beslutninger og rapportering til interne og eksterne interessegrupper, og omfatter undervisning i finansiel teori, ekstern regnskabsanalyse, økonomistyring, værdipapirer og kapitalmarkeder. Efter kandidatuddannelsen er det muligt at tage en ph.d.-grad. Mængden og arten af specialer og ph.d.-afhandlinger om regnskabsemner vidner om mange, meget højt specialiserede og komplekse studier. Ved handelshøjskolerne tilbydes i dag (2008) tillige studier i almen erhvervsøkonomi, som kan afsluttes med afgangseksamen eller diplomprøve. Det sker fortsat under de gamle forkortelser HA (handelsvidenskabelig afgangseksamen) og HD (handelsvidenskabelig diplomprøve), sidstnævnte som videreuddannelse, eventuelt som fjernundervisning. Både HA- og HD-studierne inkluderer undervisning i virksomheders interne og eksterne regnskabsvæsen. På universiteternes økonomiske institutter er der forskellige udbud i bogholderi og regnskabsvæsen. Siden 1989 har det været muligt at blive cand. oecon. fra Københavns Universitet.

En væsentlig udvikling inden for uddannelsesområdet er de store kvalitetsmæssige forbedringer, der er sket gennem de seneste halvtreds år. Hvor undervisningen tidligere var stærkt præget af den enkelte lærers egne holdninger til stoffet, har forskellige forhold som teoriudviklingen, fagets øgede omfang og specialisering, internationaliseringen m.v. betydet et omfattende kvalitetsløft, der blandt andet ses i en meget bedre forståelse for økonomiske

sammenhænge. I dag anvendes der for eksempel primært internationale lærebøger i undervisningen, som ofte foregår på engelsk, ligesom specialer og ph.d.-afhandlinger typisk er skrevet på engelsk. Dette kvalitetsløft har igen betydet, at det i dag er højt kvalificerede medarbejdere, der udklækkes fra handelshøjskolerne, og som let finder ansættelse i både virksomheder, organisationer og i det offentlige. Blandt regnskabsuddannede er det ikke længere blot bogholdere, der uddannes, men folk, der ansættes i stillinger med angelsaksiske betegnelser som financial controller, head of accounting, portfolio manager, cost controller, sourcing analyst og key account manager.

Teoretisk udvikling siden 1950

Ved indgangen til 1980'erne sammenfattede regnskabseksperter Jens O. Eilling, lektor (og senere professor) ved Handelshøjskolen i København, den regnskabsteoretiske udvikling siden 1945 på denne måde:²¹

Siden 2. Verdenskrig har den normative teori gennemgået en grundig ansigtsløftning på både målsætnings- og modelniveau. Utallige forskere har produceret et stort antal bøger og artikler med teoretiske bidrag. Trods denne flid på den teoretiske front er det bemærkelsesværdigt, hvor lidt regnskabspraksis egentlig har ændret sig over samme tidsrum. Åbenbart har kun en begrænset del af den teoretiske produktion fundet vej til virksomhedernes regnskabsaflæggelse.

En af de markante teoretiske landvindinger inden for det interne regnskab blev gjort ved Aarhus Universitet. I begyndelsen af 1950'erne udviklede professor Vagn Madsen det såkaldte variabilitetsregnskab, hvis hovedopgave er en registrering af omkostninger i forhold til de faktorer, hvormed omkostningerne varierer. Hovedprincippet er, at enhver omkostning skal registreres i forhold til art, sted og formål. Ved arten forstås typen af ressource, for eksempel kategorier af materiale, løn eller tjenesteydelser, ved stedet forstås afdelingen, hvor forbruget fandt sted, og med formålet forstås enten det produkt eller den forretningsmæssige aktivitet, som eksempelvis administration, forskning, distribution og reklame, som omkostningen vedrører. I praksis sker det ved, at omkostningerne systematiseres og samles i større grupper, der er karakteriseret ved en fælles faktor, hvormed omkostningerne varierer tilnærmelsesvis proportionalt. Denne faktor kaldes variabilitetsfaktorer. Sigtet er altså et internt omkostningsregnskab, der kan benyttes til løsning af en række regnskabsopgaver som for eksempel produktionskalkulation, udregning af dækningsbidrag og budgetopstilling.²² Vagn Madsens variabilitets-

regnskab, der blandt andet er beskrevet i hans meget benyttede lærebog Regnskabsvæsenets opgaver og problemer i ny belysning (1959 og senere udgaver), blev i mange år betragtet som interessant teori. Med datidens manuelle bogføringsmetoder ville udførelsen i praksis dog give et ganske omfattende merarbejde i virksomhedernes bogholderi. Efterhånden som der er indført edb i økonomistyringen, har principperne ladet sig praktisere, blandt andet i ABC-regnskabet. Vagn Madsens senere arbejder koncentrerede sig om organisation, budgettering og forholdet mellem budgettering og strategier.²³

Ved Handelshøjskolen i København blev det i høj grad professor Zakken Worre, der fra 1960'erne kom til at præge den teoretiske udvikling. Worre, der var elev af og siden kollega med Palle Hansen, havde i sine mange studier også fokus på det interne regnskab, herunder omkostninger og budgettering. Et hovedværk er det upublicerede Det styringsorienterede regnskabsvæsen i støbeskeen (1970). Centralt i forfatterskabet er en model for styring af de såkaldte kapacitetsomkostninger, altså omkostninger, der ikke direkte er bestemt af salgets og produktionens størrelse og sammensætning, men afholdes for at have den fornødne kapacitet til rådighed, altså omkostninger i forbindelse med de ressourcer i virksomheden, der er af relativ fast karakter og derfor stort set identisk med faste omkostninger.²⁴

Det eksterne regnskabs informationsværdi har også budt på store teoretiske udfordringer siden 1950. Frem til 1950'erne havde det været den fremherskende opfattelse, at målsætningen for det eksterne regnskab var opgørelsen af en virksomheds resultat og kapital så korrekt som muligt uden skelen til informationers anvendelse. I løbet af 1950'erne blev denne opfattelse gradvis ændret hos teoretikerne, der fandt, at regnskabsaflæggelsen burde udformes efter behovene hos regnskabsbrugerne. Det krævede kendskab til regnskabsbrugerne og deres anvendelse af regnskaberne, et kendskab, som teoretikerne kun i begrænset omfang havde. Den teoretiske målsætning og det praktiske arbejde med udarbejdelse af årsregnskaberne stod derfor over for hinanden som uforenelige størrelser med det resultat, at praktikerne holdt sig til de velkendte principper for regnskabsaflæggelse.

I løbet af 1970'erne blev traditionen udfordret blandt andet som følge af regnskabslovgivningen. På handelshøjskolerne udvikledes faget informationsøkonomi, hvor omkostningerne ved indsamling og bearbejdning af information blev afvejet i forhold til en forbedret beslutningstagen. Samtidig blev der sat spørgsmålstejn ved målgruppen, der ifølge de nye toner ikke blot var private aktionærer, men samfundet som helhed. 'Private value' og 'social value' var nye begreber i debatten om regnskabsaflæggelsen. Endelig blev det traditionelle perioderegnskab kritiseret, hvilket især skyldtes inflationen.

Den høje inflation i 1970'erne rejste således et krav om inflationsregnskaber. Disse, som blev obligatoriske i England og USA, korrigerede for inflationen, således at der blev givet et mere realøkonomisk billede af virksomhedens indtjening m.v. Inflationsregnskaber gav anledning til megen polemik. De vandt dog nogen hævd med baggrund i to forskellige metoder. Ved købekraftmetoden blev alle poster indekseret ved hjælp af et forbrugerprisindeks. Der blev herved korrigeret for inflationen på transaktionstidspunktet til et samlet prisniveau. Regnskabsperiodens resultat fremstår således som målt i købekraft, idet egenkapitalen er uændret fra primo til ultimo i perioden. Den anden metode, der blev udviklet, kaldtes dagsværdimetoden. Efter denne blev de historiske kostpriser ved måling af værdien af aktiver, omkostninger m.v. erstattet med aktuelle priser. Enten blev genanskaffelsespriser eller de historiske kostpriser i prisreguleret form lagt til grund.²⁵ Foruden inflationsregn-

Danske regnskabsvejledninger

- RV1: Årsrapporten, dens formål og indhold (1988, ajourført 2002 og 2004)
- RV2: Oplysning om anvendt regnskabspraksis (1988, ajourført 2002 og indgået i RV1)
- RV3: Ændringer i anvendt regnskabspraksis og i regnskabsmæssige skøn (1989, ajourført i 2002 samt optagelse af RV5. Ny titel herefter: Ekstraordinære poster, fundamentale fejl samt ændringer i regnskabsmæssige skøn og i anvendt regnskabspraksis)
- RV4: Eventualforpligtelser og begivenheder efter balancedagen (1990, ajourført 2002. Ny titel herefter: Begivenheder efter balancedagen)
- RV5: Ekstraordinære poster (1990, ajourført 2002 og indgået i RV3)
- RV6: Entrepriskontrakter (1991, ajourført 2002)
- RV7: Forskning og udvikling (marts 1991, ajourført 2002)
- RV8: Varebeholdninger (1992, ajourført 2002)
- RV9: Valutaomregning (1994, ajourført 2002)
- RV10: Materielle anlægsaktiver (1995, ajourført 2002)
- RV11: Pengestrømsopgørelsen (1996, ajourført 2002)
- RV12: Ledelsens årsberetning (1998, ajourført 2002)
- RV13: Nærtstående parter (1999, ajourført 2002)
- RV14: Indkomstskatter (1999, ajourført 2002)
- RV15: Finansielle instrumenter: Oplysninger og modregning (1999, ajourført 2002)
- RV16: Investerings ejendomme (2002)
- RV17: Hensatte forpligtelser, eventualforpligtelser og eventualaktiver (2002)
- RV18: Virksomhedssammenslutninger (2002)
- RV19: Egne kapitalandele (2002)
- RV20: Oplysning om aktiebaseret vederlæggelse med egne aktier (2002)
- RV21: Leasing (2003)
- RV22: Indtægter (2003)
- RV23: Mindre virksomheder (2007)

skabet førte opgøret mod det traditionelle perioderegnskab også til en stigende anvendelse af kvartals- og halvårsregnskaber.

Diskussionerne om målsætninger for det eksterne regnskab var dog som helhed en hæmsko for, at der blev udviklet konsistente, normative teorier. Fra begyndelsen af 1980'erne kom der mere skred i sagerne. Ligesom i udlandet kom der i Danmark et boom i den regnskabsteoretiske forskning. Det skyldtes især interessen for regnskabsinformationernes samfundsmæssige virkninger, en interesse, der var vokset op gennem 1970'erne. Dette bragte teoretikere vidt omkring i de øvrige videnskabsgrene. Sociologi, politologi, nationaløkonomi og psykologi hørte til de fag, der blev inddraget i et forsøg på at udvikle samfundsorienterede regnskaber, som inddrog spørgsmål om velfærd, miljø, arbejdsforhold m.v., ligesom de søgte at inddrage virksomhedernes bidrag til samfundet gennem opgørelser af direkte og indirekte skatter og afgifter. Sidst i 1980'erne fandt dette en fast form med udviklingen af etiske regnskaber og nogle år senere sociale regnskaber, miljøregnskaber m.v.

Dertil kom pengestrømsanalyser.²⁶ Fra midten af 1980'erne fandt der blandt regnskabsteoretikere et løbende arbejde med at udvikle en ensartet ramme for opstilling af pengestrømsopgørelser, ofte også benævnt finansieringsanalyser, cash-flow-opgørelse eller pengestrømsanalyser. Efter den første regnskabsvejledning (RV1) fra 1988 skulle meget store virksomheder udarbejde en pengestrømsanalyse, men der var ikke krav om dette i årsregnskabsloven (fra 1995 dog for visse statslige aktieselskaber). Der kom derfor først for alvor et skred i udbredelsen af pengestrømsanalyser, da Fondsbørsen indførte det som et krav for børsnoterede selskaber. Fra og med 1992 skulle disse selskabers årsregnskaber indeholde en finansieringsanalyse, som viste årets pengestrømme fra driften samt investerings- og finansieringsaktiviteterne. I 1996 kom så regnskabsvejledning nr. 11 (RV11), der alene omhandlede pengestrømsopgørelsen.

Et nyt begreb i begyndelsen af 1990'erne var desuden strategisk regnskabsanalyse. Begreber og modeller fra strategi, økonomi og regnskabsanalyse blev kombineret til at give et indblik i indtjeningen m.v. i den enkelte virksomhed set i forhold til udviklingen i branchen og i samfundet i almindelighed. Som fag blev strategisk regnskabsanalyse udviklet i USA i 1980'erne i forbindelse med udbredelsen af en strategisk ledelsesfilosofi med sigte på at maksimere virksomhedsværdien for ejerne. Eksterne analytikere tog dog også metoderne til sig i andre anvendelsesøjemed, blandt andet kreditværdighedsbedømmelse, analyser af kunder og leverandører som samarbejdspartner og lignende. Den første beskrivelse kom i Danmark i 1992 og den første lærebog året efter.²⁷ Strategisk regnskabsanalyse er som fag ved handelshøjsko-

lerne blevet særdeles populært og har dannet baggrund for et væld af hovedfagsopgaver med analyser af enkelte virksomheder.

Pengestrømsopgørelsen

Efter årsregnskabsloven er det kun virksomheder i regnskabsklasse C og D, som er forpligtet til at udarbejde pengestrømsopgørelser. I praksis er der imidlertid mange andre virksomheder, der udarbejder disse. Tidligere blev pengestrømsopgørelser set som uafhængige, selvstændige opgørelser, der ikke vedrørte det øvrige regnskab. Denne opfattelse blev forladt i løbet af 1990'erne. I RV11 fra 1996 anføres det blandt andet, at *pengestrømmene skal omtales i årsberetningen som led i en pålidelig redegørelse for virksomhedens udvikling*. Formålet med pengestrømsopgørelsen er at give information om pengestrømmene i virksomheden samt vise forskydningen i virksomhedens likvider. Sammen med årsregnskabs øvrige oplysninger er pengestrømsopgørelsen vigtig for at kunne vurdere virksomhedens evne til at kunne frembringe likviditet, indfri forpligtelser og udbetale udbytte. Informationerne er også vigtige til at vurdere virksomhedens behov for ekstern finansiering. Pengestrømsopgørelsen skal knytte forbindelse mellem resultatopgørelsen og balancen således, at den viser, hvordan og i hvilket omfang årets drifts-, investerings- og finansieringsaktivitet har påvirket virksomhedens likvider. Pengestrømme defineres som ind- og udbetaling af likvider, og ifølge årsregnskabslovens § 86, stk. 1, skal ind- og udbetalinger indregnes på betalingstidspunktet, uanset hvornår indregningen sker i resultatopgørelsen eller balancen. Likvider er dermed et centralt begreb. Hertil regnes kontanter, indskud til fri disposition i pengeinstitutter samt kortfristede værdipapirer, der uden hindring kan omsættes til likvide beholdninger. Fordelingen på aktiviteter er også omtalt i årsregnskabsloven:

Pengestrømsopgørelsen skal i det mindste vise periodens pengestrømme fordelt på drifts-, investerings- og finansieringsaktiviteterne.

Ved driftsaktivitet forstås virksomhedens hovedaktivitet og andre aktiviteter, der ikke kan henføres til investering eller finansiering. Til investeringsaktivitet regnes køb og salg af anlægsaktiver og andre investeringer, der ikke indgår som likvider, herunder også finansielle anlægsaktiver (blandt andet kapitalandele i tilknyttede virksomheder). Ved finansieringsaktivitet forstås ændringer i størrelsen og sammensætningen af virksomhedens egenkapital og lån. Opgørelsen skal altså opdeles i disse tre hovedgrupper og slutte med at vise periodens forskydning i likvider samt likvider ved periodens begyn-

delse og slutning. Herved bliver det klart, fra hvilke aktiviteter likviditeten er fremskaffet. Hvis den samlede pengestrøm fra driftsaktiviteten er positiv, er virksomhedens likviditetsreserve altså vokset, og derved vises et godt billede af virksomhedens evne til at udbetale udbytte og finansiere kommende investeringer fra driften. Tilsvarende vil en positiv pengestrøm fra finansieringsaktiviteten være udtryk for, at virksomheden får tilført ekstern kapital i form af fremmed- eller egenkapital.

Der er som nævnt i de sidste 10-15 år kommet fokus på pengestrømsopgørelserne. Nogle har nærmest set et godt resultat som overskud på kontantbasis, mens et negativt resultat i form af en dårlig likviditetsudvikling er blevet anvendt som et advarselssignal om mulig betalingsstandsning. Dårligt kørende virksomheder kan dog godt have en god likviditet på kort sigt, mens virksomhederne med et godt og stort vækstpotentiale kan have en negativ pengestrøm. Det er derfor vigtigt også at se på indtjeningsevne i form af overskudsgrad eller afkastgrad. Undersøgelser viser, at der ikke er en tæt sammenhæng mellem pengestrømme og resultater. Virksomheder med en positiv pengestrøm kan godt fremvise underskud i resultatopgørelsen, og modsat kan virksomheder med en negativ pengestrøm godt have overskud.²⁸

ABC – aktivitetsbaseret økonomistyring

Det nye omkostningsfordelingssystem Activity-Based Costing, ABC, der vandt frem i USA i sidste halvdel af 1980'erne (se kapitel 1), blev i Danmark medtaget på handelshøjskolernes undervisningsplaner allerede i begyndelsen af 1990'erne.²⁹ I erhvervslivet var det imidlertid som om, at de eksisterende økonomistyringstraditioner blokerede for implementering af ABC. I enkelte virksomheder, som for eksempel Novo Nordisk og TDC, kom ABC i anvendelse i midten af 1990'erne, men ellers var det først i årtiets slutning, at ABC blev taget i brug i større målestok. I kraft af, at ABC ikke er et bestemt system, men netop en række teknikker og metoder, er udviklingen dog ikke helt klar. Uden at integrere ABC som en fast del af økonomistyringen har mange virksomheder gennemført analyser og undersøgelser af omkostningsstrukturer ved hjælp af aktivitetsbaserede teknikker, altså anvendt ABC på ad hoc basis. Denne træghed er blevet forklaret med, at der blandt regnskabsteoretikere var en del kritikere. Blandt andet professor Bendt Rørsted ved Aarhus Universitet satte spørgsmålstegn ved ABC, som han drilagtigt kaldte Activity-Based Confusion.³⁰ Desuden er det påpeget, at der i starten af 1990'erne ikke var nogen danske virksomheder, der trådte frem som rollemodel. En undersøgelse i begyndelsen af 1998 inden for den danske finanssektor viste dog en større udbredelse. Netop pengeinstitutter, realkreditinstitutter og for-

sikringselskaber har taget ABC til sig med henblik på at foretage strategiske lønsomhedsberegninger, fastlægge priser og gebyrer m.v. Eksempelvis iværksatte Danske Bank i 1999 et større ABC-projekt for at skabe en forbedret intern økonomisk styring og rapportering. I dag er ABC et integreret led i standarddrammesystemet SAP (se senere).

Implementering og brug af ABC kan bedst demonstreres ved et konkret eksempel: Milliken Denmark A/S, der er et datterselskab i den amerikanske tekstilkoncern Milliken & Company – en af verdens største privatejede tekstilkoncerner med omkring 17.000 ansatte på cirka 70 forskellige fabrikker i verden.³¹ I forlængelse af tekstilindustriens tab af terræn til asiatiske virksomheder var moderselskabet allerede i 1980'erne optaget af omkostningsstrukturen. I det danske datterselskab stod man i 1990'erne i en situation med høj produktkompleksitet samtidig med en faldende indtjening og generelt manglende viden om omkostningerne på de enkelte produkter. Ledelsen havde haft blikket stift vendt mod salget i stedet for omkostningerne. Virksomheden havde fire forskellige forretningsområder inden for produktion og salg af måtter til både industri og detailhandel, gulvtæppe løsninger samt sæbe og dufte til den industrielle rengøringssektor. Efter indledende analyser med henblik på at reducere kompleksiteten i produkterne – hvorunder det blandt andet viste sig, at man inden for forretningsområdet produktion af måtter til industrielle vaskerier havde mere end 1.100 varenumre, ligesom det blev klart at 15 % af kunderne aftog 80 % af produkterne – var man klar til det egentlige arbejde. Man valgte at fokusere på de faste omkostninger inden for marketing og produktion. Man kiggede først på sælgerne placeret rundt om i Europa. Som omkostningsdriver blev udpeget 'antal besøg pr. kunde', idet den største omkostning inden for marketing var sælgerne, hvortil kom, at kontoplanen var opbygget sådan, at den enkelte sælgers omkostninger kunne ud-specificeres meget nøje. Herefter blev sælgerens totale omkostninger fordelt på de enkelte kunder, hvorved fremkom en total for den enkelte kundes træk på de faste omkostninger i salgsorganisationer. Denne total blev herefter al-lokeret til de enkelte produktgrupper. På tilsvarende måde fortsatte Milliken Denmark A/S ved at udpege omkostningsdrivere i produktionen: antal producerede kvadratmeter, antal nyoprettede varenumre, antal forsendelser, antal kundeordrer m.v. Gennem det videre analysearbejde blev omkostningerne derved direkte fordelt på kunder og varegrupper.

Etisk regnskab og andre ikke-finansielle regnskabsformer

I 1990 udsendte Sparekassen Nordjylland (nu Spar Nord) et etisk regnskab for 1989, som er blevet betegnet som verdens første af sin slags.³² Forud var gået

et samarbejde med to forskere ved Handelshøjskolen i København, professor Peter Pruzan og lektor Ole Thyssen, der i en artikel om virksomhedsetik havde plæderet for en kombination af økonomi og etik med det etiske regnskab som et centralt begreb.³³ Problemet var ifølge Pruzan og Thyssen, at en virksomheds driftsregnskab og balance alene målte virksomhedens succes eller fiasko ud fra traditionelle kriterier som blandt andet aktiver og overskud. Mange andre vigtige forhold som medarbejdernes tilfredshed med deres arbejde, kundernes syn på ydelser og service, samarbejdet med leverandører, støtten til den tekniske og kulturelle udvikling i det lokale samfund, og hvordan virksomheden løser konflikter, blev ikke beskrevet.³⁴ Sparekassens direktør Jørgen Giversen var begejstret for ideen om et regnskab, der kunne belyse sådanne forhold. Han stillede derfor sparekassen til rådighed for de to forskere i en treårig periode, så de kunne udvikle det etiske regnskab i praksis.

I det første etiske regnskab blev kun inddraget tre interessenter, nemlig de ansatte, kunderne og det nordjyske samfund. Inden regnskabet forelå første gang, blev der givet flere beskrivelser af det etiske regnskab i praksis, der som udgangspunkt blev defineret i forhold til det finansielle regnskab.³⁵ Først taltes om en driftsside: i relation til de ansatte kunne indgå ekstra uddannelses-tilbud til de ansatte og deres ægtefæller, hvorimod ordinær videreuddannelse ikke nødvendigvis skulle med.

Der er intet etisk i, at en virksomhed uddanner sine medarbejdere, så de kan klare deres arbejde. Derimod er der et etisk indhold i, at de får mere kompetence, end deres arbejde kræver.³⁶

Vedrørende kunderne kunne sparekassens rådgivning omtales i forbindelse med skattetænkning. Denne havde positiv indflydelse på kundernes og sparekassens økonomiske regnskab, men negativ virkning i sparekassens etiske regnskab, idet den samfundsmæssige virkning blev betegnet som skatteunddragelse. Omvendt kunne posteringer med negativ virkning i årsregnskabet som eksempelvis donationer til aktiviteter i lokalområdet indgå i det etiske regnskab. Konkret gjaldt det støtte til redningen af Aalborg Værft, der var lukningstruet. Bestræbelserne på at udvikle målemetoder omfattede også en statusside, hvor interessenterne blev inddraget i arbejdet med udformning og besvarelse af en række spørgsmål om sparekassens fællesværdier. Konkret skulle regnskabet udarbejdes ved, at en gruppe på 1.500 kunder, en anden gruppe på 1.500 nordjyder samt sparekassens godt 1.400 garanter skulle besvare et spørgeskema.³⁷ I realiteten har sparekassens etiske regnskab mere karakter af en spørgeskemaundersøgelse end et egentligt regnskab.

Det etiske regnskab fik en blandet modtagelse. PR-direktør i Kreab A/S Katrine Steen hørte til de første kritikere.³⁸ Ifølge hende var der ikke tale om et regnskab, men alene om en ny kommunikationsform, hvor data, som virksomheden normalt ville holde internt, blev bredt ud til offentligheden i public relations øjemed.

Samtidig med at Sparekassen Nordjylland udsendte sit andet etiske regnskab i april 1991, gjorde Mette Morsing status i en praktisk introducerende bog, som henvendte sig til de mange virksomheder, der var begyndt at arbejde med værdier og overvejede at gå i gang i med et etisk regnskab.³⁹ En detaljeret opskrift på, hvordan man punkt for punkt kunne udforme et etisk regnskab, kunne ikke gives, blandt andet fordi der endnu kun var erfaringerne fra sparekassen at trække på, men nok så væsentligt *fordi en række virksomheds-specifikke forhold (vil) betyde, at hver virksomhed individuelt må tilpasse processen og fremgangsmåden til sin egenart.*⁴⁰ Deri lå spiren til forskellige typer af ikke-finansielle regnskabsopgørelser. Det forhold, at virksomhederne nødvendigvis måtte tilpasse det etiske regnskabs metode og omfang til sin egenart, betyder, at disse regnskaber ikke er velegnede til sammenligninger mellem enkelte virksomheder og sektorer. Dette er således en markant forskel i forhold til de rent finansielle regnskaber.

I Nordjylland fik sparekassen følgeskab af Sejlflod Kommune, der lavede sit første etiske regnskab i 1991. Andre fulgte efter, og i 1996 supplerede omkring 50 offentlige og private myndigheder, organisationer og virksomheder det traditionelle regnskab med et etisk regnskab. Det var dog ikke alle, der helt havde forstået ideen. Traditionelle brugerundersøgelser blev af nogle kaldt et etisk regnskab, andre betragtede dialogen med interessenterne som envejskommunikation, hvor det udelukkende handlede om at identificere interessenternes forventninger, og atter andre forstod slet ikke, at det etiske regnskab skulle være offentligt tilgængeligt.⁴¹

Blandt de øvrige ikke-finansielle regnskabsformer ses blandt andet de grønne regnskaber, også kaldet miljøregnskaber, der tidligt blev omfattet af lovgivning. I juni 1995 blev der nemlig vedtaget en lov om grønne regnskaber. Den trådte i kraft 1. januar 1996, og de første lovpligtige grønne regnskaber fremkom året efter. Det politiske mål med loven var at sikre offentligheden let tilgængelig information om de miljøtunge virksomheders påvirkning af miljøet. Det var således de særligt forurenende virksomheder, defineret ud fra miljøbeskyttelsesloven, der blev forpligtet til at udarbejde grønne regnskaber. Ikke-pligtige fik mulighed for at udarbejde de grønne regnskaber frivilligt. Loven, der blev ændret i 2002, er suppleret med en bekendtgørelse, som definerer kravene til udformningen af de grønne regnskaber.⁴² Loven er en af de mest vidtgående på området i Europa og indebærer, at over tusinde

Verdens første etiske regnskab blev udsendt af Sparekassen Nordjylland i 1989. De 28 sider minder mest om resultatet af en spørgeskemaundersøgelse. Erhvervsarkivets samling af årsberetninger.

danske selskaber skal udarbejde og offentliggøre grønne regnskaber. Administrativt blev det eksisterende system for offentlig adgang til de økonomiske regnskaber anvendt, det vil sige, at Erhvervs- og Selskabsstyrelsen blev pålagt indsamling og offentliggørelse af regnskaberne. Det blev overladt Miljøstyrelsen at administrere de øvrige regler, herunder de kvalitetsmæssige krav til indholdet. De lokale miljøtilsynsmyndigheder blev ligeledes inddraget, idet de fik fire uger til at fremkomme med kommentarer, inden et grønt regnskab blev antaget til offentliggørelse.

Da loven havde fungeret i tre år, foretog Miljøstyrelsen i 1999 en evaluering.⁴³ På det tidspunkt var der godt 1.200 pligtige virksomheder, mens cirka 200 virksomheder benyttede sig af muligheden for at indlevere et frivilligt regnskab. Undersøgelsen, der byggede på 550 grønne regnskaber fra 1997 og 1998 samt et stort antal interviews med en lang række interessenter, resulterede i den hovedkonklusion, at størstedelen af de grønne regnskaber levede op til lovgivningens krav, men at der havde været en lav efterspørgsel efter miljøregnskaberne. Om regnskabernes kvalitet blev det vurderet, at fem ud af seks regnskaber i det store og hele indeholdt de basisoplysninger, som lovgivningen krævede, hvert sjette regnskab havde en høj kvalitet målt ud fra alle

præmisser, nemlig obligatorisk indhold, væsentlige miljøoplysninger og god formidling, mens godt halvdelen af regnskaberne havde en tilstrækkelig kvalitet målt ud fra de tre præmisser. Derimod havde hvert tredje regnskab deciderede kvalitetsmangler enten i det obligatoriske indhold, eller vedrørende miljøoplysninger, eller fordi regnskabet ikke var til at forstå. Der var dog konstateret en markant kvalitetsforbedring fra år til år. Særligt omtalerne af virksomhedens ressourceforbrug var ofte gode, mens oplysningerne om forurenende stoffer hyppigere var mangelfulde. Evalueringen førte også til den konklusion, at virksomheder, der udarbejdede grønne regnskaber, som hovedregel havde opnået positive resultater af miljømæssig, organisatorisk eller økonomisk karakter. 40 % af virksomhederne havde opnået miljøforbedringer, især inden for energi- og vandforbrug, råvarer og hjælpestoffer samt affald. Der var også mange, der havde igangsat arbejde med renere teknologi, ligesom hver femte nu satsede på mindre miljøbelastende produkter.

En række store danske globale virksomheder er gået et skridt videre og udarbejder egentlige rapporter om bæredygtighed. Det sker med udgangspunkt i en toneangivende rapporteringsstandard, Global Reporting Initiative (GRI) fra 1997 og ajourført i 2002. Visionen for GRI er at blive et almindeligt, anerkendt og troværdigt redskab til bæredygtighedsrapportering verden over.⁴⁴

En anden type af ikke-finansielle regnskabsformer er det sociale regnskab. Sigtet er her dokumentation for, at virksomheden påtager sig et samfundsmæssigt socialt ansvar. Processen i forbindelse med udarbejdelsen minder om det etiske regnskabs tilblivelse, men fokus er indsnævret til virksomhedernes sociale ansvar internt og eksternt. De sociale regnskaber handler om virksomhedens medarbejdere, herunder især personer i midlertidige stillinger, og personer i umiddelbar tilknytning hertil, for eksempel jobansøgere, medarbejdernes familie og fratrådte medarbejdere. I det sociale regnskab kan der være fokus på ligestillingspolitik, etnisk politik, kompetenceudvikling, seniorordninger m.v. Data indsamles typisk gennem virksomhedens løn- og personalesystem, arbejdsmiljøpolitik, herunder ryge- og alkoholpolitik samt andre personalepolitikker.

Blandt de ikke-finansielle regnskaber er også videnregnskaber. Verdens første egentlige videnregnskab blev offentliggjort i 1995 af den svenske forsikringskoncern Skandia.⁴⁵ Videnregnskabet fokuserer på de immaterielle aktiver, der ikke kan afspejles i det finansielle regnskab, og det er derfor medarbejdernes intellektuelle og kreative formåen, som er kernen. Anvendte begreber er virksomhedens videnkapital, intellektuelle kapital eller mere populært kaldet hjernekapital. Definitionen på et videnregnskab er ofte så bred, at den omfatter hele forskellen mellem en virksomheds bogførte egenkapital og

virksomhedens reelle markedsværdi, altså inklusiv værdien af andre immaterielle aktiver som for eksempel edb-processer og kunderelationer. Skandias model for videnregnskab har vundet bred tilslutning. En virksomheds markedsværdi består af to typer kapital, nemlig finansiel kapital og videnkapital. Rent måleteknisk er sidstnævnte igen opdelt i humankapital (medarbejdernes intellektuelle viden og kvalifikationer) og strukturkapital (virksomhedens infrastruktur). Herpå følger kategorierne kundekapital (værdien af kundeloyalitet m.v.) og organisationskapital (virksomhedens investering i systemer, værktøjer og forretningsstrategier, der fremmer strømmen af viden gennem organisationen). Organisationskapitalen udmøntes i endnu to dele, nemlig innovationskapital (forskning og udvikling samt beskyttelse af kommercielle rettigheder) og proceskapital (arbejdsprocesser, teknikker og systemer, der øger og forbedrer effektiviteten i virksomhedens produktion).

På trods af fokus på bløde værdier i disse nye regnskabsformer vandt begrebet 'shareholder-value' frem med henblik på at maksimere aktionærernes afkast. Denne udvikling blev mødt af et krav om fokus på 'stakeholder-value'

REGNEMASKINE * - Ind - Ud - Rg - Sub-total

DOKUMENTATION FOR SALGSINDTÆGTEN

Totaltangent
registrerer totalbeløbet for kontant og teller i hovedtælleren

Indbetaling
registrerer totalbeløb og beløbet teller med i hovedtælleren

Udbetaling
registrerer totalbeløb, men teller ikke med i hovedtælleren

Regning
registrerer totalbeløb, men teller ikke med i hovedtælleren

Tangent for sub-total
mellemsum, som ikke regnes ind i regneværket

Højde 42,0 cm
Bredde 41,5 cm
Dybde 35,0 cm

Hugin KA 26 HUSKER DAGENS MANGE POSTER FOR DEM

* 0 63.25
* 0 48.00
* 0 25.05
* 0 45.50
* 0 24.00
* 3 54.25
* 0 05.50
* 0 20.75
* 5 22.00
* 0 35.00
IN 0 25.05
* 0 24.00
* 0 45.50
* 0 48.00
* 0 63.25
* 3 54.25
* 0 05.50
* 0 20.75
* 5 22.00
* 0 35.00
UD 0 26.00
* 0 25.05
* 0 45.50
* 0 24.00
* 0 35.00
* 3 54.25
* 0 05.50
* 0 20.75
* 5 22.00
* 0 25.05
* 0 45.50
* 0 24.00
* 0 35.00
* 3 54.25
* 0 05.50
* 0 20.75
* 5 22.00
RG 3 54.25

DERES NAVN OG ADRESSE
2388 30 IV 55

+ 0 00.44
+ 0 00.66
+ 0 00.77
* 0 01.87

DERES TELEFONNR

OPSLAG: 999,99
Regneværkskapacitet: 99.999,99
4-cifret løbenr. på kupon
Regning
Udbetaling
Indbetaling
Kontant
Kupon- og revisionsliste
Sub-total
Bogst.: A B D E H K
Rustfri underdel
Rustfri skuffe
Elektrisk

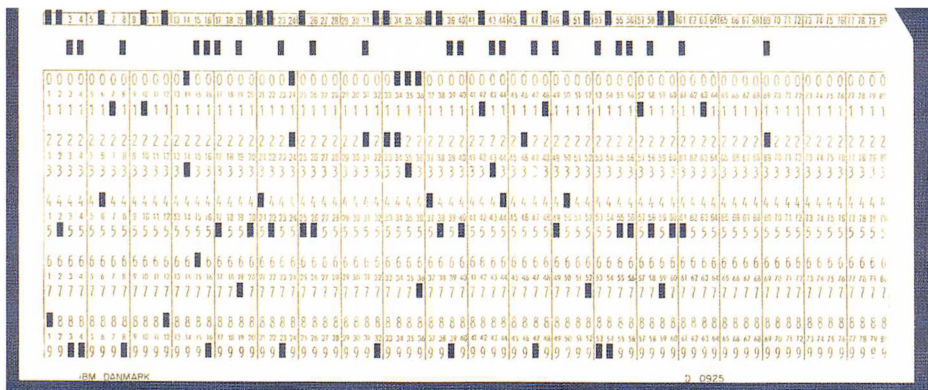
Regnemaskiner blev efterhånden fast inventar på skrivebordene i bogholderiafdelinger. Også i forretninger blev registreringen af dagens salg overtaget af kasseapparater, der blev mere og mere avancerede, f.eks. kunne kunden få en bon som dokumentation for købet. Hugin kasseapparat fra ca. 1960. Erhvervsarkivets brochuresamling.

og udarbejdelse af et egentligt stakeholderregnskab. Stakeholder er et udtryk for en virksomheds interessenter, der foruden aktionærerne også omfatter kunder, leverandører, medarbejdere og det omgivende samfund. Virksomheders stakeholdere forholder sig ikke kun til regnskaberne, men stiller i stigende grad krav til virksomhederne om værdiskabende ledelse, øget socialt ansvar, gennemsigtighed samt balance mellem miljø, økonomi, etik og arbejdsforhold. På den baggrund udviklede Ernst & Young, Kunde & Co. og Huset Mandag Morgen i 1998 en model for et moderne stakeholderregnskab. I realiteten er denne model en videreudvikling af det etiske regnskab, men der sættes stort fokus på virksomhedens ledelse.⁴⁶

Efterhånden antog den ikke-finansielle regnskabspraksis så mange retninger, at der opstod et behov for en opsamling og en bedre sammenhæng med de finansielle oplysninger i årsrapporterne. I slutningen af 1990'erne begyndte nogle få større danske virksomheder derfor forsøg med at samle de finansielle og de forskellige typer af ikke-finansielle regnskaber i et helhedsorienteret regnskab, der er blevet kaldt det holistiske regnskab. Tanken er, at oplysningerne om socialt ansvar, miljø, etik, kompetenceudvikling og økonomi bør ses i relation til de forskellige interessenter. Rambøll, Dansk Shell, Coloplast og Novo Nordisk er eksempler på virksomheder, der har forsøgt sig med sådanne helhedsorienterede regnskabsformer.

Hulkort

Offentlige myndigheder var de første til at anvende hulkortmaskiner. Statens statistiske Bureau havde allerede anvendt hulkort til at bearbejde folketællingen i 1911, og i mellemkrigstiden tog blandt andet De Danske Statsbaner og Valutacentralen hulkort i brug til statistiske formål. Inden for det private erhvervsliv kom der først rigtig gang i udviklingen efter 2. verdenskrig. Nogle få havde taget hulkort til sig tidligere, idet blandt andet Livsforsikrings-selskabet Hafnia fra 1917 anvendte hulkort til statistisk brug, og Dansk Arbejdsgiverforening fra 1924 beregnede lønstatistikker ved hjælp af hulkort, mens Bladkompagniet fra 1932 anvendte et hulkortanlæg integreret med en adresseringsmaskine til at udskrive korsbånd til udenbys forhandlere og efterfølgende fakturering.⁴⁷ Når mange tøvede med at tage hulkortsystemer i brug, skyldtes det utvivlsomt, at omkostningerne til hulkortanlæg var langt højere, end man var vant til at investere i kontormaskiner, ligesom der endnu var en del tekniske problemer. Disse løstes hen ad vejen med nogle forskellige systemer, og de enkelte leverandører – IBM, Powers, Bull (Dansk Hulkortkontor) m.fl. – kunne efterhånden skræddersy hulkortmaskinerne til de enkelte kunders behov. Typisk var fakturering, lagerstyring, kundeogholderi

Hulkort fra Købstædernes almindelige Brandforsikring, der tog teknologien i anvendelse på deres hovedkontor i København i 1955. Hulkortsystemet førte til en stærk rationalisering af det daglige kontorarbejde med statistiske beregninger og udstedelse af blandt andet kontingentkvitteringer, der med systemet kunne udføres mere præcist, fejlfrit og langt hurtigere.

og lønningsregnskaber blandt de administrative opgaver, der med fordel kunne udføres ved hjælp af hulkort. For at opnå rentabilitet var det nødvendigt, at det samme kort kunne anvendes til mindst to, men helst flere opgaver.⁴⁸

På kortene var fortrykt et antal cifre, hvoraf nogle svarede til posteringsarten og andre til dens beløb. Kortene indsattes herefter i en sorteringsmaskine, som var forsynet med følestifter. Efter posteringsarten kunne der efterfølgende sorteres ensartede kort efter de udstansede huller. Disse overførtes herefter til en sammentællingsmaskine, som ud fra de udstansede huller ved beløb udregnede summen og udskrev denne på papir. Det var i sig selv mere omstændeligt at udskrive en faktura på en hulkortmaskine end på en skrivemaskine, men hele systemets styrke lå netop i muligheden for at anvende et sådant faktureringshulkort til andre regnskabsmæssige formål som eksempelvis kundebogholderi, lagerregnskab, driftsstatistik og budgetlægning.

Volumen i antallet af kunder var også en grund til at installere hulkortanlæg. Telefonselskaberne havde som følge af et stærkt stigende antal abonnenter fået en så markant arbejdsforøgelse, at de blev blandt de første, der tog hulkortteknologien til sig i stor skala. I 1950 havde KTAS 320.000 og JTAS 150.000 abonnenter. De implementerede derfor et system med tre hulkort pr. abonnent: et stamkort med oplysning om abonnenten (herunder den faste abonnementsafgift), et samtalekort med oplysninger om samtaleforbruget samt et diversekort med afgifter for oprettelse, nummerflytning m.v. Når telefonregningen skulle udskrives, blev de tre kort sorteret sammen, og tele-

fonregningen automatisk udskrevet. Systemet kunne også bruges til betalingskontrol, men helt effektivt blev dette først i 1960, da hulkortregningsindbetalingskort, forkortet hulrik, blev indført. Telefonselskaberne udskrev derefter regningen direkte på et indbetalingskort, der var perforeret, og fik således den ene del tilbage fra Postgirokontoret til betalingskontrol. Systemet blev også anvendt af andre, der opkrævede beløb hos mange kunder såsom licens og forsikringspræmier. Der var en del problemer med hulrik'en. Først og fremmest var formatet ikke almindelig hulkortstandard – og så var der også en del kunder, der satte dem op på et søm sammen med de øvrige regninger. Det ekstra hul kunne selvsagt give en masse problemer.⁴⁹

Hulkortteknologien fandt i perioden 1945-1960 vej til mange store virksomheder, blandt andet Carlsberg, Hirschsprungs og C. W. Obels tobaksfabrikker, Schous Sæbehuse, Magasin, Toms Fabrikker og Galle & Jessen. Også inden for andelsbevægelsen kom systemet i anvendelse. I 1954 oprettede Mejerikontoret i Århus Mejeribrugets Hulkortcentral som et servicebureau. Centralen udførte overordnede statistiske beregninger, kvægavls- og eksportstatistik m.v., men også mejeriafregninger for de små mejerier. Andelsmejeriet Klank i Galten var i 1958 det første til at benytte sig af dette system. Det store regnskabsmateriale fra enkeltbedrifter, der blev indsamlet af landbo- og husmandsforeninger, blev også fra henholdsvis 1959 og 1961 bearbejdet her. Slagterierne oprettede i 1958-1959 tilsvarende hulkortcentraler i Århus, Roskilde og Odense.⁵⁰

Edb-anvendelse

Hulkortteknologien gik igen i den tidligste anvendelse af edb, idet indtastningen af kasserapporter resulterede i hulstrimler, der indsendtes til datacentraler til videre bearbejdning. Udbredelsen af edb vandt indpas i Danmark i løbet af 1960'erne, og erstattede efterhånden hulkortanlæggene. Den første computer i Danmark var DASK (Dansk Aritmetisk Sekvens Kalkulator), der var udviklet af Regnecentralen og blev indviet i 1958. Forsikringssselskabernes Statistikkontor i Assurandørernes Hus fik i 1960 installeret en IBM-305 RAMAC, og det blev nummer to. Derefter gik det slag i slag med anlæg fra blandt andet IBM, Bull, NCR (National Cash Register Co.) eller Regnecentralen, der var den eneste danske producent af edb-udstyr. I 1970 var der 389 edb-anlæg i brug. Hulkortene havde dog fortsat en vigtig rolle som inddatamedium. I 1960 blev der produceret 300-400 millioner hulkort, og ti år senere var tallet steget til omkring 1 milliard. Til billedet af antallet af edb-anlæg hører, at de store leverandører drev servicebureauer, ligesom der i løbet af 1960'erne kom selvstændige virksomheder til

som Multi Data, A/S Datamatic m.fl. Flere af dem udsprang af virksomheder, der selv havde etableret edb-afdelinger, for eksempel Haldor Topsøe, ØK og A. P. Møller.

Vestjysk EDB-center er et typisk eksempel på dette.⁵¹ I Varde Bank var bogføringen hidtil blevet foretaget på mekaniske bogholderimaskiner. I Esbjerg-afdelingen var der en lidt mere avanceret maskine i brug, idet denne automatisk kunne udregne renten på indlånskonti. For at klare væksten i antallet af ekspeditioner, blev det i 1965 besluttet at anskaffe et IBM-anlæg til behandling af alle bankens transaktioner med kunderne samt klare bankens egen interne bogføring. På anlægget, der blev installeret i Esbjerg og taget i brug i sommeren 1966, foregik bogføringen af kassekredit, checkkonti, ind- og udlånskonti samt interne konti. Rent praktisk skete det ved, at de såkaldte hulledamer overførte alle bilag til hulkort. Efter bankens lukketid startede den elektroniske behandling, der i tilfælde af store datamængder fortsatte om natten. Næste morgen blev det færdige materiale kørt ud til afdelingerne, som derved havde det opdaterede regnskabsmateriale. IBM-anlægget havde en hukommelse på 8.000 karakterer á 6 bits, men dertil kom to diskstationer med udskiftelige diske, der hver kunne rumme en million karakterer. Desuden var tilknyttet en hulkortlæser til input og en printer. Den elektroniske

Hos revisionsfirmaet Langkilde Larsen i Århus blev den moderne teknologi efterhånden anvendt. Her ses hulledamen Jette Møller midt i 1970'erne. Ved indtastning af kasserapporter blev der præget hulfånd. Foto i privateje.

behandling omfattede cirka 7.000 daglige posteringer, svarende til omkring 1.750.000 posteringer om året. Da anlægget kunne klare mere end dette, blev der allerede i oktober 1966 indledt et samarbejde med nabobankerne Ringkjøbing Landbobank, Skjern Bank, Tarm Bank og Sydjydsk Landmandsbank. Edb-afdelingen blev herefter udskilt som en selvstændig virksomhed under navnet Vestjydsk EDB-center. Få år senere påbegyndtes arbejde for andre kunder, idet Dagbladet Vestkystens abonnementsregnskab blev behandlet på anlægget. Det blev hurtigt nødvendigt med nye anlæg, især næret af kildeskattens indførelse. De deltagende banker samt efterhånden 1.100 arbejdsgivere afleverede oplysninger om lønnen for hver enkelt medarbejder, hvorefter materialet blev hullet af en lille hærs-kare af hulledamer, der arbejdede på skiftehold. Under den elektroniske bearbejdning blev lønnen og kildeskatten herefter udregnet.

Kravene til edb-systemerne voksede hurtigt, og i eksemplet med Vestjydsk EDB-center, blev det til flere og større anlæg med nye faciliteter som diskette-kodeudstyr til erstatning af hullemaskinerne, ligesom man i midten af 1970'erne fik et anlæg, der kunne fremstille mikrofilm direkte fra magnetbånd, således at papirudskrifter kunne undgås. Sidstnævnte dannede baggrund for et online-ekspeditionssystem, der blev taget i brug i starten af 1980'erne. I 1983 behandlede centralen 11.620.000 bilag for medlemsbankerne samt over 3 millioner clearingstransaktioner. Samme år anskaffede Varde Bank de første pc'er (personal computer).

Tilsvarende udviklinger fandt sted mange andre steder i dansk erhvervsliv. Telefonselskaberne havde eksempelvis fået så enorme mængder hulkort at arbejde med, at der var store fordele ved omlægning af abonnementsregnskabet til edb. Hos KTAS skete omlægningen i 1965, idet selskabet valgte et hulkortorienteret IBM-system, der dog blev forladt igen i 1970, hvor selskabet afskaffede hulkortene og gik over til skærmterminaler. JTAS anskaffede i 1966 i stedet et såkaldt GIER-anlæg med magnetbåndstationer fra Regnecentralen. Her blev alle oplysningerne fra hulkortene indlæst på magnetbånd. Andre opgaver end telefonregningerne blev også taget op. Hos JTAS var den første nye opgave kreditorregnskabet. Systemet skulle sikre, at alle regninger, som JTAS modtog, blev betalt til tiden. En gang om ugen kørte man programmet, og fik udskrevet checks til indfrielse af de forfaldne regninger, mens resten blev overført til den kommende uge sammen med de nytilkomne regninger.⁵²

Mange handels- og industrivirksomheder omlagde i løbet af 1960'erne også hulkortsystemerne til edb. I realiteten blev opgaverne ført på samme måde som hidtil, men hurtigere og mere effektivt, hvortil kom, at flere opgaver blev integreret, således at flere opgaver blev løst samtidigt. Teknologih-

storikeren Lars Heide har på baggrund af udviklingen i Gyldendals bogholderi givet en skildring af forandringerne:⁵³

Gyldendals EDB-system viser, hvad man opnåede ved at overgå til EDB. I 1950'erne havde Gyldendal fået ført deres kundebogholderi på IBM's servicebureau i København. Man fakturerede selv på traditionel vis. På basis af de skrevne fakturaer hullede servicebureauet kortene, som blev brugt til at køre forlagets kontoudtog til boghandlerne, d.v.s. kundebogholderi, og lave salgsstatistik. Gyldendal anskaffede i 1961 en IBM-305 RAMAC til at køre et integreret system, der omfattede både fakturering, kundebogholderi, lagerregnskab og salgsstatistik. Systemet byggede på to hovedkartoteker. Et bogkartotek med oplysninger om pris og lagerantal for hver enkelt titel og indbinding, og et boghandlerkartotek med adresser, forlagets tilgodehavender og oplysninger til beregning af rabatter. Begge disse kartoteker blev nu opbevaret på EDB-anlæggets magnetplader, hvor de hurtigt kunne nås ved hver ekspedition. Når man fik en ordre, blev den kodet med bogens nummer og boghandlerens nummer, hvorefter de kodede oplysninger blev hullet og kontrolhullet. Ved kørslen blev det fakturerede antal eksemplarer trukket fra bogens lagerantal, og boghandlerens konto ajourført, samtidig med at fakturaen blev udskrevet. Derved havde forlaget altid aktuelle oplysninger om lagertal og tilgodehavende hos de enkelte boghandlere. Der blev også på grundlag af informationerne fra bogføringen udarbejdet en række statistiske opgørelser over salg på bognummer, litteraturtype, boghandlere og geografiske områder. Alt dette kunne også være udført ved sorteringer af inddatahulkortene på sortermaskiner, men ved EDB skete det blot hurtigt, lettere og sikrere.

Edb-anvendelse voksede støt op gennem 1970'erne og 1980'erne både i den offentlige administration og det private erhvervsliv, og der kom flere og flere aktører på markedet. Computerens fortrin som talknuser gjorde den oplagt til regnskabsføring, idet trivielle og tidkrævende regneopgaver kunne løses hurtigt og præcist. Mens de første edb-anlæg var baseret på radiorør og senere transistorer, lykkedes det i midten af 1970'erne at udvikle en chip, der dannede baggrund for integrerede systemer. Operativsystemer, processorer, lagerkapacitet m.v. blev derefter stedse mere forfinede, og i takt hermed steg kravene til de opgaver, som maskinerne skulle løse.

Der var primært tale om store mainframecomputere, der var så dyre, at de næsten kun blev taget i brug af store virksomheder og statslige institutioner. Efterhånden lykkedes det at skabe en computer, der kunne stå på et skrivebord og som i begyndelsen hovedsageligt blev brugt som legetøj for teknologinteresserede nørder. Apple kom i midten af 1970'erne, men det var først i

1981, da IBM lancerede deres første personlige computer, at der kom gang i udviklingen af et marked for pc'en. Amiga, Commodore-64, Macintosh og andre produkter vandt frem. Blandt programmerne var blandt andet regneark og mindre databaseprogrammer, der var ideelle til regnskabsbrug (se senere).

Efterhånden som pc'er vandt indpas, blev regnskabsprogrammer udviklet som software, der kunne installeres i de enkelte computere og ofte også forbundet i netværk. Udviklingen betød også, at regnskabstallene let kunne præsenteres grafisk. IT-regnskabssystemerne er nu uhyre avancerede, og det er karakteristisk, at en lang række detaljer i regnskabet aldrig bliver omsat til papirform. En milepæl i denne henseende blev nået 1. februar 2005 med de offentlige myndigheders overgang til elektronisk fakturering. Herefter kan private virksomheder ikke længere sende en papirfaktura for varekøb eller tjenesteydelser til en offentlig instans, men alene en elektronisk, der eventuelt udfærdiges gennem servicebureauer, såkaldte læs-ind-bureauer.

Regneark og økonomistyringssystemer

En af de væsentligste årsager til pc'ens gennembrud var udviklingen af regnearket. Det første regneark hed VisiCalc, og det blev udviklet til Apple II-computere i 1979. Det var to handelsstuderende ved Harvard University, der udviklede det for at lette deres hjemmearbejde med opstilling af virksomhedsbudgetter. Programmet var i høj grad med til at ændre Apple II's status fra et legetøj for nørder til et vigtigt værktøj i erhvervslivet. Med VisiCalc fik forretningsverdenen øjnene op for, at de små computere faktisk kunne bruges til noget fornuftigt. I 1981 fulgte en VisiCalc version til IBMs pc'ere. Mange danske virksomheder har brugt VisiCalc på blandt andet Commodore-computere. I løbet af 1980'erne blev der udviklet konkurrerende programmer som Lotus 1-2-3 (1983), Excel (1985) og Quattro Pro (1988). Lotus 1-2-3 blev hurtigt det dominerende regnearksprogram og virksomheden bag VisiCalc blev i 1985 overtaget af Lotus. Excel blev udviklet af Microsoft og var det første regneark under styresystemet Windows og integreret i Microsofts kontorpakke. Siden version 5 blev udgivet i 1993, har det været det mest udbredte.

De forskellige regnearksprogrammer, der er blevet udviklet, bygger alle på grundideen fra VisiCalc, og er som dette udformet med henblik på de behov, man har i forretningslivet. VisiCalc lignede nutidens regneark en del, men brugerfladen er dog blevet markant forbedret. I realiteten kan det sammenlignes med et kolonneark med indbygget lommeregner. Kolonnerne nummereres med bogstaver og rækker med tal. De enkelte celler (eller fel-

ter) hedder a8, b7 etc., hvorved der kan refereres mellem cellerne og foretages addition, subtraktion, multiplikation og division efter egne definerede formler. Der kan skrives både tekst og tal i cellerne, der tillige kan sorteres efter egne behov. Udskrivningen kan styres, og der kan laves forskellige grafiske afbildninger. Især det sidste er meget anvendt i eksempelvis årsrapporter.

Af stor betydning for IT-anvendelse i forbindelse med bogføringsopgaver blev udviklingen af særligt software. I begyndelsen af 1990'erne udviklede Damgaard Data (senere Navision og Microsoft) økonomistyringssystemet Concorde C5, der blev uhyre udbredt. Programmet er kommet i flere udgaver og i en række versioner. En light-udgave blev skræddersyet til mindre virksomheder. Denne kunne dog udbygges ved tilkøb af ekstra moduler og funktioner. Et softwareprogram som Concorde C5 har således ikke et ensartet udseende overalt, hvor det er anvendt. Det er tilpasset den enkelte virksomheds behov. Programmets store fordel er den automatiske efterbehandling af data, som fordeling af posteringer på kundekonti, lagerstyring og på de relevante konti i finansregnskabet. Systemet er således bygget op som en række integrerede moduler.

Tabel 2. Moduler i light-udgaven af Concorde C5.⁵⁴

Modul	Bruges til blandt andet
Finans	Kontoplan, regnskabsperioder Daglige posteringer af ind- og udbetalinger (kasse/bank) Udskrivning af kontospecifikationer, balancer etc.
Debitor	Kontokort for kunderne Fakturering Udskrivning af kontokort og udtog
Kreditor	Kontokort for leverandører Registrering af varekøb Udskrivning af kontospecifikationer
Lager	Vareregister med beholdninger Priskartotek Diverse udskrifter
Generelt	Identifikation af firmaet, dvs. navn, adresse, telefon mv. Forskellige generelle data Bruger- og printeroplysninger

Systemet kan som nævnt udbygges med et væld af andre moduler. C5 kan også indeholde lønregnskab, ordrestyring (rekvisitioner m.v.) og et projektmodul til styring af omkostninger, indkøb, indtægter, timeforbrug, dækningsbidrag m.v. på konkrete projekter.⁵⁵

En forudsætning for at anvende et økonomistyringsprogram er dog et elementært kendskab til bogføring. Det betones kraftigt i de manualer, der er uundværlige hjælpværktøjer:

Tingene sker ikke af sig selv! Du skal kende til regnskab og bogføring for at benytte et økonomisystem. Du skal nemlig selv oprette og indtaste oplysningerne korrekt for at få et regnskab ud. Det kræver indsigt, forhåndsviden og erfaring for at benytte og forstå systemet. Akkurat som det kræver indsigt i at skrive og formulere tekst for at benytte tekstbehandling.⁵⁶

Dette er ikke en lærebog i bogholderi! Bogen forudsætter et elementært kendskab til bogføring, dvs. at du ved hvad debit og kredit betyder, og hvornår de skal bruges, at du kender forskel på drifts- og statuskonti, og at du kan kontere dine bilag efter gængse bogføringsprincipper.⁵⁷

Der findes i dag et væld af forskellige store og små IT-regnskabssystemer. Mange store og mellemstore virksomheder anvender i dag løsninger fra den tyske softwaregigant SAP. Der er tale om store integrerede rammesystemer, som er tilpasset den enkelte virksomheds behov, og hvor økonomidelen udgør en del. Systemet er bygget op af en række moduler, der er inddelt i hovedområder som logistik, økonomi, human ressource, kommunikation m.v. Alle virksomhedens IT-informationer er således integrerede. Indtastning af eksempelvis en salgsordre virker som startskuddet til en række administrative aktiviteter, blandt andet en kontrol af om den solgte vare er på lageret og reservation af varen, så den ikke sælges flere gange. Økonomidelen indeholder en række hovedmoduler. Financial Accounting-modulet er bygget op omkring det eksterne regnskab, og indeholder blandt andet hovedbogen samt undermoduler med debitor- og kreditorstyring, konsolidering af regnskaber, budget- og likviditetsstyring. Controlling-modulet er bygget op omkring det interne regnskab, og indeholder undermoduler til styring af omkostningssteder, ordre- og projektstyring, styring af produktionsomkostninger (herunder Activity Based Costing), profitabilitetsanalyse m.v. Et Asset Management-modul styrer virksomhedens anlægsaktiver.⁵⁸

I den anden ende af skalaen kan for eksempel nævnes det internetbaserede regnskabsprogram E-economic, der primært henvender sig til små og mellemstore virksomheder. Det fungerer stort set på samme måde som et økonomistyringsprogram, for eksempel kan grundprogrammerne udbygges med forskellige funktioner. Forskellen er indtastning af bilag over internettet, og at brugeren derved har adgang til regnskabet uanset, hvor denne befinder sig.

Desuden har revisoren mulighed for at logge sig på. Antallet af virksomheder, der anvender dette system, er på få år steget fra 6.000 til 15.500.⁵⁹

Den hastigt voksende edb-anvendelse fik følgeskab af printere. Udskrifts-faciliteterne til de tidligste edb-anlæg knyttede i første omgang an til de auto-matiske skrivemaskintyper som lineskriveren, der blev anvendt til tele-grammer.⁶⁰ Fra omkring 1970 fremkom nåleprintere (matrixprintere), der fortsat anvendes, hvor gennemslag er nødvendigt. Nåleprinterne anvendte samme teknologi, som anvendtes ved telex (fjernskrivere). Selve skriveskive-udrustningen består af et antal nåle (mellem 9 og 24), der ved hjælp af et farvebånd sætter en række prikker på papiret, således at alle tegn er opbygget af disse. Udskriftskvaliteten afhænger af antallet af nåle, men kan også reguleres, idet den samme tekst kan overskrives flere gange. Oprindeligt blev kun anvendt endeløse papirbaner med arkfremføring i begge sider (kaldet leprellolister), men efterhånden fremkom printere med enkeltarksindføring. Indtil nåleprin-teren i løbet af 1990'erne blev fortrængt af blæk- og laserprintere blev den anvendt til alle udskrivningsopgaver, således også i bogholderiet, hvor den blev værdsat til udskrivning af formularer, hvor gennemslag var nødvendigt, især fakturaer. I forbindelse med regnskabsmateriale i arkiverne betyder printerteknologien, at opmærksomheden særligt må henledes på eventuelle forskellige versioner af det samme dokument, herunder naturligvis især ud-kast og slutdokumenter. En af de andre væsentlige udviklinger på kontoret i 1900-tallets sidste halvdel var ibrugtagningen af fotokopimaskiner. Ligesom regn-skaber, der er blevet mangfoldiggjort ved hjælp af en spritduplikator let kan identificeres som kopier, vil det frem til 1980'erne være let at skelne mellem originaler og kopier på grund af kopiernes kvalitet. Herefter er kvaliteten stedse blevet bedre, og det kan i dag være vanskeligt at skelne mellem en original og en kopi.

Revisorfagets udvikling efter 1950

Indtil midten af 1950'erne var de statsautoriserede revisorerers vigtigste op-gave at udføre revision af de enkelte virksomheders regnskabsaflæggelse, herunder kontrollere rigtigheden af regnskabsbøger og bilag. Herefter blev revisorerne i stigende grad involveret i finansiel rådgivning som assistance i skattespørgsmål og kritiske analyser af rentabilitet og finansiering.⁶¹ Det svært forenelige forhold mellem de to funktioner har i høj grad præget den offentlige debat om revisorerers roller og ansvar, især i forbindelse med er-hvervsskandaler. Lovgivningen om revisorer er også blevet påvirket deraf. De gamle lovbestemmelser om statsautoriserede revisorer, der i 1931 blev inkorporeret i næringsloven, blev i 1967 atter udskilt i en separat lov. Det

I begyndelsen af 1960'erne kunne et revisionskontor være ret enkelt. Ved Revisionsfirmaet Langkilde Larsen i Århus sad Tove Glud Rasmussen, der var ansat i firmaet fra 1962 til 2001, den første tid på en spisebordsstol – men med ryggen til en radiator, der også holdt kaffen varm. Bemærk regnskaberne på stolen og protokollen på gulvet – og at regnskabsrevisionerne endnu foregik uden brug af regnemaskine. Langkilde Larsens firma blev i 1997 en del af Ernst & Young. Foto i privateje.

skete med Lov af 15. marts 1967 om statsautoriserede revisorer. Med loven, der også indførte kandidatuddannelsen cand. merc. aud. ved handelshøjskolerne i København og Århus, blev der i §§ 10 og 13 introduceret en sondring mellem generel og konkret uafhængighed, ligesom Revisornævnet blev oprettet som disciplinær instans. En mere vidtgående lovudvidelse fulgte i 1970.

Allerede i 1950 havde Dansk Revisorforening (grundlagt 1925) rejst forslag om indførelse af en godkendelsesordning for de revisorer, der ikke var statsautoriserede. Efter vedtagelsen af loven om statsautoriserede revisorer i 1967 nedsatte Handelsministeriet et udvalg, der skulle komme med et forslag. Arbejdet førte til Lov af 27. maj 1970 om registrerede revisorer, der blev vedtaget mod de statsautoriserede revisorers ønske. Med loven blev betegnelsen registreret revisor introduceret, og Dansk Revisorforening skif-

tede følgelig navn til Foreningen af Registrerede Revisorer. Af bemærkningerne til forslaget til 1970-loven fremgik det, at regeringen med loven forventede en

... forbedring af særligt de mindre erhvervsvirksomheders muligheder for at få en kvalificeret regnskabsmæssig bistand. Der må antages at blive et stigende behov herfor, ligesom det påregnes, at skattemyndighederne vil kunne opnå en lettelse ved ligningsarbejdet gennem mere omhyggeligt og betryggende førte skatteregnskaber.

Med loven blev det disciplinærsystem, der i 1967 var oprettet for de statsautoriserede revisorer, udstrakt til også at omfatte registrerede revisorer. Det var Foreningen af Statsautoriserede Revisorer (grundlagt 1912) og Foreningen af Registrerede Revisorer og nogle få offentlige myndigheder, der kunne indbringe en sag for Revisornævnet. Dette mødte stigende kritik fra klienterne, og for at styrke tilliden til revisorstanden blev systemet ændret med Lov af 19. december 1992. Med loven fik enhver med retlig interesse direkte klageadgang, og desuden blev de disciplinære sanktioner skærpede.

Det overordnede lovgrundlag var forinden blevet ændret. Da årsregnskabsloven blev vedtaget i 1981, blev regnskabsreglerne som nævnt udskilt fra selskabslovgivningen og indsat i den nye lov, mens reglerne om revision derimod blev fastholdt i selskabslovene.⁶² Denne tilstand varede frem til 1988, hvor man ved Lov af 21. december 1988 implementerede EFs 8. selskabsretsdirektiv. Reglerne om revision blev nu samlet i årsregnskabsloven, og der blev i revisorlovene og de tilhørende bekendtgørelser givet nærmere regler for revisors påtegning på et revideret regnskab.

I forlængelse af ændringerne i disciplinærsystemet i 1993 kom der flere betydningsfulde ændringer. I september 1993 blev der indsat et nyt kapitel i loven, som angav rammerne for revisorers virksomhed, og i den forbindelse indførtes betegnelsen 'offentlighedens tillidsrepræsentant' som et centralt begreb. Desuden blev den gældende lovgivning om revisorers uafhængighed, ejerforhold, honorarberegning, samarbejds- og forsikringsforhold justeret. Opstramningen skete efter politiske krav, der var udløst af en række økonomiske sammenbrud inden for dansk erhvervsliv, som havde rejst spørgsmål om revisorernes dygtighed.

Revisorernes uafhængighed var efterhånden blevet et stort emne i den offentlige debat i Danmark og i EU-regi. Historikeren Ole Lange havde allerede i 1986 under overskriften Statsautoriserede revisorer – tillidsmænd for offentligheden eller gidsler for firmaer og fupmagere? sat fokus på revisorer

I dag er revisionsbranchen præget af en håndfuld store globale firmaer med domiciler på fashionable adresser og i store moderne bygninger af stål og glas. PricewaterhouseCoopers moderne kontorbygning på Strandvejen i København. Foto: PwC.

som både kontrollanter og rådgivere i Foreningen af Statsautoriserede Revisors 75 års jubilæumsskrift. Nu gav den offentlige debat anledning til, at Erhvervs- og Selskabsstyrelsen i november 1998 afholdt en konference om den fremtidige revisorlovgivning, herunder især revisors uafhængighed. I første omgang blev konsekvensen blot nogle mindre justeringer i 1999, mens det store brud først fandt sted fire år senere.

I 2003 blev de to revisorlove samlet i en lov. Med Lov af 30. april 2003 om statsautoriserede og registrerede revisorer var der dermed tale om regelforenkling, og samtidig blev to henstillinger fra EU-Kommissionen om henholdsvis kvalitetssikring og om revisors uafhængighed implementeret i loven, hvis indhold blev skærpet som følge af Enron-skandalen i USA. Uafhængigheden i forhold til klienterne blev behandlet indgående i lovens kapitel 6. I realiteten blev der fastsat ret vidtgående og meget konkrete indskrænkninger i revisors adgang til at levere andre ydelser end ren revision, blandt andet medvirken og assistance ved bogføring, økonomistyrings-systemer, vurderinger, intern revision m.v., især for de større selskaber, herunder

børsnoterede og statslige aktieselskaber. Sigtet er selvsagt at undgå, at revisionen i realiteten undersøger sit eget arbejde.

I 2006 blev revisorpligten lettet. Virksomheder med en omsætning under tre millioner kroner, en balancesum under 1,5 millioner kroner og under 12 ansatte blev fritaget for revision. Derved blev cirka 75.000 danske virksomheder fri for en administrativ byrde. EUs direktiv om revision (8. selskabsdirektiv) fra maj 2006 (se kapitel 1) førte til en ny revisorlov, der trådte i kraft 1. juli 2008. Den nye lov indeholdt en række bestemmelser, som ikke tidligere har været medtaget i dansk revisorlovgivning. Det gælder blandt andet regler om tilsynsmyndigheders adgang til at foretage undersøgelser i revisionsvirksomheder, regler om etablering af revisionsudvalg i visse virksomheder og krav om obligatorisk efteruddannelse for alle revisorer. Desuden blev en række eksisterende bestemmelser ændret, blandt andet udvidet oplysningspligt ved revisorskifte, øgede krav til revisors dokumentation og skærpeelse af Revisortilsynets obligatoriske kvalitetskontrol.⁶³

Erhvervsregnskaber fra perioden efter 1950

Erhvervsarkivets samling indeholder færre virksomhedsarkiver med materiale fra de seneste årtier, men aktuelt ses i stigende grad arkivafleveringer med nyere materiale. I lighed med oversigterne for perioderne 1850-1920 og 1920-1950 er nedenstående oversigter baseret på udtræk fra Danpa ultimo 2000 og omfatter alene Erhvervsarkivets arkivbestand. For alle årtierne er den løbende tilvækst nogenlunde jævnt stigende, ligesom det skønsmæssigt er et fåtal af de nævnte arkiver, der ikke rummer regnskabsmateriale.

Tabel 3. Antal arkiver i Erhvervsarkivet 1950-2000.

Periode	Antal arkiver
1950-59	2324
1960-69	2033
1970-79	1420
1980-89	654
1990-99	210

Kilde: www.danpa.dk

Fordelt på erhvervssektorer ses udviklingen tydeligt i nedenstående tabel. Over hele linjen er der tale om et svagt faldende antal arkiver, som rummer materiale fra de seneste årtier, men som nævnt er indsamlingerne også i en generel tilsvarende vækst, så det samlede billede om 20 eller 40 år gerne skulle komme til at ækvivalere den hidtidige fordeling på arkiver.

Tabel 4. Antal virksomhedsarkiver i Erhvervsarkivet, fordelt på sektorer 1950-2000.

	1950-1959	1960-1969	1970-1979	1980-1989	1990-1999
Landbrug, skovbrug, fiskeri	16	15	6	1	0
Råstofudvinding	14	12	7	4	1
Håndværk og industri	493	400	249	102	30
El-, gas-, varme- og vandforsyning	14	14	12	1	1
Bygge- og anlægsvirksomhed	65	55	35	19	7
Engroshandel	230	196	112	45	13
Detailhandel	201	152	81	38	12
Restaurations- og hotelvirksomhed	17	16	6	1	0
Transport og kommunikation	72	63	43	23	7
Finans og forsikring	210	186	128	38	13
Servicevirksomheder, tjenesteydelser mv.	234	209	144	58	20

Kilde: www.danpa.dk. Se bemærkninger til tabellen for perioden 1850-1920, s. 441, note 55.

Appendiks 1

Lovgivning 1623-1840 vedrørende regnskaber og regnskabsførelse

- 1623 1. juli, forordning om gældssager, § 8 om købmandsbøger.
- 1643 Reces 2-15-8, om købmandsbøger.
- 1681 16. april II § 5 om forpligtelse til at holde handelsbøger.
- 1683 Danske Lov 1683, 5-14-48, 5-14-49, 5-14-50 og 5-14-52, om almindelige regler angående forpligtelsen til at holde handelsbøger. Do. 1688 7. juli om lavsartikler, § 15. Do. 1722 10. okt. § 10. Do. 1738 31. jan. reskript. 1. juli Rentekammerskrivelse. Do. 1766 17. juni. Do. 1791 22. jan. kancellipromemoria. Do. 1816 27. april kancelliskrivelse. Do. 1828 3. dec., forordning, § 5i. Do. 1832 1. juni, forordning § 6 og 7.
- 1683 Danske Lov 1683, 5-14-6 og 5-14-38, om regnskaber overfor håndskrifter (gældsbreve).
- 1738 31. jan. reskript angående (betaling for) autorisation af øvrigheden (magistraten eller byfogeden) af handelsbøger (købmandsbøger). Regulativ 1814 31. maj, § 8. Forordning 1832 1. juni, § 6 og 7.
- 1748 16. april: Handelsbøger må ifølge traktat med begge Sicilierne, § 37, føres i hvilket som helst sprog. 1782 8./19. okt., § 30 do. med Rusland. 1789 30. juli, § 29, do. med Genua.
- 1791 22. jan. kancellipromemoria: Gyldighed kan ikke ved bevilling tillægges en ikke lovmæssigt indrettet handelsbog (i register til Reskriptsamling under Handel).
- 1813 5. jan. forordning § 19: Handelsbøger skal føres i landets lovlige mønt.
- 1814 29. marts, anordning., § 3: De mosaiske trosbekenderes handelsbøger bør, såfremt der skal tillægges dem gyldighed, føres i det danske og tyske sprog, med gotiske eller latinske bogstaver, efter den i kongens riger og lande almindelig gældende tidsregning.
- 1814 31. maj regulativ, pkt. 8, for Kbh.: gebyr for autorisation og byskriverens andel (2 rbd.) af samme (jf. reskript 1738 31. jan.).

- 1816 27. april kancelliskrivelse: Øvrighedens eftersyn af handelsbøger bør ingenlunde udvides til bøgernes indhold.
- 1832 1. juni forordning angående forpligtelsen til at føre behørig handelsbøger. § 1: Handelskommissionærer skal være forsynet med en journal og en hovedbog. § 1-5: ang. forpligtelse til at være forsynet med handelsbøger. § 6: handlende på landet er ikke pligtige at have handelsbøger, derfor kan der ikke fordres gebyr eller stempel ved autorisation af landhandlers handelsbøger, dette i skrivelse 17. juni 1892. § 7: om straf for undladelse af at have de befalede autoriserede handelsbøger. § 8 og 9: om handelsbøgers beviskraft.
- 1832 7. aug. kancelliskrivelse: Opregning af næringsdrivende, der ikke behøver handelsbøger, herunder marskandisere og møbelhandlere.
- 1832 9. okt. kancelliskrivelse: Kornkøbmænd behøver ikke handelsbøger.
- 1832 28. nov. kgl. resolution ang. det stemplede papir til købmænds handelsbøger. (Collegial Tidende, s. 870).
- 1833 3. febr. kancelliskrivelse (2) og 9. marts: Handelsbøger påhviler enhver handlende, som har ret til handel, der må sættes over høkerhandel, så længe han ikke har opsagt sit borgerskab, uden hensyn til, om handelsretten benyttes eller i hvilket omfang, eller om den er indskrænket til en enkelt varegenstand.
- 1833 9. marts, ad 1: Købmandsbøger bør holdes uden hensyn til, om der drives stor eller liden handel. (Collegial Tidende, s. 201).
- 1833 9. marts, ad 2: Handelsbøger skal ikke holdes af en klædefabrikant, hvis fabrik er nedlagt, og som ikke benytter den ved plakat 5. juli 1825 tilståede ret til udsalg af hans fabrikata. (Coll. Tid., s. 201).
- 1833 9. marts, ad 4: Den mulkt, som forordning 1. juni 1832 fastsætter for dem, der ikke inden den anordnede frist anskaffer handelsbøger, kan ikke indrives uden lovmål og dom, den pågældende må tiltales ved en politiret. (Collegial Tidende, s. 201).
- 1840 11. april Straffelov, § 56.

Appendiks 2

Lærebøger i bogføring (m.v.) udgivet i Danmark 1673-1850

Generelt

Barthol. Peträus: En liden Tractat indeholdende Grunden aff det itali-
ansche Bogholderi fremstillet til een hver som der ved søger sin Vin-
ding daglig, 1673.

Cordt Danxst: Fragen und Antworten, zum Dienste derer, welche sich
bey Cordt Danxst in dem (so genanten) Italianischen Buchhalten infor-
miren lassen, ausfertiget, u.å. [vel 1711]

Cordt Danxst: Spørmaaler og Giensvar om det (saa kaldede) italienske
Bogholderie, til Tieniste for dennem: som sig hos mig udi bemeldte
Scientz lader informere, 1711.

Andr. Tscherning: Kurtze und gründliche Unterweisung und Fragen von
dem Italiänischen Buchhalten. Zur nützlichen Repetition zusammen
getragen und heraus gegeben, 1741.

N. F. B. Schiern: Grundtræk af det dobbelte Bogholderies Methode, samt
Anvisning til dets Anvendelse ved de danske Amtstuer, 1835.

Handel

Cordt Danxst: Kurtze doch gründliche Instruction von Handels-Buchhal-
ten, und was vor Bücher notwendig (nach dem die Handling ist) dazu
gebraucht werden müssen, dann auch wie solche Bücher ordentlich ein-
zurichten und zuverwalten, 1691.

Cordt Danxst: Een efter den nu brugelige Mercatoriske Stylo indrettede
Handels Memorial, een hver dog særdeles dennem, som sig uden den
U-skætzbare Scientz det (saa kaldendis) Italiæniske Bogholderi agter at
lade informere med besynderlig Flid og Omhyggelighed udi Høytysk-
Dansk- oc Nederlandsk-Sprock beskreven, 1692.

Cordt Danxst: Een nach jetz-üblichen Mercatorischen Stylo eingerichte-
tes Handels-Memorial. In Hoch-teutsch-Dänisch- und Niederländi-
scher Sprache beschrieben, 1692.

- Cordt Danxst: Fruchtbringendes Informations-Bespräch, anzeigende, wie über eine (so genandte) Winkelier- oder Kleine Handlung, etc., auff's allerkürtzeste und verständlichste, nach dem (so zu tauffn beliebten) Italiänischen Stylo richtig Buch zu halten etc, 1692.
- Nic. Dibbern: Gründliche Beschreibung des so genanten Italienischeen-Kauffmännischen Buchhaltens übe ein- u. ausländischen-Propert-Handlingen, nebst beygefügtten Haupt- u. Apart-Büchern, vor allen Kauff-Leuten, die ins Groszhandeln etc., 1692.
- Cordt Danxst: Det velfortiente Lof paa det ordentlige Handels-Bogholderi, som mand ordinaire kalder det italianske, 1709. [På dansk, tysk og hollandsk]
- A. T. [Andreas Tscherning]: Gründlicher Unterricht, wie über eine so genannte Winkelier- oder Kleine Handlung, da man bey Ellen und Quartieren, Pfunden und Lothen, kurtz ins Kleine verkauft, auf allekürtzeste und verständlichste, nach dem so genanten Italiänische Stylo richtig Buch zu halten, 1741.
- Andreas Tscherning: Det ypperlige Handels-Contoir eller kort og grundig Beskrivelse over den saa kaldede italienske Bogholden, samt hvor mange Negotier der findes, hvorved al Kiøbmandskab i hele Verden bliver forrettet, og paa hvad Maade enhver Negotie skal foretages. Udgiven af den der ønsker Handelens Florering under den Oldenborgske Stammes Regiering, 1772.
- John Mair: Det methodiske Bogholderie eller en ordentlig Indretning af Kiøbmands Bøger efter den italienske Maade. Efter den siette Udgave oversat [af Jesper von de Velde de Fine]. Herforuden følger et vidtløftigt Anhang, indeholdende adskillige nyttige Ting for enhver Stand i Almindelighed, men især for den Handlende, Bergen 1775.
- Hans Kallsen: Der Facitzeiger zu die Rechenbüchern des Lambeciis, Valnt. Heins, sowol desselben Grundlegung als Schatzkammer der kaufmännischen Rechnung und des Herrn Westphalens ein- und ausländischen Wechsel-Rechnung nach dem hamburgischen Geld- und Wechsel-Cours achte u. vermehrte Ausgabe. 2. Auflage, Flensburg 1781.
- Kort og tydelig Anviisning til det dobbelte, eller saa kaldte Italienske Bogholderie, 1793.
- Eduard T. Jones: Det ny opfundne Engelske enkelte og dobbelte Bogholderie, eller Anviisning til hvorledes enhver Handlende paa den korteste Maade kan føre sine Bøger og ved første Øiekast opdage den ubetydeligste Feil i sine Regnskabsager. Oversat af Jo. Werfel, 1802.
- Jo. Fr. Köhne: Danske Vexelberegninger med videre, efter Crusens Contorist, indeholdende mange Vexelmaader og Usancer, grundende sig

saavel paa uden- som indenlandske beliggende Handelsstæder i Europa, saavel efter Regula de Tri, som efter Kjæderegning. Efter Dansk Handelssystem, 1802.

Hans Andersen Martensen: En kort og tydelig Underviisning for ubemidlede Handelslærlinge, Handelsbetiente og tilstundende Kiøbmænd til grundig at lære det dobbelte italienske, engelske og nye tyske Bogholderie et yderst kort Tidsrum og uden Lærers Hjælp. Udarbejdet efter S. G. Meisners tyske Original, 1818.

Alb. Lavüssen: Kortfattede Regler for det italienske dobbelte Bogholderie og Veiledning til at indrette Handels-Bøgerne og afslutte Generalbalancen, 1829.

Hendr. Scheel: Anviisning til det dobbelte italienske Bogholderi, udg. ved Chr. Møller, 1832.

O. C. Buch: Den erfarne og paalidelige Kjøbmand og Comptoirist, eller alt hvad en Kjøbmand nødvendigst bør vide, 1838.

Eriksen v. Glanné: Nøgle til det enkelte og dobbelt eller italienske Bogholderi: Til Selvstudium og Veiledning ved Bogføring og Bogundersøgelse, 1839.

Svenné Langkjer: 1ste Cursus i det enkelte og dobbelte eller italienske Bogholderi, 1842.

Svenné Langkjer: Ledetraad i Varecalculation, 1842.

Svenné Langkjer: Det dobbelte Bogholderi, praktisk og theoretisk fremstillet, 1848.

Landbrug

Carl Fr. Gyllembourg: Prænummerations-Plan paa et systematisk Landbrugs Bogholderi, 1805.

Carl Fr. Gyllembourg: Forsøg til et Landbrugs-Bogholderie. 1. Deels 1. Afd.: Jordbogen med Indledning til samme og Forklaring over Tabellerne, 1808. – 2. Deels 1. Afd.: Journalerne med Indledn. til samme og Forklaring over Tabellerne. 1808. [Hver dels 2. afd. er tabellerne].

Jørgen Hansen: Dagbog over Landmandens Forretninger for hver Maaned især, med et Tillæg om Agerdyrkningsystemer, Mergling, om Landvæsen i Almindelighed, samt med et Udkast til Landmandsbogholderie. Med en Fortale af Gregers Otto Bruun Begtrup, 1830.

H. F. Hellesen: Bogholderi for Landmænd: en Anvisning til, hvorledes Landmanden paa en simpel og lidet tidsspildende Maade vil kunne faa en, saavidt muligt, fuldstændig Oversigt over Fordelen, eller Tabet, ved en Bedrivt, 1846.

Appendiks 3

Lærebøger i bogføring (m.v.) udgivet i Danmark 1850-1920

Nedenstående bogtitler er lokaliseret i forbindelse med udarbejdelsen af denne bog i Dansk Bogfortegnelse, i søgebasen bibliotek.dk og i Erhvervsarkivets bibliotek. Dansk Bogfortegnelse er ikke komplet, ligesom betegnelserne oplag og udgave ikke er entydigt anvendte. Der er således ikke tale om en fyldestgørende bibliografi, men om et stort udvalg af den bogføringslitteratur, som har kunnet lokaliseres. Titlerne er inden for hver rubrik opremset kronologisk. Enkelte bøger er anført en eller flere gange under forskellige emner, hvilket er markeret med *. Adskillige af bøgerne under Generelt er formentlig tiltænkt handelsundervisning.

Generelt

- H. R. Grüner: Det enkelte og dobbelte Bogholderi. (Philipsen), 1854.
- H. R. Grüner: Populært Foredrag om Bogføring, holdt i Industriforeningen. (Philipsen), 1856.
- H. Buchheister: Det dobbelte Bogholderies Theorie. (A. F. Høst), 1857.
- H. R. Grüner: Det enkelte og dobbelte Bogholderi. (Philipsen), 2. oplag, 1868.
- Svenné Langkjer og T.F. Uhl: Det dobbelte Bogholderi, praktisk og teoretisk fremstillet. 2. forbedrede og forøgede oplag, 1868.
- J. Wederkinch-Madsen: Det italienske dobbelte Bogholderi, praktisk fremstillet. (Forf.), 1876.
- S. T. Alstrup: Dobbelt Bogholderi med 2 Bøger. Et Concentrerings-system. (Forf.), 1876.
- [Anonym]: Lomme-Regnskabsbog. (Stinck), 1879.
- P. M. Leschly: Dobbelt Bogholderi, grafisk fremstillet, med 3 Planer. (Schubothé), 1881.
- H. Schmidt: Opgaver til Brug ved Undervisning i dobbelt italienske Bogholderi. (Forf.), 1882.

- T. Alstrup: Lidt om Princippet i dobbelt Bogholderi. (Wroblewski), 1883.
- T. Alstrup: Brøkregnings-Apparat. (Aug. Bang), 1883.
- T. Alstrup: Skrivebog med Bogholderi. (Aamodt), 1884.
- V. Kruse: Opgaver til et dobbelt Bogholderi. (Forf.), Rønne, 1885.
- [Wiréns Institut]: Forretningsgang til det dobbelte Bogholderi. Ikke i bogh., 1886.
- T. Alstrup: Bogholderiets ABC. (Lybeck.& Meyer), 1888.
- [Brown]: Forretningsgang eller Opgaver til dobbelt Bogholderi. (Grosserer Brown), 1890.
- H. Buchheister: Det dobbelte Bogholderis Theori. (Høst), 2. oplag, 1891.
- E. Birch: Forretningsgang til Brug ved Bogholderi-Undervisning. (Teknisk Skole), Horsens, 1892.
- [N. P. Søgaard]: Program til N. P. Søgaards private Kursus i Skrivning, Regning, Bogholderi etc. 1893.
- P. Nielsen: Enestaaende praktisk Conversations Methode ved Undervisning i det dobbelte Bogholderi System. 1894.
- J. Vermehren: Grundlaget for det dobbelte Bogholderi. (Gad), 1895.
- Marius Andersen: Opgaver i Bogholderi ved Undervisning og Selvstudium. (Forf.), Odense, 1896.
- S. P. Poulsen: Forretningsgang til Undervisning i det dobbelte italienske Bogholderi. (Udgiveren), Fanø, 1897.
- P. T. Hald: Opgaver til Undervisning i Bogholderi. 1. - 3. del. (Forf.), Aarhus, 1899.
- H. P. Sørensen: Forretningsgang til Brug ved Undervisning i Bogholderi og Kontorarbejde. (Udgiveren), 1900.
- N. J. Baden: Forretningsgang udarbejdet til Brug ved Undervisning i Bogføring. Trykt som manuskript. (Carl Larsen), 1901.
- J. E. Hildebrand: Vejledning i Bogholderi. Trykt som Manuskript. 1902.
- N. J. Baden: Forretningsgang udarbejdet til Brug ved Undervisning i Bogføring. Trykt 3. gang som manuskript. (Carl Larsen), 3.udgave, 1903.
- N. J. Baden: Forretningsgang udarbejdet til Brug ved Undervisning i Bogføring. A. Begynderkursus. (Carl Larsen), 1903
- N. J. Baden: Forretningsgang udarbejdet til Brug ved Undervisning i Bogføring. B. Fortsættelses-kursus. (Carl Larsen), 1903.
- N. J. Baden: Opstilling af Forretningsgang, udarbejdet til Brug ved Undervisning i Bogføring. A. Begynderkursus. (Carl Larsen), 1903.
- N. J. Baden: Forretningsgang udarbejdet til Brug ved Undervisning i Bogføring. C. Slutningskursus. (Carl Larsen), 1904.

- N. J. Baden: Opstilling af Forretningsgang, udarbejdet til Brug ved Undervisning i Bogføring. C. Slutningskursus. (Carl Larsen), 1904.
- K. A. Petersen: Forretningsgang til Brug ved Bogholderi-Undervisning. Nexø, 1904.
- A. H. V. Sabroe: Forretningsgang til Brug ved Undervisning i Bogføring. (Carl Larsen), 1904.
- P. Brandt: Forretningsgang til Brug ved Undervisning i Bogføring. (Forf.), Thisted, 1905.
- N. J. Baden: Forretningsgang udarbejdet til Brug ved Undervisning i Bogføring. B. Fortsættelseskursus. (Carl Larsen), 2. udgave, 1906.
- A. H. V. Sabroe: Forretningsgang til Brug ved Undervisning i Bogføring. (Carl Larsen), 2. udgave, 1907.
- A. N. Andersen og W. Melskens: Elementært dobbelt Bogholderi til Skolebrug. (Hagerup), 1907.
- A. N. Andersen og W. Melskens: Løsning til elementært dobbelt Bogholderi. (Hagerup), 1907.
- [Anonym:] Opgaver i Bogføring. 1907.
- A. H. V. Sabroe: Forretningsgang til Brug ved Undervisning i Bogføring. B. (Carl Larsen), 2. udgave, 1909.
- Hans Bjarne: Eksempler til Brug ved Undervisning i Bogføring i Det tekniske Selskabs Skole. 1909.
- N. J. Baden: Forretningsgang udarbejdet til Brug ved Undervisning i Bogføring. A. Begynderkursus. Med en Opstilling efter fransk (amerikansk) Metode, Kolonnebogholderiet. (Carl Larsen), 3. udgave. 1909.
- Niels N. Nielsen og S. Pedersen: Opgaver til Brug ved Undervisning i Regnskabsføring i De danske Købstæders Aftenskoleforbunds Aftenskoler. (Zeuner), Aarhus, 1909.
- A. H. V. Sabroe: Elementær Vejledning i Bogholderi. (Gyldendal), 1909.
- A. H. V. Sabroe: Forretningsgang til Brug ved Undervisning i Bogføring. A. (Carl Larsen), 3. udgave, 1909.
- Carl Petersen: Opgaver til Brug ved Undervisning i Bogholderi. Aalborg, 1910.
- A. H. V. Sabroe: Forretningsgang til Brug ved Undervisning i Bogføring. B. Fortsættelseskursus. (Carl Larsen), 3. udgave, 1910.
- Carl Petersen: Opgaver til Brug ved Undervisning i Bogholderi. Ikke i bogh., Aalborg, 1910.
- Jensenius Klit: Løsninger til Opgaverne i Bogføring. I. Trykt som manus. (Forf.), Aarhus, 1911.

- C. Lager: Forretningsgang til Brug ved Undervisning i Bogføring paa Aften- og Haandværker- og tekniske Skoler. (Forf.), Esbjerg, 1911.
- [Anonym]: Regne-Opgave i det enkelte Bogholderi, trykt som Manuskript. Slagelse, 1911.
- [H. B. Krenchel]: Lov om Bogføring af 10. Maj 1912 med Ministeriet for Handel og Søfarts Cirkulære om Loven m.m. ved H.B. Krenchel. (Aug. Bang), 1912.
- Alfred Hansen: Opgave i enkelt Bogholderi, Kladde. Holbæk, 1912.
- F. Schoubye: Letfattelig Vejledning i Bogføring. Anvisning til at føre de i Lov om Bogføring af 10. Maj 1912 paabudte Regnskabsbøger. (Levisson jun.), 1912.
- A. H. V. Sabroe: Forretningsgang til Brug ved Undervisning i Bogføring. (Carl Larsen), 4. udgave, 1912.
- A. Bockenthien: Forretningsgang til Brug ved Undervisning i dobbelt Bogholderi. Udarbejdet paa Grundlag af Bekendtgørelse af 9. Juli 1912 fra Ministeriet for Handel og Søfart. (Emil Petersens Eftf.), Nykøbing F., 1912.
- A. H. V. Sabroe: Forretningsgang til Brug ved Undervisning i Bogføring. I. (Carl Larsen), 1913.
- N. J. Baden: Forretningsgang udarbejdet til Brug ved Undervisning i Bogføring. A. Begynderkursus. Med en Opstilling efter fransk (amerikansk) Metode, Kolonnebogholderi. (Carl Larsen), 4. udgave, 1913.
- Jensenius Klit: Bogføring. A. Enkelt Bogholderi. 3. udgave af Bogføring I. (Erslev & Hasselbalch), 1913.
- Jørgen Mimer: Andelsudvalgets kortfattede Vejledning for Andelsselskaber vedrørende Anmeldelse, Bogføring, Skat og Stempling, Udarb. i Marts 1913. Aarhus, 1913.
- R. Gregersen: Undervisning pr. Korrespondance, dobbelt Bogføring, 1.-3. Brev. 1913.
- A. H. V. Sabroe: Forretningsgang til Brug ved Undervisning i Bogføring. B. (Gyldendal), 3. udgave, 1914.
- A. H. V. Sabroe: Forretningsgang til Brug ved Undervisning i Bogføring. B. (Gyldendal), 5. udgave, 1914.
- A. H. V. Sabroe: Forretningsgang til Brug ved Undervisning i Bogføring. I., (Gyldendal), 2. udgave 1915.
- Carl A. Søegaard: Bogholderi. Forretningsgang til Brug ved Undervisning saavel i enkelt som dobbelt Bogholderi, særlig udarbejdet i Anledning af Feriekursus for Lærere og Lærerinder paa Jysk Læreranstalt i August 1915. Trykt som manus. (Forf.), Aarhus, 1915

- N. J. Baden: Forretningsgang til Brug ved Undervisning i Bogføring. B. Fortsættelseskursus. (Carl Larsen), 4. udgave, 1916.
- Niels P. Nielsen: Forretningsgang med Korrespondance til Brug ved den første Undervisning i Bogholderi. 5. udgave, Aarhus, 1916.
- N. J. Baden: Forretningsgang udarbejdet til Brug ved Undervisning i Bogføring. A. Begynderkursus. Med en Opstilling efter fransk (amerikansk) Metode, Kolonnebogholderi. (Carl Larsen), 5. udgave, 1917.
- A. H. V. Sabroe: Forretningsgang til Brug ved Undervisning i Bogføring. B. (Gyldendal), 4. udgave, 1917.
- A. H. V. Sabroe: Forretningsgang til Brug ved Undervisning i Bogføring. A. (Gyldendal), 6. udgave 1917.
- M. Pedersen: Opgave-Regnskab. Raamateriale til et Aarsregnskab til Brug ved Undervisning i Regnskabsføringens praktiske Indøvelse. (Forf. Hadsten), Randers, 1917.
- S. A. Albrechtsen: Bogføringsopgaver. (Joh. Ullstad), 2. udgave, 1917.
- H. Brathlund: Forretningsgang til Brug ved Undervisning i elementær Bogføring i Forbindelse med praktisk Regning. A: Status- og Kasse-regnskab. (Zeuner), Aarhus, 1918.
- H. Meisel: Bogholderi-Teori. (Hage & Clausen), 1918.
- H. Meisel: Grafisk Fremstilling af det dobbelte Bogholderis Afslutning (Hage & Clausen), 1918.
- Jensenius Klit: Bogføring, A. Enkelt Bogholderi. (Hasselbalch), 5. udgave, 1918.
- J. Rasmussen: Forklaring til det dobbelte ital. Bogholderi, benyttet ved Politikens Bogholderikursus. 6. oplag, 1918.
- M. Pedersen: Opgave-Regnskab. Raamateriale til et Aarsregnskab til Brug ved Undervisning i Regnskabsføringens praktiske Indøvelse i Forbindelse med den lille Regnskabsbog (Nr. 3). (Forf. Hadsten), Randers, 3. oplag, 1918.
- N. J. Baden: Forretningsgang udarbejdet til Brug ved Undervisning i Bogføring. A. Begynderkursus. Med en Opstilling efter fransk (amerikansk) Metode (Kolonnebogholderiet). (Carl Larsen), 6. udgave 1919.
- S. A. Albrechtsen: Bogføringsopgaver. (Gyldendal), 3. udgave, 1919.
- A. H. V. Sabroe: Forretningsgang til Brug ved Undervisning i Bogføring. (Gyldendal), 7. udgave, 1920.
- A. H. V. Sabroe: Hæfte for Statusopgørelser. (Gyldendal), 2. oplag, 1920.
- Aage Steensig: Bogføringsnøgle. Hjelpebog for Handelsskoler og for Kontorvirksomheder. (Aschehoug), 1920.
- A. H. V. Sabroe: Lærebog i Bogholderi. Til Brug ved Undervisning og Selvstudium. (Uoplyst), 2. udgave, 1920.

Handel

- Svenné Langkjer: Haandbog i Handelsregning, 1.-2. del. (Forf.), 1852-1854.
- [T. U.]: Kortfattet Ledetraad i Handelsregning, nærmest til Brug ved Selvunderviisning. (Wøldike), 1859.
- A. P. Wy. Bromander: Bogholderi for Jordbrugere og Næringsdrivende overhovedet, indeholdende Text, Journal og Cassabog, Hovedbog, Balance-Extract, Rapportjournaler, Melkejournel samt Primanoter No. 1 & 2 for et fuldstændigt Regnskabsaar. (Udgiveren), 1861.*
- A. Kaarup: Bogholderi for Kjøbmænd (Encyklopædi for Handlende, bd. VII / H. R. Grüner). (Philipsen), 1863.
- A. Kaarup: Lærebog i Handelsvidenskab. Med Tillæg. Ikke i bogh., 1864.
- Chr. Hansen: Handelsregnebog. Udarbejdet med særlig Hensyn til et velordnet Bogholderi for Kjøbmænd. (Schubothé), Odense, 1866.
- V. Arntzen: Almindelig Handelsvidenskab. (Philipsen), 1871.
- H. V. Boldt: Dansk Handelslexikon. (Steen), 1871.
- V. Nehm: Opgaver i Handelsregning m.H.t. det almindelige Forretningsliv. (Forf.), 1872.
- [Wirén]: Forretningsgang i det dobbelte Bogholderi. 1-3. Manuskript for Eleverne i Wiréns Merkantile Institut. Ikke i bogh., 1875-1876.
- [Grüners Handelsakademi]: Forretningsgang i det dobbelte Bogholderi. (Lille Kursus). Manuskript for Elever i Grüners Handelsakademi. Ikke i bogh., 3. oplag 1877.
- S. T. Alstrup: Praktisk Anvisning til Bogføring for en detail Handlende. (V. Petersen), 1877.
- A. Kaarup: Almindelig Handelsvidenskab. (Philipsen), 3. oplag, 1877.
- S. Langkjer: Haandbog i Handelsregning, med Møntloven etc. (Forf.), 4. udgave, 1877.
- V. Nehm: Bogholderi for en Manufactur-Detailhandel. (Forf.), 1877.
- V. Nehm: Bogholderi for en Manufaktur-Detailhandel med Lingeri-Artikler, Traad, Garn m.m. Indrettet til Brug for Afgangsklasserne i Københavns Kommuneskoler. 1877.
- V. Nehm: Opgaver til Bogholderi for en Urtekram-Detailforrening. Ikke i bogh., 1878.
- A. Kaarup: Bogholderi for Kjøbmænd, praktisk og theoretisk fremstillet. (Philipsen), 2. oplag, 1878.
- [H. R. Grüner / A. Kaarup]: Encyklopædi for Handlende. 7. Bd. Bogholderi. (Philipsen), 2. oplag, 1878.
- H. R. Grüner: Det enkelte og dobbelte bogholderi. Udgave ved P.H. Wirén. (Philipsen), 3. udgave, 1879.

- S. T. Alstrup: Et lille Cursus i dobbelt Bogholderi. (Topp), 1879.
- Ludwig Marquardt: Det dobbelte Bogholderi til Brug for Boghandlere. En praktisk Veiledning til Bøgernes Indretning og Førelse. Oversat og tildeels bearbejdet af T. Alstrup (Rée). (V. Pio), 1879.
- J. Wederkinch-Madsens Sprog- og Handels-Institut og Bogholderi-Bureau. 1878, 2. udgave 1879.
- S. T. Alstrup: Concentrerings-Bogholderi for en gros Handlende. (Topp), 1880.
- P. Hübe: Materialier til Bogføring for en Kolonialvare-Detailhandel. Til Brug for Begyndere i Skoler for Handelslærlinge, tekniske Skoler og ved Privatundervisning. (Edelmann), Horsens, 1880.
- P. R. Wirén: Haandbog i Handelsregning. (Philipsen), 3. udgave 1880. [Grüners Handelsakademi]: Forretningsgang (store Kursus) for Grüners Handelsakademi. Ikke i bogh., 4. oplag, 1881.
- T. Alstrup: Generalregnskabsbog for Handlende, Fabrikanter og Haandværkere (m. 1 Bog Skema)*. (Lybeck & Meyer), 1881. [Grüners Handelsakademi]: Forretningsgang (lille Kursus) for Grüners Handelsakademi. Ikke i bogh., 4. oplag, 1882.
- A. Mundberg: Det dobbelte Bogholderi og dets Anvendelse i Detailforeninger. (J.L. Wulff), 1882.
- F. P. Pettoletti: Kolonne-Bogholderi for Haandværkere, Fabrikanter og Kjøbmænd, med fuldstændig Vejledning til Indrettelse og Selvstudium, ledsaget af trykte autograferede Skemaer. 1882.
- W. Brown: Vejledning i Handelsregning I-II + Nøgle. (Erslev), 1884.
- A. Kaarup: Almindelig Handelsvidenskab. (Philipsen), 1885.
- Vilh. Arntzen: Almindelig Handelsvidenskab. (A. Andersen), 2. udgave, 1885.
- R. Hørluck: Bogførings-Regnebog eller Opgaver til praktisk Indøvelse af Begyndelsesgrundene ved Bogføring til Brug ved Realskoler, Folkehøjskoler, Handelsskoler, tekniske Skoler og Almueskolens fremmelige Elever. Svendborg, 1885. [Wirén]: Forretningsgang til et mindre Kursus i dobbelt Bogholderi, No.1. Trykt som Manuskript for Eleverne i Wiréns merkantile Institut. Kbh. 1886.
- T. Alstrup: Et Handelsbogholderi. Concentreringsystem. (Lybeck & Meyer), 2. udgave, 1887.
- Adolph Lyngby: Bogføring. Praktisk Haandbog for Handlende. (Hagerup), 1887.
- V. Nehm: Opgaver til Bogholderi for en Manufaktur-Detailhandel. (Forf.), 1889.

- P. Hübe: Opgaver i enkelt Bogholderi, især til Brug for Handelsskoler. (Forf.), Horsens, 1889.
- Gustav Lotze: Bogføring for Apothekere. Udarbejdet paa Foranstaltning af Danmarks Apothekerforening. Odense, 1889.
- P. R. Wirén: Haandbog i Handelsregning (med Facitliste). (Philipsen), 4. udgave, 1890.
- C. O. Heike og V. Nehm: Enkelt og dobbelt Bogholderi for en Detailhandel. (V. Nehms Institut), 1890.
- V. Nehm: Opgaver til Bogholderi for en Urtekram-Detailhanden. (Forf.), 1891.
- [H. P. Sørensens Handelsskole]: Forretningsgang til Brug ved Undervisning i Bogholderi ved H. P. Sørensens Handelsskole. (Skolen), 1893.
- V. Nehm: Dobbelt Bogholderi for Detailforretning. Ikke i bogh., 1894.
- C. Hage (red.): Haandbog i Handelsvidenskab. (Gad), 1894.
- [Anonym]: Bogføringsopgaver for Handelsskolen. Trykt som Manus. Ikke i bogh., Aarhus, 1894.
- Chr. Hansen: Handelsregnebog, udarbejdet med særligt Hensyn til et velordnet Bogholderi for Kjøbmænd. 4. meget forøg. Udgave, 1894.
- D. M. C. Reimers: Dobbelt Bogføring for Apothekere med et Skema til en etaars Bogføring, praktisk fremstillet af Apotheker D.M.C. Reimers, Aarhus. Trykt som Manuskript. Aarhus, 1894.
- [Anonym]: Bogholderi for Handelsskolens Mellemlasser. (R. Kaalund), Kolding, 1895.
- [Anonym]: Forretningsgang eller Opgaver til Bogholderi for en Detailhandel. Trykt som Manus. Ikke i bogh., Aarhus, 1895.
- A. Kaarup: Alm. Handelsvidenskab. (Philipsen / Nordisk Forlag), 5. udgave, 1895.
- W. Brown: Vejledning i Handelsregning. (Erslev), 2. udgave, 1895.
- Marcussen og Raffenberg: Bogholderi for Handelsskolens Mellemlasser. (Jydske Handelsforeningers Skoleudvalg), Kolding, 1895.
- Niels P. Nielsen: Forretningsgang eller Opgaver til Bogholderi for en Detailforretning. Trykt som Manuskript for Elever i N. P. Nielsens Kursus i Bogholderi. Aarhus, 1895.
- A. Frantzen, A. og V. Nehm: Enkelt Bogholderi for en Detailhandel (Schou). (Alex. Brandt), 1897.
- A. Frantzen, A. og V. Nehm: Opgaver til Bogholderi for en Detailforretning. Ikke i bogh., 1897.
- A. Kralund: Kasse-Bog for Kjøbmænd og Handlende. (Forf.), 4. oplag, 1897.

- Vilh. Arntzen: Alm. Handelsvidenskab (ved B.S. Friis). (Axel Andersen), 3. udgave, 1898.
- A. Frantzen og V. Nehm: Enkelt Bogholderi for en Detailhandel. (Alex. Brandt), 1898.
- Th. Thomsen: (II). Forretningsgang til Bogholderi for Handelsskolens Mellemklasse. Trykt som Manus., Fredericia, 1900.
- W. Brown: Vejledning i Handelsregning I. (Erslev), 3. udgave, 1900.
- W. Brown: Nøgle til Vejledning i Handelsregning, (Erslev), 3. udgave, 1900.
- Alb. Philipsen: Enkelt Handelsbogholderi. For Borgerskolen. (Gyldendal), 1900
- Alb. Philipsen: Dobbelt Handelsbogholderi. For Borgerskolen. (Gyldendal), 1900.
- Jens Agergaard: Opgave til dobbelt Bogføring for en "en gros Forretning". Inventur d. 1. Januar 1900. 1900.
- A. Philipsen: Vejledning for Lærere og til Selvstudium i henholdvis Haandværker- og Handels-Bogholderi for Borgerskolen*. (Gyldendal), 1901.
- P. Bokkenheuser: Kortfattet Lærebog i Handelsregning. (Hagerup), 1901.
- P. Bokkenheuser: Facitliste til kortfattet Lærebog i Handelsregning. (Hagerup), 1901.
- A. Frantzen og V. Nehm: Enkelt Bogholderi for en Detailhandel. (Alex. Brandt), 1901.
- Chr. Hansen: Handelsregnebog, udarbejdet med særligt Hensyn til et velordnet Bogholderi for Købmænd, omarbejdet efter Metersystemet. (Schubothé), 5. udgave, 1. oplag, 1901.
- T. Thomsen: Forretningsgang til Bogholderi for Handelsskolens Mellemklasse. (Carl Larsen), 2. udgave, 1901.
- [Lærerstab]: Forretningsgang til Brug ved Undervisning i Bogføring, udarbejdet af Lærere ved Købmandsskolen. (Carl Larsen), 1901.
- N. J. Baden og S. N. Johnsen: Lærebog i Regning for Handels- og Realskoler. 2. del. (Salmonsén), 1902.
- K. Marcussen: Handelsregning. (Gyldendal), 1904.
- Påhlman: Forretningsgang for Detailhandel (eget Firma). Dobbelt italiensk Bogholderi (Brødrene Påhlmans Handelsakademi), 1904.
- J. Thorvaldsen-Hansen: Forretningsgang til Dobbelt Bogholderi I. Trykt som Manuskript. (Handelsakademiet Kjøbenhavn), 1904.
- P. Brandt: Forretningsgang til Brug ved Undervisning i Bogføring. Aalborg, 1905.

- A. Bockenthien: Forretningsgang til Brug ved Undervisning i dobbelt Bogholderi paa Aalborg ny Handelsskole, 1905.
- K. Marcussen: Handelsregning. (Gyldendal), 2 .oplag, 1905.
- K. Marcussen: Facitliste til Handelsregning. (Gyldendal), 1905.
- T. Thomsen: Forretningsgang til Bogholderi for Handelsskolens Mellemklasse. (Carl Larsen), 3. udgave, 1906.
- Jensenius Klit: Bogføring I. Enkelt Bogholderi udarbejdet til Brug for Realklassen og Begynderklassen i Handelsskolen og tekniske Skoler. (Forlaget af 1907), Aarhus, 1907.
- Jensenius Klit: Hovedbog I, [“Kontokurant eller Rescontro”], til Bogføring, Aarhus, 1907.
- Jensenius Klit: Journal, Kassebog, Hovedbog, til Bogføring I. Aarhus, 1907.
- Jensenius Klit: Hovedbog til Bogføring: Aarhus, 1907.
- Jensenius Klit: Bogføring II. Dobbelt Bogholderi (italiensk og amerikansk System for Handelsskolernes Begynder- og Mellemklasser). (Forlaget af 1907), Aarhus, 1908.
- Johs. Simonsen: Forretningsgang til Handelsbogholderi. (Johs. Simonsens Skrive- og Bogholderi-Kursus), Horsens, 1908.
- P. Christensen og H. K. Henrichsen: Eksamensopgaver i Bogføring givne ved Provins-Handelsaftensskolerne. (Gyldendal), 1908.
- R. Christensen, R. og F. Lehrmann: Regnebog for Købmandsskoler. Kontokuranter. (Høst), 1909.
- R. Christensen: Facitliste til Regnebog for Købmandsskolen. II. Fonds, Aktier og Veksler. (Høst), 1909.
- A. P. Sonnichsen: Dobbelt Bogholderi for Detailforretninger. Nykøbing F., 1909.
- Aage Steensig: Opgave i Bogføring med vejledende Noter til Brug ved Undervisningen i Provins-Handelsaftensskolernes Afgangsklasse. Trykt som Manuskript. Nakskov, 1909.
- [C. Hage]: Hages Haandbog i Handelsvidenskab (1.-7. hft.). (Gad), 3. udgave, 1909.
- K. Marcussen: Handelsregning. (Gyldendal), 4. oplag, 1909.
- H. P. Sørensen: Bogholderi. Lærebog og Haandbog til Brug i Handelsskoler, ved Selvstudium og paa Handelskontorer. (Schønberg), 5. udgave, 1909.
- R. Christensen: Regnebog for Købmandsskolen. Indledningskursus. (Gyldendal), 1910.
- [C. Hage]: Hages Haandbog i Handelsvidenskab (8.-10.hft.). (Gad), 3. udgave, 1910.

- R. Christensen og F. Lehrmann: Facitliste til Regnebog for Købmandsskoler. Kontokuranter. (Høst), 1910.
- A. P. Sonnichsen: Dobbelt Bogholderi for Detailforretninger. (Mackeprang), Nykøbing F., 1910.
- R. Christensen og F. Lerhmann: Facitliste til Regnebog for Købmandsskoler. Indledningskursus. (Høst), 1910.
- K. Marcussen: Facitliste til Handelsregning. (Gyldendal), 3. oplag, 1910.
- [C. Hage]: Hages Haandbog i Handelsvidenskab (Slutningshæfte). (Gad), 3. udgave, 1910.
- R. Christensen: Regnebog for Købmandsskoler. I. Kalkulationer. (Høst), 2. udgave, 1911.
- R. Christensen: Facitliste til Regnebog for Købmandsskoler. I. Kalkulationer. (Høst), 1911.
- P. L. Balling, K. Höwinghoff-Petersen og R. Kaalund: Vejledning i Handelsteknik til Brug ved Handels-Aftenskolerne. (Chr. Hansen), 3. udgave, Kolding, 1911.
- Herman Møller: Forretningsgang til Brug ved Undervisning i Bogholderi i Skolens 1ste Klasse. (Aalborg ny Handelsskole), 1911.
- P. R. Runeklint: Tvungen Bogføring. Foredrag i Anledning af den nye Lov om Bogføring, holdt i forskellige Handelsforeninger. Med Vejledning for Anlæg af et til Lovens Fordringer svarende Bogholderi. (Aug. Olsens Boghandel), Hellerup, 1912.
- P. T. Hald: Bogholderi for mindre Forretninger (Handlende). (Wroblewski), 1912.
- P. T. Hald: Bogholderi for Restauratører. (Wroblewski), 1912.
- P. T. Hald: Bogholderi for Skotøjshandlere og Skomagere. (Wroblewski), 1912.
- P. T. Hald: Bogholderi for Vognmandsforretninger. (Wroblewski), 1912.
- A. H. V. Sabroe: Vejledning i Bogholderi for mindre Næringsdrivende i Anledning af Loven om tvungen Bogføring. (Gyldendal), 1912.
- [Anonym]: Letfattelig Vejledning i Bogføring for mindre Forretninger. (Møller & Landschultz), 1913.
- Martinus Olsen: Dansk Bogholderiskole, indeholder Lov om Bogføring m.v. af 10. Maj 1912 samt fuldstændig Vejledning for Handlende og Haandværkere til selv at føre de lovbestemte Bøger uden forudgaaende Kendskab til Bogholderi, en Maanedes Forretningsgang. 1912.
- K. A. Larsen: Om Bogføring samt Opgave til Bogholderi for en Detailhandel. (Nehms Kursus), 1913.
- Thorleif T. Evanths: Kortfattet Handelslære. Dansk Handels- og Vekselsret. (Gad), 1913.

- Th. Thomsen: Forretningsgang til Bogholderi for Handelsskolens Mellemklasse. 4. udgave, Fredericia, 1913.
- Jul. Schovelin (red.): Købmandens Haandbog. Under medvirken af Vinding Kruse, A. E. Bonnevig, A. H. V. Sabroe, J. T. Juhl, P. J. St. Lund m.fl. (Milo), Odense, 1915.
- Anton Nielsen: Eksamens-Opgaver (indtil Oktober 1915 inkl.) og andre Opgaver til Brug ved Undervisning i Bogføring ved Handelsdagskoler. Ikke i bogh., 1915.
- P. Brandt: Forretningsgang til Brug ved Undervisning i Bogføring i Handelsaftenskolens 1. Klasse. Aalborg, 1915.
- P. Brandt: Forretningsgang til Brug ved Undervisning i Bogføring i Handelsaftenskolens 3. Klasse. Aalborg, 1915.
- A. H. V. Sabroe: Bogføringsopgaver for Elever i Niels Brocks Handelsskole [...] Med Hæfte for Statusopgørelse. (Gyldendal), 1916.
- A. H. V. Sabroe: Bogholderi (Særtryk af Købmandens Haandbog). Ikke i bogh., Odense, 1917.
- J. C. Jensen-Taars: Forretningsgang og Bogføring i en Brugsforening. (Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger), 1918.
- H. Meisel: Forretningsgang (Detailbogholderi) til Brug ved Frederiksberg Bogholderiskole. Ikke i bogh., 1919.
- H. Meisel: Forretningsgang (en gros Forretnings-Bogholderi) til Brug ved Frederiksberg Bogholderiskole. Ikke i bogh., 1919.
- A. H. V. Sabroe: Bogføringsopgaver for Elever i Niels Brocks Handelsskole. (Gyldendal), 2. udgave, 1920.
- V. Nehm og J. Agergaard: Opgaver til Bogholderi for en Lingeriforretning. 1920.

Håndværk

- Chr. Hansen: Bogholderi og Brevbog for Haandværkere. 1. Afsnit. Bogholderi for Snedkere. (Schubothé), 1866.
- L. Thomsen: Kort Anvisning til Bogholderi for Haandværkere. Skrevet for Borger- og Haandværkerforeningens tekniske Skole i Viborg. Viborg, 1876.
- Valdemar Nehm: Bogholderi for en Snedkerforretning. Indrettet til Brug for Afgangsklasserne i Københavns Kommuneskoler. [Senere oplag med titlen: Bogholderi for et Haandværk]. 1877.
- [Anonym]: Forretningsgang til Brug ved Bogholderi-Undervisning i det tekniske Selskabs Skole* (Teknisk Selskab), 1879.
- V. Nehm: Bogholderi for en Snedkerforretning. (Forf.), 2. oplag, 1879.

- T. Alstrup: Generalregnskabsbog for Handlende, Fabrikanter og Haandværkere (m. 1 Bog Skema)*. (Lybeck & Meyer), 1881.
- F. P. Pettoletti: Kolonne-Bogholderi for Haandværkere, Fabrikanter og Kjøbmænd, med fuldstændig Vejledning til Indrettelse og Selvstudium, ledsaget af trykte autograferede Skemaer. Than. & Appel), 1882.
- [Anonym]: Aftenskolen for Haandværkere i Regning, Bogføring og Kalkulation. 1898.
- L. M. V. Baes: Forretningsgang, udarbejdet til Undervisningsbrug i det af Københavns Industriforenings Industriudvalg oprettede Kursus i Bogføring for Haandværkere. 1900.
- [Anonym:] Opgave i Haandværker-Bogføring. (Hillerød tekniske Skole), 1905.
- [Studenter-Samfundet]: Enkelt Bogholderi for et Haandværk. Til Brug ved Aftenundervisning for Arbejdere. (Studenter-Samfundets Aftenundervisning), 1885.
- [Studenter-Samfundet]: Forretningsgang for en Snedkerforretning, med et Tillæg om Veksler. Ikke i bogh., 1885.
- V. Nehm: Bogholderi for et Haandværk. (Forf.), 1885.
- T. Alstrup: Letfattelig Vejledning til Haandværksbogholderi. (J. L. Wulff), 1886.
- T. Alstrup: Skema til Øvelse i Bogholderi for de tekniske Skoler*. (J. L. Wulff), 1887.
- [Anonym]: Forretningsgang til Brug ved Bogholderi-Undervisning i det tekniske Selskabs Skole*. (Teknisk Selskab), 1888.
- Carl W. Møller: Anvisning til Kasseregnskab for Haandværkere (Bayer). (Jydsk Forlagsforening), Aarhus, 1890.
- V. Nehm: Bogholderi for et Haandværk. 1891.
- [Studenter-Samfundet]: Enkelt Bogholderi for et Haandværk. Til Brug ved Aftenundervisning for Arbejdere. (Studenter-Samfundets Aftenundervisning), 1892.
- [Studenter-Samfundet]: Forretningsgang for en Snedkerforretning, med et Tillæg om Veksler. Ikke i bogh., 1892.
- V. Nehm: Dobbelt Bogholderi for et Haandværk. Ikke i bogh., 1894.
- Anonym: Enkelt Bogholderi for et Haandværk. Ikke i bogh., 2. udgave, 1895.
- Alb. Philipsen: Inventur og Forretningsgang samt en kort Vejledning til nyt dansk Bogholderi for Haandværks-Forretninger. (Stinck), 1895.
- Niels Peter Nielsen: Afsnit I-II af Bogholderi for Haandværkere. Ikke i bogh., Aarhus, 1896.

- L. M. V. Baes: Nyt dansk Haandværker-Bogholderi. (Nordisk Forlag), 1898.
- L. M. V. Baes: Forretningsgang til Undervisningsbrug i Kursus i Bogføring for Bogtrykkere. (Forf.), 1898.
- L. M. V. Baes: Forretningsgang til Undervisningsbrug i Kursus i Bogføring for Haandværkere. Ikke i bogh., 1900.
- Alb. Philipsen: Enkelt Haandværker Bogholderi. For Borgerskolen. (Gyldendal), 1900.
- Alb. Philipsen: Dobbelt Haandværker Bogholderi. For Borgerskolen. (Gyldendal), 1900.
- A. Philipsen: Vejledning for Lærere og til Selvstudium i henholdsvis Haandværker- og Handels-Bogholderi for Borgerskolen*. (Gyldendal), 1901.
- P. F. Schumacher: Omrids af Haandværkerbogholderi efter dobbelt System med Concentreringsjournal. Om Veksler og Checks. (P. Michaelssen), 1906.
- C. Lager: Forretningsgang til Brug ved Undervisning i Bogføring paa Aften- og Haandværker- og tekniske Skoler. (Forf.), Esbjerg, 1911.
- P. T. Hald: Bogholderi for Haandværkere. (Wroblewski), 1912.
- V. Nehm: Bogholderi for et Haandværk. 1912.
- L. N. Gregersen: Kortfattet Vejledning i Bogføring. Særligt udarbejdet for Smede. Ikke i bogh. (Chr. C. Rahr & Co.), 1912.
- Jørgensen og Martinus Hansen: Forøvelser og Forretningsgang til Praktiske Øvelser i Bogføring, Haandværkerbogføring. Meterudgave. 5. oplag, 1912.
- C. Lager: Forretningsgang til Brug ved Undervisning i Bogføring paa Aften- og Haandværker- og tekniske Skoler (II. Del. Begyndelseskursus). (Forf., Esbjerg), Ringkøbing, 2. oplag, 1912.
- P. T. Hald: Opgaver til Brug ved Undervisningen i Bogholderi for Haandværkere. (Wroblewski), 1913.
- Axel Schough: Forretningsgang til Brug ved Undervisningen i Bogføring ved Fagskolen for Haandværkere og mindre Industridrivende*. (Teknologisk Instituts Kursus i København / Smede), 1913.
- V. Nehm: Bogholderi for et Haandværk. 1914.
- O. C. Andersen: Ungdomsskolens Haandværker-Bogføring. Indledende Øvelser (Hæfte 5). (S. Johansen), 1916.
- O. C. Andersen: Ungdomsskolens Haandværker-Bogføring. Enkelt Bogholderi. Kassebog (Hæfte 6). (Hasselbalch), 1916.
- O. C. Andersen: Ungdomsskolens Haandværker-Bogføring. Enkelt Bogholderi. Journal (Hæfte 7). (Hasselbalch), 1916.

- O. C. Andersen: Ungdomsskolens Haandværker-Bogføring. Enkelt Bogholderi. Hovedbog (Hæfte 8). (Hasselbalch), 1916.
- O. C. Andersen: Ungdomsskolens Haandværker-Bogføring. Enkelt Bogholderi. Løsning af Opgaven (Hæfte 9). (Hasselbalch), 1916.
- O. C. Andersen: Ungdomsskolens Haandværker-Bogføring. Dobbelt Bogholderi. Kassejournal (Hæfte 10). (Hasselbalch), 1916.
- O. C. Andersen: Ungdomsskolens Haandværker-Bogføring. Dobbelt Bogholderi Hovedbog (Hæfte 11). (Hasselbalch), 1916.
- O. C. Andersen: Ungdomsskolens Haandværker-Bogføring. Dobbelt Bogholderi. Løsning af Opgaven (Hæfte 5). (Hasselbalch), 1916.
- H. S. Jørgensen: Løsning af Opgaver m.m. til Praktisk Bogholderi for Haandværkere, for Lærere i Bogføring. (Hagerup), 1916.
- V. Nehm: Bogholderi for et Haandværk. 1917.
- [H. S.] Jørgensen: Opgaver til praktisk Bogholderi for Haandværkere. Meterudgave. [...] Med Øvelsesbøger I-II. (Hagerup), 1918.
- Axel Schough: Forretningsgang til Brug ved Undervisningen ved Industriforeningens Undervisning for Haandværkere og Industridrivende. Ikke i bogh., 1918.
- Axel Schough: Forretningsgang til Brug ved Undervisningen i Bogføring ved Fagskolen for Haandværkere og mindre Industridrivende*. Ikke i bogh. (Teknologisk Instituts Kursus i Kjøbenhavn / Anlægsgartnerne), 1919.
- V. Nehm: Bogholderi for et Haandværk. 1919.

Industri

- H.R. Grüner: Populært Foredrag om Bogføring, holdt i Industriforeningen. (Philipsen)*, 1856.
- [Anonym]: Forretningsgang til Brug ved Bogholderi-Undervisning i det tekniske Selskabs Skole*. (Teknisk Selskab), 1879.
- T. Alstrup: Generalregnskabsbog for Handlende, Fabrikanter og Haandværkere (m. 1 Bog Skema)*. (Lybeck & Meyer), 1881.
- F. P. Pettoletti: Kolonne-Bogholderi for Haandværkere, Fabrikanter osv.* (Than. & Appel), 1882.
- T. Alstrup: Skema til Øvelse i Bogholderi for de tekniske Skoler*. (J.L. Wulff), 1887.
- [Anonym]: Forretningsgang til Brug ved Bogholderi-Undervisning i det tekniske Selskabs Skole*. (Teknisk Selskab), 1888.
- Axel Schough: Forretningsgang til Brug ved Undervisningen i Bogføring ved Fagskolen for Haandværkere og mindre Industridrivende*. (Teknologisk Instituts Kursus i Kjøbenhavn / Smede), 1913.

- J. C. Spange: Haandbog i Fabriksbogholderi og Kalkulation. (Foreningen af Fabrikanter i Jærindustrien i Kjøbenhavn og i Provindserne), 1915. [Anonym]: Bogføring i Bogtrykfaget [særtryk af Bogtrykkerbladet]. 1915.
- Axel Schough: Forretningsgang til Brug ved Undervisningen ved Industriforeningens Undervisning for Haandværkere og Industridrivende*. Ikke i bogh., 1918.
- Joh. og Kr. Kyed: Mejeriregnskabsbog (Dobbelt Bogholderi). Odense, 1918.
- H. Meisel: Forretningsgang (Fabriks-Bogholderi) til Brug ved Frederiksberg Bogholderiskole. Ikke i bogh., 1919.
- Th. A. Jensen og Th. Kirkegaard: Mejeri-Bogføring. Dobbelt Bogholderi. Odense, 1919.

Landbrug, skovbrug m.m.

- [Anonym]: Praktisk Anviisning til Regnskabsføring for Landmænd. (Philipsen), 1860
- A. P. Wy. Bromander: Bogholderi for Jordbrugere og Næringsdrivende overhovedet, indeholdende Text, Journal og Cassabog, Hovedbog, Balance-Extract, Rapportjournaler, Melkejournale samt Primanoter No. 1 & 2 for et fuldstændigt Regnskabsaar. (Udgiveren), 1861.*
- J. B. H. Andersen: Kortfattet Anviisning til en simpel men nøjagtig Bogføring med Tillæg af de forskjellige Huusdyr og til Indretning af de herpaa grundede for ethvert Opdræt nødvendige Stamtavler. Næstved, 1864.
- Frihr. v.d. Goltz: Den landøkonomiske Bogføring, af Frihr. v.d. Goltz, oversat efter den 3. Udgave og forsynet med et Regnskab efter det dobbelte Bogholderi over en Gaard her i Landet ved C.G.V. Ræder. (Wisbech), Kolding, 1877.
- Funch: Forslag til en forandret Bogføring paa Skovdistrikterne. 1877.
- Svendsen og J. Larsen: Central-Contoir f. Landbrugs-Bogholderi. 1878
- L. P. Lützen: Regnskabsbog for Landmænd. (Forf.), 2. oplag, 1881.
- L. P. Lützen: Regnskabsbog for Landbrugere. (Philipsen), 3. oplag, 1882.
- Joh. C. Schmidt: Regnskabsbog for den mindre Landbruger. (L. Jacobs & Søn), Randers, 2. oplag, 1884.
- Kristiansen: Regnskabsbog for Landmænd. (Zeuner), Aarhus, 1885.
- Mads B. Bjerre: Regnskabs-Schemaer over Ager- og Husdyrbrug. (Chr. Jensen), Holstebro, 1885.

- A. Hansen, A. og H. Mortensen: Regnskabsbog for mindre Jordbrug. (Forfatterne), Vejle, 1885.
- H. Schroll: Anvisning til Førelsen af et mindre fuldstændigt Avlsregnskab. (Forf.), Odense, 1887.
- T. Alstrup: Et Landbrugsbogholderi. Vejledning til Indretning af Landmandens Bøger. (Lybeck. & Meyer), 1888.
- R. Hörluck: Bogholderi for Landmænd og Landbrugsskoler (Med Vejledning). (Milo), Odense, 1889.
- H. Iversen: Regnskabsbog for mindre Landbrug. (Schubothé), 1889.
- F. Oehlerich: Regnskabsbog for mindre Jordbrugere. (Jak. H. Mansa), 1890.
- [Anonym]: Regnskabsbog for Landmænd. (Bornholms Landøkonomiske Forening / F. Sørensen), 1893.
- H. Schroll: Om Landbrugsregnskab. (Schubothé), 1894.
- [Anonym]: Regnskabsbog for Husmand... By... Sogn... Amt. (Milo), Odense, 1895.
- L. C. Dyhre: Landbrugsregnskab, 2. Afdeling. (Schönemann), Nyborg, 1896.
- A. N. Andersen: Bogholderi-Sagens Fremme i Fyen. Odense 1896.
- R. Hörluck: Lette Bogholderi-Øvelser til Skolebrug og Selvundervisning særlig for Landbrugere. Odense, 1896.
- R. Hörluck: Lettere Bogholderi-Øvelser særlig for Landbrugere. (Milo), Odense, 1896.
- L. P. Lützen: Regnskabsbog for Landbrugere. (Nord. Forlag), 1897.
- F. Oehlerich: Regnskabsbog for mindre Jordbrugere. (Hagerup), 2. oplag, 1899.
- Jens Peter Jensen: Kortfattet Landbrugs-Regnskab. (Forf. / Høng Højskole), 1899.
- S. C. A. Tuxen: Landmandens Regnskabsbog. I. Dagbogen. (Jydsk Forlag / Gyldendal), 1899.
- S. C. A. Tuxen: Landmandens Regnskabsbog. II. Hvad jeg ejer og har. (Jydsk Forlag / Gyldendal), 1899.
- S. C. A. Tuxen: Landmandens Regnskabsbog. III. Hvad Marken nyder og yder. (Jydsk Forlag / Gyldendal), 1899.
- S. C. A. Tuxen: Landmandens Regnskabsbog. IV. Hvad Dyrene nyder og yder. (Jydsk Forlag / Gyldendal), 1899.
- S. C. A. Tuxen: Landmandens Regnskabsbog. Textbogen. (Jydsk Forlag / Gyldendal), 2. oplag, 1899.
- H. Schroll: Om Hovedreglerne ved Landbrugsbogføring. Ikke i bogh., Odense, 1900.

- [Anonym]: Regnskabsbog for Kontrolforeningerne. Udarbejdet af Udvalget til Fremme af et ensartet Regnskab i Kontrolforeningerne). Ikke i bogh., Kolding, 1900.
- S. C. A. Tuxen: Landmandens Regnskabsbog. Textbogen. (Nordiske Forlag), Aarhus, 1900.
- J. Møller-Nielsen: Regnskabsbog for mindre Landbrugere. Ikke i bogh., 1900.
- J. C. Schmidt: Landbrugsbogholderi for den mindre Jordbruger. Ny, forbedret udgave. (Backhausen), Viborg, 1902.
- J. Møller-Nielsen: Regnskabsbog for mindre Landbrugere. Udgave af en Forening. (Schønemann/Hagerup), Nyborg/København, 1902.
- S. C. A. Tuxen: Landmandens Regnskabsbog. Textbogen. (Nordiske Forlag), Århus, 3. udgave, 1902.
- H. Schroll: Tillæg til Om Hovedreglerne ved Landbrugsbogføring. Odense, 1903.
- L. Nielsen Ebbenhøj: Øvelser i Landbrugsbogholderi. To Opgaver til Skolebrug. Med to til Opgaverne afpassede Regnskabshæfter. (Nielsen), Stege, 1903.
- L. A. Hauch: Skovbrugets Bogføring og Regnskab. Foredrag holdt i »Forstlig Discussionsforening« den 24. Januar 1903. Hillerød, 1903.
- R. Jensen og J. P. Jensen: Landbrugsregnskab. (Høng Højskole), 2. oplag, 1904.
- Th. Grundtmann Svendsen: Vejledning til Benyttelse af den af Godsfuld­mægtig Th. Grundtmann Svendsen udarbejdede Regnskabsbog for Landbrugere. (Svendsen / Odense / Frederikslund pr. Naarup), 1904.
- L. Nielsen Ebbenhøj: Øvelser i Landbrugsbogholderi. To Opgaver til Skolebrug og Selvstudium, samt 2 lin. Regnskabsbøger (C. M. Nielsen), Stege, 1904.
- J. K. Madsen: Regnskabsbog for mindre Jordbrug. Ikke i bogh., 1904.
- P. P. Løkke og M. Jensen: Lomme-Regnskabsbog for Landmænd for Aaret 1905. (Holms Boghandel), Ringkøbing, 1904.
- O. Staggemeier: Det dobbelte Bogholderis Teori samt dets anvendelse ved Landbrugsregnskaber. (Gyldendal), 1905.
- Hans Appel: Landbrugsregnskab, udarbejdet til Brug ved Undervisningen i Bogføring, trykt som Manuskript. 2. Udgave, Odense, 1905.
- Martinus Hansen: Praktiske Øvelser til Skolebrug og Selvstudium i Regnskabsføring for Landmænd med særligt Henblik paa Skattelovene. (Milo), Odense, 1906.
- A. C. Duborg: Vejledning i Landbrugets Bogføring. (Aug. Bang), 1908.

- J. J. Mortensen Barrit: Regnskabsbog for Landmænd. (Aug. Bang), Kbh./Randers, 1909.
- Rs. P. Jørgensen ... [et al.]: Uddrag af Bogholderi for Landbrug til Brug i Folkehøjskoler, Aftenskoler og Landsbyskoler. 2. udgave, Odense, 1909.
- F. Møller og W. A. Kock: Regnskabsbog over Hønseshold. (Dansk Andels Ægexport), 1910.
- Niels Nielsen: Bogholderi for Landmænd. Dobbelt Bogholderi i de simpleste Former. Til Brug ved Undervisning paa Landbrugskoler og ved korte Kursus samt til Selvstudium. (Rybner Petersen), Aarhus, 1911.
- G. Faye: Landbrugets Regnskab. Foredrag holdt i Vestlollands Landmandsforening. (E. Jespersen), 1912.
- [Udvalg]: Udvalgsbetænkning angaaende Regnskabsføringen indenfor Landbruget [særtryk af Tidsskrift for Landøkonomi, 34 sider, s.152-186]. (Aug. Bang), 1913.
- [Udvalg]: Prøveregnskab og Aarsopgørelse [...] Udarbejdet af det af Selskabet i Aaret 1910 nedsatte Regnskabsudvalg. (Det kgl. Danske Landhusholdnings-Selskab / Aug. Bang), 1913.
- J. Pilegaard Bay: Vejledning i dobbelt Bogholderi for Landmænd. Hagalunds Regnskab. I. Hovedbog, II. Overføringsbog. (J.H. Schultz), 1914.
- Niels Nielsen: Dansk Lands Vejledning i Regnskabsføring. En letfattelig Fremstilling af det dobbelte Bogholderi anvendt paa et Landbrug. I. [Særtryk af Tidsskriftet Dansk Land]. (Foreningen Dansk Land / Kbh.), 1914.
- Niels Nielsen: Bogholderi for Landmænd, Journal-Hovedbog. Aarhus/København, 1914.
- S. C. A. Tuxen og W. A. Kock: Hønseregnskab for Alle. 1915.
- Axel Hillerup: Skovbrug og dobbelt Bogholderi. (Emil Petersen), Nykøbing Falster, 1916.
- Niels Nielsen: Dansk Lands Vejledning i Regnskabsføring. I. (Gyldendal), 2. oplag, 1916.
- Emil Bendixsen: Plantagers Forretningsledelse med særligt Henblik paa Bogføring og Regnskab for den under Aktieselskabet Det østasiatiske Kompagni hørende Plantagedrift. Udarb. til Brug ved Undervisningen i Tropeskovbrug. 1916.
- Niels Nielsen: En letfattelig Fremstilling af det dobbelte Bogholderi anvendt paa et Landbrug. II. [Særtryk af Tidsskriftet Dansk Land]. (Foreningen Dansk Land / Kbh.), 1916.
- Chr. Johansen: Landbrugets Pengeregnskabsbog. (Hasselbalch), 1916.

- Chr. Johansen: Landbrugets Pengeregnskabsbog. Ungdomsskolens Landbrugs-Bogføring. Indledende Øvelser (Hæfte 1). (Hasselbalch), 1916.
- Chr. Johansen: Landbrugets Pengeregnskabsbog. Ungdomsskolens Landbrugsbogføring. Opgave (Hæfte 2). (Hasselbalch), 1916.
- Chr. Johansen: Landbrugets Pengeregnskabsbog. Ungdomsskolens Landbrugsbogføring. Regnskabsbog til Kasse- og Pengeregnskab (Hæfte 3). (Hasselbalch), 1916.
- Chr. Johansen: Landbrugets Pengeregnskabsbog. Ungdomsskolens Landbrugsbogføring. Løsning af Opgave i Landbrugsbogføring (Hæfte 4). (Hasselbalch), 1916.
- S. C. A. Tuxen: Landbrugs-Bogføringens Fremme paa Skolen og i Livet. Tillige Tekst til Landmandens Regnskabsbog. (Gyldendal), 1916.
- M. Pedersen: Lærebog i Landbrugets Regnskabsføring for Begyndere. Til Brug ved Kursusundervisning og Selvstudium. (Gyldendal), 1917.
- N. P. Petersen og Chr. Nyrop-Larsen: Praktisk Regnskabsbog for større og mindre Bøndergaarde samt Husmandsbrug. (Hagerup). 3. oplag, 1917.
- Chr. Johansen og Fr. Nielsen: Dobbelt Bogholderi for Landmænd. Til Brug ved Undervisning og Selvstudium. 1. Opgave med vejledende Bemærkninger til Hjælp ved Løsningen. (Nyt Nordisk Forlag), 1917.
- Chr. Johansen og Fr. Nielsen: Dobbelt Bogholderi for Landmænd. Til Brug ved Undervisning og Selvstudium. 2a. Øvelseshefte til Journal. (Nyt Nordisk Forlag), 1917.
- Chr. Johansen og Fr. Nielsen: Dobbelt Bogholderi for Landmænd. Til Brug ved Undervisning og Selvstudium. 2b. Øvelseshefte til Hovedbog. (Nyt Nordisk Forlag), 1917.
- Chr. Johansen og Fr. Nielsen: Dobbelt Bogholderi for Landmænd. Til Brug ved Undervisning og Selvstudium. 3. Løsning af Opgaven. (Nyt Nordisk Forlag), 1917.
- M. Pedersen: Regnskabsbog for større og mindre Landbrug. Til Brug ved Undervisning i Regnskabsføringens praktiske Indøvelse. (Gyldendal), 1917.
- Chr. P. Bjørnsgaard: Regnskabsbog for mindre Landbrug. Anbefalet af Landboforeningerne i Thisted Amt og N.N. Steensgaard, Formand for De samvirkende Husmandsforeninger i Thisted Amt. (Konsulent C.P. Bjørnsgaard), Nykøbing M., 1918.
- M. Pedersen: Regnskabsbog for større og mindre Landbrug. (Gyldendal), 2. oplag, 1919.
- M. Pedersen: Regnskabsbog for større og mindre Landbrug. (Gyldendal), 3. oplag, 1920.

- M. Pedersen: Lærebog i Landbrugets Regnskabsføring for Begyndere. Til Brug ved Kursusundervisning og Selvstudium. 5. udgave, 1920.
[Anonym]: Raamateriale til Bogholderi, efter Det kgl. danske Landbrugs-
holdningsselskabs Prøveregnskab, til Brug ved Undervisningen paa
Asmildkloster Landbrugsskole. Viborg, 1920.

Finans

- Jac. Hansen: Penge-Regnskabsbog. (Aug. Bang), 2. udgave, 1887.
A. Nielsen: Forretningsgang til Brug ved Undervisningen i Bogføring
paa det af Købmandsskolen oprettede Kursus for unge Bankassistenter.
Trykt som Manuskript. 1909.
Anton Nielsen: Bankbogholderi. Forretningsgang og Opgaver. Udarb. til
Brug ved Undervisningen paa Købmandsskolen. (Schønberg), 1911.
O. Østergaard: Forsikrings-Bogholderi. Brandforsikring. Materiale til
Brug ved Undervisning paa Købmandsskolen. 1915.

Transport

- Martin Buch: Vejledning i de gældende Bestemmelser om Befordring og
Ekspedition af Gods, levende Dyr, Køretøjer og Lig samt om Bogfø-
ring og Regnskabsaflægelse. Afsluttet med Ordre: J. 1346, K. 571,
M. 7. Udarb. til Brug ved Undervisningen i Jernbaneskolen : Januar
1916.

Husholdning m.m.

- [Anonym]: Regnskabsbog for Husmødre. (Philipsen), 1875.
[Anonym]: Kassebog for Husmødre (Rée). (V. Pio), 1877.
[Anonym]: Regnskabsbog for Husfædre. (Stinck), 1878.
[Anonym]: Ny Regnskabsbog over Husholdning, udarb. af en praktisk
Husmoder. (M. A. Schultz), Aalborg, 2. udgave, 1878.
[Anonym]: Regnskabsbog for Kjøbstad-Ejendomme. (Borchhorst), 1879.
A. Westrup: Kassebog for Husmødre. (Topp), 2. oplag, 1880.
[Anonym]: Lomme-Regnskabsbog for Husmødre. (Stinck), 1886.
G. Andresen: Praktisk Husholdnings- og Regnskabsbog for Hjemmet.
(Schubothé), 1886.
H. Bønneløkke: Regnskabs- og Noteringsbog for Husejere. (Mackeprang
/ Levison), 1887.
A. Westrup: Kassebog for Husmødre. (Schubothé), 3. oplag, 1890.

- E. Riber: Regnskabsbog for Husmødre. (H. Olaf Hansen), Hobro, 1890.
- A. Westrup: Kassebog for Husmødre. (Axel Andersen), 4. oplag, 1899.
- Jens Peter Jensen: Husmoderens Regnskabsbog. (Forf. / Høng Højskole), 1899.
- G. Andresen: Praktisk Regnskabsbog- og Husholdningsbog. (Schubothé), 4. oplag, 1900.
- Martinus Hansen: Praktisk Regnskabsbog for Grundejere med særligt Henblik paa Skattelovene. Odense, 1906.
- Martinus Hansen: Praktiske Øvelser til Skolebrug og Selvstudium i Regnskabsføring for Husfædre med særligt Henblik paa Skattelovene, til disse Øvelser hører ”Praktisk Regnskabsbog for Husfædre”, udarbejdet af Viceinspektør Martinus Hansen. Odense, 1912.
- Henriette v. Seelen: Selverhvervende Kvinders Regnskabsbog over personlige Indtægter og Udgifter. 2. oplag, 1920.

Ordforklaringer

Acceptant

Ved en vekselhandel (se veksel) udsteder/trækker sælger (trassenten) en veksel (en tratte) på køberen (trassaten). Når køberen ved sin underskrift accepterer gælden, kaldes han acceptant.

Acceptbog

Bibog til hovedbogen til specifikationer over virksomhedens vekselgæld. I bogen indføres accepterede veksler samt egne udstedte solaveksler. Bogen er normalt fortrykt med særlige kolonner til angivelse af bl.a. udstedelses- og forfaldsdato, udsteder (trassent), ordre, avis og indfrielsesdato.

Acceptkonto

Konto for virksomhedens vekselgæld. Ved accept af en veksel debiteres leverandørkontoen straks for vekselbeløbet (selv om det først er til betaling senere), mens acceptkontoen krediteres. Acceptkontoen er ofte specificeret nærmere i acceptbogen (se denne).

A conto

Betegner enten en forskudsbetaling eller et afdrag på et økonomisk mellemværende. Skrives ofte a/c eller a/ct.

Advis

1. Skriftlig meddelelse, oftest fra trassent til trassat, om at trassenten har trukket en veksel på trassaten. 2. Meddelelse fra en bank til en veksels acceptant, at den har diskonteret vekslen.

Afregning

Udligning af et mellemværende/konto, også i betydningen opgørelse eller kontoudskrift. Afregning mellem banker betegnes clearing.

Afskrivning

Formindskelse af et aktivs bogførte værdi med det formål at fordele anskaffelsessummen over hele den periode, aktivet anvendes i virksomheden. Større afskrivning end den faktiske værdiforringelse skaber skjulte

reserver, mens en mindre afskrivning bevirker, at regnskabet giver et for gunstigt billede af aktivets værdi. Se også nedskrivning.

Afskrivningskonto

I stedet for direkte at reducere aktivernes bogførte værdi, kan reduktionen ske indirekte ved, at afskrivningsbeløbene krediteres en særlig afskrivningskonto, der medtages blandt passiverne. Se også delkrederekonto.

Agent

Person, der er bemyndiget til at optage ordrer eller afslutte køb og salg i en andens navn.

Agio

Det beløb, hvormed værdipapirers kurs overstiger den nominelle værdi (dvs. kursgevinst). En lavere værdi end den nominelle betegnes disagio (dvs. kurstab). I bogføringen samles gevinst og tab fra kursdifferencer på en agiokonto.

Akkord

Afslag i pris. Overenskomst mellem en debitor og hans kreditorer om eftergivelse af en del af gælden, normalt ved optræk til konkurs eller efter en sådan. Der skelnes mellem frivillig akkord og tvangsakkord (indblanding af offentlige myndigheder). Debtors konto kan overføres til en konto for dubiøse debitorer, eller det eftergivne beløb afskrives ved statusopgørelsen, og akkordsummen overføres til en særlig akkordkonto.

Akkordløn

Aflønningsform, hvor betalingen i henhold til en akkordtarif eller priskurant beror på den præsterede arbejdsindsats.

Aktie

Værdipapir, der betegner en aktionærs indskud eller andelsret i et aktieselskab. Dokumentet, der udstedes som bevis herfor, kaldes et aktiebrev. Et interimsbevis er en foreløbig (interimistisk) aktie, der udstedes som bevis for indbetaling og senere kan ombyttes til en aktie. En akties værdi kan være både større eller mindre end dens pålydende beløb, afhængig af selskabets økonomiske status. Normalt er alle – lige store - aktier ligeberettigede med hensyn til stemmeret og udbytte, men disse stamaktier kan dog suppleres med præferenceaktier med særlige fordele.

Aktieprotokol

Et aktieselskab er forpligtet til at oprette en autoriseret bog, hvori aktionærene indføres i nummerorden med angivelse af aktiens pålydende med oplysning, om den er noteret på navn eller ihænde-haver. I første tilfælde skal aktieoverdragelser tilføjes med nye ejeres navn og adresse.

Aktiekapitalkonto

Konto, på hvilken den indbetalte aktiekapital posteres. I årsregnskabet optræder aktiekapitalkonto som et passiv (dvs. gæld til aktionærene).

Aktiekonto

Formuekonto til postering af virksomhedens beholdning af fremmede aktier. Kan være slået sammen med en tilsvarende obligationskonto med betegnelsen effektkonto eller værdipapirkonto.

Aktiver

En virksomheds aktiver er dennes formueværdier, f.eks. fast ejendom, maskiner, varelager, inventar, penge, banktilgodehavender, udestående fordringer, aktier, obligationer og andre værdipapirer etc. Se også anlægs-kapital.

Amortisation

Gradvis afvikling af lån gennem betaling af regelmæssige afdrag.

Anlægs-kapital, anlægsaktiver

Den del af en virksomheds kapital, der består af produktionsgoder af varig karakter, såsom bygninger, maskiner, inventar, værktøj osv., der ikke er bestemt til omsætning, som det er tilfældet med varelageret eller den øvrige driftskapital. Der skelnes mellem materielle, immaterielle og finansielle anlægsaktiver. Materielle anlægsaktiver er fast ejendom, maskiner, inventar m.m., immaterielle anlægsaktiver er goodwill, licensaftaler, koncessioner, patentrettigheder m.m. og finansielle anlægsaktiver kan være kapitalandele i dattervirksomheder eller associerede virksomheder. Se også nedskrivning og opskrivning.

Anpart

Betegner den andel af selskabsformuen i et anpartsselskab som er indskudt af den enkelte anpartshaver. En anpart er i modsætning til et aktiebrev ikke et værdipapir og handles ikke på børsen.

Balance

Se omsætningsbalance, saldobalance.

Balancekonto

Den konto i hovedbogen, hvortil saldobalancerne fra kapital- og formuekontiene overføres ved regnskabsårets afslutning og herfra danner basis for opstilling af årsregnskabet status. Balancekontoen danner bindeledet mellem to på hinanden følgende regnskabsperioder. I slutningsbalancen står alle debetsaldi i balancekontoens debetside, og alle kreditsaldi i balancekontoens kreditside. De samme poster overføres til den følgende periodes åbningsbalance, men opføres på dennes modsatte side. Via posteringer i grundbøgerne tilbageføres de igen til hovedbogens respektive konti som åbningsposteringer, og balancekontoen træder derefter ud af funktion.

Beholdningskonti

Konti, der føres over beholdninger og deres til- og afgang. Rene beholdningskonti er f.eks. kasse-, bank- og girokonti, der i årsregnskabet indgår i status, mens blandede beholdningskonti som ejendoms- og maskinkonti delvis, f.eks. via afskrivninger, også indgår i opstilling af driftsregnskabet.

Bogføring

Regelmæssig og metodisk indførsel i bestemte regnskabsbøger af alle økonomiske dispositioner, der har tilknytning til og indvirkning på virksomhedens formueforhold. Der skelnes normalt mellem enkelt og dobbelt bogholderi (se disse).

Budget

Opstilling af en fremtidig periodes forventede indtægter og udgifter. Man skelner mellem bruttobudget, der opstiller indtægter og udgifter med hver post særskilt, og nettobudget, hvor den enkelte post angiver saldoen som nettoindtægt eller nettoudgift. Der skelnes ofte mellem resultatbudget og likviditetsbudget.

Cambiokonto

Se vekselskonto.

Debet

Bogføringsteknisk udtryk, der betyder: Han skylder. At debitere en konto er at belaste den. På en kontos debetside (normalt venstresiden) indføres

de posterings, som kontohaveren/sagkontoen modtager (= kommer til at skyldes), d.v.s. bliver debitor for beløbet. Hvis det samlede beløb på debetsiden er større end det samlede beløb på kreditsiden, siger man, at "kontoen står i debet" (jfr. kredit 1)

Debitorkonto

Konto for forretningsforbindelse, der køber varer eller ydelser og således bliver debitor (dvs. kommer til at skyldes noget). Debitorkontoen (eller kundekontoen) indføres i hovedbogen eller reskontroen (evt. en særskilt debitorreskonto) med normalt en særskilt konto for hver faste forretningsforbindelse, mens mere sjældne debitorer kan samles på en konto for "diverse debitorer". Når debitorkontiene opføres i en reskonto, vil der i hovedbogen normalt være anført en samlekonto med betegnelsen "samtlige debitorer" (eller evt. på en fælleskonto: "samtlige debitorer og kreditorer").

Delkrederekonto

En afskrivningskonto, hvori posteres, hvad der er afsat til imødegåelse af tab på dubiøse debitorer. Kontoens saldo viser således størrelse af den skønnede risiko på den samlede debitor masse. Ved årsafslutningen overføres konstaterede tab til konto for tab på debitorer.

Diskonto

Den rentegodtgørelse, en bank forlanger ved køb eller belåning af en senere forfalden fordring, f.eks. en veksel. Den betales af den, der diskontorer vekslen, i handelsforhold normalt sælgeren, idet banken udbetaler vekselsens pålydende værdi med fradrag af diskonto (= beregnet rentegodtgørelse i vekselsens resterende løbetid). Den generelle diskontosats fastlægges af Nationalbanken i forhold til de private banker, mens disses sats i forhold til kunder som regel er lidt højere

Dividende

Dividende eller udbytte er den del af en virksomheds (årlige) overskud, der fordeles mellem parthaverne i et interessentskab, aktionærerne i et aktieselskab eller andelshaverne i et andelsforetagende. Udbetalingsansvisninger betegnes dividende- eller udbyttekuponer. Dividende kan også betegne den procentvise andel af fordringernes pålydende, der udbetales kreditorer i et konkursbo eller ved en akkordopgørelse.

Dobbelt bogholderi

Bogføringsmetode, hvor alle økonomiske transaktioner først posteres

kronologisk i grundbøgerne og derfra overføres til systematisk opdelt konti i hovedbogen (se denne), hvor de indføres på to forskellige konti i henholdsvis debet og kredit. Metoden giver mulighed for løbende at kontrollere bogføringens formelle rigtighed ved at trække en råbalance (se denne). Ved en regnskabsperiodes (regnskabsårs) afslutning kan ud fra bøgerne opstilles en resultatopgørelse (driftsregnskab) samt en kapitalopgørelse (status), ligesom metoden, afhængig af hvor specificeret kontiopdelingen er, løbende eller ved årsafslutningen kan anvendes til omkostningsberegninger, kalkulationer, driftsstatistikker, regnskabsanalyser, budgetlægning m.v. Der er udviklet forskellige variationer af dobbelt bogholderi-systemer, af hvilke de væsentligste betegnes som henholdsvis den italienske, tyske, franske, amerikanske og den kombinerede fransk-amerikanske bogføringsmetode. De er karakteriseret ved, at grundbogsposteringerne er fordelt i forskellige typer af regnskabsbøger og med forskellige opstillingsprincipper, samt ved, at der anvendes bi- og hjælpebøger til grundbøger og hovedbøger i varierende omfang. For en nærmere redegørelse af de forskellige varianter bøger og anvendelsesområder henvises til kapitel 1.

Driftskapital

Den del af virksomhedens formue, der er genstand for omsætning, særlig penge og varer. Driftskapital anvendes i den daglige og regelmæssige drift til indkøb af varer, betaling af husleje og lønninger, finansiering af kreditgivning m.v. (jf. anlægskapital). Sondringen mellem driftskapital og anlægskapital har bl.a. betydning for regnskabsanalysen, særlig vedrørende likviditet.

Driftsregnskab

En regnskabsmæssig opstilling (resultatopgørelse), der viser en virksomheds indtægter og udgifter for en periode samt forskellen mellem dem, dvs. nettoover- eller underskud. Se status og resultatopgørelse.

Dækningsbidrag

Betegner det beløb, som et produkt eller en tjenesteydelse bidrager med til dækning af virksomhedens faste omkostninger og indtjening. Dækningsbidraget fremkommer ved at fratække de meromkostninger, som en aktivitet medfører, i den merindtægt, som fremkommer ved aktiviteten. Dækningsbidraget kan opgøres for virksomheden som helhed, for en afdeling, for en produktgruppe eller pr. vare- og tjenesteydelsestype.

Døde konti, sagkonti eller upersonlige konti

De hovedbogskonti i det dobbelte bogholderi, på hvilke bogføringsposterne føres systematisk i henhold til den anlagte kontoplan. Betegnelsen anvendes for at skelne disse fra de særskilte konti, der er oprettet for at føre kontrol med tilgodehavende/gæld i forhold til virksomhedens enkelte forretningsforbindelser (leverandører, kunder m.fl.) og betegnes personkonti eller levende konti (jf. hovedbog og reskonto).

Effektkonto

Konto for værdipapirer (aktier, obligationer).

Efterkalkulation

Se kalkulation.

Egenkapital

Den del af en virksomheds kapitalgrundlag, der er fremkommet ved indskud fra ejere (indskudskapital) eller aktionærer (aktiekapital) eller som stammer fra en tilbageholdt (opspar) del af nettofortjenesten i form af reserve-, dispositions- eller dividendefonde. Egenkapitalen opføres i status som et passiv (se denne). Se også fremmedkapital.

Endossement

Påtegning på et gældsbrevs (især en veksels eller checks) bagside, hvorved en fordring af ejeren (endossenten) overdrages til en anden. Ved sin underskrift forpligter endossenten sig til at indfri vekslens til en bestemt navngiven person (endossataren), der anføres (fuldstændig endossement) eller blot til ihændehaber (blancoe.)

Enkelt bogholderi

Bogføringsmetode, hvis hovedbog (se denne) kun indeholder konti for regnskab med kreditor- og debitor mellemværender (reskonto for kreditorer og debitorer), men ikke sagkonti, se døde konti. Af posterne i grundbøgerne kassebog og memorial (evt. kun en fælles memorial) overføres kun transaktioner vedr. kreditorer og debitorer til hovedbogen. Kassebogens saldo angiver kassebeholdningens størrelse, memorialens saldo samlet tilgodehavende eller gæld, og hovedbogen regnskabet med den enkelte kreditor/debitor, men kontrol med bogføringens formelle rigtighed kan ikke løbende kontrolleres. Ved regnskabsårets begyndelse udarbejdes ved bl.a. vareoptælling en statusopgørelse (en inventur, se

denne), der giver oversigt over aktiver og passiver. Forskellen mellem disse angiver virksomhedens egenkapital. En tilsvarende opgørelse udarbejdes ved regnskabsårets slutning, og forskellen mellem de to egenkapitaler angiver virksomhedens nettofortjeneste (dog med tillæg af de udgifter, der har været afholdt til privatforbrug). Opgørelserne kan indføres i en statusbog, hvis oplysninger således delvis er hentet uden for regnskabsbøgerne. Et egentligt driftsregnskab kan ikke opstilles, med mindre man benytter et såkaldt udvidet enkelt bogholderi, hvor der i hovedbog eller bibøger føres konti eller oversigter over f.eks. varekøb, varesalg og omkostninger.

Faktura

Den specificerede regning eller nota, som en sælger udfærdiger til køber, og som indeholder sælgers og købers navne, tid og sted for levering, vares art, mængde og pris, leveringsmåde, betalingsbetingelser mv. Det samlede fakturabeløb kan indeholde såvel vares samlede pris som omkostninger og evt. provision.

Fakturabog

Regnskabsbog, der benyttes til indførsel af fakturaer. En bog eller et ringbind med kopier af afsendte fakturaer eller for modtagne fakturaer kaldes også en fakturabog

Folio

1. To modstående sider i en forretningsbog, der er nummererede med samme sidenummer. 2. Bankindsbud (på kassefolio), hvorover der kan disponeres uden opsigelse. 3. Bogformat, hvor arket kun er lagt en gang sammen eller har en boghøjde på 36-45 cm.

Forfaldsbog

Bog, hvori forfaldsdagene for en virksomheds fordringer og forpligtelser indføres

Forkalkulation

Se kalkulation.

Formuekonti

Konti vedrørende virksomhedens aktiver, ofte opdelt i to kategorier: anlægsformuekonti (ejendomme, maskiner, inventar) og omsætningsformuekonti (kasse, bank, varelagre, debitorer).

Fremmedkapital

Den del af en virksomheds kapitalgrundlag, der er fremkommet ved, at udenforstående yder virksomheden lån eller kredit. De almindeligste låneformer er prioritets-, obligations- og banklån, mens andre dele udgøres af vekselgæld eller varekreditter. (se også egenkapital).

Generalhovedbog

En hovedbog, der omfatter alle konti. Dog findes der i generalhovedbøger ofte kun en samlekonto for debitorer og kreditorer, der så føres i en særlig bog, reskontroen. Ligeledes kan visse konti være sammenfattet på en særlig mellemregningskonto 'konto for privathovedbog'. Se også hovedbog og privathovedbog.

Generalvarekonto

Konto, der indeholder regnskabet over køb og salg af varer og effekter af enhver art. G. kan også være betegnelse for den konto, hvorpå de enkelte varekonti samles

Gennemskrivningsbogføring, maskinel bogføring

Bogføringsmetode, hvor de faste regnskabsbøger er afløst af løsblade i form af journalark eller kontokort (se denne). Metoden indebærer, at den dobbelte postering af en transaktion ved brug af karbonpapir kan udføres samtidig i f.eks. journal og hovedbog. I forbindelse med anvendelsen af en kontoplan, opdelt i hovedgrupper kan metoden også omfatte gennemskrivning på et gruppekort, hvorved der samtidig uden større besvær kan trækkes råbalancer. Gennemskrivningsmetoden praktiseres ved hjælp af specielle skrivemaskiner eller med bogføringsmaskiner med tællemekanismer, der muliggør samtidig opsummering af de foretagne posteringer.

Gevinst- og tabskonto

Afslutningskonto, der ved udgangen af et regnskabsår viser den samlede fortjeneste eller tab i årets løb. Til kontoen overføres de afsluttende saldi fra hver af bogholderiets indtægts- og udgiftskonti, tabsposter på debetsiden og gevinstposter på kreditsiden. Differencen mellem de to beløbsaldi udgør årets over- eller underskud ved virksomhedens drift og danner grundlag for udarbejdelse af det årlige driftsresultat.

Hovedbog

Den centrale regnskabsbog i både det enkelte og det dobbelte bogholderi. Posteringer heri er overført fra kronologisk førte grundbøger (normalt

journal og kassebog, se disse) og indføres ikke primært kronologisk, men fordeles systematisk på hovedbogens enkelte konti, der normalt hver især er opstillet på et opslag (2 modstående sider) med kredit- og debetposteringer ført på hver sin side.

I det enkelte bogholderi består hovedbogskontiene udelukkende af personkonti ('levende konti') for leverandører (kreditorer) og kunder (debitorer), mens der i det dobbelte bogholderi også findes hovedbogskonti for de modsvarende sagkonti ('døde konti', 'upersonlige konti').

Især personkontiene kan i det dobbelte bogholderi være udskilt i en særlig bibog (reskonto, se denne), så hovedbogen for disse posteringer kun indeholder en samlekonto for 'samtlige kreditorer og debitorer'. Denne egentlige hovedbog kan så være benævnt 'generalhovedbog' eller 'hovedbog for døde konti'. Også andre konti kan være udskilt i en særlig bog. Dette er især tilfældet i personligt ejede firmaer, hvor kontiene vedr. indehaver(e)s kapital- og indkomstforhold eventuelt kan være indført i en særskilt 'privathovedbog' (se denne). Hovedbogen kan undertiden – måske bagfra – indeholde status, der dog oftest er indført i en selvstændig statusbog (se denne). I et bogholderi, der er ført efter gennemskrivningsmetoden, erstattes hovedbogen af løse kontokort. (se denne).

Husholdningskonto

Konto, hvorpå posteres de udgifter, som anvendes til indehaverens private forbrug i årets løb. Betegnes også privatkonto. Ved regnskabsårets afslutning overføres saldoen til indehaverens kapitalkonto.

Inflationsregnskab

Betegner regnskabsmetoder til korrektion for inflationens virkninger på balance og resultatopgørelse. Der anvendes to forskellige metoder: 1. Købekraftmetoden, hvorefter alle poster indekseres fra prisniveauet på transaktionstidspunktet til et fælles prisniveau ved hjælp af et forbrugerprisindeks. Det betyder, at overskuddet repræsenterer periodens fremgang målt i købekraft, efter at egenkapitalens købekraft er uændret fra primo til ultimo i perioden. 2. Dagsværdimetoden, hvorefter historiske kostpriser erstattes med aktuelle priser ved måling af værdien af aktiver, omkostninger mv. Det betyder, at overskuddet først fremkommer efter at egenkapitalen ultimo i perioden er forøget tilstrækkeligt i forhold til primo i perioden til at modsvare et uændret omfang af fysiske aktiver.

Inventarium, inventur

Fortegnelse over inventar; specificeret beholdningsliste over aktiver og

passiver til statusopførelsen. Anvendes især i forbindelse med bogføring i form af enkelt bogholderi (se dette).

Journal

Grundbog, hvori kreditposteringsføres kronologisk. I det italienske system var den oprindeligt den eneste grundbog, der indeholdt såvel kredit- som kontantposterings, men senere indførtes der også en kassebog (undertiden kaldet kassejournal) som grundbog for kontantposterings. I det franske system er journalen opdelt på en række bøger, f.eks. (vare) købsjournal, (vare)salgsjournal, diversejournal, der i det fransk-amerikanske system udvikles til varekøbskolonnejournal osv.

I et enkelt bogholderi bruges ofte betegnelsen memorial (se denne) i stedet for journal.

Kalkulation

Beregning af/overslag over, hvad en økonomisk disposition koster, f. eks. indkøb af en vare med tillæg af f.eks. told-, transport og forsikringsudgifter, fremstilling og salg af en vare, udførelse af en transportopgave eller gennemførelsen af et byggeprojekt. Man skelner mellem forkalkulation, der foretages før et indkøb eller en produktion for at tilvejebringe en basis for afgørelse af, om en transaktion skal udføres, og efterkalkulation, der finder sted efter en produktion med henblik på fastsættelse af f. eks. salgspriser.

Kalkulationsbog

Den bog, hvori kalkulationerne foretages og indføres.

Kalkulationskonto

Konto, hvor de poster, der indgår i en kalkulation bogføres.

Kapitalkonto

Konto for den kapital, som af ejeren er indskudt i virksomheden. Den krediteres for det oprindelige indskud, renten heraf, overskud samt nye indbetalinger og debiteres for underskud og forbrug (evt. overført ved årsafslutningen fra en husholdnings- eller privatkonto (se denne)). Er der flere ejere/interessenter i virksomheden, får hver sin kapitalkonto. I et aktieselskab føres en aktiekapitalkonto, hvor ændringer i aktiekapitalværdien posteres (forøgelse, nedskrivning osv.), mens dividende/udbytte føres på en særlig udbyttekonto indtil udbetalingen til aktionærerne har fundet sted.

Kassebog

Grundbog, hvori kontante ind- og udbetalinger føres kronologisk: Kan være opdelt i indtægts- og udgiftskassebog, eller også således, at småbetalinger føres for sig i en særlig bikassebog. Kassebogen kan være indrettet som en kassekolonnebog. Se også journal, kassejournal og kolonnejournal.

Kassejournal

Grundbog i det italienske system, hvori kontantposterings føres kronologisk (= kassebog). I det amerikanske system bruges betegnelsen (parallelt med kolonnejournal) om den kolonneregnskabsbog, der indeholder såvel de kronologiske kontant- og kreditgrundbogsposteringer som de systematiske hovedbogsposteringer. Se også kolonnejournal.

Kassekonto

Konto i hovedbogen, hvor et uddrag af kassebogen eller en månedlig opgjort sammentælling af alle kontante ind- og udbetalinger føres.

Kaution

Det forhold, at en person (kautionist) indestår for, at en anden persons forpligtelser (betaling) over for en kreditor bliver opfyldt. Ved simpel kaution indtræder kautionistens forpligtelse til at betale fordringen først, når kreditor har godtgjort, at beløbet ikke kan inddrives hos skyldneren, ved selvskyldnerkaution skal kautionisten betale, når skyldneren ikke har betalt ved forfaldstid.

Kladdebog

Bog til den første indførsel af transaktioner i kronologisk orden. Sådanne bøger bruges oftest i forbindelse med journaler eller kassebøger (hvh. journalkladde, kassekladde), hvortil posteringserne kan overføres helt uændret (renskrivning) eller i bearbejdet eller sammendraget form. Kladdebøger kan dog også finde anvendelse i andre dele af bogholderiet, og betegnelsen anvendes endvidere ofte i betydningen memorial (se denne). Kladdebøger, hvorfra der udelukkende er blevet renskrevet, er formentlig kasseret efter overførslen, mens de bevarede oftest har en selvstændig bogholderibetydning.

Kolonnejournal

Kolonneopdelt regnskabsbog i det amerikanske system, der indeholder såvel de kronologiske kontant- og kreditgrundbogsposteringer som de sy-

stematiske hovedbogsposter. Kan således i princippet indeholde hele den nødvendige bogføring til et dobbelt bogholderi med forholdsvis få hovedbogskonti, dog bortset fra reskontroen. Benævnes også kassejournal (se denne).

Kommissionskonto

Konto over forretninger, som man udfører for andres regning. Kan dog også være betegnelse for en provisionskonto (se denne). Jf. konsignationskonto.

Kommissionær

Person, der er bemyndiget til at optage ordrer og afslutte køb eller til at afslutte salg på en andens (kommittentens) vegne, men i eget navn. En salgskommission, hvor kommissionæren får tilsendt varer fra kommittenten, benævnes også konsignation, og salgskommissionæren konsignatar (og kommittenten konsignant).

Konsignationskonto

Konto for varer, som er afsendt eller modtaget i konsignation (jfr. kommissionær). Kontoen benævnes normalt henholdsvis 'Varer i konsignation hos NN' og 'Varer i konsignation for NN'.

Konsolidering

Forøgelse af virksomheds egenkapital, dvs. aktiekapital eller anden form for ejerindskud, med henblik på at være bedre rustet til at modstå eventuelle tab. Omlægning af kortfristede lån til langfristede lån er også konsolidering.

Konto

Regnskabsrubrik i bogholderis systematiske opstillede regnskabsbøger (især hovedbøger og reskontri), hvori alle poster, der vedrører en bestemt person (personkonto eller levende konto) eller et bestemt forhold (sag-konto, upersonlig konto eller død konto), samles. Kontoen består af to modstående sider, en kredit- og en debetside, eller af en side med to beløbskolonner, for henholdsvis kredit- og debetposter.

Kontokort

Kartotekskort eller løsblad med posteringer vedrørende en enkelt hovedbogskonto. Kontokort anvendes i gennemskrivningsbogføring (se dette). Mens en konto i en fast hovedbog normalt kun er betegnet ved

et kontonavn, vil et kontokort desuden være forsynet med et kontonummer, der indgår i et bestemt kontoklassificeringssystem (jfr. kontoplan). Nummereringen skal muliggøre kontrol med, at der ikke forsvinder kort fra kartoteket, og kan samtidig lette arbejdet med bogføringen og opstilling af regnskabsoversigter. I et samlet kontokortsæt indgår ud over kort for de enkelte konti (kaldes undertiden hovedkontokort), også samlekort (gruppekort) for hver af kontoplanens hovedgrupper. Som samlet betegnelse for et kontokortsæt anvendes også gruppekortokort.

Kontokurant

Betegnelse for en løbende regning mellem forretningsforbindelser, der ikke afregner hver enkelt forretning for sig – eller for udskriften (konto-uddrag) af denne regning. I bogholderiet findes regnskabsopgørelsen indført i reskontoen (se denne), der derfor undertiden benævnes kontokurantbog. Udtrykket anvendes også om en type bankkonti, der kan svinge mellem tilgodehavende og gæld (= kassekreditkonto).

Kontoplan

Systematisk ordnet oversigt over de konti, der forekommer i en virksomheds bogføring. I mindre virksomheder med et forholdsvis overskueligt antal konti blev formentlig ikke tidligere udarbejdet egentlige kontoplaner, idet man har kunnet klare sig ved hjælp af de alfabetiske registre i hovedbøger og reskontri, men kontoplaner blev fra slutningen af 1800-årene efterhånden indført i større virksomheder eller i forbindelse med indførelse af gennemskrivningsbogføring. I en kontoplan klassificeres kontiene normalt i hoved- og undergrupper ved benyttelse af decimalklassenummerering eller anden systematik, og efterhånden udarbejdedes standard- eller normalkontoplaner inden for forskellige brancher. Betegnelsen kontorammer kan benyttes for den del af kontoplanen, der redegør for hovedstrukturen og de bagved liggende principper, og i så fald betegner betegnelsen kontoplan alene de konkrete kontioversigter.

Konto for dubiøse debitorer, konto for usikre fordringer

For debitorer, hvis betalingsevne, man er i tvivl om, kan oprettes en konto for dubiøse debitorer, der samler regnskabet med usikre fordringer. De anslåede tab på disse debitorer kan overføres til en delkrederekonto (se denne), hvorfra de faktisk konstaterede tab ved årsafslutningen overføres til en konto for tab på debitorer.

Kontrabog

Regnskabsbog over et mellemværende mellem to parter, som regel en forretningsvirksomhed og dens kunde. Betegnelsen anvendes oftest for bøger, som visse detailhandlere tidligere udleverede til kunder, der købte varer på kredit (med ugentlig eller månedlig afregning). Regnskabet førtes af den handlende, men kontrabogen opbevarede hos kunden, der heri indførte varebestillinger. Betegnelsen anvendes også om de til bank- og sparekasssekunder udleverede bøger, der viser indestående, indskud og udtræk.

Kostpris

En vares indkøbspris med tillæg af fragtomkostninger, told, forsikringspræmier og andre hjemtagelsesomkostninger. Se også kalkulation.

Kredit

1. (Udtalt med tryk på første stavelse). Bogføringsteknisk udtryk, der betyder: han har til gode. At kreditere en konto er at godskrive den. På en kontos kreditside (normalt højresiden) indføres de posteringer, som kontohaveren/sagkontoen yder eller betaler (= får til gode), dvs. bliver kreditor for beløbet. Hvis det samlede beløb på kreditsiden er større end det samlede beløb på debetsiden, siger man, at 'kontoen står i kredit' eller 'har kreditsaldo' (jf. debet). 2. (Udtalt med tryk på sidste stavelse). Henstand, udsættelse med betaling til et senere tidspunkt.

Kreditorkonto

Konto for forretningsforbindelse, der leverer varer eller ydelser og således bliver kreditor (= får noget til gode). Kreditorkontoen (eller leverandørkontoen) indføres i hovedbogen eller reskontoen (evt. en særskilt kreditorreskonto) med normalt en særskilt konto for hver faste forretningsforbindelse, mens mere sjældne kreditorer kan samles på en konto for 'diverse kreditorer'. Når kreditorkontiene opføres i en reskonto, vil der i hovedbogen normalt være anført en samlekonto med betegnelsen 'samtlige kreditorer' (eller evt. på en fælleskonto: 'samtlige debitorer og kreditorer').

Lagerbog, varelagerbog, varebog, vareskonto

Bog over ind- og udgående varer til brug for kontrol med varelagerets beholdning og bevægelser til enhver tid.

Lageromkostningskonto, vareomkostningskonto

Konto for omkostninger i forbindelse med lagring af varer, f.eks. lagerleje, lønninger, renteudgifter m.v.

Ledelsesberetning

Tidligere benævnt årsberetning. Betragtes som særskilt bestanddel af en virksomheds årsrapport. Ledelsesberetningen supplerer årsregnskabet ved at forklare resultatopgørelsen, balancen, pengestrømsopgørelsen m.m. Formålet er at give regnskabsbrugeren en forståelse for resultatet af de aktiviteter, som virksomheden udøver, samt for virksomhedens finansielle stilling.

Lønningsbog, lønningskonto

Postering af udgifter til aflønning af virksomhedens medarbejdere indføres på en eller flere lønomkostningskonti i hovedbogen, ofte efter specifikation i særlige lønningsbøger. Ofte findes forskellige lønningsbøger for arbejdere (timelønsbøger, akkordlønsbøger), funktionærer (gagebøger), repræsentanter m.v. (provisionslønsbøger). Især time- og akkordlønsbøgerne kan indeholde mange oplysninger om arbejdstimer, overtid og akkordregnskaber og kan derfor også være betegnet arbejds- eller svende-bøger.

Memorial

Grundbog til notering af kredittransaktioner (modsat kontanthandel) i kronologisk orden. Memorialen føres ofte som kladde for journalen (se denne), således at posteringerne overføres til denne enten hver for sig eller i sammendrag (evt. til en samlejournal). Overførsel kan dog også ske direkte til hovedbog eller reskonto, således at memorialen helt erstatter journalen. Andre betegnelser for memorialen kan være: primanota, dagbog, huskebog eller kladdebog.

Betegnelsen anvendes ofte i stedet for journal i et enkelt-bogholderi

Mensual

Se samlejournal

Nedskrivning

Ved en konstateret værdiforringelse af anlægsaktiver af mere varig karakter kan der ske nedskrivning, dvs. nedsættelse af de pågældende anlægsaktivers værdi. Se også opskrivning.

Nulpunktsberegning

Beregninger af, hvor stor en produktion, der skal til for at forrente en given investering, eller beregninger af, hvor langt man kunne sænke vareprisen uden at lide tab. Ved et nulpunkt forstås således den afsætning eller

omsætning, der som minimum skal opnås for, at virksomheden kan indtjene et bidrag, der kan dække nogle nærmere bestemte omkostninger. En nulpunktsberegning viser dermed under hvilke forhold, indtjeningen er lig nul.

Omsætning

Betegner værdien af en virksomheds salg i en given periode. Omsætning er lig den samlede afsatte mængde af varer i perioden multipliceret med prisen pr. enhed. Da omsætningen er værdien af de varer, som kunderne har modtaget, er det uden betydning, om omsætningen nås gennem kredit- eller kontantsalg. Omsætning kan også benyttes mere snævert om værdien af en enkelt handelstransaktion.

Omsætningsbalance

Balance, der indeholder totalsummerne af de i debet og kredit på de enkelte konti førte poster. Disse anvendes bl.a. ved opstilling af råbalancer (se denne).

Opskrivning

Ved en konstateret værdiforøgelse af anlægsaktiver af mere varig karakter kan der ske opskrivning, dvs. forhøjelse af de pågældende anlægsaktivers værdi. Se også nedskrivning.

Overskud

Det beløb, der er tilovers, når udgifterne er trukket fra indtægterne. I resultatopgørelsen den positive forskel mellem en virksomheds omsætning og dens omkostninger i løbet af en periode.

Overskuddet kan opdeles på forskellige måder: Overskud fra primær og anden drift, produktionsoverskud og overskud via kapitalmarkedet, f.eks. kapitalgevinster og renteindtægter.

Fastsættelse af overskuddet er sammenhængende med opgørelsen af omkostningerne forstået som forskellen mellem værdien af periodens anskaffelser og aktivernes værdistigning i perioden. Det indebærer som hovedregel, at omkostninger og aktiver vurderes til anskaffelsespriser.

Passiver

I snævrere forstand forstås en virksomheds gæld (lån, varegæld, vekselgæld etc.), men i videre forstand omfatter passiverne hele den i en virksomhed anbragte kapital, i aktieselskaber aktiekapital og reserver, der er aktionærernes ejendom. Passiverne giver således en oversigt, der viser,

hvem der ejer kapitalen. Passiver kan opdeles i fremmedkapital (lån, varegæld, vekselgæld etc.), egenkapital (ansvarlig kapital, reserver) og 'regnskabstekniske passiver' (f.eks. afskrivningskonti).

Pengestrømsopgørelse

Opgørelse af de pengestrømme, som en virksomheds drifts-, investerings- og finansieringsaktiviteter medfører i en given periode, typisk et regnskabsår. De opgøres samlet og hver for sig. Pengestrømsopgørelsen viser likviderne ved periodens begyndelse og slutning samt forskydningerne i likviderne i perioden. Er den samlede virkning positiv, vokser likviditetsreserven; er den modsat negativ, er likviditetsreserven faldende. Se yderligere i afsnittet Pengestrømsopgørelsen i kapitel 5.

Privathovedbog

Særskilt hovedbog, hvori føres visse ejerkonti, f.eks. kapitalkonto, diverse beholdningskonti (aktiebesiddelser m.m.), privatkonto (husholdningskonto), der ikke skal være umiddelbart tilgængelige for bogføringspersonalet. Bogen føres af chefen eller særligt betroede medarbejdere. Sammenhængen med virksomhedens øvrige regnskab skabes via en mellemregningskonto i generalhovedbogen/hovedbogen. Se generalhovedbog og hovedbog.

Privatkonti

Se husholdningskonto.

Provision

Vederlag, normalt beregnet procentuelt i forhold til opnået salg eller anden omsætning eller udført hverv. Kommissionærer, handelsagenter og repræsentanter er normalt provisionslønnede. Varemægleres provision betegnes kurtage, bankers gebyr ved rembursforretninger (se remburs) for rembursprovision og kautionsisters vederlag for delkredereprovision (se delkrederekonto).

Provisionskonto

Konto i hovedbogen, hvor de beregnede provisioner føres.

Regnskabsbrugerne

Blev i årsregnskabsloven 2001 defineret som personer, virksomheder, organisationer og offentlige myndigheder m.v., hvis økonomiske beslutninger normalt må forventes at blive påvirket af en årsrapport, herunder nuværende og mulige virksomhedsdeltagere, kreditorer, medarbejdere,

kunder, alliancepartnere, lokalsamfundet samt tilskudsgivende og fiskale myndigheder.

Remburs

Betalingsform (især til og fra udlandet) med medvirken fra købers og sælgers banker, begrundet i, at sælger ikke vil afsende varen uden sikkerhed for købers betaling, og køber ikke vil forudbetale, før levering er sket. Købers bank (rekvirentbanken) garanterer sælgers bank (rembursbanken), at denne mod udlevering af adkomstdokumenter (afsendelsespapirer), uden risiko kan betale sælger eller acceptere hans veksel. Dokumenterne oversendes til købers bank – og derfra til køber, der så efter modtagelse foretager betaling over sin bank. Rembursforretninger føres normalt på en særlig remburskonto og provisionen til banken på en rembursprovisionskonto.

Reserve, reservefonde, reservekonto

Reserve betegner virksomheders akkumulerede kapital til imødegåelse af tab, dvs. en henlæggelse af en del af overskuddet. Betegnelsen 'fond' kan virke vildledende, idet reservefonde ikke er aktiver, men passiver (se denne) på samme måde som aktiekapital og anden egenkapital. Reservefonde kan være oprettet i henhold til lovgivning eller frivilligt. I sidstnævnte tilfælde vil betegnelsen reservekonto ofte være anvendt. For aktie- og anpartsselskaber var der indtil slutningen af 1980'erne specifikke krav til reservefonde og deres størrelse. Disse er nu ophævet, og der er i selskabslovgivningen alene krav om, at et selskabs kapitalberedskab til enhver tid skal være forsvarligt i forhold til selskabets drift. I et selskabs vedtægter kan der dog være fastlagt krav til størrelsen af dets reserver.

Reskonto

Bibog, der føres for at aflaste hovedbogen for at skabe overblik. I reskontoen føres konti (personkonti, levende konti) for de enkelte kreditorer og debitorer, mens hovedbogen så kun indeholder en samlekonto for disse. Reskontoen er undertiden opdelt på to bøger, hhv. kreditor- og debitorreskonto og kan ofte findes benævnt som hovedbog, evt. kreditor- eller debitorhovedbog. Se også hovedbog. Af og til kan reskontoen også være benævnt kontokurantbog.

Resultatopgørelse

Udviser indtægter og udgifter (omkostninger) samt resultat (over- eller underskud). Indtægter er typisk salg af produkter og tjenesteydelser fra

virksomhedens primære drift, men kan også stamme fra andre aktiviteter, f.eks. lejeindtægter, samt ekstraordinær drift. Udgifter er typisk vareforbrug, løn, reklame, reparation og vedligeholdelse, afskrivning på maskiner, renter m.m. En resultatopgørelse har ofte flere sluttal, nemlig resultat af ordinær og ekstraordinær drift før skat samt årets nettoresultat, dvs. resultat efter skat.

Revision

Systematisk gennemgang af et foreliggende regnskabsmateriale for at kontrollere, om det ud fra de givne forudsætninger er rigtigt eller i modsat fald, hvilke fejl det indeholder. Talmæssig eller formel revision omfatter kontrol af bøger, bilag og beholdninger samt undersøgelse af, om årsregnskabet er rigtigt afsluttet ud fra bøger samt love og vedtægter. Materiel eller reel revision (fuld revision) undersøger tillige, om bogføringsgrundlag og værdiansættelser er optaget i status efter forsvarlige principper (lagerværdi, debitorvurdering osv.), mens en kritisk revision også omfatter det hensigtsmæssige eller forsvarlige i de trufne dispositioner. En revisors anmærkninger til regnskabet kaldes antegnelser.

Rimesse, remisse

Forsendelse af kontanter, vekslers, checks e.l. i betalingsøjemed. At remittere eller gøre rimesse er at betale ved en oversendelse af betalingen.

Ristorno

1. Udligning af en fejlpostering i et bogholderi med en tilsvarende modpostering. 2. Tilbagebetaling af for meget erlagt gebyr eller forsikringspræmie.

Råbalance

I et dobbelt bogholderi en sammenstilling af samtlige hovedbogskontis debet- og kreditsummer for at konstatere, dels om disses totalsummer stemmer (dvs. er lige store), dels om de stemmer overens med totalsummerne i grundbøgerne af de overførte posteringer herfra til hovedbogens konti. Herved kan man få en kontrol af bogføringens formelle rigtighed. Råbalancen kan også anvendes til at få en oversigt over samtlige kontis saldi, f.eks. for at danne sig et foreløbigt skøn over driften. En råbalance trækkes ofte hver måned (månedsbalance) eller kvartalsvis (kvartalsvis) og indledningsvis i forbindelse med regnskabsårets afslutning (prøvebalance, årsbalance). Årsbalancen har dog tillige en særlig funktion i forbindelse med bogholderiets årsafslutning. (Se årsafslutning).

Sagkonto

Se døde konti.

Samlejournal, mensual:

En rekapitulationsjournal i det tyske og franske system, der ved hver måneds afslutning samler samtlige posteringer fra kassebog og journal systematisk og i kronologisk orden, således at man for hver konto først samler debetsummerne og derefter kreditsummerne, der naturligvis sammentalt totalt må være lige store. Efter kontrol af dette overføres debet- og kreditsummerne for hver konto til de respektive konti i hovedbogen. Ved samlejournalens posteringer er normalt angivet sidehenvisninger til både kassebog, journal og hovedbog.

Saldobalance

Balance, der indeholder en kontos slutsum, når totalbeløbet i debet er fratrukket totalbeløbet i kredit eller omvendt.

Saldokvittering

En saldokvittering (evt. udtrykt som 'modtaget til fuld afgørelse') for udligning af et regnskabsmæssigt mellemværende er en anerkendelse af, at kreditor ikke har mere til gode.

Shareholder

Virksomhedens aktionærer. Knytter sig til begrebet shareholder value, der signalerer, at den vigtigste opgave for et selskab og dets ledelse er at skabe merværdi (value) for dets aktionærer (shareholders). Se også stakeholder.

Skontro

Bibog, hjælpebog, (egentlig afregnings- eller udligningsbog). Betegnelsen benyttedes i bl.a i Hages bogholderilærebog fra 1894 (vare-skontro, effekt-skontro = hhv. varebog, effektbog), men benyttes senere normalt kun i forbindelse med den særlig bibog for personkonti (se reskonto).

Slutningsbalance

Balance (se denne), der fremkommer, når årsregnskabet er blevet afsluttet, og opgørelsen af gevinst og tab har fundet sted. Kaldes også årsbalance, hovedbalance eller generalbalance.

Stakeholder

En virksomheds interessenter, f.eks. investorer, kunder, leverandører,

medarbejdere, lokalsamfund mv. Knytter sig til begrebet stakeholder value, der er opstået som modsætning til shareholder value, og som signalerer, at der også er andre selskabsinteressenter end aktionærerne. Se også shareholder.

Status

Regnskabsmæssig opstilling af en virksomheds aktiver og passiver (se disse) med det formål at tilvejebringe en oversigt over den økonomiske stilling. Se resultatopgørelse.

Statusbog

Den regnskabsbog, hvori virksomhedens åbningsstatus og årlige status indføres og underskrives. Statusbogen kan indgå som et særligt afsnit i hovedbogen.

Statusopgørelse

Anvendes ofte i samme betydning som status (se denne og resultatopgørelse), men også i betydningen statusoptælling, dvs. en optælling af varelagre m.v. i forbindelse hermed.

Svendebog

Se lønningsbog.

Tabs- og vindingskonto

Se gevinst- og tabskonto.

Tratte

Betegnelse for en trasseret (trukket) væksel (se væksel), hvor udstederen (trassenten) – normalt kreditor eller sælger – anmoder trassaten (køber) om at betale vækselsummen på et nærmere angivet tidspunkt. Trassaten anerkender sin gældsforpligtelse ved at forsyne den med sin accept (skrive sit navn hen over forsiden). (se acceptant).

Udbyttekonto

Se kapitalkonto.

Underskud

Det beløb, hvormed udgifterne overstiger indtægterne. I resultatopgørelsen den negative forskel mellem en virksomheds omsætning og dens omkostninger i løbet af en periode.

Upersonlige konti

Se døde konti.

Varebog, vareskontro

Se lagerbog.

Varejournal

Kronologisk ført grundbog i det franske bogføringssystem, oftest opdelt i varekøbsjournal og varesalgjournal. (se journal).

Varekonto

Bogføringskonto for købte og solgte varer. For oversigtens skyld kan varekontoen være opdelt i en varekøbskonto og en varesalgskonto eller være opdelt i konti for de enkelte varetyper/varegrupper.

Vareomkostningskonto

Se lageromkostningskonto.

Veksel

Betalingsanvisning eller gældsbrev, udstedt i en bestemt form og undergivet særlige retsregler, der dels giver vekselejerer en stærk stilling som kreditor, dels gør vekslen let omsættelig. Man skelner mellem den trasserede veksel (se tratte), der tidligere var den i handelsforhold hyppigst anvendte vekselform, og en solaveksel (egenveksel), hvor udsteder og betaler er samme person.

Vekselbog, vekseljournal, vekselkopibog

Bibog til hovedbogen til indførsel af specifikationer over virksomhedens vekselfordringer. Bogen er normalt fortrykt med særlige kolonner til angivelse af bl.a. trassent, acceptant, ordre, endossent og forfaldstid.

Vekselkonto

Konto for virksomhedens vekselfordringer (se vekselbog). Ved udstedelse af en veksel krediteres kundekontoen straks for vekselbeløbet (selv om det først er til betaling senere), mens vekselkontoen debiteres. Kaldes også cambiokonto.

Vindings- og tabskonto

Se gevinst- og tabskonto.

Åbningsbalance

Den status, der udarbejdes, når et firma påbegynder sin virksomhed, eller statusposterings, der overføres til en ny regnskabsperiodes kapitalkonti og beholdningskonti.

Årsafslutning

Kladdemæssig opstilling af regnskabsposterings forud for udarbejdelse af årsregnskabet i en skematisk oversigt (kaldet afslutningsskema, statusoversigt eller årsbalance) med henblik på afslutning af bogholderiet, udregning af regnskabsperiodens resultat og opstilling af balancekonto. Oversigten tager udgangspunkt i hovedbogskontienes årsbalance (omsætningsbalance og saldobalance, se disse). Tallene fra kontienes saldobalancer samt fra en række efterposterings (f.eks. afskrivningsbeløb, besluttet ved årets udgang, og bogførte beløb, der først skal føres til indtægt eller udgift i det følgende års regnskab) overføres til de to afslutningskonti: gevinst- og tabskontoen samt balancekontoen. Disse sammentælles, hvorefter et overskud på tabs- og vindingskontoen noteres til overførsel til balancekontoen (eller et underskud den modsatte vej). De besluttede afslutningsposterings (ultimoposterings) fra skemaets efterposterings, gevinst- og tabskonto og balancekonto noteres derefter i grundbøgerne og overføres derfra til de respektive hovedbogskonti. Hovedbogens således afsluttede gevinst- og tabskonto samt balancekonto kan herefter danne udgangspunkt for opstilling af henholdsvis årsregnskabet driftsregnskab (se denne) og status (se denne).

Årsberetning

Se ledelsesberetning

Årsrapport

Et samlebegreb for årsregnskab, ledelsesberetning, ledelsespåtegning, eventuelt koncernregnskab samt frivillige supplerende beretnings om eksempelvis miljø, sociale og etiske forhold samt viden.

Årsregnskab

Årlig regnskabsoversigt, der omfatter et driftsregnskab og en status (se disse), sædvanligvis opstillet med henblik på at give talmæssige oplysninger til brug for kontrol med rentabilitet og finansiering. Indgår nu i årsrapporten.

Noter

Forkortelser anvendt i noterne:

CCD – *Corpus constitutionum Danica. Forordninger, recesser og andre kongelige breve, Danmarks Lovgivning vedkommende, 1558-1660. Udg. af V.A. Secher, 1-6, 1887-1918.*

FT – *Folketingstidende*

LT – *Landstingstidende*

Kapitel 1

Regnskabets udvikling fra oldtid til nutid – et internationalt overblik

- 1 Generelt henvises til Michael Chatfield: *A History of Accounting Thought*. 1974. Revideret udgave, New York. 1977.
- 2 Karen Jensen: "Mesopotamien. Historie", *Den Store Danske Encyklopædi*, bd. 13, 1994, s. 175.
- 3 Mogens Herman Hansen: "Alexander 3", *Den Store Danske Encyklopædi*, bd. 1, 1999, s. 239.
- 4 Om papyrus og pergament, se Ludvig Holm-Olsen: *Med fjærpenn og pergament. Vår skriftkultur i middelalderen*. Lillehammer, 1990, s.13 ff.
- 5 Uddrag af det imponerende regnskab er gengivet i Aksel Damsgaard-Madsen: *Stat og samfund i det klassiske Athen*, 1987, s. 40-45.
- 6 Damsgaard-Madsen, 1987, s. 9.
- 7 Chatfield, 1977, s. 15.
- 8 Af og til ses betegnelsen dobbelt bogføring. Da dette kan antyde noget svigagtigt, har vi valgt i stedet at anvende betegnelsen dobbelt bogholderi.
- 9 Citeret efter Gary John Previts og Barbara Dubis Merino: *A History of Accountancy in the United States. The Cultural Significance of Accounting*. Ohio, 1998, s. 16.
- 10 Det følgende bygger på Jørgen Fink: "Regnskabsmateriale som historisk kilde", *Erhvervshistorisk Årbog 1996*, 1996, s. 180 ff.
- 11 Palle Hansen: "Regnskabsvæsen", *Hages Haandbog for Handel og Industri*. 7. udg. (red. Per Boesen og Knud Larsen), bd. 1, 1954, s. 180. Figuren stammer herfra. De optrukne linjer angiver posteringernes gang. De stiplede linjer viser posteringer, der overføres til bibogen, altså posteringer vedrørende medlemværende med debitorer og kreditorer.
- 12 Figuren er gengivet efter Palle Hansen, 1954, s. 86. De optrukne linjer angiver posteringernes gang. De stiplede linjer viser de posteringer, der overføres til bibøgerne.
- 13 Chatfield, 1977, s. 52. Se også Fink, 1996, s. 168, for en karakteristik af perioden.
- 14 Baseret på en sammentælling af de nævnte værker i Arthur H. Woolf: *A Short History of Accountants and Accountancy. With a bibliography compiled by Cosmo Gordon*. London, 1912. Denne bibliografi rummer ialt 495 publikationer (inkl. genudgivelser og oversættelser), hvilket må betegnes som et absolut minimum som følge af undersøgelsesgrundlaget i primært engelske biblioteker.
- 15 Hans Chr. Johansen: "Handelskompagnier", *Den Store Danske Encyklopædi*, bd. 8, 1997, s. 209 f.
- 16 Previts og Merion, 1998, s. 16.
- 17 Chatfield, 1977, s. 80 f. - E. Damsgaard Hansen: *European Economic History. From Mercantilism to Maastricht and Beyond*. 2001, s. 84 f.
- 18 M. J. Mephram: "The Scottish Enlightenment and the Development of Accounting", *Accounting History. Some British Contributions* (red. R. H. Parker og B. S. Yamey). Oxford, 1994, s. 278 f.
- 19 Chatfield, 1977, s. 81 f.
- 20 Gary John Previts og Rahmadi Murwanto: "Accounting and Bookkeeping", *The Oxford Encyclopedia of Economic History*, bd.1, Oxford, 2003, s. 4.

- 21 Chatfield, 1977, s. 82. - Carl Thomas Devine: "Accounting", *Encyklopædia Britannica*. Chicago m.fl., bd. 1, 1965, s. 81.
- 22 Mephram, 1994, s. 268.
- 23 Mephram, 1994, s. 271.
- 24 Richard Brown: *A History of Accounting and Accountants*. 1905. London, 1968, s. 155 f.
- 25 Mephram, 1994, s. 273.
- 26 John W. Oldam: "Hvornår trængte det dobbelte bogholderi igennem i dansk erhvervsliv", *Erhvervshistorisk Årbog 1964*, 1965, s. 116.
- 27 John Mair: *Det methodiske Bogholderie, eller en ordenlig Indretning af Kiøbsmænds Bøger efter den italienske Maade*. Bergen, 1775, s. 207-292. Udgaver af John Mairs bog på engelsk findes ikke på danske biblioteker. Både Det kgl. Bibliotek og Statsbiblioteket har et eksemplar af Bergen-udgaven, men Det kgl. Biblioteks eksemplar er karakteriseret som defekt. Statsbibliotekets eksemplar er anvendt her.
- 28 Mephram, 1994, s. 274 f. og s. 291.
- 29 Previts og Merino, 1998, s. 45.
- 30 Om Robert Hamilton, se især M. J. Mephram 1994, s. 275-277 og 292-293.
- 31 Mephram 1994, s. 284.
- 32 Mair, 1775, s. 1.
- 33 Hansen, 1998, s. 66.
- 34 Chatfield, 1977, s. 90 f.
- 35 De efterfølgende afsnit om den industrielle bogføring er med tilladelse gengivet stort set ordret efter Fink 1996, s. 170 ff.
- 36 Der er blevet sat spørgsmålstegn ved, om bogføringen i USA var så uudviklet før 1885 som almindeligvis hævdet. Se H. Thomas Johnson: "Early Cost Accounting for internal Management Control: Lyman Mills in the 1850's", *Business History Review*, XLVI, 4 1972, s. 466-474.
- 37 Chatfield, 1977, s. 159 ff.
- 38 Se for eksempel Per Boje: "Virksomhedshistorie uden virksomhedsregnskaber – om Thomas B. Thriges Fonds oprettelse", *Erhvervshistorisk Årbog 1986*, 1987, s. 56-76.
- 39 Chatfield, 1977, s. 99.
- 40 Alfred D. Chandler, Jr.: *The Visible Hand. The Managerial Revolution in American Business*, 1977, 15. oplag. Harvard. 1999, s. 438 ff.
- 41 Den Danske Regnskabsordbog.
- 42 Previts og Merino, 1998, s. 4 f., hvor også debatten kort er refereret.
- 43 Baden, N. J.: "Bogholderi", *Haandbog i Handelsvidenskab* (udg. C. Hage). 1894, s. 1155.
- 44 Baden, 1894, s. 1155.
- 45 Hans-Ulrich Küpper og Richard Mattessich: "Twentieth Century Accounting Research in the German Language Area", *Accounting, Business and Financial History*, bd.15,3, 2005, s. 346. Küpper og Mattessich formulerer det således: *For this period it is difficult to separate the concern for accounting from that for business studies in general. And it is no coincidence that up to the end of the twentieth century, German accounting was treated as a major and integral part of business economics.*
- 46 Küpper og Mattessich, 2005, s. 351.
- 47 Küpper og Mattessich, 2005, s. 347.
- 48 Finn Kaurel: "Bokføring", i *Aschehougs Konversations Leksikon*, bd. 2, Oslo 1972, sp. 951-954 (sp. 953).
- 49 Palle Hansen: *Den industrielle kontoplan*. 1940, s. 30 ff.
- 50 Palle Hansen: *Håndbog i regnskabsvæsen*. 1948, s. 66.
- 51 Efter Hansen, 1948, s. 64.
- 52 Chatfield, 1977, s. 220 ff.
- 53 Den Danske Regnskabsordbog (ejerprincipppet).
- 54 Den Danske Regnskabsordbog (enhedskoncept).
- 55 Chatfield, 1977, s. 227 f.
- 56 Det følgende bygger på Kim Klarskov Jeppesen: "Postmoderne regnskaber?", *Dansk sociologi*, vol. 12, 2001, hæfte 1, s. 29-47.
- 57 Ahmed Riahi-Belkaoui: *Accounting Theory*. 5. udg., 2004, s. 6-12.

- 58 Om organisationsdannelsen henvises generelt til Previts og Merion, 1998.
- 59 Citeret efter Riahi-Belkaoui, 2004, s. 10.
- 60 Riahi-Belkaoui, 2004, s. 10.
- 61 Peter Fredslund Møller: "Internationalisering af regnskabsaftæggelsen", *Den finansielle sektor. Udvikling og perspektiver. Festskrift til professor Morten Balling* (red. Michael Christensen og Anders Groesen). 2006, s. 59 ff.
- 62 Søren Ellemose: *Kejserens nye klæder. Erhvervshistoriske skandaler*. 2005, s. 181 ff.
- 63 DR Nyheder, 27. juni 2002.
- 64 Ellemose, 2005, s. 220 ff.
- 65 *Børsen* 26. maj 2006.
- 66 *Børsen* 16. oktober 2008.
- 67 *Politiken* 15. december 2008 og *Børsen* 15. december 2008.
- 68 *Børsen* 9. november 2006.
- 69 *Børsen* 11. oktober 2006.

Kapitel 2

Regnskabsvæsenets udvikling i Danmark – fra middelalderen til 1850

- 1 Degn, 1981, 1, s. 35-37.
- 2 Degn, 1977, s. 11-12. Henrik Pedersen, 1928, optælling i tabellen s. 1-348 og s. 360. Degn, 2008, s. 123-25. Degn, 1983, s. 90. Tuxen, 1988, s. 56. Bach, Degn og Strømstad, 1993, s. 106. Engell, 1999, s. 180.
- 3 Degn, 1977, s. 15-23. Degn, 1981, s. 416-24.
- 4 Degn, 1981, 1, s. 70, 80-83 og 413-15..
- 5 Degn og Dübeck, 1983, s. 19-23 og 239-41. Degn, 1969. Se appendiks 2.
- 6 CCD, 4, s. 89, § 8.
- 7 CCD, 5, s. 307, § 8.
- 8 1683 Danske Lov 1683, 5-14-48, 5-14-49, 5-14-50 og 5-14-52, om almindelige regler angående forpligtelsen til at holde handelsbøger. Forordning 7. juli 1688 om lavsartikler, § 15. Forordning 10. okt. 1722, § 10. Reskript 31. jan. 1738. Rentekammerskrivelse 1. juli 1738. Rentekammerskrivelse 17. juni 1766. Kancelli promemoria 22. jan. 1791. Kancelliskrivelse 27. april 1816. Forordning 3. dec. 1828, § 5i. Forordning 1. juni 1832, § 6 og 7.
- 9 Reskript 31. jan. 1738. Jf. kancelliskrivelse 27. april 1816.
- 10 Kancelli promemoria 22. jan. 1791 til Rentekammeret, i registeret til Fogtman: Rescripter, under Handel.
- 11 Forordning 23. jan. 1719. Reskript 31. jan. 1738, Regulativ 31. maj 1814, § 8. Forordning 1. juni 1832, § 6 og 7. Kancelli promemoria 22. jan. 1791, i registeret til Fogtman: Rescripter, under Handel.
- 12 Kancelliskrivelse 3. febr. 1833 (2) og 9. marts. *Collegial-Tidende*, 1833, s. 201.
- 13 *Collegial-Tidende*, 1838, s. 201.
- 14 Forordning 5. jan. 1813, § 19. Anordning 29. marts 1814, § 3.
- 15 Forordning 1. juni 1832 om forpligtelsen til at holde behørig handelsbøger.
- 16 *Collegial-Tidende*, 1832, s. 865-70.
- 17 Kancelliskrivelse 7. aug. 1832.
- 18 Kancelliskrivelse 9. okt. 1832.
- 19 Ole Degn og Erik Gøbel: *Skuder og kompagnier. Dansk Søfarts Historie, 2. 1588-1720*. 1997, s. 161. Jf. den mere detaljerede gengivelse af Ole Degns opgørelse i Charlotte Appel: *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*, 1-2, 2001, 1, s. 266.
- 20 Charlotte Appel, 2001, 1, s. 223-272, 326-39, 627-635.– Ole Degn: *Rig og fattig i Ribe. Økonomiske og sociale forhold i Ribe-samfundet 1560-1660*, 1, 1981, s. 332-337. – Ole Degn: "Købmandsregnskaber før 1700." *Erhvervshistorisk Årbog 1979*. 1980, s. 17, 29 f. – Lars Tvede-Jensen og Gert Poulsen: *Aalborg under krise og højkonjunktur fra 1534 til 1680*. 1988, s. 152-56. – Ebba Waaben: "Regnskabskyndighe-

- den i 1500- og 1600-tallet." Ebba Waaben m.fl. (red.): *Fromhed og verdslighed i middelalder og renaissance. Festskrift til Thelma Jexlev*. 1985, s. 111-118.
- 21 CCD, III, s. 678 (10. dec. 1621), § 7, jf. 8 og 10. CCD, V, s. 234 (27. febr. 1643), jf. Danske Lov 1683, 3-18-7.
- 22 Danske Lov 1683, 2-18-14. Se O. Kalkar: *Ordbog til det ældre danske Sprog 1300-1700*, I-V, 1881-1918 (regneskole).
- 23 H. Fr. Rørdam: *Danske Kirkelove*, III, s. 529 (15. febr. 1681) og 541 (2. dec. 1682).
- 24 Fogtman, 2, s. 584 (5. okt. 1697), fundats i Hofmans Foundationer, VIII, s. 519, og X, s. 92.
- 25 J. R. Hübertz: *Aktstykker vedkommende Staden og Stiftet Aarhus*, 2, 1845, s. 79 f.
- 26 J. Lollsgaard: *Nykøbing Katedralskole*, 1932, s. 124. Begrebet bogholderi optræder også i en annonce i *Europäische Wochentliche Zeitung*, udgivet i København 1663-65, hvor en hollandsk bogholder tilbyder undervisning i bogholderi i København, se A. Busch-Sørensen: "Den første avis-annonce." *Revision og Regnskabsvæsen. Tidsskrift for Erhvervsøkonomi og Skatteforhold*, 1963, s. 199-201.
- 27 Degn, 1981, I, s. 337.
- 28 *Plan til et Handels Seminarium i Kiøbenhavn. Oprettet d. 4. Sept. 1773*. [Undertegnet af Joach. Mich. Geuss, Jac. Baden og Hans Holck]. – Alexander Holm: *Plan for en Handels-Skole i Kiøbenhavn*, 1773. – Jac. Thomsen: *Hvad udfordres til en bedre og hensigtsmæssigere Dannelse for den, Danmark vigtige Handelsstand og hvilke Midler kan Staten i denne Henseende anvende?*, 1810. [Særtryk af Skandinavisk Litteratur Selskabs Skrifter, 1810]. – J. B. Kieler: *Plan til et Handels-Institut for Urtekræmmernes, Isenkræmmernes, Hørkræmmernes, Vinhandlernes og Silke- og Klædehandlernes Svende og Dreng i Kjøbenhavn*, 1817. – Fr. Thaarup: *Plan til et Handels-Academie for Danmark, der, efter Opmuntring af Kjøbenhavns Grosserer-Societets Committee, foreslaaes stiftet i Kjøbenhavn*, 1820. – John W. Oldam: "Hvornår trængte det dobbelte bogholderi igennem i dansk erhvervsliv." *Erhvervshistorisk Årbog 1964*, 1964, s. 119-120.
- 29 Erik Langsted: *Handelsskolebogen*, 1960, s. 11.
- 30 Finn H. Lauridsen m.fl.: *Aarhus Handelsforenings Handelsskole 1865-1965*, 1965, s. 9-18.
- 31 H. Hornby (red.): *Bidrag til Dansk Håndværkerundervisnings historie*. Udgivet af Teknisk Skolefor-
ening ved dens 75-årige beståen september 1966, 1966.
- 32 Lærebøgerne i regnskabsvæsen anføres i *Bibliotheca Danica*, udg. af Chr. Bruun. Om Bartholmæus Pet-
træus, se A. Busch-Sørensen: "Bartholomeus Pettræus", *Revision og Regnskabsvæsen. Tidsskrift for Er-
hvervsøkonomi og Skatteforhold*, 1969, s. 14-17. – Om de ældste danske lærebøger i bogholderi, se A.
Busch-Sørensen: "Danmarks ældste lærebøger i bogholderi", *Revision og Regnskabsvæsen. Tidsskrift for
Erhvervsøkonomi og Skatteforhold*, 1961, s. 456-459, og samme: "Danmarks ældste lærebøger i boghol-
deri." *Revision og Regnskabsvæsen. Tidsskrift for Erhvervsøkonomi og Skatteforhold*, 1969, s. 420-425.
- 33 Om tilsvarende købmandsregnskaber i Tyskland, England, Frankrig m.v. europæiske lande fra
1300-tallet til 1600-tallet, se Degn, 1980, s. 35 f..
- 34 Hans von Aphelen: *Dictionnaire royal*, 1-2, 1759. – *Handelsordbog 1807*, s. 77. – C. Hage: *Haandbog i
Handelsvidenskab*, 1. udg. 1894. – *Hages Haandbog i Handelsvidenskab*. 3. udg., 1910, s. 328.
- 35 Oldam, 1964, s. 121-132.
- 36 Birgit Løgstrup: *Jorddrot og offentlig administrator. Godsejerstyret inden for skatte- og udskrivnings-
væsenet i det 18. århundrede*. 1983, s. 162-167.
- 37 Arabertal i regnskaber er iagttaget i godsarkiver i Landsarkivet for Nørrejylland, 1675 i G 218-, 1685
i G 271-45, 1688 i G 267-1, 1690 i G 17- og 1699 i G 271-45. Romertal i jordebøger ses 1609 i G 271-4,
1648 i G 463-19, 1664-65 i G 267-1, 1667 i G 141-7, 1672 i G 35-18, 1679 i G 172-7 og 1685 i G 267-1.
Blandede romertal og arabertal ses i jordebøger 1654 i G 35-18 og 1662 i G 147-7, begge steder kun få
arabertal, 1664 i G 343, 1698 i G 141-7 og 1701 i G 141-7, her kun få romertal. Arabertal i jordebøger
ses 1618 i G 271-4, 1647 i G 271-4, 1683 i G 172-7 og 1694 i G 49-4. Købmandsregnskab, se case Ribe-
købmand. Om romertal, se også A. Busch-Sørensen: "Regnskabsvæsenet før det dobbelte bogholde-
ris indførelse", *Revision og Regnskabsvæsen. Tidsskrift for Erhvervsøkonomi og Skatteforhold*, 1973,
s. 157-160.
- 38 *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*, XIV, 1969, sp. 586-87. Om regnebræt, se også *Sal-
monsens Konversationsleksikon*, 2. udg., XXI, 1926, s. 494, Balle og Bolwig, 1999, I, s. XXII-XXIII,
og Busch-Sørensen, 1973, s. 158-59.

- 39 Om karvstokken, se også Busch-Sørensen, 1973, s. 159-163. – *Salmonsens Konversationsleksikon*, 2. udg., XIII, 1922, s. 650.
- 40 Således i en skattekog 1609-1622 i Ribe rådstuearkiv. Ligeledes i en bog med adkomster vedrørende skolens gods i Ribe Katedralskoles arkiv i Landsarkivet for Nørrejylland (C 638-118). Jf. case om Købmandsregnskab fra 1600-tallet.
- 41 Om en større revisionsssag i Asiatisk Kompagni 1783, se M. Hærning, 1965, s. 479-492.
- 42 Som en undtagelse findes dog tre godsarkiver fra den nuværende Århus Kommunes område i Erhvervsarkivet, nemlig arkiverne fra Moesgård, Vilhelmsborg og Constantinsborg.
- 43 De benyttede guider og registraturer er følgende: *Erhvervsarkivets arkivoversigter*, 1-4, 1991-2000. – *Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse*, 1, 1-2, 1983, s. 537-567 og 669 f. – *Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm og hjælpemidlerne til dets benyttelse*, 1977, s. 276-312 og 331 ff. – *Landsarkivet for Fyn og hjælpemidlerne til dets benyttelse*, 1970, s. 118-150 og 157. – *Landsarkivet for Nørrejylland og hjælpemidlerne til dets benyttelse*, 2, 1981, s. 145-162 og 166-220. – *Privatarkiver*, 1. Arkivregistraturer 5. Udgivet af Landsarkivet for Nørrejylland, 1975. – *Landsarkivet for de sønderjydske Landsdele. En Oversigt. Vejledende Arkivregistraturer*, VI, 1944, s. 156-57, 159-68. – *Vejledende Arkivregistraturer*, 1, 1943, s. 36 og 40. IV, 1923, s. 64. VIII, 1948, s. 10, 14, 23, 28, 46, 57, 62, 65, 67, 108, 111, 117, 132, 150, 154. IX, 1952, s. 5-6, 8, 12, 21, 45, 59, 66-67, 87, 93. XIV, 1969, s. 9-331. – *Foreløbige Arkivregistraturer*, 8.
- 44 Syv firmaer omfatter to og tre omfatter tre aktiviteter, et omfatter to byer, et fire godser, et er samme gods i to perioder, otte findes dels i Erhvervsarkivet, dels i Landsarkivet for Nørrejylland, nemlig Anders Vitalius Andrup, Anders Borchardt, Anthon Frederik Just, Jens Kjellerup og Niels Winde, Marseisborg gods, Naaman Steensen, Laurits Tang og Niels Brock Thorsen.
- 45 Se Bjørn Poulsen og Fritz S. Petersen (udg.): "Regnskabet for Ribebispens gård Brink 1388-89", *Danske Magazin*, 8.rk. 6, 1993, s. 319-322.
- 46 Ole Degn: "Købstadhåndværkere og landhåndværkere", *Dansk håndværk. Turistårbogen*, 1985, s. 16-32.
- 47 Danske Lov 1683, 5-14-50. – *Salmonsens Konversationsleksikon*, 2. udg., XIII, 1922, s. 650.

Købmandsregnskab i 1600-tallet – Hans Nielsen Friis, Ribe

- 1 Teksten bygger på Ole Degn: To Ribe-købmænd og deres selvbiografier fra årene 1580-1644. Niels Hansen Grisbeck og sønnen Hans Nielsen Friis og deres regnskabs- og notatbog, *Erhvervshistorisk Årbog*, 17, 1966, s. 143-65. Ole Degn: Rig og fattig i Ribe. Økonomiske og sociale forhold i Ribesamfundet 1560-1660, 1981, 1-2. Ole Degn: "Danske købmandsregnskaber fra tiden før 1700", *Erhvervshistorisk Årbog* 1979, 1980, s. 7-40. De tre købmandsbøger findes i Landsarkivet for Nørrejylland.
- 2 Degn, 1979, note 35.
- 3 Degn, 1981, 2, tabelbilag 44.
- 4 Kort med byen og oplandet, Degn, 1981, 1, s. 280-81.
- 5 Degn, 1981, 1, s. 231-32 og 273.
- 6 Samme, 1, s. 97-111, tabelbilag 9-14.
- 7 Samme, 1, s. 282, 2, tabelbilag 24-25.
- 8 Samme, 1, s. 99-102, 107 og 111.
- 9 Samme, 1, s. 142.
- 10 Samme, 1, s. 134 og 144-46.
- 11 Samme, 1, s. 162.
- 12 Samme, 2, tabelbilag 50-54.
- 13 Samme, 1, s. 133, 275-809, 2, tabelbilag 56-57.
- 14 Samme, 1, s. 44, 2, tabelbilag 57, 76.1-76.3 og 77.
- 15 Samme, 1, s. 137-38, koderne.
- 16 Samme, 1, s. 91, 2, tabelbilag 47 og 55.

- 17 Samme, 1, s. 238-40, 2, tabelbilag 46.
- 18 Samme, 1, s. 445-46. Tabelbilag 50-54.
- 19 Samme, 1, s. 134 og 190.
- 20 Samme, 1, s. 182 og 298-99.

To købmænds regnskabsbøger 1667-1695 – Christen Kjærgaard og Knud Ugelriis, begge Viborg

- 1 *Viborg købstads historie*, red. af Svend Aakjær, 1, 1940, s. 321. De to købmændsbøger findes i Landsarkivet for Nørrejylland.
- 2 Christen Kjærgaards konto 1667-1673 ses i den fælles bog s. 8a-b, 58a-b, 134a, 192a, 247b-248a, 279b-280a. Knud Ugelriis' konto 1667-1673 s. 7a-b, 88a, 169a-b, 227a-b, 262a-b, 304a. Overførsel fra den fælles til Christen Kjærgaards bog, 'den nye bog' eller 'den store bog', ses fra den fælles bogs s. 154b (1676) til Christen Kjærgaards s. 208b og 168b (efter 9. nov. 1670) til 11b. Omvendt henviser Christen Kjærgaards bog s. 227a (16. sept. 1677) til 'den gamle bog', og stedet, der henvises til, ses i denne s. 349b.
- 3 S. 66b, 4. juli 1673.
- 4 S. 309a.
- 5 Købmand Laurids Knudsen i Hierup, borger i Lemvig, s. 213b, 271a, 317a, 329a, 343a, 1677-86. Hjemkøbt fra Lübeck: 238a.
- 6 D 33 Viborg rådstuearkiv, 378. Viborg bys skattemandtal over matriklen og næringsberegning 1680.

Godsregnskab fra 1780'erne – Lindenberg Gods

- 1 Om godsarkiver og godsregnskaber se Hans H. Fussing: "Demstrup og Sødringholm 1625-63. Et stykke landbrugshistorie fra det syttende århundrede", *Jyske Samlinger*, 5. rk. 3, 1937-38, s. 1-98. Hans H. Fussing: "Gessingholm 1609-1663. En landbrugshistorisk studie", *Historisk Tidsskrift*, 10. rk. 3, 1934-36, s. 59-101, 193-241. Hans H. Fussing: "Skovgaarders drift i Christian Rantzaus ejertid 1635-63. Et stykke landbrugshistorie fra det syttende århundrede", *Jyske Samlinger*, 5. rk. 2, 1935-36, s. 1-28. Jytte Jensen: *Organisering og finansiering af byggeriet på Ulriksholm i 1630'erne og 1640'erne*, 1977. Birgit Løgstrup: *Jorddrot og offentlig administrator. Godsejerstyret inden for skatte- og udskrivningsvæsenet i det 18. århundrede*, 1983. Jens B. Skriver: *Moesgård. Historien om en herregård*, 2001. Godsarkivet findes i Landsarkivet for Nørrejylland.
- 2 Om godsejerens forvaltningsopgaver for det offentlige, se Birgit Løgstrup (note 1).
- 3 Arkivet er afleveret til Landsarkivet for Nørrejylland.
- 4 Om Lindenberg, se *Trap: Danmark*, 5. udg., 16, 1961, s. 1106-07.
- 5 Om Heinrich Schimmelmänn og sønnen Ernst og deres godsdrift og erhvervsvirksomhed, se Christian Degn: *Die Schimmelmänn im atlantischen Dreieckshandel. Gewinn und Gewissen*, Neumünster 1974. Christian Degn: "Heinrich Carl Schimmelmänn", *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., 13, 1983, s. 92-96. J. O. Bro-Jørgensen: *H. C. Schimmelmänn*, 1970. Sv. Cedergreen Bech: "Heinrich Ernst Schimmelmänn", *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., 13, 1983, s. 89-92.
- 6 Ses af jordebogen 1781, suppleret med oplysninger fra *Trap: Danmark*, 5. udg., 16, 1961, s. 1114, 1103, 1029, 1022. I Landsarkivet for Nørrejylland findes selvstændige godsarkiver for Tulsted (G 151) og Gudumlund (G 130).
- 7 Jordebøger 1580-1850, G 147-17-30, G 147-88/1-18, dublet G 147-31.
- 8 Gods ejet frit i henhold til de danske adelsprivilegier af 1671.
- 9 Hovedbøger (hovedregnskaber) 1769-1802, G 147-107-10, 207-08.
- 10 Tallet henviser til numrene på de regnskabsbøger, der gennemgås i det følgende.

- 11 Godsregnskaber 1714-1850, G 147-112-76. Regnskaber af tilsvarende art før 1850 er Regnskab for fi-deicommis og allodialgods 1833-1850, G 147-88/125. Regnskaber over Lindenberg hovedgårds og underliggende kirkers reparation 1721-1723, G 147-11. Koncepter til godsregnskaber 1837-1850, G 177-99.
- 12 Månedsekstrakter vedr. Lindenberg og Toruphedegård 1752-1850, G 147-200-04, i registraturen benævnt regnskabssekstrakter, og Månedsekstrakter vedr. Lindenberg og Toruphedegård (1782-1786, 1804-1821) G 147-240, i registraturen blot benævnt Regnskaber vedr. Toruphedegård. Avlsgårdene Tustrup og Tulsted 1768-1796, 1855, G 147-235, i registraturen benævnt regnskabssekstrakter. Vildmosegård 1767-1817, G 147-236-39, i registraturen benævnt regnskabssekstrakter. Andre regnskaber fra driftsenheder før 1850 er Regnskaber vedr. Tiendegård og Mølle 1801-1806, G 147-241. Regnskab vedr. Toft Skov 1823-1830, G 147-67, Siem Skov 1823-1830, G 147-68, Jægersborg Skov 1823-1830, G 147-69, og Skindbjerglund og Gudumlund Skove 1823-1830, G 147-70.
- 13 Kornregnskaber 1789-1850, G 147-88/43.
- 14 Kornjournaler 1786-1850, G 147-248-54, G 147-90/3-11. Andre kornregnskaber før 1850 er Afregningsprotokol 1770-1771, G 147-234, Kornregnskaber 1822-1849, G 147-242-43, Hovedkornbog 1827-1831, G 147-247, Ekstrakter af kornregnskabet 1827-1838, G 147-246, Tiendebøger 1808-1843, G 147-256, og Koncepter til kornregnskaberne 1822-1831, G 147-244-45.
- 15 Regnskaber vedr. driften 1782-1850, G 147-88/44.
- 16 Kassejournaler 1792-1821, G 147-76-80. Andre kassebøger før 1850 er Kassejournaler 1822-1849 og 1850, G 147-210-32, 88/136. Kasseprotokol for skatter og afgifter 1824-1825 (ophører), G 147-100, Kassebøger 1822-1829, G 147-209, Kassebøger (kladder) 1813-1820, G 147-88/468.
- 17 Matrikler og hartkornsspecifikationer 1719-1850, G 147-32.
- 18 Inventarlistor for Lindenberg Slot og avlsgården m.m. 1744-1850, G 147-64.
- 19 Skattekvitteringsbog for skat indbetalt på amtstuen 1793-1831, G 147-101. Hertil kommer yderligere Hoved- og afskrivningsbøger for fæstebøndernes skatteindbetalinger til godset 1719-1747 og 1803-1849, G 147-75 og 81-99.
- 20 Skatteberegninger m.v. 1750-1820, G 147-105.
- 21 Skoleregnskabsbøger 1771-94, G 147-384-85.
- 22 Regnskaber vedr. Hellebæk geværfabrik 1770-1823, G 147-394-95. Om fabrikken, se Victor Thalbitzer i Årbøger fra Frederiksborg Amt, 1929, s. 13 ff. Louis Bobé i *Danske Slotte og Herregårde*, ny saml., I, 1944, s. 88-91.
- 23 Christian Degn, 1974 (se note 5).

Kapitel 3

Regnskabsvæsenets udvikling i Danmark 1850-1920

– på vej mod professionalisering

- 1 Afsnittet bygger især på Svend Aage Hansen: *Økonomisk vækst i Danmark*, bd. 1, 1720-1914. 1976, s. 122-315. – Desuden er anvendt Jørgen Fink: *Dansk erhvervshistorie 1848-2007*, upubliceret manuskript.
- 2 Gennemgangen støtter sig på bemærkningerne i LT 1887/88, sp. 1653 ff., der indeholder en glimrende historik.
- 3 *Lov om Benyttelsen af Firmaer samt af Fuldmagter til at underskrive per procura m.m. af 23. januar 1862*, i *Departementstidenden*. 1862, s. 243-47. – Se Inger Dübeck: *Aktieselskabernes Retshistorie*. 1991, s. 51-60 for en fyldig gennemgang af loven.
- 4 *Lovtidende*, 1889, s. 48-56. – Se Dübeck, 1991, s. 60-62 om 1889-loven. – Se Erik Korr Johansen: "Industri og handel", *Efter bemyndigelse. Kilder til dansk forvaltningshistorie 1920-1970*, bd. 3 (red. Jørgen Mikkelsen og Erik Nørr). 2008, s. 345-48, for eksempel på brug af handelsregistre.
- 5 En glimrende oversigt over udviklingen i aktieselskaberne i 1870'erne findes i Rich. Willerslev: *Studier i dansk industrihistorie 1850-1880*. 1952, s. 210 ff.
- 6 Dübeck, 1991, s. 117. – Se samme s. 109 ff. for en grundig gennemgang af kritikken af aktieselskaberne.

- 7 Om Ernst Brandes, se Kenn Tarbensen: "Bror Ernsts merkantil-literære Avis" – "Ernst Brandes og Københavns Børs-Tidende 1889-92", *Erhvervshistorisk Årbog 2008*. 2008, s. 127-63. – Citatet fra Politikens programmerklæring stammer fra Bo Bramsen: *Politiken. De første 100 år*, bd. 1. 1983, s. 40.
- 8 *Politiken* 20. marts 1886.
- 9 *Beretning om Højres 8. Delegeretmøde den 8. og 9. December 1890*. 1891, s. 60.
- 10 Ernst Brandes: "Børsen", *Tilskueren*. 1887, s. 404.
- 11 For en fyldigere gennemgang af lovforslaget henvises til Kenn Tarbensen: "Bogføringsloven af 1912: Baggrund og debat", *Erhvervshistorisk Årbog 2005*. 2005, s. 136-155. I artiklen findes også udførlige henvisninger til forhandlingerne på Rigsdagen.
- 12 FT 1887-88, sp. 2591.
- 13 FT 1887-88, sp. 2592.
- 14 C. Hages indlæg findes i FT 1889/90, sp. 2248-52.
- 15 FT 1910-11, sp. 7265.
- 16 *Lov om Bogføring m.v. af 10. maj 1912*, § 7.
- 17 Hans Chr. Johansen: "Indkomstskatter og offentlig vækst 1903-2005", *Dansk Skattehistorie bd. 6*. 2007, s. 27 f., s. 37 f., s. 44, s. 50 f., s. 68 f.
- 18 Citeret efter Fl. Lind Hansen: *Fra Laug til Lov. Handelsskolernes opståen*. 1995, s. 63.
- 19 Om Langkjer, se Finn H. Lauridsen, John W. Oldam og Birgit Nüchel Thomsen: *Handelsskolen i Aarhus 100 år / Aarhus Handelsstandsforenings Handelsskole 1865-1965*. 1965, s. 15. – Om Grüner, se Fl. Lind Hansen. 1995, s. 61 ff. (Om Chr. H. Nielsen, s.st., s. 89 ff.)
- 20 Jvf. Finn H. Lauridsen et al., 1965, s. 16.
- 21 Hansen, 1995, s. 43 f.
- 22 Citeret efter P. Koch Jensen: "Aarhus Handelsforenings Aftenskole", *Aarhus Handelsforening 1862-1937*. 1937, s. 135.
- 23 Jensen, 1937, s. 136.
- 24 Citeret efter Lars Bille: "Niels Brocks Handelsskole i 100 år. Pioner – flagskib – afdeling", *Niels Brocks Handelsskole 1888-1988* (red. Lars Bille et al.). 1988, s. 15.
- 31 Om Niels Brocks Handelsskole, kan man blandt andet læse i jubilæumsskrifterne fra 1963 og 1988: *Niels Brocks Handelsskole 1888-1963* (red. Ib Aarsø-Nielsen og Hans Langkjær), 1963. – *Niels Brocks Handelsskole 1888-1988* (red. Lars Bille et al.). 1988.
- 32 Jens Vibæk og Jan Kobbernagel: *Foreningen til Unge Handelsmænds Uddannelse 1880-1980*. 1980, s. 16.
- 33 Karakteristikken skyldes Vibæk og Kobbernagel, 1980, s. 24.
- 34 Vibæk og Kobbernagel, 1980, s. 34.
- 35 Hansen, 1995, s. 49. Det følgende bygger på Lind Hansens gennemgang.
- 36 Steen Andersen og Søren Federspiel: *Nytænkning gennem 100 år. Teknologisk Instituts historie 1906-2006*. 2006, s. 44 f., s. 55 f.
- 25 Claus Bjørn (Aksel Milthers): "S. C. A. Tuxen", *Dansk Biografisk Leksikon* (3. udg.), bd. 15, 1984, s. 97 f.
- 26 N. Dyrbye: *Den danske landbrugsskole 100 år*. 1969, s. 212-13.
- 27 N. J. Baden: "Bogholderi", *Haandbog i Handelsvidenskab* (udg. C. Hage). 1894, s. 1148. Det følgende afsnit bygger alene på Badens afsnit om bogholderi. Citater stammer herfra (passim.).
- 28 L. M. V. Baes: *Nyt dansk Haandværker-Bogholderi. Vejledning i Kalkulation. Om Veksler*. 1898, s. 2.
- 29 Baes, 1898, s. 3.
- 30 Dette afsnit bygger på J. C. Spange: *Haandbog i Fabriksbogholderi og Kalkulation*. 1915. Citater stammer herfra (passim.).
- 37 Sigurd Rambusch: "Revisorloven af 1909: Forudsætninger og debat", *Erhvervshistorisk Årbog 1954*. 1954, s. 88 f. – Annoncer, se f.eks. *Kraks Vejviser* 1908.
- 38 Ole Lange: "Statsautoriserede revisorer – tillidsmænd for offentligheden eller gidsler for firmaer eller fupmagere?", *Festskrift. Udgivet i anledning af Foreningen af Statsautoriserede Revisorers 75 års jubilæum 12. januar 1987*. 1986, s. 14 ff.
- 39 Per Boje: Anmeldelse af Ole Lange: Den hvide elefant. H. N. Andersens eventyr og ØK 1852-1914, *Historie/Lyske Samlinger*, ny række, 17. 1987, s. 150. – En anden kritiker var højestereadvokat Niels Klerk, jf. blandt andet hans kronik "Begik han falsk og bedrageri", *Politiken* 18. december 1986.
- 40 Rambusch, 1954, s. 83 ff.

- 41 Årsagen til denne bølge af aktieselskaber, der i samtiden blev betegnet som et "Aktieraseri", er omdiskuteret. Axel Nielsen placerede fænomenet i sammenhæng med 1840'ernes liberal-politiske bevægelse, jf. Axel Nielsen: *Industriens Historie i Danmark*, bd. 3, 1. halvbind. 1944, s. 207 f. – Rich. Willerslev imødegik denne politiske kontekst og så i stedet spekulationer i Nationalbankaktier i slutningen af 1830'erne som den udløsende faktor, jf. Willerslev. 1952, s. 207 ff. – Svend Aage Hansen ignorerede Willerslevs synspunkt og vendte tilbage til Axel Nielsens vurdering, som han skærpede med omtale af "aktionærindflydelse og offentlighedsprincippet i denne virksomhedstype", jf. Svend Aage Hansen: *Økonomisk vækst i Danmark*, bd. 1, 1720-1914. 1976, s. 133. – Se tillige Dübeck. 1991, s. 107 f.
- 42 Citeret efter C. Nyrop: *Fredens Mølle. Et stykke Industrihistorie*. 1905, s. 94.
- 43 Rambusch, 1954, s. 92.
- 44 Citeret efter C. F. Løkkegaard: "Af dansk Revisionslovgivnings Genesis. Tietgen – Heide – Alberti", *Revision og Regnskabsvæsen*. 1934, s. 171.
- 45 Vagn Dybdahl, Vello Helk og Finn H. Lauridsen: *Sagførere i Århus*. 1956, s. 61 f.
- 46 Rambusch, 1954, s. 87.
- 47 Rambusch, 1954, s. 88.
- 48 Rambusch, 1954, passim.
- 49 Løkkegaard, 1934, s. 165.
- 50 Rambusch, 1954, s. 120. – Frede Christensen: "Lovgrundlaget", *Revisorkommissionen 1913-1988* (red. Poul Seier-Petersen). 1988, s. 22 f. – Løkkegaard, 1934, s. 282.
- 51 Det følgende bygger på Poul Seier-Petersen: "Revisoreksamen 1913-86", *Revisorkommissionen 1913-1988* (red. Poul Seier-Petersen). 1988, s. 47 ff. Citater stammer herfra, dog er den moderniserede retskrivning korrigeret.
- 52 Citeret efter Christensen, 1988, s. 21 f.
- 53 En glimrende omregningstabel fra de ældre danske måleenheder til de nye findes i *Den store danske Encyclopædi*, bd. 13, s. 207.
- 54 Henrik Fode: "Kontorets kulturhistorie", *På given foranledning. En antologi om dansk forvaltningskultur* (red. Karl Peder Pedersen et al.). 1995, s. 77.
- 55 Tabellen viser det antal arkiver, der rummer materiale fra den pågældende sektor inden for det anførte årti. Da en virksomhed kan være registreret under flere brancher, kan de anførte tal ikke relateres til det samlede antal arkiver inden for samme tidsrum. Virksomhedsarkiver i Erhvervsarkivets samlinger er som udgangspunkt registreret i Danpa under branchekoder. En undtagelse herfra er visse virksomheder, der er organiseret som foreninger. Det gælder især inden for andelsbevægelsen. Under håndværk og industri er derfor suppleret med andelsmejerier, andelsslakterier m.v. Under detailhandel er medtaget brugsforeninger og under finans og forsikring for eksempel sparekasser. De her nævnte er medtaget med F-numrene i Danpa. Under 'kategori' i Danpa ses en fuldstændig fortegnelse. På grund af denne lidt forskelligartede registreringsmetode i Danpa, kan en dyberegående analyse resultere i mindre justeringer. Endelig bemærkes det, at Erhvervsarkivet kun har indtastet arkiver i Danpa, der er modtaget til og med 2000. Senere indkomne arkiver er således ikke medtaget.

Større købmandsregnskab 1880-1890'erne – Chr. H. Nielsen, Hjørring

- 1 Om forretningen m.v., se Finn H. Lauridsen: *Fra borgerskabets gennembrud. Konsul i Hjørring Chr. H. Nielsen*, 1952, samt indledningen til arkivregistraturen: Jørgen Dieckmann Rasmussen: *Arkivregistratur over købmandsfirmaet Chr. H. Nielsen, senere Jørgen H. Nielsen, Hjørring, 1799-1913*. 1980.
- 2 Både under Chr. H. Nielsen og Jørgen H. Nielsen var der i firmaet en stor forståelse for arkivdannelsen, og kun i få tilfælde er der overleveret et så omfattende arkivalsk materiale til belysning af et købmandsfirmas historie. Ved senere ordninger af arkivet har det været nødvendigt at foretage kassationer af ordinære ting som kassestrimler, checktaloner, kassebilag, fragtbreve, postkvitteringsbøger m.v. Se Jørgen Dieckmann Rasmussen, 1980.
- 3 P. Horn: "Chr. H. Nielsen. En dansk borgers liv", utryk manuskript, u.å, pag. 126 i firmaets arkiv i Erhvervsarkivet.

- 4 Forskellen på regnskabsbøgerne i henholdsvis de stiplede og ikke-stiplede kasser, er, at regnskabsbøgerne i de stiplede kasser ikke er bevaret. At de har eksisteret og at forbindelsen mellem bøgerne er, som pilene viser, er dokumenteret i de bevarede regnskabsbøger.

Mindre købmandsregnskab 1885-1939 – Jens Torstensen, Malling

- 1 Se pakke med private papirer, billeder, aviser m.m., 1885-1972. J. Torstensens arkiv findes i Erhvervsarkivet.
J. Torstensen A/S, Malling. Festskrift. 2000. Jens Torstensen blev født i Løgstør i 1857. Han døde i 1929, men købmandsforretningen i Malling forblev i Torstensen-familien indtil 1972, hvor den blev solgt. I dag er det anden generation af de nye ejere, der driver virksomheden, som nu er omdannet til XL-Byg, J. Torstensen A/S.
- 2 Følgende materiale er anvendt her: Statusbog 1886-1900, Generalhovedbøger 1900-1939, Omsætningsbog 1892-1900, Butikskontobog/Handelsomkostningsbog 1885-1888, Kassebøger 1885-1899, Status(kontrol) bog 1900-1939.
- 3 Konkursloven af 25. marts 1872. Paragraffen påbød enhver handlende, fabrikant eller skibsreder at opføre en årlig status over sine aktiver og passiver. Se kapitel 3.
- 4 Se pakke med private papirer, billeder, aviser m.m., 1885-1972.
- 5 Benævnt 'omsætningsbog' i forbindelse med registrering af købmandsarkivet efter aflevering til Erhvervsarkivet.
- 6 Forskellen på regnskabsbøgerne (figur 1 og 2) i henholdsvis de stiplede og ikke-stiplede kasser, er, at regnskabsbøgerne i de stiplede kasser ikke er bevaret. At de har eksisteret, og at forbindelsen mellem bøgerne er, som pilene viser, er dokumenteret i de bevarede regnskabsbøger.
- 7 Benævnt 'kassebog' i forbindelse med registrering af købmandsarkivet efter aflevering til Erhvervsarkivet.

Industriregnskab 1847-1925 – Messerschmidts Garveri, København

- 1 Arkivet findes i Erhvervsarkivet. Hovedvirksomheden var, som i garveribranchen i øvrigt, forarbejdning af huder og skind til læder og pelsværk. De væsentligste produktionsprocesser bestod i konservering af råvarerne mod forrådnelse ved hjælp af garvesyreholdige stoffer (især egebark) samt smidiggørelse af de garvede huder ved hjælp af blandt andet fedtstoffer samt flere maskinelle blødgøringsprocesser. De færdige produkter blev afsat til skomagere og skotøjsfabrikker, handskemagervirksomheder, buntmagere, sadelmagere og andre lædervareproducenter.

Håndværkerregnskab 1850-1939 – Tømmerfirmaet Weber, Roskilde

- 1 Efter næsten fyre års virke som tømremester overlod Lorenz Weber i 1919 forretningen til sin ældste søn, Harald. Afsnittet om tømmerfirmaet Weber bygger på Lorenz Webers erindringskrift "En tømmer-slægt i 19. århundrede. L. Weber: Familien Weber i Roskilde", *Erhvervshistorisk Årbog 1958*, 1959, s. 7-98 og www.roskildehistorie.dk.
- 2 *Erhvervshistorisk Årbog 1958*, s. 96-97.
- 3 *Erhvervshistorisk Årbog 1958*, s. 54 og 61. Tidligere havde Haralds ven, Chr. Schmidt, fortalt, at han i 1841 havde fungeret som både regnskabsfører og bogbinder.
- 4 På sin tre år lange uddannelsesrejse til de tyske stater og omkringliggende lande fulgte han undervisningen ved flere læreanstalter, men nævner ikke noget om bogføring. Af breve til familien fremgår, at han i en periode fulgte undervisningen i geometri og matematik samt arkitektur på den kongelige byg-

- getekniske (baueverbe) skole i München. Samtidig gik han på søn- og helligdage til forelæsninger på den polytekniske skole og hørte om emner som matematik, kemi, fysik, mineralogi og algebra, se *Erhvervshistorisk Årbog 1958*, s. 52.
- 5 *Erhvervshistorisk Årbog 1958*, s. 75.
- 6 I arkivet findes to grupper materiale, der tidsmæssigt falder udenfor perioden 1850-1920, men som alligevel kort skal omtales. Den første gruppe er Arbejdsdagbøger (1838-1853) med beregninger af udgifter pr. arbejdsprojekt, herunder antal arbejdsdage fordelt på de forskellige kategorier af arbejdskraft (svende, håndlangere, drenge) og udgift til arbejds løn. Fra 1843 øges detaljeringsgraden i arbejdsdagbøgerne til også at omfatte udgifter til materialer, herunder disses antal, størrelse og pris. Den anden gruppe er Diverse materiale til overslag (1930-1952) som foruden selve overslaget ofte også indeholder tegninger, som sandsynligvis er udarbejdet i forbindelse med overslaget. I nogle tilfælde er den indgåede kontrakt vedlagt det øvrige materiale, og det er således muligt at se hvilke betingelser, som virksomheden arbejdede under og indgik på.
- 7 Fra foråret 1923 lettes overblikket dog, da kolonnejournalen indføres i virksomhedens bogholderi.
- 8 Der er lavet søgninger i databasen for danske privatarkiver, Danpa, med henblik på at undersøge, hvorvidt de manglende bøger kunne være afleveret til et andet arkiv. Men det synes ikke at være tilfældet.
- 9 Det bevarede arkivmateriale giver ikke vidnesbyrd om ældre statusopgørelser. Såvel introduktion af hovedbog som statusopgørelse falder sammen med Lorenz Webers overtagelse af virksomheden efter Harald Webers død i 1884. Efter Lorenz' eget udsagn stod onklen, Georg Weber, for regnskaberne. Det er sandsynligt, at disse ændringer i bogholderiet er sket i den anledning, uden at det dog kan afgøres, hvem der initierede ændringerne. Der er ikke indført statusopgørelser i hovedbøgerne efter 1912. Det tyder derfor på, at virksomheden i overensstemmelse med 1912-bogføringsloven har valgt at indføre opgørelserne i en separat bog. Statusbøgerne findes ikke i arkivet.
- 10 Det fremgår ikke af ekstrakterne, hvorfra tallene er overført, men journalen kan være en mulighed.
- 11 Hovedkassebog 1870-1884.
- 12 I de følgende årtier oprettes efterhånden flere virksomhedsrelaterede konti i hovedbogen. For eksempel maskin-, rabat-, inkassations- og tabskonto i henholdsvis 1893, 1907, 1908 og 1910. Acceptkonto findes fra 1914, mens en egentlig vekselkonto først optræder i hovedbogen fra 1919. Hovedbogen er altså noget anderledes i sit indhold end den hovedbog, der beskrives i kapitel 3. Hovedbøgerne findes for perioden 1885-1946.
- 13 Journalkolonnen falder dog bort sidst i 1920'erne.
- 14 Udgiftskassebogen findes i ugeseddelbogen, der på et tidspunkt i perioden 1854-1896 har skiftet indhold fra registrering af arbejds- og lønoplysninger til i stedet at fungere som en egentlig udgiftskassebog.
- 15 Indtægtskassebøgerne minder meget om den kassebog, der er beskrevet i kapitel 3 i afsnittet om håndværkerbogholderi. Den weberske kassebog indeholder dog ikke kolonner til forskellige typer salg m.v. Såvel indtægts- som udgiftskassebogen erstattes af en kolonnejournal i 1923. Indtægtskassebøgerne findes for perioden 1896-1948.
- 16 Ugeseddelbøgerne findes for perioden 1843-1938. Bøgerne mangler dog for perioden 1854-1896. Se note 14. Lønningsbøgerne (svendebøgerne) findes med få undtagelser for perioden 1830-1939.
- 17 Hvornår det præcist sker, er uvist, da der mangler nogle bøger. Det er dog sandsynligt, at det er forekommet mellem 1920-1923, da opdelingen af de ansatte ses tydeligt ved kolonnejournalens ibrugtagning i 1923. Her henvises til to ugentlige lønposter. Den ene post kaldes Arbejds løn og er overført fra ugeseddelbøgerne. Den anden kaldes Fabrikens arbejds løn og er overført fra lønningsbogen. Forskellen på de to grupper ansatte synes at være deres ansættelsesform. I lønningsbøgerne aflønnes de ansatte med ugeløn eller efter et timetal, der kun sjældent ændrer sig. Omvendt forholder det sig for de ansatte, der er optegnet i ugeseddelbogen. Her er der tale om aflønning efter et timetal, der varierer fra uge til uge.
- 18 Regningskopibøgerne findes for perioden 1830-1942.
- 19 Overslagskopibøgerne findes for perioden 1833-1939.
- 20 Kirkebog for Roskilde Domkirke, 1878-1883, vielse nr. 22 i 1882.
- 21 De to bøger dækker henholdsvis årene 1907-1908 og 1914-1922.
- 22 Hovedparten af kontrabøgerne dækker årene efter 1920. Kontrabøgerne dækker samlet perioden 1912-1942.

Sparekasseregnskab 1824-1969 – Aalborg Bys og Omegns Sparekasse

- 1 Arkivet fra sparekassen findes i Erhvervsarkivet. På den første åbningsdag havde sparekassen 14 indskydere. Den første, som åbnede en konto, var købmand Jeppe Brix' fraskilte hustru Ane Maria Christine, der satte 17 rigsbankdaler ind. Hun forblev en trofast kunde i sparekassen til sin død i 1884, 90 år gammel. Efter det første år havde sparekassen 279 indskydere. A. Rasmussen: *Aalborg Bys og Omegns Sparekasse 1824-1924*. 1924, s. 32.
- 2 Rigsdaler brugtes før 1813. Efter Statsbankerotten 1813 indførtes rigsbankdaleren med en værdi af det halve af den gamle rigsdaler. 1854-73 kaldtes møntenheden blot rigsdaler, hvad den også tidligere havde heddet i folkemunde.
- 3 Svend Aage Hansen: "Det øvrige kreditmarked 1819-28", *Dansk pengehistorie bind 1*. 1968, s. 189.
- 4 Helge V. Qvistoff: *Nordjyske Tidsskildringer, Spar Nords jubilæumsbog 1824-1999*. 1999, s. 55.
- 5 For at understrege hvor velfunderet sparekassen var, valgte man at annoncere i Aalborg Stiftstidende, at enhver kunne få udbetalt sine penge efter lovlig opsigelse, se Helge V. Qvistoff. 1999, s. 46.
- 6 Jens Larsen: *Landbosparekassen i Aalborg 1885-1935*. 1935, s. 11-12.
- 7 Helge V. Qvistoff. 1999, s. 91.
- 8 Se udlånshovedbog kt. 1001-1500, 1874-1905, s. 105. Oplysninger om rentetilskrivningen på lån, samt hvornår de tilskrevne blevet betalt, findes i kassebog for indgåede renter og afdrag, som ikke er medtaget her.

Mejeriregnskab 1899-1926 – Ålsø andelsmejeri

- 1 A. Axelsen Drejer: *Den danske andelsbevægelse*, 1952.
- 2 Ålsø andelsmejeris arkiv findes i Erhvervsarkivet. Følgende regnskabsmateriale fra arkivet er anvendt her: Årsregnskaber 1913-15, 1917-18, Hovedbøger 1899-1929, Kassekontrolbøger 1902-1925, Kassebøger 1899-1917, Andelsopgørelser 1899-1926, Andelsprotokoller 1899-1926, Afregningsbøger 1899-1920, Indvejningsbøger 1900-1922, Tilvirkningsbøger 1899-1920, Salgsbøger 1902-1919.
- 3 Ålsø andelsmejeri fortsatte som selvstændigt mejeri indtil 1964, hvor det indgik i Andelsmejeriselskabet Djursland. Selskabet blev i 1967 tilsluttet Grenå Mælkecentral, og mejeriet i Ålsø blev lukket
- 4 Jørgen Peder Rasmussen var bestyrer på Ålsø andelsmejeri i hele den her behandlede periode.
- 5 Se bestyrelsesmøde 8. august 1910 og 17. marts 1916 i Forhandlingsprotokol for bestyrelse og generalforsamling 1899-1918.
- 6 Ibid. bestyrelsesmøde 1. marts 1905 og 24. februar 1919.
- 7 Ibid. generalforsamlingen 19. oktober 1916.
- 8 Ibid. bestyrelsesmøde 20. juni og 8. august 1902, generalforsamling 5. oktober 1903.
- 9 Ibid. bestyrelsesmøde 31. oktober 1913
- 10 Ibid. bestyrelsesmøde 2. december 1914
- 11 Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen: *Dansk Socialhistorie 6*, "Sociale brydninger 1914-39", 1980, *Statskontrollen med Mejeriprodukter og Æg m.m.*, 1988, Lovtidende 1906 og 1911.
- 12 Hansen og Henriksen: "Sociale brydninger 1914-39", Lovtidende 1917.

Kapitel 4 Regnskabsvæsenets udvikling i Danmark 1920-1950 – videnskabeliggørelse og mekanisering

- 1 Afsnittet bygger især på Svend Aage Hansen: *Økonomisk vækst i Danmark*, bd. 2, 1914-75. 2. udg. 1977, s. 22-124. – Desuden er anvendt Jørgen Fink: *Dansk erhvervshistorie 1848-2007*, upubliceret manuskript.

- 2 Se for eksempel. Karl Kr. Overmark: "Hjørrings handlende under krisen i 1932", *Vendsyssel Årbog 2004*, s. 59-70.
- 3 Om lovens tilblivelse, se John Rendboe: "De to første danske aktieselskabslove af 1917 og 1930 – var de påvirket af interessegrupper?", *Erhvervshistorisk Årbog 1999*. 1999, s. 182-225.
- 4 Poul Hansen: *Fire hovederhvervs regnskabsvæsen*. 1949, s. 83 ff.
- 5 Fl. Lind Hansen: *I Lovens Tid. Handelsskolernes udvikling 1920-1965*. 1998, s. 121. Hele dette afsnit står i stor gæld til Lind Hansens anførte værk.
- 6 Hansen, 1998, s. 42-43.
- 7 Mødet er refereret efter Hansen, 1998, s. 7-10. Citater herfra.
- 8 Citeret efter Hansen, 1998, s. 7-8.
- 9 Citeret efter Hansen, 1998, s. 32 f.
- 10 Det skete ved Handelsministeriets bekendtgørelse af 27. juli 1949.
- 11 Citat fra Palle Hansen: *Den industrielle Kontoplan*. 1940, s. 10.
- 12 Poul Israelsen, Michael Andersen, Carsten Rohde og Poul Erik Sørensen: "Management Accounting in Denmark", *Management Accounting. European Perspectives* (red. Alnoor Bhimani). Oxford 1996, s. 32.
- 13 Christen Møller: *Handelshøjskolens dagsstudier gennem et kvart århundrede*. 1949, s. 17 f. – Karakteristikken af Riis som den første danske regnskabsteoretiker er givet af Jan Kobbarnagel, der var Handelshøjskolens rektor 1963-1975. Jan Kobbarnagel: "Det gamle styre", *Kampen for en højere læreanstalt* (red. Ole Lange). 1992, s. 13.
- 14 *Den handelsvidenskabelige Læreanstalt Handelshøjskolen i København. Beretning 1935-36*, s. 52 og s. 58.
- 15 *Den handelsvidenskabelige Læreanstalt Handelshøjskolen i København 1930-1938*. 1938, s. 17.
- 16 Palle Hansen (1911-1991), jf. *Kraks Blå Bog 1990*. – Hans årsfesttale, jf. *Beretning 1940-41*, s. 5-23. – Om Palle Hansens betydning, se Poul Israelsen m.fl. 1996, s. 33 f.
- 17 Citeret efter kolofon i Svend Jensen: *Formel Regnskabsanalyse*. 1945.
- 18 Tom Swienty og Ole Lange: "Af Handelshøjskolens Krønike 1917-92", *Kampen for en højere læreanstalt* (red. Ole Lange). 1992, s. 198 ff.
- 19 Om teknisk økonomi, se P. O. Pedersen m.fl.: "Indledning", *Nordisk Tidsskrift for Teknisk Økonomi*, 1935, s. 1-4. – Om ATV, se Poul Israelsen m.fl. 1996, s. 32, samt Salme Näsi og Carsten Rohde: "Development of Cost and Management Accounting in the Nordic Countries", *Handbook of Management Accounting Research* (red. Christopher S. Chapman, Anthony G. Hopwood og Michael D. Shields). 2007, bd. 2, s. 1098.
- 20 Hans Brems: "Erich Schneider 14. december 1900 – 5. december 1970", *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, 1970, s. 246-56.
- 21 Poul Israelsen m.fl. 1996, s. 31 f.
- 22 Eksempler på nordiske kontoplener er refereret i Palle Hansen: *Håndbog i regnskabsvæsen*. 1952, s. 67 ff.
- 23 Hansen, 1949, s. 40 f., s. 86, s. 132 f., s. 161 f.
- 24 Hansen (red.), 1952, s. 438.
- 25 Hansen (red.), 1952, s. 435.
- 26 Hansen (red.), 1952, s. 435 f.
- 27 Sammenfattet af Jørgen Fink: "Regnskabsmateriale som historisk kilde. Tiden indtil 1950", *Erhvervshistorisk Årbog 1996*, 1996, s. 189 f.
- 28 Gennemgangen af analysemetoderne bygger på Hansen (red.), 1952, s. 446-58.
- 29 Det følgende afsnit om den historiske regnskabsanalyse er med tilladelse fra forfatteren stort set ordret gengivet efter Fink, 1996, s. 190 f.
- 30 Se nærmere i kapitel 5.
- 31 Hansen (red.), 1952, s. 132 ff.
- 32 P. Herschend: *Lov om Aktieselskaber af 29. September 1917. Kommenteret Udgave med Formularsamling og Sagsregister*. 1917, s. 44, note 3. Citater fra aktieselskabsloven 1917 i øvrigt fra samme udgivelse.
- 33 H. B. Krenchel: *Aktieselskabsloven af 15. april 1930. Håndbog i dansk aktieret*. 2. udg. ved Estrid Jacobsen, 1954, s. 173.

- 34 Bemærkningerne til aktieselskabslovens §§ 41-44, i Krenchel, 1954, s. 173 ff.
- 35 Forslaget blev udarbejdet af H. B. Krenchel, se Hansen (red.), 1952, s. 133 f.
- 36 Hansen (red.), 1952, s. 103. Følgende citater fra samme, s. 103 f.
- 37 Hansen (red.), 1952, s. 110.
- 38 Hansen (red.), 1952, s. 106-107.
- 39 Krenchel, 1954, s. 260.
- 40 Hansen (red.), 1952, s. 134. Det følgende bygger på samme, s. 134 ff.
- 41 Hansen (red.), 1952, s. 137
- 42 Sagen omtalt i *Ugeskrift for Retsvæsen* 1925, s. 185-191. Citat herfra.
- 43 Palle Hansen: "Regnskabsvæsen", *Hages Haandbog i Handelsvidenskab* (red. Knud Larsen). 6. udg., 1944, s. 138-354.
- 44 Arne Lund: *Vejledning i industriel Kalkulation*, 1943.
- 45 Ole Thomsen: *Haandbog i Bogholderi*. 1943, s. 349.
- 46 Hansen, 1944, s. 352.
- 47 Hansen, 1944, s. 352.
- 48 Helge Andersen: *Maskinel Regnskabsføring*. Særtryk af artikel i *Revision og Regnskabsvæsen*. 1934. 2. udg. 1943 i samme tidsskrift; tillige udsendt som særtryk, der er anvendt i nærværende afsnit.
- 49 Hansen (red.), 1952, s. 838 f. – Om hulkort henvises til kapitel 5.
- 50 Citeret efter *Foredrag og Forhandlinger om Revision og Revisorer paa den anden Interskandinaviske Revisor-Kongres i København September 1927*. 1928, s. 17.
- 51 RT, Tillæg A, 1929-30, sp. 5865-66.
- 52 RT, Tillæg A, 1929-30, sp. 5873 f.
- 53 *Lovtidende* 1930, s. 688.
- 54 Niels Petersen: *Revisionslæren i Grundrids. Almindelig Del*. 1943, blandt andet s. 129.
- 55 Nedenstående efter Petersen, 1943, s. 264 ff. Citater herfra.
- 56 Petersen, 1943, s. 273 f.

Regnskabsoplysninger i Greens Danske Fonds og Aktier i mellemkrigstiden

- 1 I 1896 tillige også grundlægger og redaktør af avisen Børsen. *Dansk Biografisk Leksikon*. 1980, 3. udg., 5. bd. s. 283.
- 2 *Greens* 1932/33 s. III-IV. *Mindeblad ved Vexelmægler August Jensens Jubilæum som 25-Aarig Borger*. 1874. *Personalthistorisk Tidsskrift* 96. årg. 1976, s. 147.
- 3 *Greens* 1917, s. 1.
- 4 *Greens* 1929 I, Forord.
- 5 *Statistisk Aarvog* 1920, s. 117, og 1930, s. 114.
- 6 *Greens* 1883 s. 3, 1932/33 s. VI-VII, 1917 I s. 1971, Forord, 2005, Forord. *Statistisk årbog* 2005, s. 261.
- 7 *Greens* 1923, s. III.
- 8 *Greens* udgaver: 1883, supplementsbind 1887 og 1891, 1896, 1899, 1902, 1905, 1908, 1910, 1912, 1914, 1916, 1917, 1919, 1923, 1926, 1929, 1932/33, derefter årligt til 1968/69, 1970 I Fonds, Banker, Assurance, Trafik, Ejendoms- og andre Selskaber, Personregisteret 1970. Tillæg til *Greens Danske Fonds & Aktier* Bind I, 1971, 1972, 1973 (de tre sidste år i et bind) 1974/75 i et bind, 1976 årligt til 1984 i to bind.
- 9 Materialet er i dag registreret i Statens Arkivers database, Daisy. For principperne bag den oprindelige ordning, se indledning til Erhvervsarkivets registratur nr. 10: *Grundmateriale til Greens Danske Fonds og Aktier*.
- 10 Aktieselskabsregisteret blev oprettet i 1917.
- 11 Ikke alle forbindelser er medtaget i figuren.
- 12 For forbundne bestyrelser se Helge Andersen: *Hvem ejer Danmark*. 1939, der i høj grad baserer sig på *Greens* 1936/37. Se endvidere samme: *Hvem ejer Danmark?*. 1966, og *Hvem ejer Danmark nu?*. 1970.

- For forbundne bestyrelser i byer, se Chr. R. Jansen i "Erhvervslivet 1982", i *Århus-Årbog 1983*, s. 69 ff. Samme i "Vejles industri fra 1940 til i dag", i *Vejles Historie 3, Vejles industri 1732-1996*. 1996, s. 292 ff.
- 13 Kurs Vurderings Kontoret definerer likviditet således: *Let realisable aktiver (kasse- og bankbeholdning, værdipapirer, debitorer, varer og materialer m.m.) minus hurtigt forfaldne passiver (kreditorer) samt pensionsfonds m.m.* Overførsler og forøgelse af reserverne defineres: *Det beløb, der af årets nettooverskud efter fradrag af eventuel dividende og bonusudbetaling tilføres reserver og overførsel til følgende år eller som overføres derfra, når nettooverskuddet ikke kan dække dividenden eller der er underskud.* Netop Kurs Vurderings Kontoret udregner parametre af denne karakter, hvor en række regnskabstal stilles i relation til aktiekapitalen.
  - 14 Se eksempelvis Søren Holm-Rasmussen og Ole Christensen: *Introduktion til regnskab & virksomhedsvurdering*. 1999, s. 126 ff.
  - 15 *Greens* 1929 II, s. 544 ff, 1934/35 II s. 511 f, 1936/37 II s. 492, 1940/41 II s. 525. Aarhus Oliefabriks trykte regnskaber 1920-1940 i Erhvervsarkivets regnskabssamling.
  - 16 Nettooverskuddet er søgt opgjort efter, at afskrivninger og overførsler er fradraget, mens udbetalinger til aktionærer og præferencekapital m.v. indgår, men Aarhus Oliefabriks regnskaber gennem de to årtier er ikke opstillet ensartet, og det kan være vanskeligt at se, hvad der indgår i tallene, ikke mindst i år, hvor der har været problemer.
  - 17 I Erhvervsarkivets bibliotek: Sammenlignende Status- og Driftsanalyser (5 Regnskabsaar). Udarbejdet af Kurs Vurderings Kontoret. Kurs Vurderings Kontoret, hvorfra materialet ikke er systematisk bevareret, ophørte, så vidt det kan ses, sin virksomhed omkring 1970.
  - 18 Poul Kragelund: *Aarhus Olie 1871-1996*. 1996, s. 42 og 60.
  - 19 *Greens* 1929 II, s. 219 ff, 1932/33 I, s. 577 ff, 1940/41 I., s. 745 ff. og Erhvervsarkivets regnskabssamling.
  - 20 *Lovtidende for Kongeriget Danmark for Aaret 1930. Afdeling A*, s. 673.
  - 21 Kurs Vurderings Kontoret skriver blandt andet om driftsoverskud: *Om end det saaledes fremkomne Beløb ikke er et Nettooverskud... giver det ofte et bedre billede af Indtjening Tendens end Netto-Overskuddet, der kan være under Indflydelse af mere eller mindre uregelmæssige Afskrivninger og Kursreguleringer af Værdipapir Beholdninge samt Henlæggelser til pensionsfonds m.m.* Om nettooverskuddet hedder det: *[det] udgør det Beløb, som ubeskaaret kan udbetales i Dividende eller tilføres Reserverne (herunder Overførsel til næste Aar). Netto-Overskuddet udregnet på denne Maade giver et mere paalideligt Billede af Selskabets Rentabilitet set fra et Aktionær-Synspunkt end, dersom det tillige omfattede Overførsel fra forrige Aar (der jo ikke vedrører Aarets Nettooverskud) m.m., hvilket ofte er Tilfældet med de offentliggjorte Overskuds Beløb.*
  - 22 *Greens* 1929 I, s. 163, 1934/35 I, s. 176, 1940/41 I, s. 237.
  - 23 *Greens* 1929 I, s. 162, 184, 230 og 397, 1940/41 I, s. 235, 245, 279 og 371.
  - 24 *Greens* 1929 I, s. 169 ff, 1938/39 I, s. 212 ff.
  - 25 *Greens* 1929 I, s. 137, 139 ff, 158 f.
  - 26 *Greens* 1929 I, s. 498 f.
  - 27 *Greens* 1940/41 I s. 410 f.
  - 28 *Greens* 1929 I, s. 535 f.
  - 29 *Greens* 1936/37 I, s. 561.
  - 30 *Greens* 1926 I, s. 577, 1932/33 I s. 449, 502, 1936/37 I s. 564, 625, 1938/39 I s. 596, 664, 1942/43 I, s. 664 og 722. Indtil 1923 hed banen Lyngby - Vedbæk Banen. Viborg - Faarup Jernbane åbnede for drift 1. juli 1927. Tallene er inklusiv Mariager - Faarup Jernbane.
  - 31 *Trap* 5. udg., I,2, s. 660 f, VII,1. 1963, s. 37. *Viborgs historie 2 1726-1940*. 1999, s. 151 f.

Industriregnskab 1918-1950 – Hellesens A/S, København

- 1 Virksomhedens arkiv findes i Erhvervsarkivet.

Landbrugsregnskaber 1905-1966 – Kærbyholm m.fl.

- 1 Jette Mackintosh: *Landmanden og hans rådgivere*. 1993, s. 84-87, 121-23, 144-48.
- 2 *Betænkning om revision af bogføringslovgivningen*. 16. oktober 1950, s. 4.
- 3 Johs. Ridder: "Landbrugets økonomi", *Danmarks Kultur ved Aar 1940*. 1942, bd. 4, s. 324 ff. - Det Landøkonomiske Driftsbureau (udg.): *Landbrugets økonomi i 50 år 1918-1968*. 1968.
- 4 Den efterfølgende gennemgang bygger på Poul Hansen: *Fire hovederhvervs regnskabsvæsen*. 1949, s. 9-53 og bilag I.
- 5 Skønnet ud fra Danpa-kategorien E-11-10-1 (landbrug), der omfatter omtrent 2.400 arkiver. Af disse har stikprøver vist cirka 10 % med regnskaber.
- 6 Arkivet findes i Erhvervsarkivet.
- 7 Se s. 2 i regnskabsbog 1913-1914 i arkivet fra Hans Anton Hansen, pakke 2.
- 8 Arkivet findes i Erhvervsarkivet.
- 9 Arkivet findes i Erhvervsarkivet.
- 10 Arkivet findes i Landsarkivet for Nørrejylland.
- 11 Arkivet findes i Erhvervsarkivet.
- 12 Chr. R. Jansen: "Nyt centralt kildemateriale: Realkreditforeningernes vurderingsrapporter", *Erhvervs-historisk Årbog 1972*. 1972, s. 160-66.
- 13 Eksempelvis Mogens R. Nissen: *Til fælles bedste – det danske landbrug under besættelsen*, 2005, s. 268-87.

Bankregnskab 1925-1946 – Skanderborg Handels- og Landbrugsbank

- 1 Svend Thorsen: *Andelsbanken 1925-1950*. 1950, s. 294.
- 2 Sven Frederiksen: "Handelsregning, rentesregning", *Hages Håndbog for Handel og Industri*. 1954, bind 2, s. 471.
- 3 Skanderborg Handels- og Landbrugsbanks arkiv findes i Erhvervsarkivet. Se Diverse dokumenter og skrivelser, pakke 1915-1929 og 1934-1939.

Kapitel 5 Regnskabsvæsenets udvikling i Danmark efter 1950 – elektronisk databehandling og internationalisering

- 1 Afsnittet bygger især på Jørgen Fink: *Dansk erhvervshistorie 1848-2007*, upubliceret manuskript.
- 2 *Betænkning om revision af bogføringslovgivningen*, afgivet 16. oktober 1950.
- 3 *Betænkning om revision af bogføringslovgivningen*, afgivet 16. oktober 1950, s. 4. – Handelsminister Kjeld Philip gentog dette ved lovforslagets fremlæggelse i Folketinget 15. januar 1959, jf. FT 1958-59, sp. 1988.
- 4 Handelsminister Kjeld Philip ved lovforslagets fremlæggelse i Folketinget 15. januar 1959, jf. FT 1958-59, sp. 1988. – *Bekendtgørelse af 18. juni 1959 om bogføringspligtens omfang og indhold*.
- 5 Afsnittet støtter sig på blandt andet Stephan Hurwitz: "Om Berigelses- og Regnskabsforbrydelser", *Revision og Regnskabsvæsen*, nr. 6, 1935, s. 181-190, samt på den historiske gennemgang i *Straffelovens § 296 og § 302. Betænkning 1415. Delbetænkning VI afgivet af Justitsministeriets udvalg om økonomisk kriminalitet og datakriminalitet*, august 2002.
- 6 *Lov af 8. juni 1966 om ændringer i bogføringsloven* samt *Lov af 25. marts 1970 om ændring af bogføringsloven*. Loven blev uden nye ændringer påny bekendtgjort i 1986.

- 7 I bogføringslovens § 4 defineres disse nyskabelser: *Ved transaktionssporet forstås den sammenhæng, der er mellem de enkelte registreringer og den bogføringspligtiges årsregnskab, skatte- eller afgiftsopgørelse, tilskudsregnskab eller tilsvarende regnskabsopstilling, der skal udarbejdes i henhold til lovgivning og ved kontrolsporet forstås de oplysninger, der dokumenterer registreringernes rigtighed.*
- 8 Bent Græsvænge et al. (udg.): *Aktieselskabsloven af 1973 med kommentarer*. 1973. – Bent Græsvænge et al. (udg.): *Anpartsselskabsloven med kommentarer*. 2. rev. udg., 1982.
- 9 Hans Chr. Johansen: "Industrielt regnskabsvæsen i historisk perspektiv", *Presse og historie. Festskrift til Niels Thomsen* (red. Ole Feldbæk og Erik Lund). 1990, s. 116 ff.
- 10 Hans Chr. Johansen: "Indkomstskatter og offentlig vækst 1903-2005", *Dansk Skattehistorie bd. 6*. 2007, s. 65 ff.
- 11 Johansen, 2007, s. 68 f., s. 257.
- 12 Gennemgangen støtter sig blandt andet på *Årsregnskabsloven 2001*. Udg. af Deloitte & Touche. 2001.
- 13 Afsnittet bygger primært på A. Runge Johansen: "Koncernregnskab", *Håndbog i årsregnskab og andre eksterne regnskaber* (red. Palle Hansen og Dennis Clausen). 2. rev. udg., 1988, s. 415-456.
- 14 A. Runge Johansen anvender i de to tilfælde formuleringen *direkte misvisende*, jf. A. Runge Johansen, 1988, s. 422 f.
- 15 Den Danske Regnskabsordbog (konsolidering).
- 16 Det interne salg som problemstilling, herunder muligheden for at skabe 'fiktive resultater', er omtalt af A. Runge Johansen, 1988, s. 441.
- 17 Se for eksempel Søren Ellemløse: *Kejserens nye klæder. Erhvervshistoriske skandaler*. 2005.
- 18 Afsnittet bygger primært på John Christensen: "Hvorfor siger regnskaber så lidt?" [festforelæsning ved SDU 3. oktober 2003], *NyViden*, Syddansk Universitet, særnummer, oktober 2003.
- 19 *Revision og Regnskabsvæsen*, nr. 12, 1970, s. 458. Omtaler findes årligt i dette tidsskrift, senest i nr. 1, 2008, men naturligvis også i *Børsen*.
- 20 Citeret efter Fl. Lind Hansen: *I Lovens Tid. Handelsskolernes udvikling 1920-1965*. 1998, s. 112. Der henvises i øvrigt til kap. 16 og 17 i Lind Hansens bog vedrørende den nye lov. – Desuden er anvendt H. Bech Frandsen et al. (red.): *Årtusindet ud. Handelsskolernes udvikling 1965-2000*. 2000.
- 21 Jens O. Elling: "Nogle udviklingstræk indenfor eksternt regnskabsvæsen", *Revision og Regnskabsvæsen*, 1980, s. 615-620.
- 22 Poul Israelsen: "Variabilitetsregnskab", *Den store danske encyklopædi*, bd. 20, 2001, s. 29 f. – Vagn Madsen: *Regnskabsvæsenets opgaver og problemer i ny belysning*, 2. udg. 1963, s. 129 ff. – Om Vagn Madsen (1917-2000), se nekrolog af Bendt Rørsted i *Aarhus Universitets Årsberetning* 2000, s. 784.
- 23 Poul Israelsen m.fl. 1996, s. 35.
- 24 Om Zakken Worres forfatterskab, se Poul Israelsen, Michael Andersen, Carsten Rohde og Poul Erik Sørensen: "Management Accounting in Denmark", *Management Accounting. European Perspectives* (red. Alnoor Bhimani), Oxford 1996, samt Salme Näsi og Carsten Rohde: "Development of Cost and Management Accounting in the Nordic Countries", *Handbook of Management Accounting Research* (red. Christopher S. Chapman, Anthony G. Hopwood og Michael D. Shields), 2007.
- 25 Jens O. Elling: "Inflationsregnskaber", *Den Store Danske Encyklopædi*, bd. 9, 1997, s. 374 f.
- 26 Det følgende bygger på Jens Otto Damgaard og Henrik Z. Hansen: "Regnskabsvejledning 11. Pengestrømsopgørelsen", *Revision og Regnskabsvæsen*, nr. 1, 1998, s. 32-40.
- 27 Jens O. Elling og Merete Christiansen: "Strategisk regnskabsanalyse" I-III, *Revision og regnskabsvæsen*, 1992, nr. 11, s. 16-22; 1993, nr. 2, s. 23-28 og nr. 4, s. 45-50. – Jens O. Elling: *Strategisk regnskabsanalyse og virksomhedsvurdering*. 1993.
- 28 Se interview med Jens O. Elling i *Ugebrevet Mandag Morgen*, nr. 41, 23. november 1992.
- 29 Det følgende bygger primært på Per Nikolaj Bukh og Poul Israelsen: *Activity Based Costing. Dansk økonomistyring under forvandling*. 2004, samt Per Nikolaj Bukh og Poul Israelsen (red.): *Aktivitetsbaseret Økonomistyring. Danske virksomheders erfaringer med Activity Based Costing*. 2003
- 30 Bendt Rørsted: "Activity-Based Costing 1987-1991: Status over udviklingen af den amerikanske regnskabsteoretiker Robert S. Kaplans opgør med traditionelt internt regnskabsvæsen", *Revision og Regnskabsvæsen*, nr. 10, 1991, s. 42-50.
- 31 Eksemplet er refereret efter Hans Hussmann: "ABC i Milliken Denmark A/S", *Aktivitetsbaseret Øko-*

- nomistyring. *Danske virksomheders erfaringer med Activity Based Costing* (red. Per Nikolaj Bukh og Poul Israelsen). 2003, s. 75-96
- 32 Om det etiske regnskabs historie, se især Peter Pruzan: *Ethical Accounting. History, Theory and Practice*, Stockholm 2000.
- 33 Peter Pruzan og Ole Thyssen: "Konflikt og konsensus: virksomhedsetik som fælles værdihorisont og styringsredskab", *Helhedssyn og ledelse – mosaik til et mønster*. (red. Steen Hildebrandt). 1988. I artiklen "Konflikt og konsensus: virksomhedsetik som fælles værdihorisont og styringsredskab", i Steen Hildebrandt: *Helhedssyn og ledelse – mosaik til et mønster*. 1989
- 34 Citeret efter Sparekassen Nordjyllands årsregnskab 1988, s. 22 f.
- 35 Peter Pruzan og Ole Thyssen: "Etikken skal bidrage til et helhedssyn", *Sparekassen*, nr. 10, 1989. – Jørgen Giversen: "Ud af glasklokken". *Kronik, Berlingske Tidende* 9. november 1989.
- 36 Pruzan og Thyssen, 1989, s. 21, note 1.
- 37 Giversen, 1989.
- 38 Katrine Steen, f. 1947, cand.merc. 1971, blandt andet direktør for pr-virksomheden Kreab A/S 1984-2003 og ekstern lektor ved Handelshøjskolen i København 1975-1994. Jf. Kvininfo's ekspertdatabase, www.kvininfo.dk/side/383/. Hendes kritik blev bragt i *Civiløkonomen*, nr. 6, 1990, s. 8-10.
- 39 Mette Morsing: *Den etiske praksis. En introduktion til det etiske regnskab*. 1991.
- 40 Morsing, 1991, s. 10.
- 41 Christian Bak: *Det Etiske Regnskab – introduktion, erfaringer og praksis*. 1996, s. 9 f.
- 42 *Miljø- og Energiministeriets bekendtgørelse nr. 975 af 13. december 1995 om visse godkendelsespligtige virksomheders pligt til udarbejdelse af grønt regnskab*. – Ophævet og erstattet i 2002 af *Miljøministeriets bekendtgørelse nr. 594 af 5. juli 2002 om visse listevirksomheders pligt til at udarbejde grønt regnskab*.
- 43 Miljøstyrelsen: *Rapport om evaluering af de grønne regnskaber*. 1999.
- 44 *Ikke-finansiell regnskabspraksis 2005 – krav, vejledninger og eksempler*, s. 201 f.
- 45 *Stakeholderregnskabet – en dansk model for fremtidens virksomhedsrapportering*. Rapport fra Ernst & Young, Kunde & Co. og Huset Mandag Morgen. 1998, s. 12 f.
- 46 Se artiklen "Stakeholder-værdier vinder for alvor frem i dansk erhvervsliv", *Ugebrevet Mandag Morgen*, nr. 41, 23/11-1998, s.5-9.
- 47 Eksemplerne fra Lars Heide: *Hulkort og EDB i Danmark 1911-1970*. 1996, s. 103 ff.
- 48 Heide, 1996, s. 58 ff., s. 104.
- 49 Heide, 1996, blandt andet s. 81-83.
- 50 Heide, 1996, s. 117 ff.
- 51 Bent Laursen: "Vestjysk EDB-center", *Erhvervshistorisk Årbog 2001*, 2001, s. 178-195.
- 52 Heide, 1996, s. 271 f.
- 53 Citeret efter Heide, 1996, s. 261.
- 54 Gengivet efter Povl Andersen: *Concorde C5*. 2001, s. 5.
- 55 Se www.microsoft.com/danmark/dinvirksomhed/themes/nyheder/c5.msp
- 56 Citeret efter Marianne Pedersen: *Tips og tricks til Concorde C5*, 2000, s. 15.
- 57 Citeret efter Povl Andersen: *Concorde C5 Light*, 2001, s. 5.
- 58 Beskrivelsen bygger på Ivar Friis, Claus T. Larsen og Heine T. Larsen: "Økonomistyring med de store standardrammesystemer", *Ledelse & Erhvervsøkonomi*, 1, 1999, s. 9 ff.
- 59 Se www.e-conomic.dk. – artiklerne "Bogføring på nettet en succes", *Børsen* 15. august 2006, og "Dansk økonomiløsning gør økonomistyring billig", *Børsen* 24. juni 2008.
- 60 Printerens udvikling, se: Irving L. Wieselmann og Erwin Tomash: "Marks on Paper: A Historical Survey of Computer Output Printing" I-II, *Annals of the History of Computing*, 1991, s. 63-79, 203-222.
- 61 *Betænkning nr. 448 vedrørende uddannelse af statsautoriserede revisorer*. 1967, s. 5.
- 62 Bernhard Gomard: "Lovgivning om regnskaber og revisorer i fortid, nutid og fremtid", *Festskrift. Udgivet i anledning af Foreningen af Statsautoriserede Revisorers 75 års jubilæum 12. januar 1987*. 1986, s. 59.
- 63 *Revision & Regnskabsvæsen* nr. 9, 2008, er et temanummer om den nye revisorlov. De mange nye bestemmelser er heri gennemgået og kommenteret af forskellige fagfolk.

Anvendt litteratur

Henvisninger til aviser, Rigsdagstidende, love og bekendtgørelser, årsregnskaber og årsberetninger, internetsider og lignende er generelt ikke medtaget, men fremgår af teksten eller i noterne.

- Andersen, Emilie (udg.): *Malmø købmanden Ditlev Enbeck og hans regnskabsbog. Et bidrag til Danmarks handelshistorie i det 16. århundrede.* 1954.
- Andersen, Emilie: "En lille rest af et købmandsarkiv 1567-85". *Afhandlinger tilegnede arkivmanden og historikeren, rigsarkivar, dr. phil. Axel Linvald.* 1956, s. 46-57.
- Andersen, Helge: *Maskinel Regnskabsføring.* Særtryk af artikel i *Revision og Regnskabsvæsen.* 1934.
- Andersen, Helge: *Hvem ejer Danmark,* 1939.
- Andersen, Helge: *Hvem ejer Danmark,* 1966.
- Andersen, Helge: *Hvem ejer Danmark,* 1970.
- Andersen, Povl: *Concorde C5 Light.* 2001.
- Andersen, Steen, og Søren Federspiel: *Nytænkning gennem 100 år. Teknologisk Instituts historie 1906-2006.* 2006.
- Aphelen, Hans von: *Dictionnaire royal,* 1-2. 1759.
- Appel, Charlotte: *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark.* 1-2. 2001.
- Arup, Erik: *Studier i engelsk og tysk handelshistorie. En undersøgelse af kommissionshandelens praksis og teori i engelsk og tysk handelsliv 1350-1850.* 1907.
- Bach, Marie, Ole Degn og Poul Strømstad: *Køge 1500-1950, Scandinavian Atlas of Historic Towns,* 7. 1993.
- Baden, N. J.: "Bogholderi", *Haandbog i Handelsvidenskab* (udg. C. Hage). 1894, s. 1148-1217.
- Baes, L. M. V.: *Nyt dansk Haandværker-Bogholderi. Vejledning i Kalkulation. Om Veksler.* 1898.
- Bager, Einar (udg.): *Malmø skifter. 2. Købmandsregnskaber 1537-1559.* 1978.
- Bak, Christian: *Det Etiske Regnskab – introduktion, erfaringer og praksis.* 1996.

- Balle, Søren, og Niels Geert Bolwig: *Christian III's rentemesterregnskaber. I. 1551*. 1999.
- Bech, Sv. Cedergreen: "Heinrich Ernst Schimmelmann", *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udgave, 13. 1983, s. 89-92.
- Beretning om Højres 8. Delegeretmøde den 8. og 9. December 1890*. 1891.
- Betænkning om revision af bogføringslovgivningen, afgivet 16. oktober 1950*. 1950.
- Betænkning nr. 448 vedrørende uddannelse af statsautoriserede revisorer*. 1967.
- Bibliotheca Danica*. Udg. af Chr. Bruun, 1-4. 1877-1902.
- Bille, Lars: "Niels Brocks Handelsskole i 100 år. Pioner – flagskib – afdeling", *Niels Brocks Handelsskole 1888-1988* (red. Lars Bille et al.). 1988, s. 9-33.
- Bjørn, Claus (Aksel Milthers): "S.C.A. Tuxen", *Dansk Biografisk Leksikon* (3. udgave), bd. 15. 1984, s. 97 f.
- Bobé, Louis: TITEL, i *Danske Slotte og Herregårde*, ny saml., I. 1944, s. 88-91
- Boje, Per: "Virksomhedshistorie uden virksomhedsregnskaber – om Thomas B. Thriges Fonds oprettelse", *Erhvervshistorisk Årbog 1986*. 1987, s. 56-76.
- Boje, Per: Anmeldelse af Ole Lange: Den hvide elefant. H. N. Andersens eventyr og ØK 1852-1914, *Historie/Jyske Samlinger*, ny række, 17. 1987, s. 148-150.
- Brandes, Ernst: "Børsen", *Tilskueren*. 1887, s. 390-405.
- Brems, Hans: "Erich Schneider 14. december 1900 – 5. december 1970", *Nationaløkonomisk Tidsskrift*. 1970, s. 246-256.
- Bro-Jørgensen, J. O: *H. C. Schimmelmann*. 1970.
- Brown, Richard: *A History of Accounting and Accountants*. 1905. Genoptryk, London. 1968.
- Bukh, Per Nikolaj og Poul Israelsen (red.): *Aktivitetsbaseret Økonomistyring. Danske virksomheders erfaringer med Activity Based Costing*. 2003.
- Bukh, Per Nikolaj og Poul Israelsen: *Activity Based Costing. Dansk økonomistyring under forvandling*. 2004.
- Busch-Sørensen, A.: "Danmarks ældste Lærebøger i Bogholderi", *Revision og Regnskabsvæsen. Tidsskrift for Erhvervsøkonomi og Skatteforhold*. 1944, s. 138-154.
- Busch-Sørensen, A.: "Danmarks ældste lærebøger i bogholderi", *Revision og Regnskabsvæsen. Tidsskrift for Erhvervsøkonomi og Skatteforhold*. 1961, s. 456-459.

- Busch-Sørensen, A.: "Den første avis-annonce", *Revision og Regnskabsvæsen. Tidsskrift for Erhvervsøkonomi og Skatteforhold*. 1963, s. 199-201.
- Busch-Sørensen, A.: "Bartholomeus Peträus", *Revision og Regnskabsvæsen. Tidsskrift for Erhvervsøkonomi og Skatteforhold*. 1969, s. 14-17.
- Busch-Sørensen, A.: "Danmarks ældste lærebøger i bogholderi", *Revision og Regnskabsvæsen. Tidsskrift for Erhvervsøkonomi og Skatteforhold*. 1969, s. 420-425.
- Busch-Sørensen, A.: "Regnskabsvæsenet før det dobbelte bogholderis indførelse", *Revision og Regnskabsvæsen. Tidsskrift for Erhvervsøkonomi og Skatteforhold*. 1973, s. 157-163.
- Chandler Jr., Alfred D.: *The Visible Hand. The Managerial Revolution in American Business*. 1977. 15. oplag. Harvard. 1999.
- Chatfield, Michael: *A History of Accounting Thought*. 1974. Revideret udgave, New York. 1977.
- Christensen, Frede: "Lovgrundlaget", *Revisorkommissionen 1913-1988* (red. Poul Seier-Petersen). 1988, s. 21-31.
- Christensen, John: "Hvorfor siger regnskaber så lidt?" [festforelæsning ved SDU 3. oktober 2003], *NyViden*, Syddansk Universitet, særnummer. Oktober 2003.
- Collegial-Tidende*. Diverse år.
- Corpus constitutionum Daniæ. Forordninger, recesser og andre kongelige breve, Danmarks Lovgivning vedkommende, 1558-1660*. Udg. af V.A. Secher, 1-6, 1887-1918.
- Damgaard, Jens Otto og Henrik Z. Hansen: "Regnskabsvejledning 11. Pengestrømsopgørelsen", *Revision og Regnskabsvæsen*, nr. 1. 1998, s. 32-40.
- Damsgaard-Madsen, Aksel: *Stat og samfund i det klassiske Athen*. 1987. *Dansk Bogfortegnelse*. Diverse år.
- Degn, Christian: *Die Schimmelmanns im atlantischen Dreieckshandel. Gewinn und Gewissen*. Neumünster, 1974.
- Degn, Christian: "Heinrich Carl Schimmelman", *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., 13. 1983, s. 92-96.
- Degn, Ole: To Ribe-købmænd og deres selvbiografier fra årene 1580-1644. Niels Hansen Grisbeck og sønnen Hans Nielsen Friis og deres regnskabs- og notatbog, *Erhvervshistorisk Årbog 17*. 1966. 1967, s. 143-65.
- Degn, Ole: Flids og vindskibeligheds belønning. Præmiesystemet, præmievinderne og deres arbejde 1769-1967, *For fædrelandets bedre flor. Festskrift i anledning af Det kgl. danske Landhusholdningsselskabs*

- 200-årsjubilæum, 1969, og *Erhvervshistorisk Årbog* 1968. 1968, s. 192-254.
- Degn, Ole: "Perspektiver i et købmandsregnskabsmateriale fra Ribe fra første halvdel af 1600-årene", *Beretning. Foredrag og forhandlinger ved Det nordiske Historikermøde i København 9.-12. august 1971*. 1973, s. 113-129.
- Degn, Ole: "De nyanlagte byer og byudviklingen i Danmark 1600-1800", *Urbaniseringsprocessen i Norden. Del 2. De anlagte steder på 1600-1700 tallet*. Det XVII nordiske historikermøde, Trondheim 1977, s. 9-48.
- Degn, Ole: "Danske købmandsregnskaber fra tiden før 1700", *Erhvervs-historisk Årbog* 1979. 1980, s. 7-40.
- Degn, Ole: *Rig og fattig i Ribe. Økonomiske og sociale forhold i Ribesamfundet 1560-1660*. Bd. 1, 1981.
- Degn, Ole: *Ribe 1500-1950*, Scandinavian Atlas of Historic Towns, 3. 1983.
- Degn, Ole: "Købstadhåndværkere og landhåndværkere", *Dansk håndværk. Turistårbogen*. 1985, s. 16-32.
- Degn, Ole: "Town development and urban population in the Danish kingdom, ca. 1620-1680 - From prosperity to crisis" (red. Søren Bitsch Christensen og Jørgen Mikkelsen): *Danish towns during absolutism. Urbanisation and urban life 1660-1848*, 2008, s. 97-132.
- Degn, Ole og Inger Dübeck: *Håndværket i fremgang. Perioden 1550-1700*, 1983.
- Degn, Ole og Erik Gøbel: "Skuder og kompagnier", *Dansk Søfarts Historie*, 2. 1588-1720. 1997.
- Den Danske Regnskabsordbog*. Online tilgængelig på Internettet: www.ordbogen.com.
- Den handelsvidenskabelige Lærestalt Handelshøjskolen i København. Beretning*. Diverse år.
- Den handelsvidenskabelige Lærestalt Handelshøjskolen i København 1930-1938*. 1938.
- Devine, Carl Thomas: "Accounting", *Encyklopædia Britannica*. Chicago et al., bd. 1. 1965, s. 78-82.
- Drejer, A. Axelsen: *Den danske andelsbevægelse*. 1952.
- Dybdahl, Vagn, Vello Helk og Finn H. Lauridsen: *Sagførere i Århus*. 1956.
- Dübeck, Inger: *Aktieselskabernes Retshistorie*. 1991.
- Dyrbye, N.: *Den danske landbrugsskole 100 år*. 1969.
- Ellemose, Søren: *Kejserens nye klæder. Erhvervshistoriske skandaler*. 2005.

- Elling, Jens O.: "Nogle udviklingstræk indenfor eksternt regnskabsvæsen", *Revision og Regnskabsvæsen*. 1980, s. 615-620.
- Elling, Jens O.: *Strategisk regnskabsanalyse og virksomhedsvurdering*. 1993.
- Elling, Jens O.: "Inflationsregnskaber", *Den Store Danske Encyklopædi*, bd. 9. 1997, s. 374 f.
- Elling, Jens O. og Merete Christiansen: "Strategisk regnskabsanalyse" I-III, *Revision og Regnskabsvæsen*, nr. 11. 1992, s. 16-22 samt nr. 2, s. 23-28 og nr. 4, s. 45-50. 1993.
- Engel, Rolf: *Randers 1500-1950*, Scandinavian Atlas of Historic Towns, 10. 1999.
- Erhvervsarkivets arkivoversigter*. Red. af Erik Korr Johansen, 1-4. 1991-2000.
- Feldbæk, Ole: *Danske handelskompagnier 1616-1843. Oktrojer og interne ledelsesregler*. 1986.
- Fink, Jørgen: "Regnskabsmateriale som historisk kilde. Tiden indtil 1950", *Erhvervshistorisk Årbog 1996*. 1996, s. 167-203.
- Fink, Jørgen: *Dansk erhvervshistorie 1848-2007*, upubliceret manuskript.
- Fode, Henrik: "Kontorets kulturhistorie", *På gaven foranledning. En antologi om dansk forvaltningskultur* (red. Karl Peder Pedersen et al.). 1995, s. 69-96.
- Fogtman, Laurids, m.fl. (udg.): *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge, udtogsvis udgivne i chronologisk Orden 1660-1870*. 1786-1918.
- Foredrag og Forhandlinger om Revision og Revisorer paa den anden Interskandinaviske Revisor-Kongres i København September 1927*. 1928.
- Foreløbige Arkivregistraturer*, 8, Rigsarkivet.
- Frandsen, H. Bech et al. (red.): *Årtusindet ud. Handelsskolernes udvikling 1965-2000*. 2000.
- Frederiksen, Sven: "Handelsregning, rentesregning", *Hages Håndbog for Handel og Industri*. 7. udgave, bd. 2. 1954, s. 427-505.
- Friis, Astrid: *Alderman Cockayne's project and the cloth trade. The commercial policy of England in its main aspects 1603-1625*. 1927.
- Friis, Ivar, Claus T. Larsen og Heine T. Larsen: "Økonomistyring med de store standarddrammesystemer", *Ledelse & Erhvervsøkonomi*, 1. 1999, s. 7-28.
- Fussing, Hans H.: "Gessingholm 1609-1663. En landbrugshistorisk studie", *Historisk Tidsskrift*, 10 rk. 3. 1934-36, s. 59-101 og s. 193-241.

- Jansson, Sam Owen: " Räknebräde", *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*, XIV. 1969, sp. 586-87.
- Jensen, Jytte: *Organisering og finansiering af byggeriet i 1630'erne og 1640'erne*. 1977.
- Jensen, Karen: "Mesopotamien. Historie", *Den Store Danske Encyklopædi*, bd. 13, 1999, s. 175.
- Jensen, P. Koch: "Aarhus Handelsforenings Aftenskole", *Aarhus Handelsforening 1862-1937*. 1937, s. 134-140.
- Jensen, Svend: *Formel Regnskabsanalyse*. 1945.
- Jeppesen, Kim Klarskov: "Postmoderne regnskaber?", *Dansk sociologi*, bd. 12, 1. 2001, s. 29-47.
- Johansen, A. Runge: "Koncernregnskab", *Håndbog i årsregnskab og andre eksterne regnskaber* (red. Palle Hansen og Dennis Clausen). 2. revideret udgave. 1988, s. 415-456.
- Johansen, Erik Korr: "Industri og handel", *Efter bemyndigelse. Kilder til dansk forvaltningshistorie 1920-1970*, bd. 3 (red. Jørgen Mikkelsen og Erik Nørr). 2008, s. 333-378.
- Johansen, Hans Chr.: "Industrielt regnskabsvæsen i historisk perspektiv", *Presse og historie. Festskrift til Niels Thomsen* (red. Ole Feldbæk og Erik Lund). 1990, s. 113-125.
- Johansen, Hans Chr.: "Handelskompagnier", *Den Store Danske Encyklopædi*, bd. 8. 1997, s. 209 f.
- Johansen, Hans Chr.: "Indkomstskatter og offentlig vækst 1903-2005", *Dansk Skattehistorie*, bd. 6. 2007.
- Johnson, H. Thomas: "Early Cost Accounting for internal Management Control: Lyman Mills in the 1850's", *Business History Review*, XLVI, 4. 1972, s. 466-474.
- Johnson, H. Thomas og Robert S. Kaplan: *Relevance Lost: The Rise and Fall of Management Accounting*. Boston. 1987.
- Kalkar, Otto: *Ordbog til det ældre danske Sprog 1300-1700*, I-V, 1881-1918, reprodugave 1976.
- Kaurel, Finn: "Bokføring", *Aschehougs Konversations Leksikon*, bd. 2. Oslo. 1972, sp. 951-954.
- Kieler, J. B.: *Plan til et Handels-Institut for Urtekræmmernes, Isenkræmmernes, Hørkræmmernes, Vinhandlernes og Silke- og Klædehandler-nes Svende og Dreng i Kjøbenhavn*. 1817.
- Klerk, Niels: "Begik han falsk og bedrageri", kronik, *Politiken*. 18. december 1986.
- Kobbernagel, Jan: "Det gamle styre", *Kampen for en højere læreanstalt* (red. Ole Lange). 1992, s. 9-20.

- Kragelund, Poul: *Aarhus Olie 1871-1996*. 1996, s. 42 og s. 60.
- Kraks Vejviser*. Diverse år.
- Krenchel, H. B.: *Aktieselskabsloven af 15. april 1930. Håndbog i dansk aktieret*. 2. udgave ved Estrid Jacobsen. 1954.
- Küpper, Hans-Ulrich og Richard Mattessich: "Twentieth Century Accounting Research in the German Language Area", *Accounting, Business and Financial History*, bd. 15, 3. 2005, s. 345-410.
- Landsarkivet for Nørrejylland og hjælpemidlerne til des benyttelse*. Bd. 2. Ved Poul Rasmussen. 1981.
- Landsarkivet for de sønderjydske Landsdele. En Oversigt*. Ved Frode Gribsvad og Johan Hvidtfeldt. Vejledende Arkivregistraturer, VI. 1944.
- Landsarkivet for Fyn og hjælpemidlerne til dets benyttelse*. En oversigt af Anne Riising. 1970.
- Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm og hjælpemidlerne til dets benyttelse*. En oversigt af Harald Jørgensen, 2. reviderede udgave. 1977.
- Lange, Ole: "Statsautoriserede revisorer – tillidsmænd for offentligheden eller gidsler for firmaer eller fupmagere?", *Festskrift. Udgivet i anledning af Foreningen af Statsautoriserede Revisorers 75 års jubilæum 12. januar 1987*. 1986, s. 9-23.
- Lange, Ole: *Den hvide elefant. H. N. Andersens eventyr og ØK 1852-1914*. 1986.
- Langsted, Erik: *Handelsskolebogen*. 1960.
- Larsen, Jens: *Landbosparekassen i Aalborg 1885-1935*. 1935.
- Lauridsen, Finn H.: *Fra borgerskabets gennembrud. Konsul i Hjørring Chr. H. Nielsen*. 1952.
- Lauridsen, Finn H., John W. Oldam og Birgit Nüchel Thomsen: *Handelskolen i Aarhus 100 år / Aarhus Handelsstandsforenings Handelsskole 1865-1965*. 1965.
- Lauridsen, Henning Ringgaard m.fl: *Viborgs historie*, bd. 2, 1726-1940. 1999.
- Laursen, Bent: "Vestjydske EDB-center", *Erhvervshistorisk Årbog 2001*. 2001, s. 178-195.
- Lollesgaard, Johs.: *Nykøbing Katedralskoles Historie: fra Reformations-tiden til vore Dage*. 1932.
- Lund, Arne: *Vejledning i industriel Kalkulation*. 1943.
- Lunde, Jens: "Den finansielle sektor", *Den Store Danske Encyklopædi*, bd. 6. 1996, s. 332.
- Løgstrup, Birgit: *Jorddrot og offentlig administrator. Godsejerstyret inden for skatte- og udskrivningsvæsenet i det 18. århundrede*. 1983.

- Lækkegaard, C.F.: "Af dansk Revisionslovgivnings Genesis. Tietgen – Heide – Alberti", *Revision og Regnskabsvæsen*. 1934, s. 165-174 og s. 276-82.
- Mackintosh, Jette: *Landmanden og hans rådgivere*. 1993.
- Madsen, Herbert, Niels Gjesing og F.G.F. Stellfeld: *Skanderborg*. 1983.
- Madsen, Vagn: *Regnskabsvæsenets opgaver og problemer i ny belysning*, 2. udgave. 1963.
- Mair, John: *Det methodiske Bogholderie, eller en ordenlig Indretning af Kiøbsmænds Bøger efter den italienske Maade*. Bergen. 1775.
- Mephram, M. J.: "The Scottish Enlightenment and the Development of Accounting", *Accounting History. Some British Contributions* (red. R.H. Parker og B.S. Yamey). Oxford. 1994, s. 268-293.
- Miljøstyrelsen: *Rapport om evaluering af de grønne regnskaber*. 1999.
- Mindeblad ved Vexelmægler August Jensens Jubilæum som 25-Aarig Borger, *Personalthistorisk Tidsskrift*, 96. årg. 1874.
- Morsing, Mette: *Den etiske praksis. En introduktion til det etiske regnskab*. 1991.
- Møller, Christen: *Handelshøjskolens dagsstudier gennem et kvart århundrede*. 1949.
- Møller, Peter Fredslund: "Internationalisering af regnskabsaflæggelsen", *Den finansielle sektor. Udvikling og perspektiver. Festskrift til professor Morten Balling* (red. Michael Christensen og Anders Grosen). 2006, s. 57-79.
- Neuss, Erich: "Aktenkunde der Wirtschaft. Teil I. Kapitalistische Wirtschaft". *Staatliche Archivverwaltungs Schriftenreihe*. 1954.
- Niels Brocks Handelsskole 1888-1963* (red. Ib Aarsø-Nielsen og Hans Langkjær). 1963.
- Niels Brocks Handelsskole 1888-1988* (red. Lars Bille et al.). 1988.
- Nielsen, Axel: *Industriens Historie i Danmark*, bd. 3, 1. halvbind. 1944.
- Nissen, Mogens R.; *Til fælles bedste – det danske landbrug under besættelsen*. 2005
- Nyrop, C.: *Fredens Mølle. Et stykke Industrihistorie*. 1905.
- Näsi, Salme og Carsten Rohde: "Development of Cost and Management Accounting in the Nordic Countries", *Handbook of Management Accounting Research* (red. Christopher S. Chapman, Anthony G. Hopwood og Michael D. Shields). 2007, bd. 2, s. 1091-1118.
- Oldam, John W.: "Hvornår trængte det dobbelte bogholderi igennem i dansk erhvervsliv", *Erhvervshistorisk Årbog 1964*. 1964, s. 108-135.
- Olsen, Albert: "Steffen Rodes regnskabsbog over studehandel 1637-50", *Historisk Tidsskrift*, 9. rk. 1. 1918-20, s. 255-281.

- Olsen, Bernhard: "Karvestok", *Salmonsens Konversationsleksikon*, 2. udgave, XIII. 1922, s. 650.
- Overmark, Karl Kr.: "Hjørnings handlende under krisen i 1932", *Vendsyssel Årbog 2004*. 2004, s. 59-70.
- Pedersen, Henrik: *De danske landbrug fremstillet paa grundlag af forarbejderne til Christian V.s matrikel 1688*, 1928, reprotryk 1975.
- Pedersen, Mariane: *Tips og tricks til Concorde C5*. 2000.
- Pedersen, P. O. m.fl.: "Indledning", *Nordisk Tidsskrift for Teknisk Økonomi*. 1935, s. 1-4.
- Pendorff, B.: *Geschichte der Buchhaltung*. Leipzig. 1913.
- Petersen, Erling Ladewig: "Adelige herregårdsregnskaber fra 1600-tallet", *Hilsen til Hæstrup 9. august 1969*. 1969, s. 91-109.
- Petersen, Niels: *Revisionslæren i Grundrids. Almindelig Del*. 1943
- Petræus, Bartholomeus: *En liden Tractat indeholdende Grunden af det italienske Bogholderie : fremstillet til een hver som der ved søger sin Vinding daglig, / aff Bartholomeo Petræo*. 1675. Genudgivet ved A. Busch-Sørensen, 1962.
- Plan til et Handels Seminarium i Kiøbenhavn. Oprettet d. 4. Sept. 1773*. [Undertegnet af Joach. Mich. Geuss, Jac. Baden og Hans Holck]. U.å.
- Poulsen, Bjørn, og Fritz Saaby Pedersen: "Regnskabet for Ribebispens gods Brink 1388-89", *Danske Magazin*, 8. rk. 6, 1993, s. 316-336.
- Previts, Gary John og Barbara Dubis Merino: *A History of Accountancy in the United States. The Cultural Significance of Accounting*. Ohio. 1998.
- Previts, Gary John og Rahmadi Murwanto: "Accounting and Bookkeeping", *The Oxford Encyclopedia of Economic History*, bd. 1, Oxford, 2003, s. 1-5.
- Privatarkiver, I*. Arkivregistraturer 5. Udgivet af Landsarkivet for Nørrejylland. 1975.
- Pruzan, Peter: *Ethical Accounting. History, Theory and Practice*. Stockholm. 2000.
- Pruzan, Peter og Ole Thyssen: "Konflikt og konsensus: virksomhedsetik som fælles værdihorisont og styringsredskab", *Helhedssyn og ledelse – mosaik til et mønster* (red. Steen Hildebrandt). 1988.
- Pruzan, Peter og Ole Thyssen: "Etikken skal bidrage til et helhedssyn", *Sparekassen*, nr. 10, 1989.
- Qvistorff, Helge V.: *Nordjyske Tidsbilleder, Spar Nords jubilæumsbog 1824 – 1999*. 1999.

- Rambusch, Sigurd: "Revisorloven af 1909: Forudsætninger og debat", *Erhvervshistorisk Årbog 1954*. 1954, s. 79-125.
- Rasmussen, A.: *Aalborg Bys og Omegns Sparekasse 1824-1924*. 1924.
- Rasmussen, Jørgen Dieckmann: *Arkivregistratur over købmandsfirmaet Chr. H. Nielsen, senere Jørgen H. Nielsen, Hjørring, 1799-1913*. 1980
- Rasmussen, Niels Ludvig: "Råknepening", *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*, XIV. 1969, sp. 587.
- Rendboe, John: "De to første danske aktieselskabslove af 1917 og 1930 – var de påvirket af interessegrupper?", *Erhvervshistorisk Årbog 1998/99*. 1999, s. 182-225.
- Riahi-Belkaoui, Ahmed: *Accounting Theory*. 5. udgave [London]. 2004.
- Ridder, Johs.: "Landbrugets økonomi", *Danmarks Kultur ved Aar 1940*, bd. 4. ÅR
- Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse, I, 1-2*. Red. af Wilhelm von Rosen. 1983.
- Riis, Hans Chr.: *Omkostninger og deres Behandling ved Bogføring og Kalkulering i Handels- og Industrivirksomheder*. 1932.
- Roover, Raymond de: "Aux origines d'une technique: La formation et l'expansion de la comptabilité à partie double." *Annales d'Histoire Économique et Sociale*, 9. 1937, s. 171-193 og s. 270-298.
- Rørdam, H. Fr.: *Danske Kirkelove samt Udvalg af andre Bestemmelser vedrørende Kirken, Skolen og de fattiges Forsørgelse fra Reformationen indtil Christian V's Danske Lov, 1536-1683*. III. 1889.
- Rørsted, Bendt: "Activity-Based Costing 1987-1991: Status over udviklingen af den amerikanske regnskabsteoretiker Robert S. Kaplans opgør med traditionelt internt regnskabsvæsen", *Revision og Regnskabsvæsen*, nr. 10. 1991, s. 42-50.
- Seier-Petersen, Poul: "Revisoreksamen 1913-86", *Revisorkommissionen 1913-1988* (red. Poul Seier-Petersen). 1988, s. 45-83.
- Sillén, O.: "Bogføringsuddannelse og bogføringsteori gennem tiderne", *Revision og Regnskabsvæsen. Tidsskrift for Erhvervsøkonomi og Skatteforhold*. 1937, s. 148-158.
- Skriver, Jens B.: *Moesegård. Historien om en herregård*. 2001.
- Spange, J. C.: *Haandbog i Fabriksbogholderi og Kalkulation*. 1915.
- Stakeholderregnskabet – en dansk model for fremtidens virksomhedsrapportering*. Rapport fra Ernst & Young, Kunde & Co. og Huset Mandag Morgen. 1998.
- Statistisk Årbog*. Diverse år.
- Statskontrollen med Mejeriprodukter og Æg m.m.* 1988.

- Steen, Katrine: "Sparekassen Nordjylland står til regnskab for sine handlinger", *Civiløkonomen*, 6. 1990, s. 8-10.
- Straffelovens § 296 og § 302. Betænkning 1415. Delbetænkning VI afgivet af Justitsministeriets udvalg om økonomisk kriminalitet og datakriminalitet.* 2002.
- Swienty, Tom og Ole Lange: "Af Handelshøjskolens Krønike 1917-92", *Kampen for en højere læreanstalt* (red. Ole Lange). 1992, s. 187-232.
- Sy, Aida og Tony Tinker: "Bury Pacioli in Africa: A Bookkeeper's Reification of Accountancy", *Abacus*, bd. 42, 1. Sydney. 2006, s.105-127.
- Tarbensen, Kenn: "Bogføringsloven af 1912: Baggrund og debat", *Erhvervshistorisk Årbog 2005.* 2005, s. 136-155.
- Tarbensen, Kenn: ""Bror Ernsts merkantil-literære Avis" – Ernst Brandes og Københavns Børs-Tidende 1889-92", *Erhvervshistorisk Årbog 2008.* 2008, s. 127-163.
- Thalbitzer, Victor: "Hellebæk i ældre Tider", *Årbøger fra Frederiksborg Amt.* 1929, s. 13-58.
- Thiset, A: *Fru Eline Gøyes Jordebog med tilhørende Brevuddrag.* 1892.
- Thomsen, Jac.: *Hvad udfordres til en bedre og hensigtsmæssigere Dan-nelse for den, Danmark vigtige Handelsstand og hvilke Midler kan Sta-ten i denne Henseende anvende?.* 1810. [Særtryk af Skandinavisk Lit-teratur Selskabs Skrifter, 1810].
- Thomsen, Ole: *Haandbog i Bogholderi.* 1943.
- Thorsen, Svend: *Andelsbanken 1925-1950.* 1950.
- J. Torstensen A/S, Malling.* Festskrift. 2000.
- Thaarup, Fr.: *Plan til et Handels-Academie for Danmark, der, efter Op-muntring af Københavns Grosserer-Societets Committee, foreslaaes stiftet i København.* 1820.
- Thyssen, Ole: "Stadier på Peter Pruzans vej – fra nørd til vismand", *Fest-skrift. Professor Peter Pruzan 28. marts 2003.* 2003, s. 3-5.
- Tuxen, Poul: *Stege 1500-1950*, Scandinavian Atlas of Historic Towns, 5, 1987.
- Tvede-Jensen, Lars, og Gert Poulsen: *Aalborg under krise og højkonjunk-tur fra 1534 til 1680.* 1988.
- Ugebrevet Mandag Morgen.* Diverse år.
- Ugeskrift for Retsvæsen.* Diverse år.
- Vejledende Arkivregistraturer, I. Danske Kancelli og de dermed beslæg-tede Institutioner.* 2. udgave Ved Bjørn Kornerup. 1943.
- Vejledende Arkivregistraturer, IV. Privatarkiver fra det 19. Aarh. i Rigs-arkivet.* Ved Kr. Erslev. 1923.

- Vejledende Arkivregistraturer, IX. Privatarkiver fra tidsrummet 1660-1800 i Rigsarkivet.* Ved Henny Glarbo. 1952.
- Vejledende Arkivregistraturer, VIII. Privatarkiver fra før 1660 i Rigsarkivet.* Ved Erik Kroman. 1948.
- Vejledende Arkivregistraturer, XIV. Handelsarkiver. Asiatiske, guineiske og vestindiske kompagnier.* Ved Aa. Rasch og J.O. Bro-Jørgensen. 1969.
- Vesthagen, Nils: *Inkomst- og udgiftsbegreppen i förvaltningsbokföring och affärsbokföring.* Lund. 1950.
- Vibæk, Jens og Jan Kobbernagel: *Foreningen til Unge Handelsmænds Uddannelse 1880-1980.* 1980.
- Waaben, Ebba: "Regnskabskyndigheden i 1500- og 1600-tallet", *Fromhed og verdslighed i middelalder og renaissance. Festskrift til Thelma Jexlev* (red. Ebba Waaben m.fl.). 1985, s. 111-118.
- Lorenz Weber: Familien Weber i Roskilde (udg. af Andreas Jørgensen), *Erhvervshistorisk Årbog 1958.* 1959, s. 7-98.
- Wieselmann, Irving L. og Erwin Tomash: "Marks on Paper: A Historical Survey of Computer Output Printing" I-II, *Annals of the History of Computing.* 1991, s. 63-79 og s. 203-222.
- Willerslev, Rich.: *Studier i dansk industrihistorie 1850-1880.* 1952.
- Woolf, Arthur H.: *A Short History of Accountants and Accountancy. With a bibliography compiled by Cosmo Gordon.* London. 1912.
- Aakjær, Svend (red.); *Viborg købstads historie*, bd. 1. 1940.
- Årsregnskabsloven 2001.* Udgivet af Deloitte & Touche. 2001.

STATENS ARKIVER

ERHVERVSARKIVET

9 788789 386065

